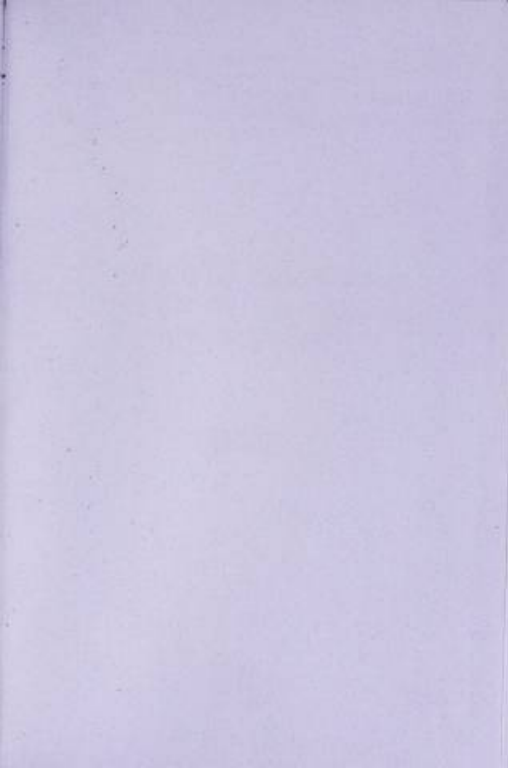

ՄԵՐՁԱԿՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XXVII

NATIONAL ACCADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND
PEOPLES OF THE NEAR AND
MIDDLE EAST**

XXVII

YEREVAN - 2009

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

XXVII

ЕРЕВАН – 2009

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XXVII

**Տպագրված է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խ Մ Բ Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ո Ւ Ր Չ

Մախրատյան Ռ.Ա. (մախագահ), Չորանյան Պ.Ա. (մախագահի տեղակալ)

Ղազարյան Ռ.Պ. (պատասխանատու քարտուղար)

Հովհաննիսյան Ն.Հ., Թալրուրյան Վ.Հ., Հարությունյան Ն.Վ., Խամոյան Մ.Հ.,

Կարամանուկյան Շ.Լ., Հակոբյան Ա.Հ.

Տեխնիկական համակարգող՝ Ն.Վ. Կարախանյան

**ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱԽ «ՆԱՅ-ԱՌ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՕՐԵՆ ԱՐԱՄ ԸՆԿՐԱՅԱՆԻ**

Ը 663 Մերձագոր և Միջին Արևելքի երկրներ և մայրաքաղաքներ. - Եր.:

Էլքթր Պրինտ, 2009, էջ 272:

«Միջագոր և Միջին Արևելքի երկրներ և մայրաքաղաքներ XXVII հարյուր թվականում է հիմն թանկանկարչ, որոնք ցմբղվում են Միջագոր և Միջին Արևելքի երկրներ հիմն թանկանկարչի մեջ և միջակ դարերի մեջ և միջագոր ժամանակների պատմությանը ինչպես ման թանկանկարչի հարցեր ու թմազային հասարակություններ: Ձկանի ցեղ է հարմարված թարածաշրջանի միջադարձիան զարդացումների միջազային հարաբերությունների և ուղ հիմնականներին յուսամբությանը:

Եսիտանվում է առնչագիտությունը միջագորմաներին պատմությանը թանկանկարչի հարցերով զարդացումների ինչպես ման թարածաշրջան ուսումնական հարաբերություններն ուսմանը համար:

ՀՏԴ 950
ԳՄԴ 63.3(5)

© Հեղինակներ, 2009 թ.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հին եվ տաջին դարերի ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

ԿԱՆԵՔԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ IX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ X ԴԱՐԻ ՄԿԱՔԻՆ..... 14

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

ՄՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵԱՎԱԿԱՆ ԱՐՇԵԱՎԱԹ ՀԵՏ ԿԱՊՊԱՍԻ
ՄԻ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ..... 28

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՆԻԿՈՒԱՅ

ՆՈՐ ԴՅԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՈՒՄԱՐՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ..... 36

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՈՈՐԵՐՏ

ՀԱՅՐԱՍԵՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՄՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 48

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՄՆՏՈՆԻՍԻ ԱՍՏՎՈՍԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՂՂԱՓԱՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՅՈՒՆԱՋԱՐ (ԸՍՏ Ը-ԺԲ ԴՂ. ԱՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ
ՀԱՅ ԱՂՍՅՈՒՄՆԵՐԻ)..... 57

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒԾՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

ՉԻՆ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀՐԹՈՎԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ..... 69

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻՒԻԹ

ՄՈՒՆԱԿԻ ՈՒՍԱՄԱԿԱՆ ԽՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԼԻՍԱՆԱՆՈՒՄ
(1976-2000-ԱԿԱՆ ԹԹ)..... 83

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՆՈՒՇ

ՄԱՐԱՀԵԴԴԻՆ ԱՐՁԱՅԱԶԱՐԸ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՋԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 93

ՀՈՎՄԵՓՅԱՆ ԼԻՎՈՆ

«ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՄՈՂԵԸ» ԵՎ 99-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԿԱՐՈՒ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԱՄԻԱՅՈՒՄ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱՋՈՆ ՔԱՂԱՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՈՒՋԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԸԱՀԵՐՈՎ..... 100

ՄԱՆՅԱՆ ԲԵՆԻՍՈՆ Առաջնություն ՀԱՅ ԳԵՂԱՌԹԻ ՊԵՏԱՄԱՌՅՈՒՅՈՒՆԻՆ (1918 – 1920 թթ.).....	111
---	-----

ՄԱՄԿԵԼՅԱՆ ԿԱՐՆԵ ՀԱՄԱՐԱՆՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՋՈՒՄ 2018 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ ՄԱՌԻԿՅԱՆ ՁՈՂՁԵՐԻ ԵՐԿՐԻՑ ԳՈՒՐՄՔԵՐՄԱՆ ԽՆԳԻՐԸ.....	123
---	-----

ՄԱՆՄԳՅԱՆ ՄԱՆՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱՎԱՅՈՒՆ ԿՈՒՆԱՍԵ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ Մեջ (ՅԵՄԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԻՐ).....	135
---	-----

ՏՈՆԻԿՅԱՆ ՍՈՆԱ ԿԱՆԱԿՈՐՄԱՆ ՀՈՄԱՆՈՂԻՐԻ ԻՍԼԱՄՈՒՄ.....	141
---	-----

ՓՎԱԿՅԱՆ ԱՐԱՔՍ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԱՆԱՅ ՀԻՄՆԱՂԻՐԻ ՆԿԱՏԱՄԱՍ ԱՐԴԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄԻՐ.....	148
---	-----

ԲԱՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՄՈՅԱՆ ՄԱՔՍԻՄ ՇԱՐԿԱՅՈՒՄԿԱՆ ԳԵՐՎԱՅՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՔՐԳԻՐԻՆ ԼԵԶՎՈՒՄ.....	159
--	-----

ՄԿՐՏՉԱՆ ՆԵՐՍԵՍ ՇՇԳՐՏՈՒՄԻՐ Հ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱՐԱՆՈՒՄ».....	169
--	-----

ՄԱՆԲԱՏՅԱՆ ԼԼԻԹ ԱՆՁՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՄԱՅՈՒՆ, ՁՈՐՈՒՂ ՁԱՐՈՈՋՈՐԻ ԱՌԵՂՄԱԿԱՆ XX ԳԱՐԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊՈՆՁՈՒՅԻ ԵՎ ԿԻՆՈՅԻ Մեջ.....	175
---	-----

ՓԱՐՄԱԳԱՆՅԱՆ ՎՐԵԺ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԱՐԻԻ ԲԱՌԱՅՈՒՆ ԿԱԳՍԻ ՀԱՐՄԱՅՈՒՄ ՓՈՒՍՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ Մեջ.....	185
--	-----

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՁՈՅԱՆ ԱԳԱՏ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱՅՈՒՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՁԻՄԱԿՆԵՐԸ ԽՈՇԱԿՐԱՅ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	196
---	-----

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ ԱՎԱՐԵՍՏԿՈՒՄ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱԹԱՆՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՐՎՐՏՈՒ ԵՆՁՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՌՅՈՒՅՈՒՆԸ.....	208
---	-----

ԺԱՄԿՈՉԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ՄԱՍԻՐԱՆՆԻ ՀԵՏՈՒ ՈՐԴՈՒՆ ԵՎ ԿԻՍԵ ԱՊՈՎՐԻՅԱՅՈՒՆ ԳՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՄԱՍՈՒՆՑԻ ԳԱՎՅԻ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄՅՈՒԺՆԸ» 218

ՅԱԿՈՒԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԻ ԿԱՐՆԱՀԱՎՏԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՈՄԻՏԵՐԸ Բ 224

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՀԱՄՈՒԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏՆԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ՏԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԼՆԱՐԱՅՈՒՄ 19-ՐԴ Դ. 254

ՀՐԱԳԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՉՈՐԱՆՅԱՆ ԳԱՎԵԼ

ԳՐԱԿ ՀԱՅ-ՎՐՏՑ ԱՆՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԱՏԱՈՒԹՅՈՒՆԻԾ 260

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ЕГНАЗАРЯН АРМАН КНЯЖЕСТВО КАХЕТИИ В IX И НАЧАЛЕ X ВЕКОВ	14
ХОРИКЯН ОГАННЕС ОБ ОДНОМ ВОПРОСЕ В СВЯЗИ С ПАРФЯНСКИМ ПОХОДОМ АНТОНИЯ	28
АРУТЮНЯН НИКОЛАЙ НОВЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ В УРАРТСКИХ КЛИНОПИСНЫХ НАПИСЯХ	36
КАЗАРЯН РОБЕРТ ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТРОЙ И ЭКОНОМИКА ХАЙАСЫ	48
МАТЕВОСЯН АРТУР АПОФАТИЧЕСКАЯ ТЕОЛОГИЯ КАК КРАЕУГОЛЬНЫЙ КАМЕНЬ ПРАВОСЛАВНОЙ ДОКТРИНЫ (СОГЛАСНО ВИЗАНТИЙСКИМ И АРМЯНСКИМ ИСТОЧНИКАМ 8-12 ВВ.)	57

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

АРУТЮНЯН АГАВНИ О КИТАЙСКО-ИРАНСКОМ РАКЕТНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ	69
АРУТЮНЯН ЛИЛИТ СУННИТСКИЕ ИСЛАМИСТСКИЕ ГРУППИРОВКИ В ЛИВАНЕ (1970-2000-е гг.)	83
ОГАНЕСЯН АНУШ ПРИНЦ САБАХЕДДИН И ПОРАЖЕНИЕ ОСМАНСКОГО ЛИБЕРАЛИЗМА	93
ОВСЕПЯН ЛЕВОН "ТУРЕЦКАЯ МОДЕЛЬ" И ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ТУРЕЦКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ В НАЧАЛЕ 1990-х ГОДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СТРАТЕГИЧЕСКИМИ ИНТЕРЕСАМИ ЗАПАДА	100

МАИЛЯН БЕНИАМИН ИЗ ИСТОРИИ КОЛОНИИ АРМЯН В АБХАЗИИ (1918-1920 гг.).....	113
---	-----

САМВЕЛЯН КАРИНЭ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ИРАКЕ В 2008 г. И ПРОБЛЕМА ВЫВОДА АМЕРИКАНСКИХ ВОЙСК ИЗ СТРАНЫ	123
---	-----

САФАРЯН МНАЦАКАН ЮЖНЫЙ КАВКАЗ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ (ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ).....	135
---	-----

ТОНИКЯН СОНА ПРОБЛЕМА КЛОНИРОВАНИЯ В ИСЛАМЕ	141
---	-----

ПАШАЯН АРАКС СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ЖЕНСКИМ ВОПРОСАМ В АРАБСКОМ МИРЕ.....	148
---	-----

ФИЛОЛОГИЯ

ХАМОЯН МАКСИМ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ КУРДСКОМ ЯЗЫКЕ	159
--	-----

МКРТЧЯН НЕРСЕС УТОЧНЕНИЯ В "КОРНЕВОМ-ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА" Р. АЧАРЯНА	169
--	-----

САФРАСТЯН ЛИЛИТ НЕВЕСТА АКАЦИЙ: ЗАГАДКА ФОРУХ ФАРОХЗАД В ИРАНСКОЙ ПОЭЗИИ И КИНО 20 В.	175
---	-----

ПАРСАДАНЯН ВРЕЖ ОБОГАЩЕНИЕ СЛОВАРНОГО СОСТАВА СОВРЕМЕННОГО ДАРИ ПУТЕМ ЗАИМСТВОВАНИЙ	185
--	-----

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

БОЗОЯН АЗАТ ВИЗАНТИЙЦЫ, АРМЯНЕ И ФРАНКИ ВО ВРЕМЕНА КРЕСТОНОСЦЕВ.....	196
---	-----

ГРИГОРЯН СОНААКАДЕМИК ГРИГОР КАПАНЦЯН И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ИСТОРИЯ УРАРТУ 208**ЖАМКОЧЯН АРУТЮН**АПОКРИФИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ В САМАРИТЯНСКОЙ КНИГЕ ИИСУСА
СЫНА НАВИНА И ОДИН ИЗ ЭПИЗОДОВ АРМЯНСКОГО ЭПОСА
ДАВИД САСУНСКИЙ 218**АКОПЯН АЛЕКСАН**НОВОНАЙДЕННЫЕ НАДПИСИ ИЗ ВЕРХНЕЙ
ДОЛИНЫ АКАРИ. II 224**СТЕПАНЯН АСМИК**АРМЯНСКИЕ ТИПОГРАФИИ И АРМЕНОПИСЬМЕННАЯ ПЕЧАТЬ
НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В БОЛГАРИИ В XIX В. 254**ПУБЛИКАЦИИ****ЧОБАНЯН ПАВЕЛ**

ЭПИЗОД ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ 260

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE AGES

YEGHIAZARYAN ARMAN

PRINCIPALITY OF KAKHET IN THE IX CENTURY AND IN THE
BEGINNING OF X CENTURY.....14

KHORIKYAN HOVHANNES

ON THE ISSUE OF THE PARTHIAN CAMPAIGN OF ANTONIUS.....28

HARUTYUNYAN NIKOLAY

NEW OBSERVATIONS IN URARTIAN CUNEIFORM INSCRIPTIONS.....36

GHAZARYAN ROBERT

THE STATE SYSTEM AND ECONOMICS OF HAYASA.....48

MATEVOSYAN ARTHUR

THE NEGATIVE THEOLOGY AS THE CORNER STONE OF ORTHODOX
DOCTRINE (ACCORDING TO THE BYZANTINE AND ARMENIAN
SOURCES OF 8-12 CENTURIES).....57

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

HARUTYUNYAN AGHAVNI

ON THE SINO-IRANIAN MISSILE COOPERATION.....69

HARUTYUNYAN LILIT

SUNNI ISLAMIST GROUPS IN LEBANON (1970-2000's).....83

HOVHANNISYAN ANUSH

PRINCE SABAHEDDIN AND THE FAILURE OF
OTTOMAN LIBERALISM.....93

HOVSEPYAN LEVON

"TURKISH MODEL" AND TURKISH FOREIGN POLICY IN EARLY 90s IN
CENTRAL ASIA AGREED BY WESTERN STRATEGIC INTERESTS.....100

MAILYAN BENIAMIN FROM THE HISTORY OF ARMENIAN COLONY IN ABKHAZIA 1918-1920	111
SAMVELYAN KARINE THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN IRAQ IN 2008 AND THE PROBLEM OF FINAL EVACUATION OF AMERICAN TROOPS FROM THE COUNTRY	123
SAFARYAN MNATSAKAN SOUTH CAUCASUS IN CHINA'S FOREIGN POLICY (THEORETICAL APPROACHES)	135
TONIKYAN SONA THE PROBLEM OF CLONING IN ISLAM	141
PASHAYAN ARAKS MODERN APPROACHES ON WOMEN ISSUES IN ARAB WORLD	148

PHILOLOGY

KHAMOYAN MAXIM THE DERIVATION OF SYNTAX IN MODERN KURDISH LANGUAGE ..	159
MKRTCHYAN NERSES SOME ELABORATIONS IN "ETYMOLOGICAL – ROOT DICTIONARY OF THE ARMENIAN LANGUAGE" BY H. ACHARYAN	169
SAFRASTYAN LILIT THE BRIDE OF ACACIAS: THE MYSTERY OF FORUGH FARROKHZAD IN 20 th CENTURY IRANIAN LITERATURE AND CINEMA	175
PARSADANIAN VREZH THE VOCABULARY ENRICHMENT OF MODERN DARI BY MEANS OF BORROWINGS	185

HISTORIOGRAPHY

BOZOYAN AZAT THE BYZANTINS, ARMENIANS AND FRANCS DURING THE CRUSADES	196
---	-----

GRIGORYAN SONA

THE ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE MILITARY -
POLITICAL HISTORY OF URARTU 208

JAMKOTCHIAN HARUTYUN

AN APOCRYPHAL STORY IN SAMARITAN ARABIC LIBER JOSUAE AND
AN EPISODE IN ARMENIAN EPIC DAVID OF SASUN 218

HAKOBIAN ALEXAN

THE NEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS OF THE UPPER
VALLEY OF HAKARI RIVER: II 224

STEPANYAN HASMIK

ARMENIAN PUBLISHING HOUSES AND PUBLICATIONS IN ARMENIAN-
LETTERED TURKISH OF 19th CENTURY IN BULGARIA 254

PUBLICATIONS**CHOBANYAN PAVEL**

EPISODE FROM THE HISTORY OF ARMENIAN-GEORGIAN
RELATIONS 260

Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ի Ն Դ Ա Ր Ե Ր Ի
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԿԱՍԵԹԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ IX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ
X ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻՆ

Արարական խալիֆայության Արմինիա ոստիկանության երկրորդ Արմինիա վարչական շրջանի սահմանները, որի մեջ մտնում էին Գուգարացը, Վիրցը և Կովկասյան լեռների արևմտյան որոշ շրջաններ, հյուսիսում հասնում էին Դաղքանդից մինչև Ալանաց դուռը ձգվող սահմանային ամրությունների գոտուն¹: Ալանաց դուռն շրջակայքում էր գտնվում առ-Մանարիա երկիրը (Շանարների երկիր կամ Շանարը): Շանարը գրավել էր արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլաման դեհևս Վիդ. կեսերին²: Շանարների երկիրը, հետևաբար նաև Ալանաց դուռը, արաբների կողմից վերցնականապես նվաճվել էր Արմինիայի, Անրապատականի և Ջազիրայի փոխարքա Մալաման իբն Արդ ալ-Մալիցի (որը ընդմիջումներով փոխարքա է եղել 709-732թթ.³) արշավանքի ժամանակ և Ալանաց դուռն արաբների կողմից մշտական կայազոր էր հաստատվել⁴: Դառելով Մուլսես Դախտուրանցու հաղորդած մի տեղեկությունից՝ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 714/715թ.: Խոսելով Հայոց ՃԿ բվախանին (711թ.) տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ պատմիչը հաղորդում է, որ դրանցից երեք տարի անց Մալաման ալեբեց Դարբանդը և «ելաներ ընդ Վրաց կողմն»⁵: Այդ ժամանակ մեր կարծիքով, Մալաման նվաճեց Շանարների երկիրն ու Ալանաց դուռը: Ճիշտ է, Իբն ալ-Ասիդն Ալանաց դուռով Մալամանյի կատարած մի արշավանք էլ դնում է հիջրայի 110թ. (728-729)⁶, սակայն, դա, հավանորեն, պարզապես ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ արդեն Ալանաց դուռը գտնվում էր արաբական տիրապետության ներքո: Չնայած, որ ծանադները հաճախ էին փորձում թրքալիել արաբական լուծը, խալիֆայությունը կարողանում էր կրկին իրեն ենթարկել նրանց⁷: Այսպես, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք (754-775), երբ ծանադներն ապստամբեցին խալիֆայության դեմ, Յազիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը (Արմինիայի ոստիկան է եղել երեք անգամ՝ 752-754, 759-769, 775-780թթ.) կրկին խալիֆայությանը ենթարկեց նրանց երկիրը, վերանվաճեց Ալանաց դուռը և այնտեղ բնակեցրեց խալիֆայության դիվանում գրանցված զինվորների⁸:

Շանարաց երկրի մասին «Աշխարհացոյց»-ի ցնդարձակ խմբագրությունը հիշատակում է Սարմատիայի ցեղերին բվարկելիս, նշելով, որ արդողներից հետո,

դեպի արևելք, «քնակն Դաջանք, Դուայք, Օղխոյք, Փուրցա, Օմաարցալ՝ յորում Ալանաց դուսն»⁹։

Շատ Թովմա Արծրունու՝ Բուդյան «դիմնայ գնաց հասանել ի վերայ կողմանց իհսխոյ, յերկիրն յորում Օմանակ կրչի, սոցա քնակն յամուրս լեծնականա...: Եւ ծօտ աօ սոցա կալ լեաօն Կաւկասու»¹⁰։

Հովհաննես Դրախանակերտցին հաղորդում է, որ Ամրատ Ա արքան ընդլայնեց իր տերութեան սահմանները «մինչև ցատորոտ մեծի լեռինն Կովկասու, զՊուզարացիս և զՕմանարս մինչև ցՂուռն Ալանաց»¹¹։

«Մոցցեվայ Բարբիխար»-ը («Վրաց դարձ») Դարիալ կիրճը անվանում է «Օմանարների կիրճ» և հաղորդում, որ պարսիկները Ալանաց դեծերի արսիպանության զորքը վստահեցին Օմանարներին¹²։

Շատ Բալագուրիի՝ Արւ Զաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք Արմինիայի ուսիլան Յազիլ իրն Ուսայը (759-769) «նվաճեց Բար-Ալլանը...և...ջախջախեց ասնարներին»¹³։

Կովկասագետ Կ. Մինորսկին Օմանարների մասին գրում է, որ նրանք վրացերեն կոչվում են «Օմանար»(Մահարն), քաջ լեծնականներ էին և բնակվում էին Դարիալի լեծանցքի ծոտ, իսկ հետագայում ընդարձակեցին իրենց տիրությունը դեպի արևելք՝ Կախք։ Շատ ուսումնաւորողի, Մասուդին նրանց համարելով Շաքքիի հարևանները, շփոթում է նրանց կախնացիների հետ¹⁴։

Ա. Երեմյանը Օմանարներին տեղադրում է Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը համապատասխանում է ներկայիս Դագրեկի շրջանին¹⁵։ Օմանարների հար և նման տեղադրություն է տրված նաև վրաց պատմագիտության մեջ¹⁶։ Օմանարաց երկրի այդ տեղադրությունը համապատասխանում է սկզբնաղբյուրների և, ժամանակակից, «Ալխարհացոյց»-ի տեղեկություններին։

Հ Մկրտումյանը, որ զբաղվել է Կախքի իշխանության VIII-XIII դ. պատմության ուսումնաւորությամբ, այն եզրակացության է եկել, որ Տիդիսի ամիրաները VIII դ. վերջին և IX դ. սկզբին իրենց կողմն էին քաշել Օմանարներին՝ վերջիններիս և նրանց հարևան ու դաշնակից լեծնական ցեղերին հանձնելով Ալանաց դուսն և այդ դուսնով անցնող ճանապարհի իմա՝ Ուազնա-Վիրական ճանապարհի վերահսկողությունն ու պաշտպանությունը, ըստ որում Ալանաց դուսնը և ճանապարհի շրջակայքում տեղակայված արաբական կայազորները պետք է վերացվեին փոխարինվելով Օմանարական և նրանց դաշնակից ցեղերի կայազորներով¹⁷։ Շատ հեղինակի դատելով վրացական և հայկական հեղինակների որոշ երկիմաստ տեղեկություններից, Տիդիսի ամիրաներն օգտագործում էին նաև զարդաքանցիների զինական ուժերը, իսկ զարդաքանցիները բնակվում էին ներկայիս Վրաստանի հանրապետության Գարդաբանի շրջանում՝ Տիդիսից հարավ¹⁸։ Ճիշտ է Հ Մկրտումյանը, երբ այն տեսակետն է հայտնում, որ հավանաբար արդեն նախքան արաբական արշավանքները Կախքում սկսվել էր տարբեր ցեղերի միավորման զորոնջացն առավել հզոր Օմանարների գերիշխանության ներքո։ Արդեն VIII դ. 70-ական թթ., երբ Օմանարները պայքարում էին արաբ զորավար Ամիր իրն Իսմայիլ ալ-Հարիսիի դեմ, Կախքն իրենից ներկայացնում էր տեղի ցեղերի

միության ծանարների գլխավորությամբ²⁰։ Կախեթի իշխանական տոհմի հիմնադիր Գրիգորը (787-827) ծանար էր։ Նա տիրեց Արազլի գետի հովտի մի մասին²¹։ Դրանով նա իր ձեռքը վերցրեց թագնա-վիրական ճանապարհի վերահսկողությունը։ Նրան հաջողվեց իր ենթակայության ներքո առնել նաև Գարդաթանը, որ դրանից հետո մաս էր կազմում Կախեթի ջրծախկոպոսության։ Այդ ամենի հետևանքով Տիֆլիսի ամիրայության տարածքը խիստ կրճատվեց, Տիֆլիսի ամիրաները վերածվեցին հասարակ ալախառնործի, իսկ ամիրայությունը քաղաք-այտություն²¹։

Պետք է նշել, որ Կախեթի իշխանության հետ միաժամանակ Այսրկովկասում VIII, վերջին աստաջացավ նաև Անիիսագական իշխանությունը, որը հետագայում դարձավ թագավորություն։ Նույն դարի վերջերին և հատկապես IX, սկզբներին կազմավորվեց և աստիճանաբար ուժեղացավ Կղարջքի Բագրատունիների կուրուպալատությունը։ Կախեթի իշխանությունը, Կղարջքի կուրուպալատությունը և Անիիսագական թագավորությունը, ինչպես նաև Տիֆլիսի ամիրայությունը, VIII, վերջին պայքար են սկսում Կենտրոնական Վիրքի (Շիրյա կամ Ներքին Քաղզվի) հողերին տիրելու համար։ Շատ «Վրաց տարեգրության» Կախեթի իշխան Գրիգորը նվաճում է Կենտրոնական Վիրքի հողերի մի զգալի մասը՝ ձեռք գցելով Քասնի գետի հովիտը, այսինքն՝ Կենտրոնական Վիրքի արևելյան հատվածը, որտեղով անցնում էր թագնա-վիրական ճանապարհը։ Այդ ժամանակ նրա դեմ հանդես եկավ Կղարջքի կուրուպալատ Աշոտ Բագրատունին (786-826) իր վեճա, Անիիսագական թագավոր Ձեռոդոս Բ-ի (798-825) օգնությամբ։ Գրիգորին օգնության եկան մթրույնները կամ այն լեռնականոնները, որոնք բնակվում էին Դուշեթի շրջանում փշավներից և խևտուրներից արևմուտք, Փշավյան Արազլի գետի կիրճում և Իրրի գետի վերնագավառում,²² և Տիֆլիսի ամիրան²³։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Քասնի գետի հովտում և ալախտվեց Գրիգորի պարտությամբ, որ ստիպված եղավ նահանջել գետի մյուս ափը։ Ինչպես նշում է «Վրաց տարեգրության»-ը, Աշոտ կուրուպալատը զբաղեցրեց Վիրքի մինչև Քասնի գետն ընկած հողերը²⁴։ Հարկ է նշել, որ Քասնի գետի հովտին տիրելը Կախեթի ջրծախկոպոսության համար ուներ կարևոր նշանակություն։ Այդպիսով նրա հսկողության տակ էին անցնում ինչպես Պարտավ-Տիֆլիս-Ալանաց դուռ-Հրեսիսային Կովկաս աստաղական մեծ ճանապարհը, այնպես էլ Ալազան, Իրրի և Արազլի գետերի հովիտներով անցնող աստաղական ճանապարհները։ Սակայն, ինչպես տեսանք, Գրիգորին հաջողվեց միայն պահպանել Քասնի գետի ծախսինյակը։

827թ. Գրիգորի մահից հետո, հավանաբար Տիֆլիսի ամիրայի օգնությամբ, Կախեթում իշխանությունն անցավ զարդաբանյան Դոնաուրի իշխանական տանը։ «Վրաց տարեգրություն»-ը հաղորդում է, «զարդաբանցիները...ջրծախկոպոս ընտրեցին Դաչին (կամ Կաչին)²⁵, որ Բվարսյու որդի Իրանի որդին էր, իսկ նրանից հետո ջրծախկոպոս դարձրեցին Սամուել Դոնաուրիին»²⁶։

Սամուել Դոնաուրիի (839-881) մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա եղբայր Գաբրիել Դոնաուրիին (861-881)²⁷։ Այնուհետև, ըստ «Վրաց տարեգրու-

թան» «հզորացավ ջրեւելեպարս Փաղան և իրն ենթարկեց զարդարանցիներն»²²։

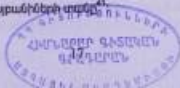
Սիւս, Կախեթի իշխանության պատմության հենց այս ժամանակաշրջանն է, որ հատկապես հետաքրքրություն է ներկայացնում մեր ուսումնասիրության համար։

Այդ, առաջին կեսին Երկրորդ Արմինիայում տեղի էին ունենում կարևոր իրադարձություններ։ Տիֆլիսի ամիրաները աստիճանաբար դադարում են ենթարկվել խալիֆայության զերիշխանությանը։ Ալ-Մամուն խալիֆան (813-833) Տիֆլիսի անհնազանդ Իսմայիլ իբն Շուայբ ամիրային (809-813) փոխարինում է Մուհամմադ իբն Աթար ամիրայով (813-830)։ Կերչինս 829-830թ. ծանարների աջակցությամբ ապստամբում է խալիֆայի իշխանության դեմ²³։ Ապստամբության ճնշման նպատակով խալիֆան ուղարկում է Արդ ալ-Ալա իբն Ահմադ զորավարին, որին Տիֆլիսի ամիրայի և ծանարների միացյալ զորքը պարտության է մատնում։ Հետևում է Նայիդ իբն Յազիդ ալ-Շաբանի ոստիկանի (829-832) արշավանքը Տիֆլիսի վրա։ Ըստ Յակուբի Տիֆլիսի ամիրան մեղադրվում են Երվայացյալ Շայբանի զորավարին։ Կերչինիս հետ ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր կնքեցին նաև ծանարները²⁴։ Սակայն Կախեթի իշխանության մեջ մտնող զարդարանցիները չենուկեցին ծանարների օրինակին, այլ Սամուել ջրեւելեպարսի գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին նրան Գավազի (Գավազնի) բնակավայրի²⁵ մոտակայքում և պարտության մատնեցին²⁶։

829-830 և 833թթ. Տիֆլիսի ամիրան Ալի իբն Շուայբն էր²⁷։ «Իբն Շուայբ» անվանումից Հ. Մկրտումյանը բխեցնում է, որ դա Տիֆլիսի նոր ամիրայական տան անունն էր, որ իրենից ներկայացնում էր պարսկական տիրապետության շրջանում Տիֆլիսում տիրող «շահապա»-ների տան շառավիղներին²⁸։

Սեր հետազոտության համաձայն, Տիֆլիսի ամիրայական տունն արաբական աղբյուրներում կոչվում է «Շուայբ» (և ոչ թե Շուայբ)։ Յակուբին, խոսելով այն մասին, թե Ամին խալիֆան Արմինիայի ոստիկան է կարգում Ասադ իբն Յազիդ իբն Մազալին (809-811), պատմում է, որ այդ ժամանակ Երկրորդ Արմինիայի տարբեր շրջանների տիրում էին Յահյա իբն Սալիդը և Իսմայիլ իբն Շուայբը²⁹։ Իսմայիլ իբն Շուայբի մասին Վ. Մինորսկին այն կարծիքն է հայտնում, թե նա ազգական էր Օմայյաններին³⁰։ Սակայն, հազիվ թե դա ճիշտ է, քանի որ Յակուբին նրա մասին հաղորդում է, թե նա Մովսես իբն Մուհամմադի ազատազրած ստրուկն էր³¹։ Սեր կարծիքով, Շուայբ անվանումը³² (شعب, ամենայն հավանականությամբ, شعب (հոգն. شعوب) - ժողովուրդ բառից) այդ տանը տրվել է՝ նկատի ունենալով նրա հասարակ ծագումը³³։

Արաբական այդ ամիրայական տունը Թիֆլիսում իշխեց ընդհուպ մինչև Բուդակի արշավանքը, երբ այդ տան ներկայացուցիչ Իսխակ (Սահակ) իբն Իսմայիլ իբն Շուայբն ապստամբեց խալիֆայության դեմ, սակայն ծանր հարված ստացավ և մահապատժի ենթարկվեց³⁴։ Տիֆլիսի հաջորդ ամիրան՝ Մուհամմադը, արդեն պատկանում էր Շաբանիների տանը³⁵։

Այի իբն Շուաքին փոխարինեց Իսմայլ իբն Շուաքի որդի Իսհակ իբն Իսմայիլ իբն Շուաքը (833-853): Վերջինս այն ընկալ խալիֆայությունից անկախանալուն ուղղված լայն գործունեությամբ, որին նպաստեցին նաև խալիֆայության քուլագրումն ու տեղեկումն հուժկու ապստամբությունները: Նա ի սկզբանե դադարեց խալիֆաներին ենթարկվել և նրանց գանձարան հարկ մուծել⁴²: Նրա դեմ արշավեց նույն խալիֆ իբն Յազիդ աշ-Շայբանին, որը Ջալալիսի կողմից զուղում սպանվեց⁴³: Եղավ մի պահ, երբ ալ-Մամուն խալիֆան Շուաքյն իբն Այիի միջոցով ստիպեց Իսհակին վճարել հարկերը: Մութալիմ խալիֆայի օրոք (833-842) արդեն Իսհակը դաշնակցում էր Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդի հետ ծանարների դեմ⁴⁴: Բայց շուտով իրավիճակը փոխվեց, և ոստիկանը ստիպված պաշար էր մղում դաշնակցած Իսհակի և ծանարների դեմ⁴⁵:

Երբ Մուհամմադ իբն Խալիդը չարտվում էր Իսհակի դեմ, նրան միացավ Կղարջքի կուրդապաղատ Բազարասը (826-876), որն Աշուտ կուրդապաղատի որդին էր: Դրա դիմաց նա Արմինիայի ոստիկանից ստացավ Շիդա (Ներքին) Զարլին կամ Կենտրոնական Վիրքը⁴⁶: Իրադարձությունների այդպիսի ընթացքից թխում է, որ Կղարջքի կուրդապաղատները պետք է փորձեին անցնել Քասնի գետը, որի հետևանքով Մուհամմադ իբն Խալիդի և նրա դաշնակիցների դեմ ելած Իսհակին օգնության են գալիս Կախեթի իշխանության ուժերը⁴⁷: Գետը է նշել, որ Կենտրոնական Վիրքի հանձնումը Բազարասին զուտ ձևական քնույթ էր կրում, քանի որ այն դեռ պետք էր նվաճել: Ինչպես տեսանք, Կենտրոնական Վիրքի մի հատվածին՝ մինչև Քասնի գետ, տիրում էր Կախեթի քրեախնկուպոսը: Բախումը կողմերից ոչ մեկին զգալի հաջողություններ չբերեց, միայն Արմինիայի ոստիկանին հաջողվեց գրավել Ուփլիսը, որ Շիդա Զարլիի կենտրոնն էր⁴⁸: Ըստ Յակոբիի՝ արաբները փախուստի են մատնել Իսհակին⁴⁹:

Մուտալիմից խալիֆան (847-861) Արմինիայի տարբեր մասերում ծագած ապստամբությունները ճնշելու նպատակով 852թ. ուղարկում է Բուդա գորավարին մեծ քանակով: Հայաստանը հրի և սրի մատնելուց հետո, Բուդան 853թ. գնաց Տիֆլիսի ուղղությամբ: Զաղաքը գրավվում է զրոհով, որից հետո Իսհակը մահապատժի է ենթարկվում⁵⁰:

Այս ժամանակ Կախեթում կրկին մեծանում էր ծանարական քրեախնկուպոսական տան ազդեցությունը: Ըստ «Վրաց տարեգրության» Բուդայի զորքերի վրա հարձակում են գործում գարդաբանցիները՝ Սամուել Դոնաուրիի գլխավորությամբ, որի հետևանքով Բուդայի զորքերը փոխում են արշավանքի ուղղությունը և շարժվում Տիֆլիսից դեպի Կուսիս, մթիուլ-լեռնականներից պատանդ վերցնում 300 մարդու, հասնում ցխալաունների երկիր և ցանկանում անցնել Ալանաց դեռով: Հայր իշխան Աբուլ-Աբասը (իմա՝ Հայր սպարապետ Սմբատ Բազրատունի (824-855)) և Կղարջքի Աշուտ կուրդապաղատի որդի Գուլարանը ցուցում տվեցին մթիուլներին (լեռնականներին) դիմարդել Բուդայի զորքերին, որոնք պարտություն կրեցին⁵¹: Ճետաքրքրալանն այն է, որ Սմբատ Բազրատունին, որ ուղեկցում էր Բուդային⁵², փաստորեն գաղտնի կերպով Արմինիայի

իշխաններին մղում էր Բուդայի զորքերի դեմ պայքարելու, որի պատճառով զերեկավարվում է Սամառա, որտեղ էլ կնքում է իր մահկանացուն⁸³։

Ինչպես տեսանք, Կախերում 881թ. իշխանության եկավ Փաղչան (881-893)։ Նա Արևմանեյի տոհմից էր։ Նրա օրոք Կախերի իշխանության կենտրոնը Բոլոր-ձայից տեղափոխվեց Բողոցի⁸⁴։ Իսկ Փաղչային փոխարինեց Կվիրիկե Ա-ն (893-918)։

Այս հենց վերջիններիս օրոք է, որ Այսրկովկասում իրենց տիրապետության հաստատման համար պայքար են սկսում հայ Բազրատունիները։ Աշուտ իշխանաց իշխան Բազրատունին (հետագայում բազավոր) և նրանից հետո նրա որդի Սմբատ Ա-ն նվաճում են Ալանաց դուռը։ Հայտնի է, որ Ալանաց դուռը գտնվում էր Շանարքում։ Այստեղից էլ բխում է հայոց տիրակալների և Կախերի իշխանության հարաբերությունների սերտացումը։

Ուշագրավ է Ն.Աղոնցի տեսակետը Կախերի իշխանական տան ծագման վերաբերյալ։ Իր «Բազրատունյաց փառքը» աշխատության մեջ նեմանուն գիտնականն այն համոզմունքն է հայտնում, որ ցրիստոնեացած Շանարքի հոգևոր տեղերը համարվել են նախկուպուսներ կամ ցորեպիսկոպուսներ Գարդմանի (իմա՝ Գարդաբան) արքայի և պահպանել են այդ կոչումն անգամ այն ժամանակ, երբ հոգևոր իշխանությունն աստիճանաբար վերափոխվել է աշխարհիկ իշխանության։ Այդ իսկ պատճառով վրաց մուտ Շանարաց երկիրը հայտնի է Գարդաբան անունով։ Ըստ նրա՝ Գարդաբանը վրացականացված տարբերակն է հայկական Գարդմանի և գործ է ածվել կրկնակի իմաստով՝ նշանակելով քուն Գարդման (ըստ ուսումնասիրողի՝ քուն Գարդմանի արևմտյան մասը, որ հարում էր Բերդուց գետին) և Շանարաց աշխարհի իմաստով։ Գրիգորից հետո առաջին ցորեպիսկոպուսը Ղաչին էր կամ Կաչեն⁸⁵, որ Գարդաբանցիների կողմից ընտրվեց 827թ.։ Նրան հաջորդեցին Սամուել և Գաբրիել ցորեպիսկոպուսները մինչև 881թ.։ Ըստ ոմն Գաբրուց (Գաբուլոց), որ Տիֆլիսի Սահակ ամիրայի ազգականն էր և հայոց Աշուտ Ա թագավորի հորեղբորորդին, տիրեց Գարդաբանին⁸⁶։ Ն. Աղոնցը նկատում է, որ եթե Գաբրուցը մահմեդական Սահակի ազգականն էր, ապա նա չէր կարող Աշուտ Ա-ի հորեղբորորդին լինել։ Սրան փոխարինեց Փաղչա Արևմանեյին։ Պարտավի 707թ. ժողովին մասնակցում էր Թեոդորոս Կստամ Արևմանյան իշխանը^{86a}։ Այստեղից էլ ուսումնասիրողը եզրակացնում է Արևմանեյի և Արևմանյան անվանումների ազգակցությունը։ Նշելով, որ Փաղչայից հետո իշխեցին Կորիկե կամ Կվիրիկե (893-918) և Փաղչա (918-929) ցորեպիսկոպուսները՝ Ն. Աղոնցը մատնանշում է նրանց ծագման անհայտ լինելը։ Կորիկե Գ-ի (1010-1039) ցույրն ամուսնացած էր Կյուրիկյան թագավոր Ղալվիթ Անհողիհի հետ, և վերջինիս որդին ջեռու մահվանից հետո ժառանգեց նրա իշխանությունը։ Ն. Աղոնցը ցույց է տալիս, որ վրաց աղբյուրի տեղեկություններում կա չփոփոխյուն Կախերի և Գարդաբանի մեջ։ Նա հենվում է Իրն Հաուկայի տեղեկության վրա, ըստ որի՝ 950թ. մուտեբը Գարդաբանի ցորեպիսկոպուսը Սեմիթերիան էր⁸⁷, բայց հայտնի է, որ միևնույն ժամանակ իշխում էր նաև Կորիկե Բ-ն։ Վերջինս, ըստ ուսումնասիրողի, ինչպես Կախերի իշխանն էր, որ գրավել կամ ժառանգել էր Գար-

դարանը, սակայն 950թ. մոտեցող Պաղտաբանն ապստամբեց և Մեմփոսից դարձավ ջրեպիսկոպոս Պաղտաբանում: Այնուհետև 958թ. եկեղեցական ժողովի ժամակցիցներից Գուրգեն Արևելյից իշխանին (ըստ Անանիա Կաթողիկոսի) Ն. Աղոնցը նույնացնում է Կյուրիկե Բ-ի հետ, որից էլ բխում է նրա հայ ազգությունը: Այնուհետև բխեցվում է նաև այն, որ Կախեթում հայկական իշխանական տոհմը սկսել էր իշխել Կյուրիկե Ա-ից (893-918) սկսած: Ուստի և Կյուրիկե Գ-ի ժառանգության անցումը Դավիթ Անիողյանի որդի Պաղիկին միանգամայն բնական է դիտվում: Հեղինակը միանգամայն դիտարկում է, որ Այսրկովկասյան երկրներում հայկական ազդեցությունը հզորացավ Ամրատ Ա-ի օրոք, ուստի և պատահական չէ, որ հենց նրա թագավորության ժամանակ՝ 893թ., Կախեթում իշխանության եկան նրա տոհմակիցները, այսինքն՝ Բագրատունիները⁸⁸:

Մենք միանգամայն հավանական ենք համարում Ն. Աղոնցի տեսակետն այն ժամին, որ Կախեթի ջրեպիսկոպոսները՝ սկսյալ Կվիրիկե կամ Կյուրիկե Ա-ից ազգությամբ հայ են եղել: Անվանի գիտնականի կողմից Կվիրիկե-Կյուրիկե-Կորիկե անվանանքի նույնացումը Գուրգենին ևս ստույգ է: Հայտնի է, որ Մի. ստեղծվել էր Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը Գուրգեն Բագրատունու գլխավորությամբ: Հետագայում թագավորությունը հաճախ կոչվում է նաև Կյուրիկեան թագավորություն: «Կյուրիկե»-ը Գուրգեն անվան տեղական արտասանությունն էր⁸⁹: Այստեղից էլ կարելի է քննենել, որ մեկ այլ Բագրատունի իշխան՝ Կախեթի ջրեպիսկոպոսը, կրում էր Գուրգեն անունը, որ զուցե, նույնպես տեղական արտասանությամբ, վերածվել էր Կյուրիկեի, իսկ հետագայում՝ Կվիրիկեի: Չարագանելով անվանի հայագետի տեսակետը՝ նշենք, որ ինչպես տեսանք Կախեթում Կվիրիկե Ա-ից առաջ իշխանության եկավ Փաղյան (881-893): Եւ Արևմանելի տոհմից էր: Նրա օրոք Կախեթի իշխանության կենտրոնը Բոլորմայից տեղափոխվեց Բողոցի: Այսինքն՝ Փաղյայով Կախեթում իշխանական տոհմ է փոխվել, ըստ որում զարդարանյան տոհմից ջրեպիսկոպոսությունն անցել է ծանարական տոհմին՝ Արևմանելի անունով: Այն, որ «Արևմանել»-ին և «Արևմանյան»-ը նույնական են, կարծում ենք, որևէ կասկած չի հարուցում: Լրացնելով Ն. Աղոնցի տեսակետն այն ժամին, որ Կվիրիկե Ա-ից սկսած հայերն են իշխանության գալիս Կախեթում, նշենք, որ դա, փաստորեն, տեղի է ունեցել Ամրատ Ա-ի թագավորության տարիներից առաջ՝ Փաղյա Արևմանելից սկսած: Դեռ ավելին, եթե հաշվի առնենք Ն. Աղոնցի վերոբերյալ այն տեղեկությունը քաղված վրացական աղբյուրից, թե 881թ. ջրեպիսկոպոս է դարձել ոմն Գարուլոց, որ ինչատակվում է որպես Աշուտ Ա-ի հորեղբորորդի, անհնայտ կդատես, որ այնտեղ մենք տեսնում ենք Կախեթում Բագրատունիների հաետատման արձագանքը: Մեր կարծիքով հենց այդ պատճառով Կախուշտի Բագրատունին Գարուլոցին բոլորովին չի ինչատակվում: Փաստորեն «Արևմանելի» անվանումը կրում էին Կախեթի Բագրատունիները: Այդ անունը սրբագրելի է «Արմանելի»-ի կամ «Արևմանյան»-«Արմանյան»-ի, որ ոչ այլ ինչ է, քան եթե հայկական «Հալխալյան» անունը: Կախեթում Բագրատունիների հաստատումն իրականացվել է Աշուտ իշխանաց իշխան Բագրատունու աջակցությամբ և կամքով: Գարուլոց

Բազրատունին կարճ իշխեց: Նույն թվականին նա խաբուսյանը գերվեց Կդարքքի Բազրատունիներից Աշոտի որդի Գոռամի կողմից և ուղարկվեց Բյուզանդիա⁸¹: Նրան փոխարինեց հավանաբար նրա որդին կամ ազգականը Փաղյան: Ըստ «Կրաց տարեգրության» հենց այդ ժամանակ պաշար սկսվեց հայերի և ափնազների միջև Կիլիքը նվաճելու համար⁸²: Այսպես պաշարի սկզբում 881թ. Կդարքքի Բազրատունիներից Նասրայի կողմից սպանվեց Կդարքքի Ղալիթ կուրուպաղատը⁸³, որ դրոջ Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բազրատունու անցնել վճռական զործողությունների: Նա արշավանքի ելավ ափնազների, պանների և Նասրա Բազրատունու կազմած դաշինքի դեմ, և այդ ժամանակ արդեն նրա հետ լին Կդարքքի Ղալիթ իշխանի որդի Արտնեբսեից և Թեղքի իշխան Լիպարիտ Բաղվիվաշը⁸⁴: Արշավանքի հաջող ավարտից հետո, բավական ժամանակ անց, արդեն իր մահվանից առաջ 889 կամ 890 թ., Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Կրաց զցեղորդի իւր», այսինքն՝ Արտնեբսեի Բազրատունու, որը հետագայում Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ⁸⁵: Այսինքն՝ 881թ. Աշոտ Բազրատունին վճռական հաղթանակի էր հասել Այսրկովկասում իրեն ենթարկելով տեղի գրեթե բոլոր իշխաններին և Ափնազական թագավորին: Կախերում զարդաքանյան հարստության փոխարինումը Արևմանելի հայկական տոհմով հենց 881թ. կարևոր հետևություններ է մնում: «Կրաց տարեգրության» համաձայն, երբ հայկական քանակը՝ հպատակ իշխանների զորակցությամբ ջանջախեց վերոհիշյալ դաշինքի ուժերին, հենց այդ ժամանակ «Քրեյնախկուպոս Փաղյան հզորացավ և ենթարկեց զարդաքանցիներին», մի քան, որ չէր հաջողվել Գարույցին: Կարելի է եզրակացնել, որ հայկական քանակին աջակցող այսրկովկասյան հպատակ իշխանների ցանկում, ինչպես նաև հակառակորդ դաշինքի մեջ Կախերի քրեյնախկուպոսի անվան չիփշատակվելու փաստը ցույց է տալիս, որ նա չեզոք դիրք էր զբաղեցրել, որի հետևանքով հաղթանակած Աշոտը, որ գերիշխանության էր հասել Այսրկովկասի մեծագույն մասում, հատուկ ուշադրություն էր դարձնելու Կախերին, մանավանդ, որ այդ իշխանությունն իր կազմում ընդգրկում էր կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ալանաց դուռը: Հենց այդ «հատուկ ուշադրության» հետևանքն էր Կախերում Արևմանելիների հայկական տոհմի գերիշխանության հաստատումը: Կախուշտի Բազրատունին պահպանել է մի կարևոր հաղորդում, որ բավական անհասկանալի է թվում առանց վերոհիշյալ պարզաբանման: Պատմելով այն մասին, որ Սամուելից հետո քրեյնախկուպոս դարձավ Գարրիել Դոնաուրին, պատմիչն ի մասնավորի տեղեկացնում է. «Նրանից խլեցին Գարդաքանը: Եվ դրանից հետո մեռավ 881թ....»⁸⁶: Այնուհետև «կորիկոզ դարձավ Ֆաղայա Արևմանելին...: Նա կրկին զրավեց Գարդաքանը»⁸⁷: Նախ անհայտ է մնում, թե ո՞վ խլեց Գարդաքանը Գարրիելից: Հետո «Կրաց տարեգրություն»-ը, որ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ տարիներին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այդ անցքի մասին յուր է: Կախուշտին հավանաբար օգուվել է մեզ անհայտ այլ աղբյուրից: Այսպես թե այնպես, մեր համոզմամբ, 881թ. ջանջախեղով Ափնազական թագավորի ստեղծած դաշինքը, Աշոտ Բազրատունին, ինչպես մենք վերևում ցույց տվեցինք, ուշադրությունը

բնեց Կախեթի վրա: Պարզ է դառնում, որ Չարդարանը, այսինքն՝ Չարիքի հիմնական հենարանը, քանի որ նա Չարդարանյան տոհմից էր, նվաճել է Այսլուվկանի իշխանաց իշխանը: Թերևս Չարիքի մահն էլ կապված է Չարդարան հայկական զորքերի ներխուժման հետ: Պատահական չէ, որ հաջորդ քրեախխապուց Փաղյան, «կրկին գրավեց» (իմա՝ նստատեղում) Չարդարանը:

Այն, որ Աշոտ Բագրատունուց սկսած Կախեթը ենթարկված էր հայոց քաջավորի գերիշխանությանն ընդհուպ մինչև Ամբատ Ա-ի մահը, ցույց է տալիս հետևյալ իրողությունը: 914թ. ըստ «Կուրաց տարեգրության» Ատրպատականի քանակը Յուսուպի գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան, ասպատակեց երկիրը: Այնուհետև հայոց քաջավոր Ամբատ Ա-ն ինքնակամ գերի համնվեց և սպանվեց: Յուսուպի քանակն անցավ Վիրք, մտավ Տվիլիս, որտեղից էլ անցավ Կախեթ: Ուշաբժա ամբողջ ընկավ երկարատև պաշարումից հետո, իսկ այնուհետև արաբները գրավեցին Բուլղոման: Կվիրիկե Ա-ն հաշտության քանակցություններ սկսեց արաբների հետ⁶⁷: Այսինքն՝ Կախեթի քրեախխապուց պայքարեց Յուսուպի դեմ մինչև Ամբատ Ա-ի մահը:

Ինչ վերաբերում է Ն. Ադոնցի մատնանշած փաստին, թե պատահական չէր Կախեթի իշխանության ժառանգումը Կյուրիկեյան Դավիթ Անհողինի որդու կողմից, մեզ նույնպես այն համոզմանն է բերում, որ Արևմանեյիները կամ Բագրատունիներ էին, կամ էլ նրանց ազգականները: Այսինքն՝ մեր կարծիքով, Արևմանեյի էին նաև Կվիրիկե Ա-ն և նրա հետնորդները, որ և հաստատում է Վախուշտի Բագրատունին⁶⁸:

Անհրաժեշտ է անդադառնալ Ն. Ադոնցի ևս մեկ կարևոր քայտախայտանը: Մեզ բերելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ ի թիվս այլ երկրների և ժողովուրդների, Ամբատ Ա-ն նվաճեց նաև «ցԳուզարացիս աս զԾանարս մինչև ցՂուսն Ալանաց», ուսումնասիրողը մեզ է բերում նաև 1673թ. քվազրված հունական մի ծեսագիր, որտեղ առկա է «Կան Հակոբիկներ, ուր նրանք կոչվում են ինտուրք, կա նաև մի ուրիշ ցեղ, որ կոչվում է Թուշք, որոնք կաթողիկե քրիստոնյաց են: Հայտնի է մեկ այլ ցեղ, որ կոչվում է Դիդուք և մի ուրիշը, որ կոչվում է Քիսաք»⁶⁹: Այդտեղ հիշատակված ցեղերը ներկայումս էլ ապրում են նախկին Ծանարքի զբաղեցրած տարածքի հարևանությամբ: Հակոբիկ էր կոչվում հայկանեստրական և հայաքաղվիրոնական Ատրպական եկեղեցին, որ դավանաբանական խնդիրներում զադախարակից է հայկական եկեղեցուն: Ինտուրք⁷⁰-հակոբիկներ ասելով, ըստ հեղինակի, ի նկատի չեն առնված VIIIդ. սկզբին Կամբեժան զադքած հակոբիկները, քանի որ նրանք նրանց մի հատվածը ապաստան գտած լինելով Ծանարքում և Դադստանի լեռներում, ապա դժկար թե այդպիսի չնչին մի բեկոր կարողանար իր ինքնուրույնությունը պահպանել մինչև XVդ.: Ըստ Ն.Ադոնցի, այստեղ խոսքը վերաբերում է հայկական եկեղեցուն, իսկ դա այլ քան չի նշանակում, քան իմն հայ զադքականությունը, որ հասել է մինչև Կովկասյան լեռներ, ծուլվել է տեղական ցեղերի, ի մասնավորի, ինտուրքների հետ, բայց պահել իր կրոնական ինքնությունը⁷¹: Այսպիսով պարզվում է, որ Ծանարքի հարևանությամբ ապրող

հայկական տարրը վճռական ազդեցություն ուներ Կախքի իշխանության քաղաքական կյանքում: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Աստուրքը նույնպես մաս էր կազմում Կախքի քրեախնկությունը:

«Քրեախնկություն» կոչումի մասին Հ.Ալկուտոմյանը նշում է, որ այն հավանաբար Ալանաց դռան շրջանի ժառանգական կասավալդի ժանաբների ցեղապետի տիտղոսն էր, իսկ հետագայում դասնում է Կախքի իշխանի հորջորջում: Կրացական աղբյուրներում այն հանդիպում է «քրեախնկություն» կամ «քրիվիզ» ձևով: Վերջինը Մասուդու երկում հանդիպում է «քարասցրու» ձևով⁷², իսկ հայկական աղբյուրներում «քրեախնկություն» կամ «մեծ քրեախնկություն» տարբերակներով⁷³: Նեղ իմաստով քրեախնկություն կնշանակի քեմի կասավալդան գործում նախկյուսի տեղակալ կամ օգնական, սակայն ժամանակի ընթացքում այն դասնում է Կախքի տիրակալի տիտղոս⁷⁴:

Նմորո առարկա ժամանակաշրջանում Կախքի քրեախնկությունը տարածքային պայքար էր մղում միայն արևմուտքում, իսկ արևելքում, որտեղ կազմավորվել էր Շաքե-Կամբեճանի իշխանությունը, սկզբնաղբյուրները ունէ դեպք կամ դիպված կապված սահմանների փոփոխության հետ չեն հիշատակում: Միայն Սմբատ Ա-ից հետո է, որ Կախքի իշխանները սկսում են ուշադրություն դարձնել Շաքեի քաղաքությանը վերջինիս Ատրնեբսի քաղաքի օղոց: Վախուշտի Բագրատիոնին հավատում է, որ X դ. առաջին կեսին (սկսած 910թ.) Շերթում իշխում էր Ատրնեբսից, որը, սակայն, Կախքի իշխանության և Տիլիսի ամիրայի թշնամական գործողությունների հետևանքով վախից իրեն այն քաղաքը չէր կոչում: Կախքի Կվիլիկն իշխանը 915 թ. կազմակերպեց Արխազիայի քաղաքի Կուստանդինի աղջականքն Ատրնեբսի քաղաքություն դեմ: Արշավանքը զգալի արդյունքներ չտվեց, և նրանք հաշտություն կնքեցին⁷⁵:

Տարածքային առումով VIII դ. վերջին Կախքի տարածքում անեղծված քրեախնկությունը սկզբնապես ընդգրկում էր միայն Շամարքը և հարևան ցեղերին, սակայն երբ հակաարաբական շարժման մեջ ընդգրկվեցին նախապես Տիլիսի ամիրայության մեջ մտնող և Կախքի հարթավայրային մասում Տիլիսից արևելք ընկած զարդաբանցիները, հակաարաբական շարժումը հանգեցրեց Կուր գետի Տիլիսից արևելք գտնվող հատվածից մինչև Ալանաց դուռն ընկած տարածքներն ընդգրկող միասնական Կախքի քրեախնկություն կազմավորմանը: Սկզբնապես, ինչպես տեսանք, զարդաբանցիներն այնքան հաջող ներգրավվեցին այդ շարժման մեջ, որ սկսեցին վճռական դեր խաղալ քրեախնկություն կյանքում և նույնիսկ նրանց ներկայացրեցին որպես Կախքի քրեախնկություն:

Նմորո առարկա շրջանում Կախքի քրեախնկությունը Տիլիսի ամիրայությանը սահմանակցում էր ներկայիս Չարդաբան քաղաքից հյուսիս սկզբնավորվող Քարթլիի և Կախքի լեռնաշղթաների հարավային ճյուղավորումներով և Չոթորի լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածի հարավային ճյուղավորումներով, իսկ Տիլիս քաղաքից հյուսիս Կուր գետով: Շրջա Քարթլի իշխանու-

ջրունների հետ Կախեթի ջրոնախնայության արևմտյան սահմանագիծն անցնում էր սկզբնապես Քասն գետով, իսկ այնուհետև՝ Քասն և Արազվի գետերի ջրբաժանով, այսինքն Գուրամակարի (Նենաշղթայով) Այնուհետև սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Մթիուլեթի (Նենաշղթայի ջրբաժանով) Արազվի գետի ակունքների շրջանում հասնում մինչև Գուրխի (Նենաշղթան, որի ջրբաժանով շարժվում էր մինչև Տալա քաղաքից) Կուսիս սկզբնավորվող (Նենաքազուկը) Կերջեթի ջրբաժանով սահմանագիծը հասնում էր Կուլվապան (Նեներին՝ ընդգրկելով Լիախի գետի ակունքների շրջանը) խաւուրդը: Կախեթի ջրոնախնայության Կախեթի ջրոնախնայության սահմանագիծը Շաքե-Կամրեմանի իշխանության հետ անցնում էր Կախեթից հարավ սկսած Բոլոսի (Նենաշղթայի հարավային հատվածից) Կուլվապան (Նենաշղթայի հարավային (Նենաքազուկով, այնուհետև Լիախի) Ալազանի հարթավայրը՝ անցնում էր Թելալ քաղաքի արևելյան կողմով, ներկայիս Սազարեջո և Գուրգասանի բնակավայրերի միջով) հասնելով Կամրեմ կամ Իրոի գետին: Հասնելով գետը՝ սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Ռուսթավից ու Գաղղաբան բնակավայրից արևելք հասնում էր Տիլիսի ամիրայության սահմանին:

ARMAN YEGHIAZARYAN

PRINCIPALITY OF KAKHET IN THE IX CENTURY AND IN THE BEGINNING OF X CENTURY

Tribe of Tsanars which inhabited the area near to the Alan's Gate and neighboring lands was a part of the Second Armenia administrative region of Armenia Viceroyalty of Arab Caliphate. The independent Principdom of Tsanars or Kakhet which also included the Province of Gardaban was formed at the end of VIII century.

In 881, after the Prince of Armenia Ashot Bagratuni (King of Armenia from 885) defeated the Abkhazian Kingdom, Armenian troops intruded on the territory of Kakhet Principdom and invaded Gardaban. Afterwards, Arevmanels or Arevmanian – Armenians dynasty of Bagratuni family came to the power. Principdom of Kakhet got back Gardaban. In 885-914 Principdom of Kakhet was a part of the Armenian Bagratuni Kingdom.

ՅԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիազարյան Ա., Արմինիա ուստիկանության սահմանները, - Գատնա-բանա-փրական հանդես, 2005, թիվ 1, էջ 244-246:
2. Belazuri, Kitab futuḥ al-buldan, I, Beyrut, 1967, p. 239.
3. Тар-Гевонцян А., Армения и Аревинский ханшхат, Ереван, 1977, с. 272-273.
4. Masudi, Muruj az zahab wa maadin al-javahir, I-II, al-Kahira, 1948, p. 194.
5. Մովսես Կաղանկատուացի, Գատնուքին Աշխարհից աշխարհի, քննական քննադիմում և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 319-320:

6. Ibn al-Abir, Al-qamī fi at-tarikh, IV, Beyrut, 1967, p. 205.
7. Богверадзе А., Раннефеодальные Грузинские государства в VI-VIII вв., - Очерки истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988, с. 180.
8. Balazuri, I, p. 246. «Արաբացիների մարդիկ, որանք այն զինվորներն են, որոնք կայիճապուքյան զանձարանից բոչակ էին ստանում ըստ այնտեղ պահվող ցուցակի»:
9. «Աշխարհացոց Մովսեսի կողմնացույ լաւելուածուլք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Կենտրոն, 1991, էջ 26: «Աշխարհացոց»-ի համատու խմբագրութեան մեջ աւանտ է «Գաւանք, Փինէք, Դուաղք, Կոնք, Աշխորք, Սանարք յորում Ալանաց զուե» (տնն Արախանյան Ա., Անանիա Շիրակացու ծանոնագրութեանը (ուսումնասիրութեան), Երևան, 1944, էջ 347):
10. Յովնա Արծրունի և Անանոս, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, քննադիւր Կ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 274:
11. Յովհաննէս Կարողիկոսի Դրակասանկերուցոյ Պատմութեան Հայրը, աշխարհաբար բարգձանութեանը և ծանօթագրութեանները Գ. Յոսոբյանի, Երևան, 1998, էջ 164:
12. Ալլրուովյան Հ., Սանարների ճեղք և նրանց դերը Դարձիայ (ընձանցնի պահապանութեան զորութեան), - Լրագիր հասարակական գիտութեաններէ, 1972, թիվ 6, էջ 86:
13. Balazuri, I, p. 246.
14. Минорский В., История Дербенда и Ширвана IX-XI вв., Москва, 1963, с. 210-211, примеч. 100.
15. Երեմյան Ա., Հայրաւանի ըստ «Աշխարհացոց»-ի, Երևան, 1963, էջ 56:
16. Лордкипанидзе М., Возникновение новых феодальных государств, - Очерки истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988, с. 305-316, с. 256.
17. Мкртумян Г., Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Армениею, Ереван, 1983, с. 73.
18. Նոյն տեղում, էջ 73-74:
19. Նոյն տեղում, էջ 72:
20. Матиане Картелиса, перевод, введение и примечания Лордкипанидзе М., Тбилиси, 1976, с. 29.
21. Мкртумян Г., նշվ. աշխ., էջ 72:
22. Նոյն տեղում, էջ 74, ձ. 88:
23. Матиане Картелиса, с. 29.
24. Նոյն տեղում:
25. Հ. Ալլրուովյանի այդ անվան ճիշտ ծնը, հետևելով Վախուշտիին (էջ 126), համարում է Վալեն (էջ 75):
26. Матиане Картелиса, с. 29.
27. Նոյն տեղում, էջ 30:
28. Նոյն տեղում, էջ 32:
29. Yakubi, Kitab at-tarikh, II, Beyrut, 1970, p. 475.
30. Նոյն տեղում:
31. Գավազին նույնական է Ալազան գետի ձախ ափին գտնվող ներկայիս Ախալստփեղի բնակավայրին՝ Կվարելի գոթոյից հարավ-արևելք (տնն Մերտումյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 79, ձ. 103):

32. Матване Картлиса, с. 29-30. Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевод Н. Накашадзе, Тбилиси, 1976, с. 126.
33. Նալբանդյան Գ., Արարացի ոստիկանները Չայաստանում, էջ 119:
34. Мертумян Г., Ըշվ. աշխ., էջ 79:
35. Yakubi, II, p. 435.
36. Minorokyan B., Ըշվ. աշխ., էջ 39:
37. Yakuhi, II, p. 435. Ինչ վերաբերում է Մրվան իրն Սուհամմադի և Իսմայիլ իրն Շուաբի արքան ժամանակների անհամապատասխանությանը, ապա պետք է նշել, որ կամ վերջինը Մրվանի կողմից ծանուկ հասակում էր ազատագրվել ստրկությունից, կամ էլ ազատագրվող նրա հայրն էր եղել, որին Ցակուբն նույնացրել է որդու հետ:
38. Շուաբը Ղուրանի մարգարեներից մեկի անունն է, որը, կարծում ենք, կապ չունի Տվիլիսի Շուաբյանների հետ (տե՛ս Rippin A., Shu'ayb, - The Encyclopaedia of Islam, CD-ROM edition, v.1.0. 1999, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, IX:491a).
39. Տես Եղիազարյան Ա., Արժինիա ոստիկանությունը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, էջ 152-153:
40. Belazuri, I, p. 248.
41. Лордкипанидзе М., Ըշվ. աշխ., էջ 348:
42. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 95:
43. «Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ատղկան Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Ստ Սալուստանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106: Պատմիչը կալիդի արշավանքը դնում է 841թ.: Տես նաև Матване Картлиса, с. 29.
44. Матване Картлиса, с. 29.
45. Նույն տեղում, էջ 29-30:
46. Նույն տեղում:
47. Նույն տեղում:
48. Նույն տեղում:
49. Yakuhi, II, p. 475.
50. Матване Картлиса, с. 30. Թովմա Արծրունի և անանուն, էջ 272:
51. Матване Картлиса, с. 30.
52. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130-134:
53. Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 296:
54. Мертумян Г., Ըշվ. աշխ., էջ 89-90:
55. Вахушти Багратиони, с. 126.
56. Матване Картлиса, с. 31.
- 56ա. Ասանդի քահանայի Անեցոյ Չալարծունց ի զոոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 286:
57. Abū 'L-Kāsim Ibn Haukal al-Nasībī, Kitāb surat al-ard.-Bibliotheca geographorum arabicorum, editio III, p. II, Lugd. Bat., 1967, p. 348.
58. Տես Աղոնց Ա., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 526-529:

59. Մաքրույան Ռ., Տաշիր-Չղազերց և Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան գավառները IX-XI դարերում, - Հայ մոդուլիդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 100, ծ. 1:
60. Матвеев Кармиса, с. 31.
61. Նույն տեղում:
62. Տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 94:
63. Матвеев Кармиса, с. 31.
64. Տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 91:
65. Вахушти Багратиони, с. 126.
66. Նույն տեղում:
67. Матвеев Кармиса, с. 32-33.
68. Նույն տեղում:
69. Տե՛ս Бенешевич, Описание греческих рукописей, А. 449. Տե՛ս Աղոնց Ն., Բազրախունաց փառքը, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 529:
70. Հայտնի է, որ խնամրների երկիրը կամ Նևաուրը (Ավստրո կամ Ռվստրո) գտնվում էր Լիախվի գետի ափամասերի շրջանում Ծանարցից արևմուտք (տե՛ս Երեմյան Ա., «Աշխարհագրոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, - Գաղտնա-բանասիրական հանդես, 1973, թիվ 2, էջ 269, ծ. 84):
71. Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 529-530:
72. Masudi, p. 204:
73. Հովհաննես Դրասխանավերտցի, էջ 304:
74. Տե՛ս Մկրտումյան Հ., Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարբայի լեռնանցքի պաշտպանության գործում, - Լրագրեր հասարակական գիտությունների, 1972, թիվ 6, էջ 86-87:
75. Вахушти Багратиони, с. 1.

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ
ՀԵՏ ԿԱՊՎԱՄԵ ՄԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՉ

Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի մի շատ կարևոր տեղեկությունը՝ Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի վերաբերյալ, կարող է լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք տալ, եթե միշտ չընկալվի և չքննարկվի կոնկրետ մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսի Մեծ Հայքի թագավորության պատմական աշխարհագրության համառոտքատում: Ստրաբոնը գրում է, որ Գազակա (= Գանձակ) «քաղաքը 2400 տաղիտն հեռու է Արաքս գետից, որ բաժանում է Հայաստանը Ասորյաառենից, ինչպես ասում է Դեյլիոսը՝ Անտոնիոսի բարեկամը, որ նկարագրեց նրա արշավանքը Պարթևաց դեմ, ուր ներկա էր նաև ինքը և մասնակցեց իբրև զորավար»¹: Պլուտարքոսը նույնպես, նկարագրելով Անտոնիոսի բանակի նահանջը Մարաստանից, գրում է, որ «եզրախախչե մարտից հետո վեցերորդ օրը հոնձայեցիները հասան Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում է Հայաստանից»²: Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ Արաքսը, որն, անկասկած, հայկական Երազնն է, համարում են սահմանագիծ Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է Դեյլիոսին, ապա վերջինս Դիոն Կասիոսի մոտ հիշատակվող Զվինտոս Դեյլիոսն է՝ Անտոնիոսի մերձավորներից մեկը³, որի վկայությունները, հավանաբար, ընկած են նաև Պլուտարքոսի տեղեկությունների հիմքում: Դեյլիոսի որպես ականատեսի, վկայությունները կարևոր են և արժանահավատ, սակայն հոռիացին իրական պատմական իրողությունը միշտ չի ընկալել և հիշյալ տեղեկությունը լուրջ պարզաբանման կարիք ունի: Շատ էության, խնդրո առարկայի պարզաբանումն ասկա է նաև հենց Պլուտարքոսի երկում, սակայն մինչև դրան անդրադառնալը, քննենք այլ, հատկապես հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները: Նախ՝ որպես քննության ընթացքի համար ուղեցույց, նշենք, որ Ստրաբոնի հավաստմամբ Արաքսի աջաինջակը մ. թ. ա. I դարում գտնվում էր Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ: Ստրաբոնի մոտ հիշատակվող Փավնիտիս մարական երկրամասը⁴, որը նույնանում է աշխարհագրագետի մեկ այլ հիշատակության Փավենե գավառին⁵, տեղադրությամբ համընկնում է Մարդաբտականին (Արևելյան Վասպուրականին)⁶: Արաքսգոյանը Փավենեն նույնացնում է Ուտիք նահանգի Տրի գավառին⁷, սակայն, մեր կարծիքով, այդ նույնացումը միշտ չէ, քանի որ Արաքսեննի դաշտը տարածվելով Երասխի երկու ափերին⁸, ընդգրկել է Միլի տախաստանը և Մուղանի դաշտի մի մասը, այլ խոսքով, Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող Արաքսեննի դաշտը ներառել է նաև Տրի գավառը: Մենք կհուսում ենք Փավենե-Փավնիտիս նույնացումը այն բացառությամբ, որ Ստրաբոնի ժամանակ Փավենե-Մարդաբտականը Հայաստանի կազմում էր, այսինքն՝ հեղինակի տեղեկությունները Փավնիտիս-

Փառնեի վերաբերյալ արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրողությունները և հարկ չկա դրանք միմյանցից տարբերակել:

Փավնիտիս-Մարդպետականից արևելք գտնվող Կասսիանե-Փայտակարանի մասին Ստրաբոնն իր ապրած ժամանակաշրջանի հետ կապված ուղղակի տեղեկություն չի տալիս, սակայն դատելով այն հանգամանքից, որ Արաքսեանի դաշտը տարածվել է նաև Արաքսի աջափնյակում, այսինքն՝ Կասսիանե-Փայտակարանի մի մասում, հետևաբար Կասսիանեն նրա ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ էր: Ինչ վերաբերում է Ստրաբոնի այն տեղեկությանը, թե Կասսիանեն Աղվանքի մի մասն է², ապա այս Կասսիանեն, ինչպես ցույց է տվել Ա.Հակոբյանը, գտնվել է Կուրի և Դեդրեկոնի լեռնանցքի միջև³⁰, հետևաբար միշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով կամ Տիգրան Մեծի կայսրության կրթամուսնից հետո, կամ էլ Ստրաբոնի ժամանակ Կասսիանեն անցել էր Աղվանքին³¹:

Այսպիսով, դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, ակնհայտ է, որ Մարդպետականը և Փայտակարանը գտնվել են Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ, հետևաբար Արաքսը չէր կարող սահմանագիծ լինել Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Մյուս կողմից էլ չվստահել Դելլիուսի վկայությանը որպես արշավանքի անմիջական մասնակցի, միշտ չի լինի: Սակայն Պլուտարքոսի մեծ կարծիքով, մի շատ կարևոր տեղեկությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու հարցի լուծման քանակին: Պլուտարքոսն Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի անհաջողության մեղավոր է համարում հայոց Արտավազդ Բ թագավորին, քանի որ, ըստ նրա, «թեև Անտոնիոսի տրամադրության տակ մնալին վեց հազար այն հեծյալները, որոնց Մարաստանից իր հետ բերել էր Արտավազդը (ընդգծումը մերն է-Ռ. Հ.) և որոնք զինված էին զրեթե այնպես, ինչպես ապրթևները ու սվյոր էին նրանց դեմ ծայրտ վարելու, ապա հոռմայեցիները քաջ ճակատամարտում կցարդեին թշնամուն, իսկ հայերը կկոտորեին փայտղոններին, և թշնամիները ի վիճակի չէին լինի մարտերում այսքան պարտություններից հետո վերականգնել իրենց ուժերը»³²: Եվ, իբրև, արշավանքի նախորդին, Արտավազդը Անտոնիոսի քանակին տրամադրել էր վեց հազար հեծյալ և յոթ հազար հետևակ³³: Այս վեց հազար հեծյալները հիշատակվում են նաև ավելի վաղ՝ Կրաստուսի արշավանքի կապակցությամբ: Ինչպես գրում է Պլուտարքոսը, Կրաստուսին առավելապես նրախուսած Արտավազդը՝ հայոց թագավորը, որը հոռմեական ճամբար ժամանեց վեց հազար հեծյալներով, որոնք արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները³⁴: Փաստորեն պարզվում է, որ այդ վեց հազար հեծյալները, որոնք հիշատակվում են և՛ Կրաստուսի, և՛ Անտոնիոսի արշավանքների կապակցությամբ, հայոց թագավորի թիկնապահ գունդն էր, որը մշտապես իր արքայի հետ էր: Սակայն ամենակարևորն այն է, որ այդ վեց հազար հեծյալները Մարաստանից էին բերվել: Անյուշտ, հազիվ թե կարելի է մտածել, թե Մարաստանի տակ պետք է հավանապ Անդախտականի թագավորությունը, որը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Հայաստանի հետ և պարթևների հետ պատերազմում էր հոռմեացիների դեմ: Հետևաբար, միայն հնարավոր նախնական եզրակացություն

այն է, որ Մարաստանի անվան տակ տվյալ հիշատակությունում քաջնված է աշխարհագրական այլ անվանում, որն այս կամ այն իմաստով հարաքերվում է Մարաստանին: Եվ այս հարցում անկողնարհինելի է հայկական սկզբնաղբյուրների նշանակությունը, որոնք օգնում են պարզաբանելու խնդիրը: Հայ մատենագիրների որոշ հաղորդումներից պարզվում է, որ Մեծ Հայքի երկրամասերից մեկը կոչվում էր Մարաց ամուր աշխարհ: Ստորև մեջ ենք քերում Մարաց ամուր աշխարհին վերաբերող տեղեկությունները: Այսպես, խոսելով քրիստոնեության տարածման մասին, Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտել տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և անտարանութեանն. ի Սաստաղացոց քաղաքէն մինչև աս աշխարհաւն խաղտեաց, մինչև աս Կաղարցօք, մինչ ի աբառ ի սահմանս Մասքաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց, և յԱմդացոց քաղաքէն մինչև աս Մծբին քաղաքս, քերել աս սահմանօքն Անուրոց աս Նոր Շիրական երկրան, և աս Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև աս տամբն Մահեր-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտել տարածանէր զանտարանութիւնն իւր»¹⁶:

Փալատոս Բուզանդը, անդրադառնալով հայոց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած երկրամասերին, գրում է. «Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի բազաւորէն Հայոց և մեծին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան, յետս եկաց ի բազաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց, յետս եկաց յարջայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից...»¹⁷: Փալատոսը գրում է նաև, որ ապստամբ Մարաց ամուր աշխարհը, այս անգամ Մարաց կողմեր անունով, Մուշեղ Մամիկոնյանը ենթարկում է հայոց Պապ թագավորին¹⁷: Մինչ այս հաղորդումը Փալատոսը նշում է, որ քանի դեռ Կասակ ապարապետը վարսուն հազարանոց բանակով շարժվում է Այդարատում գտնվող պարսկական բանակի վրա, Արշակ թագավորը մնում է «յամուր տեղոց ուրեմն յերկրին Մարաց, հանդերձ սպասաւորօքն»¹⁸:

Մարաց ամուր աշխարհի մասին հիշատակություններ ունի նաև Սեբեոսը. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան աս երկրան Տամկաց և աս երկրան Անուրոց, և զԿասպուսկայ աս Կիւիլիքեա, մինչև ցեղը ծովուն մեծի Արևմտից, և ցիխախոյ կողմանէ ի լեան մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ աս սահմանան աս ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեանն Ջաբասայ, և անցանէ աս Նոր Շիրակ երկրան»¹⁹:

«Իսկ զաւրն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մոծուն: Ազդ լինի Երակի կայսեր, եթէ եկն խոտեամ ի Մոծուն ասնու զգարս իւր և գերութիւն, և դառնայ աս ամուր աշխարհան Մարաց, զայ հասանէ ի Փայտակարան»²⁰:

Թովմա Արծրունին էլ գրում է, որ Բակուրակերտ ավանը գտնվել է Մարաց աշխարհում²¹:

Մովսես և որոնացու հաղորդմամբ, Տրդատ Բագրատունին ապառաժելով Տիրան թագավորի դեմ, գնում է «ի կողմանս ամրութեանն Մարաց», սակայն Սյունաց աշխարհում լսելով թագավորի մահվան լուրը, այդտեղ էլ մնում է²²։ Համանայն Պատմահոր Արտավազդը Արտաշեսի որդին, Մարաց մեջ շինում է Մարակերտը, որը գտնվում է Հարուդա կոչված դաշտում²³։ Այս Մարացը ոչ մի առնչություն չունի Մարաց ամուր աշխարհի հետ, քանի որ Տիգրան Երվանդյանը Ամոսիակին հաղթելուց հետո նրա կնոջը Անուշին, ավելի քան մեկ քուր զբրինների հետ «քնակեցուցանե յարևելեայ ուսոյ մեծի յերինն մինչև ի ասիանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզեր զսուրյն դաստակերտք, յորոց մինն է Կրանցունից, մինչև հանդեպ ամրոցին Նախճատանու, և զերիս աանան, զերամ և զՏուղայ և զՍորշակունիս իսկ ի միս կողմանե գետոյն. զորոք դաշտն, որոյ զուխն Ամոսանական, մինչև ցնոն ինքն ամուրն Նախճատանու»²⁴։ Մասիս լեռան և Գողթն գավաթի միջև վերաբնակեցված մարերը հաստատվել են ոչ թե Մարաց ամուր աշխարհում, այլ զուտ հայկական միջավայրում։

Մեր կարծիքով, Մովսես և որոնացու հետևյալ տեղեկությունը որոշակի հետազոտություն է ներկայացնում։ Պատմելով Երվանդի և Արտաշեսի հակամարտության մասին Պատմահայրը գրում է. «Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական զնդին, նսեմա ի վերայ դիականցն քանակէին»²⁵։ Անշուշտ, և որոնացու տեղեկությունները Արտաշեսի և Երվանդի վերաբերյալ պահանջում են առանձին պատմաքննություն։ Օրինակ, հազիվ թե կարելի է համաձայնվել Պատմահոր այն հաղորդման հետ, թե Երվանդին օգնում էին նաև Կրաց և Կեսարիայի կողմերի ու Միգազեսի զորքերը²⁶։ Սրանով, հավանաբար, Պատմահայրը ցույց է տալիս Երվանդի հզորությունը, որն, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Հայաստանը Երվանդ Կերեզին արքայի օրոք, չնայած թագավորի լայնածավալ շինարարական գործունեությանը, այնքան էլ ուժեղ չի եղել։ Իսկ ինչ վերաբերում է մարաց զորքերին, ապա սրանք, անկասկած, ոչ մի առնչություն չունեն Արտաշատականի զորքերի հետ, քանի որ ըստ և որոնացու, պարսից արքայից արքայի (իմա Սելևկյան Անտիոքոս Գ) հրամանով Արտաշեսին օգնում էին Ատրեստանի և Ատրպատականի զորքերը²⁷։ Պատմահայրը նշելով, որ Երվանդին օգնում էր նաև Մարաց զորքը, նկատի ունի այն մարերին, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ են մտել մի փոքր ավելի ուշ՝ Արտաշեսի կողմից Փավսիտիս-Մարդաբտականը զբաղելուց հետո։ Հավանաբար, այս ժամանակաշրջանից սկսած է, որ թագավորի քնննապահ գունդը կազմավորվում է Մարդաբտականի մարերից, որոնք դրանք օտարներ, ավելի հուսալի հենարան էին թագավորի համար և հենց այս մարդաբտական գունդն էր, որ ավելի ուշ մշտապես ուղեկցում էր Արտավազդին։ Ըստ էության, հենց այս վեց հազարանոց գունդն էր, որ Տիգրան Մեծի հրամանով հուժկու հարվածով ներխուժում է Տիգրանակերտ և դուրս քերում թագավորի կանանց ու գանձերը։ Մարաց ամուր աշխարհի մասին գրում է նաև Կողոմենը. «Յայնժամ վաղվադակի հրաման առեալ ի թագաւորն (Կեանշապուհից-Խ.Կ.) սկիզբն

ասնելոյ զխուժարւոժ կողմանն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիական աստանայակի թարուցն ճիւղոյքան, այլ և վասն խեցքեկազոն և խոշորագոն լեզուին դուռարամատոյցն էին»²⁸։

Բերված տեղեկություններից երևում է, որ Մարաց ամուր աշխարհը Մեծ Հայքի ծայրամասային երկրամասերից էր և, ինչպես ցույց է տվել Բ. Հարությունյանը, նույնական է ներկայիս Դարդաշտին կամ Վասարականի Կուտոր գետից դեպի արևելք ընկած հատվածին, որ հայտնի էր նաև Մարդայետական անունով²⁹։ Համաձայն ևորոնացու, Հայր Մարդայետի իշխանությունը տարածվել է Արդաատականի սահմաններից մինչև Ճուաշ և Նախճական գավառները, հայրը Վաղարշակ թագավորը «ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել, և նախապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱրդաատականէ մինչև ցճուաշ և ցՆախճաւան, և նախապետութեան ազգին սա մեծարոյ»³⁰։

Ճննդելով Գարոնեոսի տեղեկությունների վրա³¹ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ արևմտյան Վասարականը հանդիսացել է ատանձին վարչական շրջան Տոսպ կամ Տոսպ (Θοσπιτις) զխալիդ գավառի անունով, իսկ արևելյան մասը կազմել է Μάρδοι-Mardi աղրատեզիա-ձարդը, որը համապատասխանում է Մարդայետականին³²։

Կուտոր գետից արևելք ընկած Մարդայետական աշխարհը իր գոյության ողջ ընթացքում եղել է արքունական տիրույթ, որը ծեռական իշխանության իսկուներով հանձնվում էր ներքինի հայր-մարդայետներին, ուստի երբեք էլ չէր կարող վերածվել ժառանգական տիրույթի³³։ Հայտնի է, որ մ. թ. ա. 33 թվականին Անտոնիոսը Արաքսի մոտ հանդիպում է իր դաշնակցի՝ Արդաատականի Արտավազդ թագավորի հետ, որն Անտոնիոսից ստացավ Հայաստանի որոշ մասեր³⁴։ Շատ Գլուտարցոսի, Անտոնիոսի հանդիպումը տեղի է ունենում Մարաստանում³⁵, այն դեպքում, երբ Դիոն Կասսիոսը նշում է Արաքսի մոտ։ Այս երկու տեղեկություններից չեն հակասում մեկմեկու, քանի որ հանդիպումը տեղի է ունեցել Մարդայետականում, որը հոմեացիների ընկալած Մարաստանն էր։ Մեր կարծիքով, Արդաատականի թագավորը ստանում է անդրաբարսյան Մարդայետական երկրամասը, որի բնակչությունն էրեմկապես մուտ էր Մարաստանին։ Ասկայն այս պարագայում զխալիդն այն էր, որ Հրահատի մոտ գտնվող Արտաշես Բ-ն, կրողնելով արքունական տիրույթ հանդիսացող Մարդայետականը, գրկվում էր անմիջականորեն իրեն ենթարկվող թագնական ուժից։ Ինչևէ, այս դաշինքը հոմեացի եռապետի և մար Արտավազդի միջև ժամանակավոր էր, քանի որ Անտոնիոսի Ալեքսանդր որդին մինչ այդ հռչակվել էր Հայաստանի, Մարաստանի և Դարբեստանի արքայից արքա³⁶ և Օկրտալիանոսին հաղթելուց հետո Անտոնիոսն իր հայտարարություններն իրականություն կդարձնել։

Հայաստանում պարթև Արշակունիների հարստության կրտսեր ճյուղի հաստատվելուց հետո արքունի զանձերի պահպանությունը հանձնվեց մարդ ցեղի առաջնորդներին, որոնք կոչվում էին «մարդայետ» և դրանով իսկ ծնունդ առավ այդ զործակալության նոր՝ «մարդայետություն» անվանումը։ Մարդերի ցեղացին կազմակերպության շնորհիվ զործակալությունը դարձավ ներքինացվող

ասաքնորոյնքի մեհաշնորից երկար ժամանակով: Սակայն մարդերի ցեղ չուտով, որպէս առանձին էքնիկական տարր, անհետացալ հայկական միջավայրում, որի հետևանքով «մարդպետութիւն» գործակալութեան անսպասան հանձնումը մարդ ցեղի ներքինացված նահապետերին բնականոն ճանապարհով ի յից դարձաւ: Ուստի ավելի ուշ շրջանում հայոց արքունիքն իր հայեցողութեամբ հանձնում էր այդ այս կամ այն ազնվականին դրանից բխող բոլոր հետևանքներով²⁷: Այս գործակալութեան դերը չափազանց մեծ է եղել, քանի որ հայր-մարդպետները հանդիսանում էին Արշակունիների կանանցի և արքունիքի վերակացուներ, նրանց էր հանձնված բազավորական ամբողջումների, քերոյնի պահպանութիւնը և արքունի զանձերի ու կազմածքների վերահսկողութիւնը²⁸. Ընականաբար, պատիխի իրաւաստութեաննրի պայմաններում հայր-մարդպետի իշխանութիւնը տարածվում էր նաև Մարդպետականից դուրս զտնվող արքունական մնացած տիրութեանի վրա:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննութեան արդունքները, կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշէս Ա-ի կողմից Մեծ Հայքի բազավորութեանը միացված Մարդպետականը հայ մատենագիրներու երկերում արտացոլված է Մարաց ամուր աշխարհի կամ երբեմն Մարաց կողմեր անունով, որն օտարալեզու արքայութեանը ընկալված է որպէս Մարաստան: Այս Մարաստանը ոչ մի ասնութեան չունի Մեծ կամ Փոքր Մարաստանի հետ, քանի որ նույնական է Դարադաղին: Այս երկրամասի նշանակութիւնը մեծ է եղել արքունիքի համար, որովհետև մարդպետական զունդն էր հանդիսանում բազավորի քիննագորդ, որի քվաքանակն, անշուշտ, մեկ քյուր էր, քան արքայութեանը հիշատակված վեց հազարանոց զունդը, քանի որ՝ հազիվ թե հեռանալով մարաքաղաքից, բազավորն ամբողջ քիննագորդ վերցնել իր հետ և արքունիքը բողներ ասանց պաշտպանութեան: Ըստ իւրքան, «մարդպետութիւն» գործակալութեան հիմքերը դրվել են դեռևս Արտաշէսյանների օրոք²⁹, և այս գործակալութեան կարևորութիւնը պահպանվեց նաև Արշակունիների օրոք:

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE ISSUE OF THE PARTHIAN CAMPAIGN OF ANTONIUS

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that during the Parthian campaign of Antonius the River Araxes was not the boundary between Greater Armenia and Atropatene. The district of Mardpetakan (=Eastern Vaapurakan) of Greater Armenia also was known among the ancient Armenians by the names the impregnable land of the Medes and the regions of the Medes. But this historical fact Strabo and Plutarch have apprehended as Media. This Media is not related to Greater or Lesser Media, as it is identical with Karadagh to the east of the River Kotor. The royal ownership of Mardpetakan has been of great significance for the court, because the regiment of Mardpetakan was the king's bodyguard.

1. Ասրարոն (քաղեց և քարզմանեց Հ Ամառյան), Երևան, 1940, էջ 47-49:
2. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ (կազմեց. Էին Խունարենից քարզմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ա. Գրքաշարյան), Երևան, 2001, էջ 309:
3. Հովսեփոս Փյալիոս, Դրոն Կասպիոս (քարզմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Մ. Կրկաշարյանի), Երևան, 1976, էջ 185:
4. Страбон, География в 17 книгах (перевод, статьи и комментарии Г.Страпановского), Ленинград, 1964, XI, XIV, 5.
5. Նույն տեղում, XI, XIV, 4:
6. Հարությունյան Բ., Աղջակի, Հայոց Արևելից կողմերի և Դարարալի տարածքի հարցի շուրջը.- Պատմա-քանակական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1994, թիվ 1-2, էջ 261:
7. Պարզաբղյան Ա., Այրևիցի տարածքը և ազգաբնակչությունը Էին և Յրջին դարերում, - Իրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼԳ), 2002, թիվ 1, էջ 114-115:
8. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 264-265:
9. The Geography of Strabo (with an English translation by H. L. Jones). In Eight Volumes, London, 1969, XI, 4, 5.
10. Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպը) մարզի տեղադրության մասին, - ԼԳ, 1983, թիվ 1, էջ 99:
11. Новоселов А., К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, - Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979, с. 13-14. Newsen R., Caspiane: an historical and geographical survey, - Հանդես Ամսորնայ, Կիեննա, 1973, թիվ 1-3, էջ 94: Bois M., Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene, Milano, 2001, p. 51.
12. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 310:
13. Նույն տեղում, էջ 294:
14. Նույն տեղում, էջ 121:
15. Ազաթանզեղայ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը Գ.Տեր-Ավրուղյանի և Ա.Կանաչանցի, աշխարհարար քարզմ. և ծանոթ. Ա.Տեր-Մկոնդյանի), Երևան, 1983, էջ 468:
16. Փաստուի Քիզանդաջուլ Պատմութիւն Հայոց (քննագիրը Զ. Պատկյանցի, քարզմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1987, էջ 248:
17. Նույն տեղում, էջ 320:
18. Նույն տեղում, էջ 222:
19. Պատմութիւն Աբրիուի, աշխատակազմաբ Գ.Արզաղյանի, Երևան, 1979, էջ 53-54:
20. Նույն տեղում, էջ 125:

21. Յովնա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատաւորութեամբ Վ.Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 92:
22. Մովսէս Լորենցացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ.Արեղեանի եւ Ս.Յարութեաննի, լրացումները Ա.Աւարգյանի, Երևան, 1991, էջ 195:
23. Նույն տեղում, էջ 84:
24. Նույն տեղում, էջ 83:
25. Նույն տեղում, էջ 172:
26. Նույն տեղում, էջ 169:
27. Նույն տեղում, էջ 168:
28. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, Թիֆլիս, 1913, էջ 17:
29. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռնարկի իշխանության կայսերների հարցի շուրջը. - ՊԲՀ, 1988, թիվ 4, էջ 47-50:
30. Մովսէս Լորենցացի, էջ 112:
31. Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901, p. 945, 997.
32. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական րաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 389:
33. Նույն տեղում, էջ 384:
34. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313: Դիոն Կասսիոս, էջ 187-188:
35. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313:
36. Նույն տեղում, էջ 314-315:
37. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի ..., էջ 383-384:
38. Սանատյան Հ., Ֆեոդալիզմը ինն Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 64: Տես նաև Վարդանյան Վ., Սարդերը Կասպերականում, - ՊԲՀ, 1971, թիվ 3, էջ 51-52:
39. Կրկաշարյան Ա., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI- մ.թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 283: Օստ իրթյան, մարդերի օազմական ուժի նշանակությունը Հայաստանի համար գնահատվել է դեռևս մ.թ.ա. V դարի վերջին, երբ, համաձայն Քսենոփոնի, մարդերը ինչպեսակվում են Օրոնտաի և Արտոնյասի զորքերի մեջ (Տես Քսենոփոն, Անարախս (թարգմանությունը Ա.Կրկաշարյանի), Երևան, 1970, էջ 89):

ՆՈՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1. ina(ni) և inua(ni) բառերի ստուգաբանությունը

ina

ա) ...[a-^{URU}A^{URU}]su-ni-ú-i[ni DUB-]je te-[ru-ú-bi a]-š i-na-[a pu]-lu-si i-na-a DUB-]je te-r u-ú-[be]...¹

բ) ...a-ii^{URU}A^{URU}]su-ni-ú-i-ni [DU]B-te te-ru-ú-bi a-ii i-na-a [N^{AAA}pu]-lu-si i-na-a DUB-te te-ru-ú-b[š]...²

Այս ina-ները, չզիտես ինչու, Ի.Մ. Գյակոնովը անտեսել է, քանի որ գրել է, թե իրը "Слово "бсr" в раскрытом (негетерогрефическом) написании в надписях неясноопределено, однако несомненно, что его основой была in- (в хурритском ег)³։ Ինչպես ականատես կլինենք ստորև, հիշյալ ina-ն հենց DINGIR զադախարագրի ուղարտական համապատասխանությունն է։

Ի դեպ, խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ շատ ավելի անմխիթար են Գ.Ա. Մելիքիշվիլու և Ֆ.Վ. Քյոնիգի կարծիքները։ Նրանցից առաջինը ina-ն համարում է ուղարտերեն ini «այս» ցուցական դերանվան տեղական հղովածնը⁴, իսկ երկրորդը՝ ina DUB-ե-ն մի դեպքում թարգմանում է eine Inschrift, իսկ մյուսում՝ obige Inschrift⁵։

Ինչ վերաբերում է ina-a գրելածևին՝ կրկնակի -a հորջորջմամբ, ապա մեզ բավում է, թե ի տարբերություն ina-ի, ըստ երևույթին, այն ընկալվել է inaja, որը երեկի ընդհանուր առմամբ համընկնում է ineni-ին և ժառարում է մակդիր՝ DUB-ե և ^{N^{AAA}}pusasi բառերին, որոնք, երևի, պետք է դիտարկվեն inaja DUB-ե inaja ^{N^{AAA}}pusasi և ընկալվեն չքնաղ (տառացիորեն՝ աստվածային) արձանագրություն և քարակոթող։ Հմմտ., թերև, KYKH, 39 արձանագրության inaina-edī GIŠ^{DA}-edī հոգնակի ուղևորական հղովածևի «չքնաղ» (աստվածային) պտղատու այգիներ»-ը։

inaini

ա) *Menuaše aše aluše ini DUB-ե tufe aluše pitufe aluše aini inii dufe aluše uliše tufe iēše ^{URU}Lušinini hušbi turinini ⁶šaldiše ⁶IM-še ⁶UTU-še DINGIR^{MEŠ}-še turinini mei arši urulani mei inaini mei nara ašie uliše⁶

բ) *Argištiše *Menuajiniše alie aluše ini DUB-ե tufe... turinini ⁶šaldiše ⁶IM-še ⁶UTU-še marī amuzi NUMUN NUMUN ŠŪ ⁶UTU-ni pleini mei arši urulani mei inaini mei nara ašie uliše⁷

գ) *Šarduriše alie aluše ini pulusini šuidulle... turinini ⁶šaldiše ⁶IM-še ⁶UTU-še DINGIR^{MEŠ}-še marī amuzi NUMUN NUMUN ⁶UTU-ni pleini mei arši urulani mei inaini mei nara ašie uliše⁸

դ) ¹⁰ "Rusaše "Argištihišie ai ašše ini DUB-te "ġaldinani KÁ tulle ... ašše tulle ieše zadubi ai ^{10,20} "biainiše ai ^{10,20} "ušuišie... turinini "ġaldiše "IM-še "UTU-niše DINGIR^{MEŠ}-še mañi òni armuzi armuzigi armuzi "UTU-ni òiei mei aṣi uruñani mei inaini mei nara ašie ašie⁹

Այստեղ մեր կողմից ծառայված են աշխարհային քվոյի հատկանիշի հատկանիշներ սույլ չորս բազալիդների արձանագրությունների անձնի իդենտիկ բանաձևերից՝ inaini-ի հիշատակությամբ: Եվ չնայած դրանց թիվը շատ ավելի մեծացանակ է, այնուամենայնիվ այդ բառի ստուգաբանությունը քակված էր կարտան մնացել է ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության պրոբլեմատիկ խնդիրների շարքում: Չ.Ա. Մելիքիչվիլին, օրինակ, իր դիվանում այդ հարցին չի անդրադարձել ընդհանրապես Իսկ Ֆ.Վ. Յոնիզը ապարդյուն նույնիսկ երկու inaini-ներ է տեսել ուրարտերենում oberhalb և nara-Leben-ին իդենտիկ նշանակությամբ¹⁰:

Ի վերջո inaini բառի հուսալի մեկնաբանությունը անցալ դարի 70-ական թվականների սկզբներին քացախայտել է Ի.Մ. Ղազարյանը՝ իդենտիֆիկացիայի ենթարկելով այն խորրիթերենի նույնաբան առ «աստված», «աստվածություն» բառի հետ¹¹:

Ի դեպ, ինչպես հայտնի է, inaini բառը սովորաբար հիշատակվում է անձնի բանաձևերի mei inaini mei nara սևիե եզրափակիչ հատկանիշներում: Ուստի, դրանց հիման վրա էլ Ի.Մ. Ղազարյանը ենթադրում է, թե տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, «inaini աստվածային (եսել) հակադրվում է nara մարդուն»¹²:

Անձնի բանաձևերից, մեզ քվում է, միաժամանակ քացախայտվում է, որ հիշյալ հուշարձանները ոչնչացնողների, նրանցում ասկա սխրագործությունները իրենց վերագրողների նկատմամբ ուրարտական պանթեոնի գերագույն եռալի՝ Խալիի, Յելեբայի, Հիվիի, ինչպես նաև շարքային անանուն աստվածների (DINGIR^{MEŠ}) ցատումից ու դաժան պատժից զերծ չեն մնացել նույնիսկ ոճագրորների անձնական պաշտամունքի նակները: Այդ տեսակետից մեր ուշադրությունը ակամայից սևեղվում է անձնի բանաձևերի mei inaini «ոչ աստվածություն»՝ mei «ոչ» ընդգծված մակդիրով:

Ի դեպ, հատկանշական է, որ անձնական պաշտամունքի աստվածության առկայությունը ուրարտական կրոնում իր ակնառու արտահայտությունն է գտել Սարդուրյան տարեգրության, ինչպես նաև Արգիշտի Թ-ի և Ուսա III-ի ռոշարձանագրություններում: Ահա այդ փաստերը.

- ա) UDU ¹³ [Sardur]naše DINGIR-ie «ոչխար՝ Սարդուրյան աստծուն»¹³:
- բ) UDU ¹⁴ "Argišti[nie DINGIR-gi] ^{14,20} "ÁB ¹⁴ "Argišti[nie "NIN-gi] «Ոչխար՝ Արգիշտյան աստծուն, կով՝ Արգիշտյան դիցուհուն»¹⁴:
- գ) UDU ¹⁵ "Argišti[nie DINGIR-gi] UDU ¹⁵ "Argišti[nie "NIN-gi] «Ոչխար՝ Արգիշտյան աստծուն, ոչխար՝ Արգիշտյան դիցուհուն»¹⁵:
- դ) GUD ¹⁶ "Rusai[nie DINGIR-gi] ^{16,20} "ÁB ¹⁶ "Rusai[nie "NIN-<gi>] «Ցուլ՝ Ուսայան աստծուն, կով՝ Ուսայան դիցուհուն»¹⁶:

ե) UDU ¹⁷Rusainie DINGIR-gi UDU ¹⁸Rusainie ¹⁹NIN-gi «Ողխար՝ Ոուսայան աստծուն, ողխար՝ Ոուսայան դիցուհուն»¹⁷:

Այստեղ նաև նշենք, որ եզակի թվի *inaini*-ն ուրարտագիտությանը շատ ավելի հայտնի է արձանագրություններում նրա շումերական DINGIR տարբերակի կիրառումով նույնիսկ ուրարտական հղովակյան վերջավորությունների անտեսումով: Այդ տեսակետից միակ բացառությունը թերևս կազմում է Սարդուրյան տարեգրության UDU ²⁰Sardurinaue DINGIR-i-e տեքստը, որը բարձրանկում է «ողխար՝ Սարդուրյան աստծուն»¹⁸:

Այժմ հանկրճ *inaini* «աստված» բառի հոգնակի թվով վկայությունների ծախին:

inalnaue

Այս բառը, ըստ որում զգալիորեն տուժած ձևով, հանդես է գալիս սույլ մի անգամ Արգիշտի II-ի KYKH, 407 արձանագրության մեջ, որը իր ժամանակին Ֆ.Վ. Բյոնիզը ծառուցել է ²¹[x-x]-a-ú-e վերձանձամբ, իսկ Մ. Սալվինին պարզապես մեխանիկորեն կրկնել է այն¹⁹: Այնինչ, տողերիս հեղինակը իր հրատարակած դիվանում, ելնելով մի շարք արգումենտներից, համարձակորեն վերականգնել է այն ²²[i-na-i-na]-a-ú-e ձևով²⁰:

Մենք հաստատ համոզմունք ունենք, որ այդ պակասավոր բառը սերում է արդեն դիտարկված *inaini*-ից, քանի որ ուրարտերենի բառակազմության կանոնների համաձայն, եզակի -ni վերջավորությունը հոգնակիում օրինակավորեն վերածվում է na-ի, որին արդեն հետևում է համապատասխան հոգնակի հղովակյան վերջավորությունը: Հճճտ. ²³babani և ²⁴babana-ue, ²⁵isulini և ²⁶isulina-ue, ²⁷isuradini և ²⁸isuradina-ue և այն: Բացի այդ, ²⁹inalnaue-ի վերականգմանը միանշանակ նպաստում են նաև այդ բառի պահպանված -aue վերջավորությունը, հարևան *inanaue*-ի հետ ունեցած իմաստային սերտ կապը, տեքստում այդ երկու բառերի փոխազդման համար անհրաժեշտ իդենտիկ հատվածները և, ինչ խոսք, վանիսի նորահայտ արձանագրության DINGIR ³⁰-ue ³¹NIN ³²-ue համաստեղության փայլուն գաղափարագիր տարբերակները՝ ուրարտերեն հոգնակի տրականի հղովանիչերի հավելումներով:

Շեղարար, ուրարտական արձանագրությունների քոլոր DINGIR ³³-ue-ները հանդիսանում են KYKH, 407 արձանագրության ³⁴inalnaue-ի գաղափարագիր տարբերակը և արտահայտված են հոգնակի թվի տրական հղովակով: Դրանից նաև հետևում է, որ KYKH, 407 արձանագրության UDU ³⁵[i-na-i-na]-a-ú-e UDU ³⁶i-nu-a-na-ú-e կողք-կողքի հանդես եկող տեքստերը փաստորեն լիովին հանդիսանում են Միեդի դեան KYKH, 38 պաշտամունքային արձանագրության DINGIR ³⁷UKKIN ³⁸IV GUD XVIII UDU ³⁹... ⁴⁰i-nu-a-na-ú-e XVII UDU տեքստերի, շարդղանցի առանձնահատկության քերուճով, միմյանցից զգալիորեն տարանջատված, տարբերակները: Միայն թե այս վերջինում անտեսված է DINGIR ⁴¹-ի հոգնակի տրական հղովանիչը, քայք հավելված նույն գաղափարագիրն հղված UKKIN «բոլոր» շումերական եպիտեղ:

inalnaedi

Արդեն դիտարկված *inaini*-ի հետ, անկասկած, սերտորեն ածելվում է նաև *inainaedi*-ն, որը հիշատակվում է Իշպուհինիի և Մեծուացի KYKH, 39 արձանագրության ստորև քերվող հատվածում.

... ^{URU}U-I-še ^{KL}[Ša-pa-ga-ú-e]... i-na-i-na-e-di GIŠ^{BA}-e-di na-ti-cu...²¹

Ինքնին հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ուրարտացիների կողմից նվաճված Օսապազիլի-Օսապաջի քաղաքի սքանչելի (տասացիորեն աստվածային) պտղատու պղնձեղին: Հասկանալի է նաև, որ խնդրո առարկա *inainaedi*-ն այստեղ արտահայտված է հոգնակի բվի ուղևորական հոլովով: Այդ մասին վկայում են, մի կողմից, ուրարտերենի քերականության հոգնակի բվի բառակազմության կանոնները (հմմտ. քերև ^{BA}babari և ^{BA}babened), մյուս կողմից, նրա հետ սերտորեն ածելվող հոգնակի բվի GIŠ^{BA}-ed-ն, որին փաստորեն բվով և հոլովով համաձայնեցված է նրա մակդիր *inainaedi*-ն:

Ի դեպ, հատկանշական է, որ եզակի ուղևորական հոլովի -(e)di-ն ուրարտերենում հաճախ կիրառվում է եզակի տրական առումով: Հմմտ. ²šaldie eurie և ²šaldiedi EN-ը «խաչդիին՝ տիրոջը». իսկ հոգնակի ուղևորականի -ešte-ն (երևի այդ հոլովի ավելի օրինակալի ձևը) -ue հոգնակի տրական առումով: Հմմտ. *šufadi*... DINGIR^{MES}-ešte ^{KL}šainašte «աղերեսցի աստվածներին Քիւնաձան» և UDU ²inainaue «ղխար՝ աստվածներին»:

Ուրարտերենի *inaini*-ն արձանագրություններում վկայված է նաև զարախարազրով. *inaini*-ն DINGIR-ով, *inainie*-ն DINGIR-ie-ով, *inaini*-ն DINGIR^{MES}-ii-ով, *inainašte*-ն DINGIR^{MES}-ešte-ով և ²inainaue-ն DINGIR^{MES}-ue-ով: Միևնույն արձանագրով կազմված են նաև *inonihini* և *inonaise* (հմմտ. DINGIR-riše) բառերը:

Ահա առայժմ այսքանը առկա փաստական նյութի հիման վրա ուրարտերենի *inaini* «աստված» բառի մասին: Իսկ այժմ համատուակի ²inanaue «ղիցուհի» բառի ստուգաբանությունը:

²inanaue

Այս բառը հիշատակվում է սուկ Իշպուհինի ու Մեծուացի արքաների Մեծի դռան KYKH, 38 և Արզիշտի II-ի Չեղերի-քաղիի KYKH, 407 արձանագրություններում: Շատ դրում, փաստական նյութի արտակարգ տղության պատճառով ընդհուպ մինչև XX դարի 90-ական բվականների սկիզբը, այսինքն՝ ավելի քան մեկ հարյուրամյակ տակավին այն չարունակել է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ծայրահեղ պրոլեծմատիկ խնդիրների շարքում: Տարակուսելով հանդերձ *inainaue*-ի հոգնակիության փաստից, այնուամենայնիվ, Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և Ֆ.Վ. Քյունիզը իրենց դիվաններում դիտարկել են այն որպես *yapmoxan boruht²² և Inua-Götter²³:

Իսկ տողերիս հեղինակը, ելնելով *inanaue*-ի անառարկելի հոգնակիությունից, ի տարբերություն Գ. Ա. Մելիքիշվիլու և Ֆ. Վ. Քյունիզի, կատարյալ հանդումունք է ունեցել, որ այդ հանգամանքը իսպառ հերքում է նրա դիցանուն լինելու հնարավորությունը: Ուստի, երկար ու ծիգ տարիների մտորումից հետո, Մեծի դռան արձանագրության կցկտոր ու տարանջատ փաստերի հիման վրա հանգել է այն հետևության, որ տվյալ դեպքում ուրարտագիտությունը աներկա գործ

ունի «դիցուհի» քառի հետ: Մեր համոզմունքին, իհարկե, զգալիորեն նպաստել է մի կողմից, Գ.Ա. Մելիգիշվիլու ջանքերով Միերի դասն արձանագրության պանթեոնում աստվածների և դիցուհիների տարանջատ խմբերի բացահայտումը սկսված մի դեպքում գերազույն աստված հազդիից, մյուս դեպքում՝ գերազույն դիցուհի Վարուքանիից: Դրան ավելի է համույցով ավելացնել իմ մեծազոռ ուսուցչի Ի.Ա. Դյակոնովի ասօջարկած ուրարտերեն *inoani* և խուրդիերեն *oni* «աստված» քառերի շատ կարևոր համադրությունը: Ի դեպ, արտակարգ իրապուրդը *inoani*-դիցուհիներ ստուգաբանությունը պնջան է ոգևորել մեզ, որ ստիպված ենք եղել *bowaki* անդրադասնալու դրան ժուսերեն և օտար լեզուներով²⁴:

Ըստ դրում, *inoani*-դիցուհի ստուգաբանության համար մենք կարևորել ենք հետևյալ փաստարկները.

- ա) Միերի դասն արձանագրության պանթեոնում աստվածների շարքը սկսվում է գերազույն աստված հազդիով, իսկ դիցուհիներինը՝ գերազույն դիցուհի Վարուքանիով:
- բ) Ուրարտերեն *inoani*-*inoani* «աստված-դիցուհի» և խուրդիերեն իդենտիկ *oni* քառերը սերում են միևնույն *ino* տարմատից:
- գ) Ամանուն աստվածների շարքը նշվում է գաղափարագիր DINGIR^{MES} «-ձ-», իսկ դիցուհիներինը՝ ուրարտերեն *inoane-ue* հոգնակի տրականով:
- դ) Ամանուն աստվածներ գաղափարագիր DINGIR^{MES} «-ձ-»-ների և ուրարտերեն դիցուհիներ-*inoane-ue*-ների պատվին գոհաբերվելիք կենդանիների գլխաքանակը՝ 4 ցուլ 18 ուլխար և 17 ուլխար, փաստորեն համադրա համընկնում են:

Անա Միերի դասն պաշտամունքային արձանագրության քննարկված սեպագիր տեքստի գիտական տառադարձումը և մեր ասօջարկած նոր թարգմանությունը.

DINGIR^{MES} UKKIN^{MES} IV GUD XVIII UDU^{MES} «Աստվածներին բոլոր 4 ցուլ 18 ուլխար»:

⁹no-⁹ne-⁹e XVII UDU «Դիցուհիներին՝ 17 ուլխար»²⁵:

Ի դեպ, եթե Միերի դասն արձանագրության պանթեոնում խնդրո առարկա DINGIR^{MES} «-ը» և ⁹inoane-⁹ն հանդես են գալիս տարանջատ, ապա Չելերի-քառի և Այանիսի արձանագրությունների ⁹inoane, ⁹inoane-⁹ն և DINGIR^{MES} «-ue», ⁹NIN^{MES} «-ները» հիշատակվում են սերտորեն փոխկապված²⁶: Իսկ Միերի դասն արձանագրության մեջ միայն թե գրագրի անխուսափանք անտեսված է DINGIR^{MES} «-ի» ուրարտերեն «-ue» հոգնակի տրական հոլովանիշը, սակայն հավելված է գաղափարագիր UKKIN^{MES} «բոլոր» մակդիրը:

⁹inoani

⁹inoani դիցանունը հայտնի է սուպ սույն դարի 'սկզբներից' Mirjo Salvini-ի հրատարակած Ռուսա Ռ-ի Այանիսի նորահայտ ծավալուն արձանագրությունից²⁷: Ըստ դրում, իտալացի ուրարտագետը նորընծա Ինուանին God «աստված» է համարում: Բացի այդ, God-ը - «աստվածներ» է համարել նա նաև ⁹inoani-ի հետ

հիշատակված ⁶Eiduru-ին, ⁶Baba-ին, ⁶Sardie-ին, ⁶Aia-ին, ⁶Adia-ին և ⁶Տւճքուս-ին (տարբերակ Տւճքսա): Իսկ տողերիս հեղինակը, ընդհակառակը, հիշյալ քրոնոլոգիցանունները կրողներին համարել է դիցուհիներ, ընդ որում ⁶Դուսու-ն դիտարկելով որպես խուսուն հատուկ անուն՝ սերված հասարակ առունով տակավին չվկայված ⁶Դուսու քառից, որը պարզապես նշանակում է «դիցուհի»²⁸:

Կարծում ենք, որ մեր այս եզրահանգումները հարկ եղած յախով հիմնավորում են ստորև ծառայելիք ինչպես Խենց Միրյո Սալվինիի ակտիվ ջանքերով հրատարակված Այանիսի նորահայտ, այնպես էլ վաղուց հայտնի Մեծի դոան KYKH, 38 նշանավոր արձանագրությունների կոնկրետ փաստերով և նրանցից բխող հավաստի արգումենտներով:

Փաստեր

- ա) Ուսա Թ-ի Այանիսի արձանագրությունը
 ...⁶AB ⁶Anubanie UDU ⁶խսուս UDU ⁶SIN-e⁶Selardie... UDU ⁶Eiduru UDU
⁶Baba UDU ⁶Adia UDU ⁶Sardie UDU ⁶Դուսու UDU ⁶Aia UDU ⁶Տւճքուս
 UDU ⁶Դուսու ճիճու...²⁹
- բ) Իշպուխիի և Մենուայի Մեծի դոան արձանագրությունը
 ...⁶Anubanie ⁶AB UDU ⁶Baba ⁶AB UDU ⁶Տւճքսա ⁶AB UDU ⁶Aia ⁶AB
⁶Sardie ⁶AB ⁶Adia UDU³⁰

Փաստարկներ

- ա) Պատահական չէ, որ այստեղ Այանիսի և Մեծի դոան արձանագրությունների պատճենները միանշանակ սկսվում են գերագույն դիցուհի Վարուքանիով և շարունակվում շարքային դիցուհիներով:
- բ) Ճիշտ է, Այանիսի պատճենի դիցուհիների պատվին զոհաբերվում են սուկ ոչխարներ, սակայն Մեծի դոան պատճենի միևնույն դիցուհիների պատվին զոհաբերվող կովերը վկայում են, որ երկու դեպքում էլ մենք գրոծ ունենք Խենց դիցուհիների հետ:
- գ) Բացառիկ դեպքերում, ինչպես, ոչ միայն շարքային մի քանի անվանապես հիշատակված (Այանիսի արձանագրության նման) և անանուն դիցուհիների ողջ կղզեկախի (⁶NIN^{ABC}), այց թվում նույնիսկ գերագույն դիցուհի Վարուքանիի պատվին պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ զոհաբերվում են սուկ ոչխարներ (կովերի անունամամբ): Սակայն դրանից, միևնույն է, իրերի վիճակը ամենևին չի փոխվում:
- դ) Թեև ⁶Eiduru-ն ուրարտական սեպագրում, ըստ ամենայնի, նոր դիցանուն է, սակայն դատելով Այանիսի արձանագրության դիցուհիների շարքում նրա հիշատակության փաստից, իրոք դիցուհի է մեծ համարումով, քանի որ սեպագիր տեքստում հաշորդում է անմիջապես գերագույն դիցուհի Վարու-

քանի՞ն: Բացի այդ, նրա անունից սերում է նորակառույց Ռուսաֆինիի քաղաքի դիմացի լեռնանունը (²¹Rusaֆինի ²²ՅԱՉՍՍ Eidsru-kaf):

- b) Ի՞նչ վերաբերում է Լվանիսի արձանագրության դիցուհիների շարքում հիշատակված ²³Դուսու-ին՝ քացաօկ հաճարումով, ապա հատկանշական է, որ նրա պատվին, ի տարբերություն մյուս քոլոր դիցուհիների, մեկի փոխարեն, որոշ ընդմիջումով, զոհաբերվում է երկու ոչխար: Բացի այդ, ²⁴Դուսու-ն խոսում անուն է՝ հենց «դիցուհի» նշանակությամբ:

2. շեյմ գոյականը և շեյմսի քայլը

Շեյմ գոյականը վաղուց ի վեր հայտնի է գիտությանը և հիշատակվում է ուրարտական մի շարք արձանագրություններում: Սակայն, շնայած դրան, ավելի քան մեկ հարյուրամյակ շարունակել է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ծայրահեղ պորբլեմատիկ խնդիրների շարքում: Լեհման-Հասալոց, օրինակ, իր դիվանում այդ հարցին ընդհանրապես չի անդրադարձել²⁵; Գ.Ա. Մելիքիշվիլին, ելնելով արձանների քացարձակ ընդհանրությունից, շեյմ-ն, ի միջի աչոց, համեմատել է շեյմսի քայի հետ²⁶: Ֆ.Վ. Զյունիցը այդ օտի հաճար ենթադրաբար ասացարկել է Opfer, Schächt-Opfer քարգմանությունը²⁷: Ի.Ս. Դակունովը սկզբում շեյմ-ն համարել է ²⁸«неясно», որից մի ամբողջ տասնամյակ հետո վարանումներով մերթ մեկնաբանել է այն որպես ²⁹«жар», մերթ էլ կրկին որպես ³⁰«неясно»: Լյս վերջին քարգմանությունը ասեալ է նաև Մ. Լ. Խաչիկչանի մոտ³¹:

Սակայն այդ ամենը ավելի շուտ տակ հիարթեզներ են, քանի որ, մի կողմից դրանցում ասեալ են տարակարծություններ, իսկ մյուս կողմից բացակայում են վաստական նյութի հոգառար քննարկումը և փոքրիշատե հիմնավորումը: Հետևաբար, ավելի լավ է պարզապես դիմենք խնդրո առարկա հարցի հետ առնչվող ուրարտական և խեթական սեպագիր աղբյուրների վաստական նյութին:

Ուրարտական աղբյուրներ

- a) ... aš urbušaj ³²šaldnani KÁ šuinini zieldi ŠÁ ³³Rusa ardufini aše LUGÁL-ni ³⁴IM-ni URU manuš³⁵

Եթե զոհաբերություն է տաճարում, ամբողջ շեյմ-ն (և) սիրտը Ռուսային թող մատուցվի, երբ թագավորը մեշեքախնի քաղաքում լինի:

- b) ... aš urbuli ³⁶šaldini KÁ šuinini zieldi ŠÁ ³⁷Rusa ardufini aše LUGÁL ³⁸Rusaֆինա manuš³⁹

Եթե զոհաբերություն է կառոյան տաճարում, ամբողջ շեյմ-ն և սիրտը Ռուսային թող մատուցվի, երբ թագավորը Ռուսաֆինիիում լինի:

Խեթական աղբյուրներ

... անյ NIG.GIG անյՏԱ... ⁴⁰

Ինչպես բացահայտվում է մատուցված փաստական նյութից, ուրարտական սեպագիր տեքստերի շեղումը ^{U2U}ՏԱ-ն և խեթական ^{U2U}NIG.GIG ^{U2U}ՏԱ-ն լիովին համընկնում են ոչ միայն իմաստային առումով, այլև շարահյուսությամբ: Ի դեպ, խեթական գաղափարագիր ^{U2U}NIG.GIG-ը, ի տարբերություն ուրարտական շեղման, չափեկան է նաև NIG.GIG-ի օժտումով UZU «միս» դետերմինատիվով: Իսկ կրճատական սովորույթներում աննշան խզումը կայանում է սուկ նրանում, որ զոհաբերվող կենդանիների հիշյալ օրգանները պաշտամունքային արարողությունների պահին ուրարտացիների մոտ որպես կանոն հրամցվում են թագավորներին, իսկ խեթերի մոտ՝ գերազանցապես աստվածներին³⁸:

Ինչ վերաբերում է շեղմ գոյականի միևնույն արմատից սերող շեղմի բային, ապա այն ուրարտական սեպագրում հիշատակվում է սուկ մի անգամ Ուուսա Լ-ի Թուխուգալայի երկնզվյան արձանագրության ուրարտական տեքստում և համարվում է զոհահեռ ակկադերեն տեքստի ճճա-ի համանիշը «նեղել», «ճնշել» նշանակությամբ: Ահա այդ տեքստերը և նրանց միօրինակ տրադիցիոն բարձրանությունը:

^{KUR} ԵՅ-թ-ի-ն-ի ու-ս-ի-ժ-ս-ի ^{KUR} Խ-ս-ի-ն-ի [Յ] -ե-ի-ժ-ս-ի
^{KUR} URI ր-ի-ի [^{KUR} KUR^{MEB}] ժ-ս-ի

Քիպակիի երկրորդ կառավարել են, (իսկ) թշնամիների երկիրը ճնշել:

Սակայն նկատի ունենալով ուրարտացիների անձնատիետիմ թշնամու ասորեստանցիների սարսափելի ոճրագործությունները Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտացիների նկատմամբ կենդանի օազմագերիներին ցցելի վրա հազցնելը, նրանց զլխատումից ցուցադրաբար հիմնած աշտարակները և այն, կարծում ենք, որ Թուխուգալայի արձանագրության ճճա բայի հիման վրա թշնամիների նեղել կամ ճնշելը ծայր աստիճանի մեղմ է ասված: Ուստի, մենք փորձեցինք հիշատակված տեքստը մեկնաբանել ոչ թե ակկադերեն ճճա-ի միջոցով, այլ հնարավորին չափ ուրարտերեն շեղման-ի:

Ելնելով դրանից, մեզ մոտ, բնականաբար, միտք է ծագել, թե մի՞թե պատահականաբար է, որ ուրարտացիները ինքն շեղմ «լեարդ» արմատից են սերել շեղմի բայը: Եվ երկար ու ծիգ մտորումից հետո հանգել ենք այն կարծիքին, որ դրա մեջ, երևի, առկա է իր հավատարմը (գաղտնիքը): Ուստի, այդ նպատակով փորձեցինք առաջին հերթին պարզել շեղմ-լեարդի մատուցած դերը կենդանական օրգանիզմի համար և պատահաբար նկատեցինք, որ Ա.Ի. Օժեգովի թուսերեն լեզվի բառարանում այդ մասին ասված է . «Լեարդը անձնախիտոր ծարտղական զեղծն է կենդանիների և մարդու մոտ, որը արտադրում է լեղի»⁴⁰: Իսկ Հրայյա Աճառյանի արձատական և Հայկազեան բառարաններում «լեարդ» գոյականից սերված «լերդերելել» բայը նշանակում է «լեղին պատռել», «լեղա-

պատառ անել», «խիստ վախեցնել», ասել է թե «սարսափ պատճառել», «սարսափեցնել»⁴¹:

Հունարար, ելնելով վերոհիշյալ փաստական նյութից, մենք այժմի շուտ հակված ենք ուրարտերեն zield(ս)- քաջի համար առաջարկելու «սարսափեցնել» բարձրանությունը: Ուստի, զուցե այս անգամ, ընդհակառակը, Յուրուզակաջի երկեզվյան արձանագրության տեքստում առաջնությունը տալ ուրարտերեն հատվածի zield(ս)- «սարսափեցնել» բային ինչ-որ չափով վերանայելով ակկադերեն թժս-ին վերագրված և ուրարտացիների դաժան թշնամիներին վերաբերող «նեղել», «ճնշել» բավական մեղմ հակազդեցությունը: Սակայն, կարծում ենք, վերջինս արդեն կաբող է լինել ակկադագետների գրադուկնցի առարկան:

Վերջում արժե ավելացնել, որ Յուրուզակաջի արձանագրության ⁴²«Bielm naldm ⁴³խսուխ zieldubi «Թիայնիլի երկիրը կասավարել եմ, (իսկ) թշնամի երկրները սարսափեցրել» նոր բարձրանության համադրությամբ զուցե մասամբ անհիմաժեշտ է վերանայել նաև ուրարտերեն աղբյուրների ⁴⁴«Bielnaue uimade ⁴⁵խսուխուս napaizaidi «Թիայնիլի երկրին (թող լինի) հզորություն, (իսկ) թշնամիների երկրին հնազանդություն» նշանաբանի սղատիցիոն բարձրանությունը «թշնամիներին հնազանդություն»-ը փոխարինելով թերևս «թշնամիներին կործանում»-ով:

3. barzani բառի ստուգաբանությունը

Այս բառը գիտությանը հայտնի է նույնիսկ Ա. Սեյսի առաջին դիվանից այժմի վաղ գերմանացի Ա.Ղ.Մորդոմանի ցանցերով ուրարտական բազում արձանագրությունների նախնական հրատարակությունից⁴⁶: Սակայն, չնայած վաղեմիությանը, մինչ այժմ չարունակում է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության ծայրահեղ արդեւեմատիկ խնդիրների շարքում: Ա. Սեյսը, Հ. Սանդալցյանը, Կ.Ֆ. Լեհման-Հաուսլերը, Գ.Ա. Մելիքիշվիլին իրենց դիվաններում այդ հարցին չեն անդադարժել ընդհանրապես⁴⁷: Ֆ.Վ. Բյոնիցը ենթադրաբար այն բարձրանել է *Blatpferm*⁴⁸, իսկ Ի.Մ. Դյակունովը՝ «*ույաա*» (?)⁴⁹:

Թվում էր, թե zield-լեարդի բացահայտումից հետո ընդհուպ մոտեցել ենք նրա հետ միասին օրինակափորեն հիշատակվող barzani բառիմաստի լուծմանը: Սակայն դրանից հետո էլ, որոշ ժամանակ գիտության աչքառելիքները կրկին չարդարացան: Այնուամենայնիվ, հետագա մտորումները այդ առթիվ ի վերջո մեզ հանգեցրին այն կարծիքին, որ, իսկապես, հենց zield-լեարդի հետ էլ սերտորեն առնչվում է barzani բառիմաստի բացահայտման գաղտնիքը: Չէ որ զոհաբերությունից հետո կենդանու որովայնից լեարդը և թոքը օտարվում են դրանք ամբողջությամբ: Դեռ այժմին, այդ ամբողջությունը ընդունված է պարզապես «լեարդ» անվանել: Եվ բլդրովին էլ պատահական չէ, որ հանդիսանալ Հայկազեան բառարանը հենց այդպես էլ քննազարում է լեարդի և թոքի ամբողջականությունը՝ «լեարդն թոքվն հանդերձ նրկեր»⁴⁸:

Ի դեպ, հիշյալ իրողությունը միանշանակ հաստատվում է նաև ուրարտական սեպագիր աղբյուրների մատուցած փաստական նյութով: Միևնույն տեքստում մեր կողք-կողքի հիշատակվում է *barzani-թոցը* և *zielid-i-վարդը*, մերք էլ միայնակ սույլ *zielid-i-վարդը*, որը ինքնին ենթադրում է նաև *barzani-թոցը*: Չէ որ վերջինս օրգանիզմում առաջինի բաղկացուցիչ մասն է: Սա դեռ սույլ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների մասին է խոսքը, այնինչ խեթական իդենտիկ աղբյուրներում ¹²²NIG.GIG գաղափարագրով օրինալախորեն նշվում է միայն «վարդ»-ը թոցի համատարած անտեսումով ընդհանրապես: Ահա ուրարտական աղբյուրների որոշ հատընտիր օրինակներ.

ա ... 𐎎𐎢𐎡𐎢𐎠 *barzani* *zielid* ¹²³𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹²⁴𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹²⁵𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹²⁶𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹²⁷𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠

բ) ... 𐎎𐎢𐎡𐎢𐎠 *zielid* ¹²⁸𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹²⁹𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹³⁰𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹³¹𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠

գ) ... 𐎎𐎢𐎡𐎢𐎠 *zielid* ¹³²𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹³³𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 ¹³⁴𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠

Ինչպես հստակ երևում է, առաջին օրինակում հիշատակվում է *barzani-թոցը* և *zielid-i-վարդը*, երկրորդում սույլ *zielid-i-վարդը* (*barzani-թոցի* անտեսումով), և ¹²⁸𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 գաղափարագիր սիրտը, իսկ երրորդում կրկին *zielid-i-վարդը* (*barzani-թոցի* կրկին անտեսումով) և ¹³²𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠-սիրտը (գաղափարագիր ¹³²𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠-ի ուրարտերեն տարբերակը): Ինչ վերաբերում է իդենտիկ խեթական աղբյուրներին, ապա նրանցում գաղափարագրերով հիշատակվում են ¹³⁵NIG.GIG-լարդը և ¹³⁶𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠-սիրտը, այնինչ գաղափարագիր ¹³⁷NIG.GIG-լարդի տակ պարզապես ինքնին ենթադրվում է նաև թոցը:

Վերջում ավելացնենք, որ կենդանիների հիշյալ օրգանները սաշտամունքային արարողությունների ժամանակ, ուրարտական կրոնական սովորույթի համաձայն, մատուցվել են բազալիրներին, իսկ խեթերի մոտ՝ զերազանցապես աստվածներին¹³⁸:

NIKOLAY HARUTYUNYAN

NEW OBSERVATIONS IN URARTIAN CUNEIFORM INSCRIPTIONS

- The author discusses the lexeme *ina(ini)* 'god, deity', with its ideographical variants DINGIR and ¹³⁹NIN.
- For the interpretation of the Urartian word *zielid* 'liver' the Hittite word *leš(šy)* and the ideographical ¹⁴⁰NIG.GIG in similar cultic texts are compared, whereas the related verb *zielidubi* is compared to Armenian *terdebekel*, related to *leard* 'liver' and meaning 'terrify'. The latter meaning fits well in the Topuzava inscription: ¹⁴¹𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 *rukdul* ¹⁴²𐎎𐎠𐎢𐎡𐎢𐎠 *zielidubi* 'I ruled over Blainil (and) terrified the enemies'.
- For the lexeme *barzani*, used side by side with *zielid* 'liver', the meaning 'lung' is suggested.

1. Арутюнян Н., КУКН, 40, հավ. կողմ, սողեր 4-6:
2. Նույն տեղում, КУКН, 41, հավ. կողմ, սողեր 3-5:
3. Дьяконов И., УПД, էջ 66, ժՅՔ 74: Սույն օրհ-ն փաստորեն DINGIR օրիգինալի քարտեզի և համապատասխանությունն է:
4. Меликшвили Г., УКН, էջ 397:
5. König F., Hchl, I, էջ 83, №74 (II), II, էջ 187:
6. КУКН, 47, սողեր 15-24:
7. Նույն տեղում, КУКН, 173, VIII, սողեր 1-4, 14-20:
8. Նույն տեղում, КУКН, 242AII+AI, սողեր 14-15, 20-24:
9. Аванис I, էջ 258, սեկցիա VIII, սողեր 3-11:
10. Меликшвили Г., УКН, էջ 397. König F., Hchl, II, էջ 187, 196:
11. Diakonoff I., HU, München, 1971, էջ 76, նույնի УПД, էջ 88:
12. Дьяконов И., УПД, էջ 66, ժՅՔ 74:
13. Арутюнян Н., КУКН, 242 AII+AI, սող 13: Գրագրի սայթաշունը, ուրարտերենի ջերմամանական կանոնների համաձայն, ¹⁰⁰Sardurineաև հոգնակի փոխարեն պետք է լինի ¹⁰⁰Sardurine եզակի: Հճճտ. սողին առկա ¹⁰⁰Argidnie DINGIR-gi-ն և ¹⁰⁰Rusaine DINGIR-gi-ն:
14. Նույն տեղում, КУКН, 407, հավ. կողմ, սողեր 6-7:
15. Նույն տեղում, КУКН, 407, հավ. կողմ, սողեր 32-33:
16. Salvini M., SMEA, XLIV/1, էջ 122, սողեր 9-10: Գրեցան Ե., ԳՐՀ, №1, 2004, էջ 225:
17. Նույն տեղում, էջ 122, սողեր 19-20:
18. Арутюнян Н., КУКН, 242 AII+AI, սող 13:
19. König F., Hchl, II, 125, հավ. կողմ, սող 30: Salvini M., SMEA, XLIV/1, էջ 142:
20. КУКН; 407, հավ. կողմ, սող 30:
21. КУКН, 39, սողեր 3, 5-6: ¹⁰⁰šaragնի երկանունը լիովին ամիսանված է արեանագրության 3-րդ սողում:
22. Меликшвили Г., УКН, 27, ժՅՔ 26 և էջ 430:
23. König F., Hchl, I, էջ 56, №20, II, էջ 188:
24. Арутюнян Н., МКТС, Москва, 1991, էջ 127: Harutjunyan N., Linguam, Moscow, 2002, էջ 208, նույնի КУКН, էջ 449:
25. Նույնի, КУКН, 38, տեքստ I, սողեր 19 և 23:
26. Նույնի, КУКН; 407, հավ. կողմ, սողեր 30-31:
27. Salvini M., Аванис, I, էջ 254, սեկցիա II, սող 2:
28. Арутюнян Н., Эдубба вечна и постоянна, Санкт-Петербург, 2005, էջ 14-15:
29. Аванис, I, էջ 254, սեկցիա I, սողեր 10-11, սեկցիա II, սողեր 1-2:
30. Арутюнян Н., КУКН, 38, տեքստ I, սողեր 21-22:
31. Lehamon-Nauri C., ClCh, II, սրվակներ 105-109, № 80:
32. Меликшвили Г., УКН, էջ 414:
33. König F., Hchl, I, էջ 75, №56 (II), II, էջ 210:
34. Дьяконов И., ДВ, 3, էջ 35, նույնի, КВС, VIII, էջ 57, 62. Дьяконов И., Старостин С., ДВЭС, էջ 186:

35. Хачикян М., ХУ, էջ 63:
36. Арутюнян Н., КУКН, 424, տողեր 18-19:
37. Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սկզբիա III, տողեր 3-5:
38. Цзя Юаньшэн Ծյաբոյանի սեռն Արազինբա Յ., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, էջ 215:
39. Արազինբա Յ., Շոյն տեղեւոյն, էջ 68:
40. Ожегов С., Словаря русского языка, 1963, էջ 506:
41. Մանգրեան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1973, էջ 270: Լոր բառարանը Հայկազեան յեղոյի, հ. II, Երևան, 1979, էջ 884:
42. Morghmann A., ZDMG, Bd. XXVI, 1872, № XX.
43. Sayce A., JRAS, Vol. XIV, London, 1882, № XIX. Sandaljian J., ICU, № 77. Lehmann-Haupt C., SICR, II, № 80. Меликишвили Г., УКН, էջ 392:
44. König F., Hchl, II, էջ 177:
45. Дьяконов И., КЭС, VIII, էջ 177:
46. Լոր բառարանը Հայկազեան յեղոյի, հ. I, էջ 822:
47. Арутюнян Н., КУКН, 115, տողեր 8-11:
48. Մանգրեան, КУКН, 424, տողեր 18-19:
49. Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սկզբիա II, տողեր 3-5:
50. Արազինբա Յ., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, էջ 68:

Հաշարաններ

ՊԲՀ - Պիլոնի-րիֆաիլիանի հանդեր (Երևան)

ԴՅ - Դրեանի Վոստոկ (Երևան)

ԴՅՅՏ - Դրեանի Վոստոկ: Էթնոկուլտурայն սյակ, Մ., 1988

ԿԵՏ - Կաւկասո-Բլաղնեւոստոնայն սօրնիկ, (Երևան)

ԿՄԿՆ - Ն.Յ.Արաղնյան, Կորպուս սրարտոսկոյ կլինոօբրազնայն ուղլիսեւոյ, Երևան,

2001

ՄԿԿՏ - Միրոյա կուլտուրա, Կրադիցիոն ու Տոյրեմոնոստ, Մ., 1991

ՄԿՆ - Գ.Ա.Մելիկիշուիլի, Սրարտոսկոյ կլինոօբրազնայն ուղլիսեւոյ, Մ., 1980

ՄՍԴ - Ի.Մ.Դյակոնոյ, Սրարտոսկոյ ուղլիսեւոյ ու Դոկումենտ, Մ.-Ղ., 1963

ՄՄ - Մ.Ա.Խաչիկյան, Խորրիտոսկոյ ու սրարտոսկոյ յակ, Երևան, 1985

Այանիս - Ա. Շինգրոթլի, Մ. Salvini, Ayanis I, Roma, 2001

ՏԻՇ - C.F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldaicarum, I-II, Berlin und

Leipzig, 1928, 1935

Hchl - F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955, 1957

HU - I.M. Diakonoff, Hurritisch und urartäisch, München, 1971

SMEA - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma)

ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig)

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուշերոնգեղարքան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և հոգևոր մշակույթի զարգացումն ընդգրկել է նաև Հայաստանի: Այդ պետական միավորի նյութական և հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս խեթական սեպագիր արքյուրները և հնագիտական պեղումների տվյալները, որոնց հիման վրա հնարավոր է պատկերացում կազմել Հայաստի պետական կարգի և տնտեսության մասին:

Պատմագրության մեջ հաճախ Հայասան դիտարկել է՝ որպես ցեղային միություն՝ ներկայացվելով որպես համեմատաբար ավելի ցածր պետական համակարգ ունեցող միավոր¹, որը մենք համարում ենք վիճարկելի: Քննարկենք պատմագրությունից մեզ հայտնի փաստերը: Ենթերև իրենց արքյուրներում տարբերակել են թագավորական իշխանություն ունեցող միավորներն ու պարզապես ցեղային առաջնորդներով ղեկավարվող քաղաքական կազմավորումները: Դրա լավագույն օրինակն է հանդիսանում կասկերի առաջնորդ Պիխխունիայի դեպքը: Արևելյանասկական Տիրիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիյան իրեն հեշակել էր թագավոր: Ինչպես արձանագրված է խեթական սկզբնաղբյուրում, Կասկա երկրում մինչ այդ ընդունված չէր, որ մեկ մարդ իշխեր երկրում, իսկ Պիխխունիյան սկսել էր Կասկայում կառավարել թագավորակերպ²: Այսինքն, խեթերը հստակ տարբերակում էին թագավորական իշխանությամբ օժտված անձին ցեղային առաջնորդից:

Խեթական արձանագրություններում Հայասայում իշխող Կարաննին, Աննիյան հիշատակվել են՝ որպես թագավորներ³: Իհարկե, Հայասա-Ազգիի թագավորները Մերձավոր Արևելքի հզորագույն տեղությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոնիա) միապետների նման չեն կրել «մեծ թագավոր» տիտղոսը և Խաթթիի արքաների կողմից չեն անվանվել «եղբայր», քանզի այդպես նրանք անվանում էին միայն նրանց, ում համարում էին մեծությամբ իրենց համագորարքաներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Խաթթիի թագավորները պայմանագրորեն կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայաստի թագավորներին. փաստեր, որոնք վկայում են, որ նրանց, այնուամենայնիվ, Խաթթիի արքաների կողմից մեծ համարում են ունեցել:

Բուն հայասական տարածքից (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատված) մեզ որևէ գրավոր վկայություն չի հասել Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ, սակայն դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայաստական նամակագրության հիշատակությունից⁴, հարկ է նկատել, որ Հայաստի արքունիքում պետք է լինել նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության և հետագա գոյության կարևորագույն նախապայմանը և երաշխիքը բանակն է: Հայասա-Ազգին ի վիճակի էր թագմադաշտ դուրս բերել 700 մարտակառքից և 10.000-անոց

հետևագրողից քաղկացած քանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր⁶։ Հայաստի զինվորները ներգրավվել են խեթական քանակ՝ որպես առավել մարտունակ զորական ուժ։ Ազգիի զինվորները խեթական քանակում ծառայել են նաև՝ որպես մարտակառք վարորդներ։ Այսպես, խեթական արքա Սուսապիլուիումաս Ի-ը, Հայաստի արքա Խուսկանայի հետ կնքելով պայմանագիր, պահանջում էր նաև, որ Խուսկանան իրեն հարկ եղած դեպքում զորք տրամադրի⁷։ Խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1318-1290թթ.)⁸ իր տարեգրության 10-րդ տարվա իրադարձությունների մեջ նշում է, որ Արիստա հայաստական քաղաքն ավարի մատնելուց հետո հպատակեցրել է նաև Դուզգամա քաղաքը, որի քնակիները դիմադրություն ցույց չեն տվել։ Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, փոխարենը՝ նա 3000 դուզգամացիների որպես զինվորներ և կառավարիչներ, տանում է Խաթթի⁹։ Ինքնին խոստով փաստ է, որից կարելի է եզրահանգել, թե քաղաքը և նրա շրջակա տարածքը, որից հնարավոր էր գերեվարել 3000 զինվոր, ունեցել է մեծաքանակ քնակություն։

Շուտաբերքի փաստ է նաև, այսպես կոչված, «Խուսկանայի պայմանագրից»՝ խեթահայաստական հարաբերությունների ամենավաղ դրսևորումներից մեկը¹⁰։ Պայմանագրում որպես գերակայող միտում հանդես է եկել երկու պետությունների միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը, ինչն այդ պահին շատ կարևոր է եղել երկու երկրների համար։ Պայմանագրին արտացոլել է տվյալ ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր դրույթներ, որոնք կապված էին տարածաշրջանում ուժերի դասավորության հետ։

Պայմանագրի կնքմանը նախորդել էին մի շարք իրադարձություններ։ Հայտնվելով ծանր կացության մեջ, երբ երկիրը կանգնած էր խեթական ներխուժման վտանգի առաջ, հավանական է, որ Հայաստյում տեղի է ունեցել զահակալի փոփոխություն, և իշխանության է եկել Խուսկանան, ակնհայտորեն, ոչ առանց խեթական միջամտության¹¹։ Այս ամենից հետո խեթական արքա Սուսապիլուիումաս Ի-ը (Ք.ա. մոտ 1355-1320թթ.) շտապել է օգուտվել ստեղծված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել նոր զահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի Խաթթի-Հայաստ սահմանը՝ մյուս ուղղություններով իր հաջողությունները զարգացնելու համար։

Շուտ այդ պայմանագրի՝ Խուսկանան պարտավորվում էր, բացի Սուսապիլուիումաս Ի-ից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից, չճանաչել որևէ այլ մեկի իշխանության օրինականությունը Խաթթիում։ Սուսապիլուիումասը դրա փոխարեն խոստանում էր նույն ճնով վարվել Խուսկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ։ Երանց որդիները միմյանց հետ կապվելու էին միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ։ Երկու կողմերն էլ հանձն էին առնում միմյանց օազմական աջակցություն ցույց տալ թշնամիների դեմ։ Երանք պարտավոր էին նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների մասին։ Սակայն պայմանագրում Սուսապիլուիումասը չի շրջանցում այն փաստը, որ Հայաստան դեռ պահում է Խաթթիից զրաված հողերը,

և որ Խուլկանայի երկրում կային նաև տարագիր խեթահայատականեր, ուստի դաշնագրի մի կետը Խուլկանային պարտավորեցնում էր տարագիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված խեթական մարզերից:

Պայմանագրի համաձայն՝ Խաթթիի արքան իր քրոջը կնուրջան է տալիս Խուլկանային: Միևնույն ժամանակ Սուպախուլիումացը պահանջում է, որպեսզի Խուլկանան կին չաօնի Հայասա-Ազգիի իր ազգակիցներից: Նպատակը, քերական, մեկն էր՝ խեթուհին լինել որա միակ կինը՝ ապահովելով խեթական ներկայությունը հայասական արքունիքում: Սուպախուլիումացը դրանով փորձում էր գահի ժառանգման հարցը լուծել հողուտ իր քրոջ ապագա որդու:

Սուպախուլիումաս Ի-ը ցանկանում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դիվանագիտական ճանապարհով կտրել տվյալ ժամանակահատվածում Խաթթիի գլխավոր հակառակորդ հանդիսացող Միտաննիից և օգտմանն աջակցություն ստանալ նրանցից: Դրան է միտված եղել խեթական արքայի պահանջը՝ ճանաչել միայն իր իշխանությունը և զորքեր տրամադրել իրեն, եթե որևէ երկիր քննամանկան գործողություններ ձեռնարկի ընդդեմ Խաթթիի¹¹: Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որի մեջ խեթական արքան (ամենայն հավանականությամբ, Սուպախուլիումաս Ի-ը) գուշակային հարցում է անում, որի միջոցով փորձում է տեղեկանալ Ազգիի արքա Խուլկանայի ապագա հավատարմության մասին իր և իր սերունդների հանդեպ¹²:

«Խուլկանայի պայմանագրում» հիշատակված Հայասայի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհաժողով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ հիշատակելը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգիի թագավորի իշխանությունը բազադակ չի եղել: Հավանաբար, այն ժուտ է եղել «Կյուրուպեղիայում» Քսենոֆոնի հիշատակած հայոց թագավորի իշխանությանը, որը, ինչպես և հունդոլյան Հունաստանում, սահմանափակվել է ավագների խորհրդով՝ քուլեով (βουλή), և ժողովրդական ժողովով (էքկլեզիա)՝ Ենդին է հիշատակել նաև հայոց աշխարհաժողովը, որը դարեր շարունակ պետականակիր կարևոր համակարգ է հանդիսացել Հայաստանում և որի հիմքերն, ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք գտնել հայասական ժամանակահատվածում:

Հայասա-Ազգիում, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն է ունեցել նաև քրմական դաս: Հայաստանում հայտնաբերված վիճական տվյալներից և Սուլսես կործանացու վկայություններից վատաի կերպով կարելի է եզրահանգել, որ քրմապետը Հայաստանում ևս ինչպես և հարևան երկրներում, թագավորից հետո երկրորդ դեմքն էր. երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միախուլվում էին թագավորի պարտականություններին, և միևնույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ և՛ թագավոր, և՛ քրմապետ: Ասվածը կարելի է վերագրել նաև Հայասա-Ազգիի ժամանակաշրջանին, երբ համախ թագավորը հանդես էր գալիս նաև՝ որպես քրմապետ¹⁴:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, հավանաբար, խեթական և հայասական արքաների միջև կնքված համաձայնագրի մի հատված է: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասներու

հայաստանյան քաղաքների աստվածներ: Հայասա քաղաքի U.GUR աստվածը և Պատեու... քաղաքի INANNA (IŠTAR) աստվածուհին ցուցակի հայաստանյան հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ տող դատարկ է, իսկ աստվածների բվարկումը շարունակվել է մյուս տողից, ինչը աօթ է տվել է. Յոտերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկրում են հանդիսացել Հայասաի գլխավոր աստվածները¹⁵: Ըստ այդ ցուցակի՝ կարելի է եզրահանգել, որ Հայասաի այդ տասնչորս բնակավայրերում գոյություն են ունեցել «տաճարներ»՝ որպես այդ աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոններ: Խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Հայասա-Ազգիի այելի քան երկու տասնյակ քաղաքներ (Արիպաս, Արիխտա, Արնիյա, Գազու..., Գասմիյախա, Դուզգամա, Լախիլիխա, Լիտտա, Խայիմանա, Խարսայասա, Կամ..., Հայասա, Պախիտուեյա, Պատեու..., Պարբայա, Տախ(ա)նիաարա, Տամաուտա, Տավաուեմա, Ուտեունիսա, Ուրա, Քաղկուսա):

Այսպիսով, խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազգիի քաղաքները փաստում են այդ երկրում քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներում հոգևոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին:

Հայկական լեոնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի բնակավայրերը և բերդ-շենքերը քաղաքական, առևտրական, տնտեսական և օազմական կենտրոններ էին¹⁶: Դրանց տեղաբաշխված են եղել հիմնականում կիկլոպան տիպի ամրոցների շուրջ¹⁷: Այդպիսի հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Հայկական լեոնաշխարհի տարբեր մասերում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Ըղրակում, Վանանդում, Կարինի, Մուշի շրջաններում, Վասպուրականում, Տաշիր-Չորագետում, Զավախքում, Թեոդրում, Արցախում և այլուր¹⁸: Բարձր Հայքի և չրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են ախուում Հայասաի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Կատարված հնագիտական պեղումները, սակայն, հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել դեպի արևելք ընկած տարածքում՝ հետագայի Սեծ Հայքի Տուրուքերան, Այուրատ և Տայք աշխարհներում:

«Ետուկկանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայասաքիներն ունեցել են զարգացած երկրագործություն և անասնապահություն, քանի որ խեթական կողմն՝ ի դեմս Մուպիլիուլիումաս Ի-ի, սպասում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ալելել և ոչնչացնել նրանց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արոտները, անասունները և այն¹⁹:

Ուշրոնգեղարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեոնաշխարհում բարձր զարգացման էր հասել երկրագործությունը: Ք.ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում հնագետները քայցել են կարամեղ, հացահատիկի քազմաթիվ մեծ հորեր: Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կալե անանդեղնի վրա պահպանված քուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի արձանիկները, որ բրոնզեղարյան բնակավայրերում հանդիպում են անենուրեք, այլև զանազան նյութերից

քաղկացած գործիչների քանակն ու քաղձագանձությունը, որոնք ծառայում էին վար ու ցանքի քերքահալացի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար²⁰: Երկրագործությունը զարգանում էր գետնազանցապես մեծ ու վոլքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարձրորակ հովիտներում: Երկրի քարձրաչիտ շրջաններում ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվել էր ջրանցքների ու ջրակազանների մի ամբողջ համակարգ²¹: Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում զարգանում էր նաև անասնապահությունը: Այստեղ, ի տարբերություն երկրի նախալեռնային ու լեռնալեռնաշրջանների, որտեղ հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասուններն էին, կարևոր նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին երկրագործության մեջ՝ որպես քաշող ուժ: Տարբեր քնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ընտանի կենդանիների կմախքների մնացորդներ²²:

Հայաստան քանակում եղել են մարտակացեր, և դրանից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել նաև Հայաստան-Ազգիում ծխարուծության գոյության մասին: Զիարությունը դարեր շարունակ հանդիսացել է Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության հիմնական անասնապահական ուղղություններից մեկը:

Լեռկայիս Էրզրումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնվում են Սու, Գյուզելույա, Բլուր, Կարազ հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր տնտեսական նշանակությամբ: Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական զարգացմանը զգալի կերպով նպաստել է գետնային ցանցը: Մարզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերից երեքը՝ Արևմտյան Եփրատը, Արաքսն ու Ճորոխը, որոնք իրենց ջրային խիտ ցանցով ոռոգման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագործության զարգացման համար: Կղ առումով առավել քարենպաստ պայմաններ ունեն Էրզրումի ու Բասենի դաշտերը: Հայաստանի ուշջրոն-գեղարյան բնակատեղիները, որոնք, որպես կանոն, գետեղված են համեմատաբար բարձրաչիտ վայրերում, գետերի, գետակների, առվակների ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու՝ տափարակ ու բարձրորակ դաշտերի մեջ, զբաղվում են մի քանի հեկտար տարածությամբ: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծել մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Քանի որ Էրզրումի մարզի տարածքը հարուստ է արոտավայրերով, քոլոր հիմքերը կալին նաև անասնապահության զարգացման համար: Տնտեսության հիմնական ճյուղերին աջակցելով զարգանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ուշջրոնգեղարյան արհեստագործությունը, առաջին հերթին խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիչների հետ:

Քննելով մասնագետների կարծիքները Հայաստան-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է վստահաբար ասել, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում: Այնուհայտ է նաև, որ Հայաստան-Ազգիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ

կան այնքանով, որքանով խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները: Ուստի դեպի արևելք Հայաստան-Ազգի տարածվելը հավանական է դառնում հաշվի առնելով նաև այն, որ խնդրո առարկա տարածքը Հայկական լեռնաշխարհի ուշջրոնզեղաբյուրն մշակութային արեալի մասն է կազմել: Բնական է, որ ժամանակին Հայաստան, բացի արևմտյան հարևանից (խեթական պետություն), ունեցել է որոշակի կապեր նաև իրենից դեպի հարավ և արևելք ընկած երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր ասոյժմ հաշտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայաստան-Ազգի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում: Մասնագետներն ասելով հետևյալ ցույց են տվել Հայաստանի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայաստան-Ազգին սահմանակցում էր Նաբթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռները այն սահմանակից էին դարձնում կասկերի ցեղերի հետ:

Իր քաղալորության 10-րդ տարում խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1318-1290թթ.) ռազմեր է սկսում դեպի Հայաստան-Ազգի: Ինգուպալա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայաստան: Հայաստանի զորքը որոշել էր ցերեկը ճակատամարտ չուսել և պատրաստվում էր զիջելը հանկարծակիի քերել խեթերին: Իրագվել լինելով դրան Մուրսիլիս II-ը հրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել՝ դիմագրավելու զիջերալին հարձակումներին: խեթերը, ներխուժելով Հայաստանի տարածք, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպաս քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպասն ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հաջողակեցնում է նաև Դոզգամա հայաստան քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս²³:

Այսպիսով, հաբթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայաստան՝ արշավանքը սկսելով գարնանը և ավարտելով ձմեռնամուտին: Ժամանակալին ասումով արշավանքը բավականին ծոծոկել էր հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայաստան քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիպաս հասնելը խեթերի և հայաստացիների միջև որևէ ռազմական բախում տեղի չէր ունեցել: Մուրսիլիսի 10-րդ տարվա արշավանքի կապակցությամբ հիշատակված «ծովի մեջ գտնվող» հայաստան Արիպաս քաղաքը (սեթ. ^{18U}A-ri-ia-ša-aš Š[Ā A.A]B.BA ki-i-te-ri) Սև ծովի ափերին չի գտնվել, քանզի այդ պարագայում խեթերը տիպիկապես պետք է անցնեին Արևելապոնտական լեռները, որի դեպքում բախումը կասկերի ռազմատեսն ցեղերի հետ անխուսափելի կլիներ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արիպաս քաղաքը հարկավոր չէ Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.AB.BA²⁴ գաղափարաչիցը նշանակել է նաև լիճ, որը մեծ հավանականությամբ կարող էր լինել Վանա լիճը: Արևելապոնտական լեռները հանդիսացել են կասկական ցեղերով բնակեցված տարածք, ինչն ինքնին բացատրում է Հայաստանի գտնվելը այդ տարածքում: խեթերը դեռևս

Սուսայիլույիումաս Ի-ի օրոք իրենց վերասկզբությունն էին հաստատել Իսուվայի (Շուխք), Կուճմայիսայի (Անի-Կամախ) և Շուխապայի (Իսուվայից հյուսիս-արևելք) տարածքների վրա: Նեբական զորքի համար այդ տարածքներից մինչև Վանա լճի ավազան ղօվար չէր հասնել: Մուրսիլիս II-ը չէր աշխատել Իսուվայի տարածքով, հակառակ դեպքում արձանագրության մեջ այդ երկիրը կհիշատակվեր: Հարավից Հրահասային Միջագետքի կողմից շարժվելու դեպքում պետք է նշվեր Ազգին (հետագայի Աղձնիքի տարածքը), որը Սուսայիլույիումաս Ի-ի օրոք հիշատակվել է՝ որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում: Մուրսիլիսն այդ աշխարհային ընթացքում նշված ժամանակահատվածում (զարմանից մինչև ծննդամահ), շարժվել էր Բարձր Հայքի տարածքից և անցնելով Տուրուքերանով՝ հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիպան: Այսպիսով, այն հեղինակները, ովքեր ենթադրել են այս քաղաքի գտնվելը Վանա լճի ափերին²⁵, իրավացի են՝ Հայաստան-Ազգին տեղորոշելով առկա Վանա լճի արևմտյան ելուստի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ավազանը:

Փաստական նոր նյութի և հարևանի աղբյուրների քննական մեկնարանությամբ թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգի պետական-քաղաքական միավորի մասին, որն ուներ ջազմական նշանակալի կարողություններ և ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Ասորիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում նեբական պետության և Հայաստանի միջև դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել: Հայաստան, որպես պետական միավոր, ունեցել է իր տարածքը, քանակը, արքունիքը, զիջարանը, քաղաքային կենտրոնները: Դատելով «Խուկկանայի պայմանագրից»՝ թագավորի իշխանությունը, հավանաբար, փոխանցվել է ժառանգաբար: Հայաստանի քննադրությունը վարել է նստակյաց կյանք²⁶, ունեցել է քաղաքային զարգացած տնտեսություն:

Հարևան լինելով նեբական պետությանը՝ Հայաստան չէր կարող իր վրա չլքել նրա քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն մյուսնայն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայաստան-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի:

ROBERT GHAZARYAN

THE STATE SYSTEM AND ECONOMICS OF HAYASA

The paper deals with the state structure and economics of Hayasa. We find information about the above-mentioned political unit from the Hittite cuneiform inscriptions and excavated materials. Hayasa-Azzi was a state unit with a significant military force that could fight against one of the most powerful states of that time, Hatti. In one of the stages of their history the Hittite kingdom and Hayasa were allies. Hayasa, as a state unit, had its army, its court, its pantheon and urban centers. Judging from "Hukkana's treaty", royal power passed by

succession. The population of Hayasa led a settled way of life and had a rather developed economics.

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Меликшвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81, 86-87. Дьяконов И., Предстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 82, 93. Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, - Xenia, Das Reich Urartu. Konstanzer Altorientalische Symposien, 1988, B. I, S. 23.
2. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, - Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, № 38, 1933, S. 88.
3. Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (այսուհետև՝ KUB) XIX 11 IV 43 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluluma as Told by his Son, Muršili II, JCS, 1956, № 10, 2; p. 66). Keilschrifttexte aus Boğhazköi (այսուհետև՝ KBo) III 4 III 93 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 96).
4. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 94-99.
5. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 122.
6. Friedrich J., Staatsverträge des 14tti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, 1930, S. 117, 132.
7. Անգլերեն արքաների կայսրարձան տարեբայերց տրված են ըստ "Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter", - Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar-28 April 2002, S. 310-315.
8. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-139.
9. Friedrich J., Staatsverträge des 14tti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, S.124-129. Camroux O., Die Hayasa-Verträge Hethis, S. 59-75.
10. Ն.Ադոնց կարծի է, որ Մարդիպի մասը Հայաստան ասաց էր քերեկ խոսվածքուններ և դրա հետևանքով խեթական արքան միջանոս էր, որպեսզի հեթացվի օրինավոր ժառանգը հոգուտ կուլիվանայի, որը խոսվածքունների ժամանակ նաթրի կղզմանիցն է եղել (Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 37):
11. Friedrich J., Staatsverträge des 14tti-Reiches in hethitischer Sprache, 2, S. 106-108, 116-117.
12. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136-137:
13. Կրկաշարյան Ա., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդ.), Երևան, 2005, էջ 96:
14. Մուխիյան Ա., Հայաստանը Թրիստոսից ասաց ելրերը հազարամյակում, Երևան, 2005, էջ 92, ձ. 2:
15. Fother E., Iajasa-Azzi, Caucassica, 1931, № 9, S. 6.
16. Армян Г., Вопросы хронологии неолитных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Научные сообщения, Москва, 1978, № X, с. 91-108.
17. Bell O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropolis in Northeast Anatolia, Istanbul, 2001, p. 331-335. Özkal A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326.
18. Карапетян А., Происхождение хозяйства и древняя культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с.31.

19. Friedrich J., Staatsverträge des Hethit-Reiches in hethitischer Sprache, 2. S. 134-136.
20. Karanemian A., նշվ. աշխ., էջ 44-53:
21. Karanemian A., նշվ. աշխ., էջ 33-44:
22. Karanemian A., նշվ. աշխ., էջ 53-72:
23. Götte A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-138.
24. Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch II, Heidelberg, 1946, S. 104.
25. Է. Ֆոսերն Արիական տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ ներկայիս Կրզվան-դաղ կղզվոր վայրում (Foster E., Hajsase-Azzi, S. 18): և Մարտիրոսյանը հասկանալան է համարել, որ Հայաստանի Արիական քաղաքը գտնվել է Ծովք լճի ափին կամ Վանա լճի արևմտյան ափերին (Մարտիրոսյան և, Գրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, - ԳՐԸ, 1961, թիվ 3-4, էջ 93-105): Հ. Մանանդյանը նույնպես Ազգիի Արիական քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին (Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, - Երևիր, V, Երևան, 1984, էջ 515):
26. Ներկայիս բոլոր հնագետների մոտ կա յիփմնավորված մոտեցում Արևմտյան Հայաստանի (ըստ նրանց՝ Արևելյան Անատոլիա) ուշբրոնզեդարյան ճշակույթը առանձնացնել Հայաստան լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա ճշակույթից, վերծնելով դրանով ոչ մի կապ չտեսնել պո երկու մասերի ուշբրոնզեդարյան ճշակույթի միջև, ավելին, փորձ է արվում կապ տեսնել Կենտրոնական Եվրասիայի քղվորական և լեռնաշխարհի այդ մասի ուշբրոնզեդարյան ճշակույթների միջև (Sbu' Goneri S., Erzurum Karaz, Pulur ve Güzeleova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen izik arkeoloji yazıları, 2007, s. 267-324):

**ԱՆՃԱՌԵԼԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՈՒՂՂԱՓԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՅՈՒՆԱՔԱՐ (ԸՍՏ
Ը-ԺԲ ԴԴ. ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ)**

Ա.Երրորդության դավանանքը նորկտակարանային հայտնության գաղափարական ասանցքն է կազմում: Կարելի է ասել, որ այն իր մեջ է պարունակում քրիստոնեության որպես փրկության կրոնի բուն էությունը, քանի որ Ավետարանը մարդուն փրկություն է խոստանում Հոյ միաձին Որդուն հավատով ընդունելու և Հոյից բխող Ա. Հոյու շնորհը ստանալու միջոցով: Ա. Գրքում Աստծո կերպարը շատ կոնկրետ է և հեծու ամեն տեսակի վերացական պատկերացումներից: Դրա հիմքում ընկած է հրեա ժողովրդի հոգևոր փորձը և ավանդույթը, որ սերտորեն կապված է այդ ժողովրդի պատմության հետ: Աստվածաշունչը վկայում է, որ հրեաներն իրենց պատմության սկզբից անմիջական ասելություն ունեին Աստծո հետ: Դեռ նրանց նախահայր Աբրահամը, որն ապրում էր հարավային Միջագետքում, ստանալով աստվածային հայտնությունը և կատարելով Արարչի կամքը, լքում է իր հայրենիցը և տեղափոխվում է Քանաան՝ մի երկիր, որ Աստված խոստացել էր Աբրահամին և նրա հետնորդներին: Այստեղ չափազանց կարևոր է այն հանգամանքը, որ Աբրահամը հանդիպում է անձնավոր Աստծուն, դեմ աս դեմ տեսնելով Նրան, այնպես որ նրա հավատը հիմնված է անձնական փորձի, այլ ոչ թե երևակայության կամ էլ տրամաբանական դատողությունների վրա: Նմանատիպ հոգևոր փորձ ունեին նաև Իսահակը և Հակոբը, որոնք համապատասխանաբար Աբրահամի որդին ու թոռն էին: Ավելին, Ա. Գիրքը վկայում է, որ հրեա ժողովուրդը, որն այս անձնավորություններից է սերում, իր պատմության ողջ ընթացքում պահպանել է Աստծո նույն անձնավորված, կոնկրետ ընթրումը: Հրեաների համար Աստվածի ճացությունը հիմնված է նախնիների հոգևոր և պատմական փորձի նկատմամբ ունեցած վստահության վրա:

Քրիստոնեությունը ժառանգել է այս մտածելակերպը: Այն նույնպես հիմնված է պատմական հայտնության վրա, քանի որ Աստծո Քանը մարմնացավ որպես կոնկրետ պատմական անձ Հոսուս Քրիստոս: Այլ կերպ ասած, քրիստոնյաների համար Աստծո գոյությունը պատմական փաստ է: Այն, ինչ մենք գիտենք Աստծո մասին, մեզ հայտնի է պատմությունից, իսկ Աստծո էությունն, ինչպես որ այն կա իր մեջ, հավիտյան անձանայելի է մեզ համար: Իր պատմության ասացին երեք դարերի ընթացքում Եվրոպային առիաապարակ չունեի մշակված դավանաբանական համակարգ, քանի որ ապրում էր կենդանի հավատով և տեսական աստվածաբանության կարից չէր զգում: Դավանաբանությունն ի հայտ է գալիս լուկ այն ժամանակ, երբ հավատի անաղարտությունը վտանգի է ենթարկվում հերձվածների կողմից: Հարց է ծագում՝ որն է հերձվածների ասաջացման պատճառը: Հերձվածներն ասաջանում են այն ժամանակ, երբ կամայականորեն

բացարձակացվում է քրիստոնեական ճշմարտության մի կողմը, իսկ մյուս կողմից՝ բերազնահատվում կամ անտեսվում են: Դրա տիպիկ օրինակներն են եվտիցեսի և Նեստորի հերձվածները: Առաջինը բացարձակացնում էր Քրիստոսի աստվածային բնությունն, իսկ երկրորդը՝ մարդկայինը: Երկու դեպքում էլ վերանում է քրիստոնեական հավատի հիմնական դրույթը, որի համաձայն Քրիստոս և կատարյալ Աստված է, և կատարյալ Մարդ: Եվեղեցին, ապքստ մոլելով հերձվածների դեմ, նախ և առաջ ծզուռեց էր սահմանում տալ կրոնական ճշմարտությանը, այսինքն՝ ցույց տալ հոգևոր ճշմարտության և մարդության միջև անցնող սահմանագիծը: Պատահական չէ, որ հունարենում դավանանքը սկզբից անվանվում էր *horos*, այսինքն սահման, եզր, և աժեն ոք, ով խախտում է այս սահմանը, հերձվածող է դառնում: Կարևորն այստեղ պն է, որ դավանանքը ոչ թե սահմանում է տալիս Աստծո իսկությանը, այլ բացատում է վերջինիս մասին թյուր տեսակետները:

Ահա, օրինակ, թե ինչ է գրում Ս.Երրորդության դավանանքի մասին 10-րդ դարի հայ նշանավոր աստվածաբան Խոսրով Անձևացին. «Այս է կատարումն հավատոյն, զՀայր եւ զՈրդի եւ զսուրբ Հոգին ճանաչել, երիս անձինս եւ մի Աստուած, ոչ գիտել ի նուա աստել կամ նուազ, կամ յասաջ կամ յեստջ, այլ հարթ հաւասար, եւ միապէս յանձնայնի, եւ նոյն բնութեամբ, ծնող զՀայր, և ծնունդ զՈրդի, եւ ելումն զՀոգին եւ ոչ ծնունդ զՈրդի, եւ ելումն զՀոգին եւ ոչ ծնունդ անժամանակք երեքեան եւ ի սկզբանէ ընդ Հօր Որդի եւ Հոգին սուրբ, ծարճնացեալ Որդին ի Մարիամայ անճառապէս, և անխիսարկաբար, նոյն ինքն Աստուած ճշմարիտ եւ մարդ կատարեալ, զաստուածութեանն զօրութիւն ցոյցանելով՝ որպէս զԱստուած, եւ զմարդկայինն առանց մեղաց կրելով որպէս մարդ»¹: Մենք չենք սխալվի, եթե ասենք, որ այստեղ տրված է Հայ աստեղծաբան եվեղեցու վարդապետության հիմքը հանդիսացող 3 տիեզերական ժողովների դավանաբանական սահմանումների խտացված շարադրանքը: Այստեղ յուրացանցոր նախադասություն մի *horos* է, որ սահմանազատում է ճշմարտությունը մղղղությունից, բնակ չձգտելով բացախալուել Աստծո անճատելի խղիղորդը: Եթե մենք հանձնատելու լինենք Խոսրով Անձևացու և Հովհաննես Դամասկացու տեսակետները Ս. Երրորդության մասին, ապա կտեսնենք, որ նրանց մտեցումներն այս հարցում շատ ծուր են իրար. «Հարկ է իճանալ, որ մենք չենք ասում, որ Հայրը ծագում է որևէ մեկից, այլ Նրան Որդու հայր ենք անվանում: Չենք ասում, որ Որդին պատճառ է, չենք ասում նաև, որ Նա Հայր է, բայց ասում ենք, որ Նա և Հոգից է, և Հոյր Որդի է: Եվ Սուրբ Հոգու մասին ասում ենք, որ Նա Հոգից է, և Նրան Հոյր Հոգի ենք անվանում, սակայն չենք ասում, որ Հոգին նաև Որդուց է, այլ Նրան Որդու Հոգի ենք անվանում...Իսկ Որդու մասին չենք ասում ոչ պն, որ Նա Հոգու Որդին է, ոչ էլ պն, որ Նա Հոգուց է»²:

Այստեղ չափազանց կարևոր է շեշտել, որ դավանաբանական սահմանումների տեսական իմացությունը բնակ չի կարելի նույնացնել կրոնական ճշմարտության իմացության հետ: Վերջինս ծեծք է բերվում լույ անձնական հոգևոր փորձի միջոցով, քանի որ հակասակ դեպքում քրիստոնեական դավանաբան-

նուբյուրնը կատարելապես ուսումնասիրած արեւիստները պիտի համարվին Աստուծոյ ճանաչած մարդիկ: Հետեւաբար, եթե Աստուծոյ մասին տեսական գիտելիք ունենալը չի նշանակում ճանաչած լինել Նրան, կարելի է ասել, որ բանականութիւնն ու խոսքն ի գորու չեն շնորհելու: և արտահայտելու քրիստոնեական ճշմարտութիւնների բուն լուբյունը, և դրանց պիտի ընկալվին յոյ անմիջական հոգևոր փորձի միջոցով: Հենց դա է անճատելիութեան (ապոֆատիզմի) սկզբունքը, որ ընկած է արեւելեան եկեղեցու հայրերի աստվածաբանական մտքի հիմքում: Դալանանցի տեսական ասեմանուններն, անշուշտ, անհրաժեշտ են, քանի որ ասեմանազատում են ուղղափառութիւնն ու հերձվածները, սակայն նույնիսկ անենաճշգրիտ դալանաբանական քանակները չեն կարող փոխադրել հոգևոր ճշմարտութիւնների հայեցողական ընկալումը, որ ձեռք է բերվում յոյ աստվածային շնորհի և անճական սրտութեան շնորհով: Կարելի է ասել, որ դա եկեղեցու հայրերի ընդհանուր համոզմունքն էր, քանի որ նրանց աստվածաբանութիւնը, սօսանց քայտութեան, հիմնված էր գերզգայական հայեցողութեան վրա, բեւ նրանց, անշուշտ, չէին անտեսում նաև տրամաբանական փաստարկները: Դա բնավ պատահականութիւն չէր, քանի որ Ս. Գրքում Աստված ներկայանում է որպէս քայտրմակ Անճ, և ըստ այդմ, Նա չի կարող դիտվել որպէս գիտական կամ փիլիսոփայական ճանաչողութեան ատարկա, քանի որ այդ ճանաչողութեան անհրաժեշտ նախադրալն իր ասարկայի օբյեկտիվացումն է: Սակայն Աստուծոյ անճանաչելիութիւնն ու անճատելիութիւնը բնավ չի նշանակում, որ քրիստոնեութիւնը քշնաճաբար է վերաբերվում իմացութեան նկատմամբ և անտեսում է նրա դերը կրոնական կանցում: Ավելին, քրիստոնեութեան մեջ հալիտեմական կանցը և փրկութիւնը անրաճանելի են Աստվածիմացութեանից (տես Ա Հովհ. Ե 20), սակայն վերջինս լիովին հայեցողական, խորհրդապաշտական բնութե ունի: Դա, փաստորեն անճանաչելին ճանաչելու մի փորձ է: Քրիստոնեա ճգնալրուն իր հոգևոր վերելքի արդունքում հասնում է Աստուծոյ անել յոյսի հայեցողութեանը, սակայն այդ յոյսի բուն Աղբյուրը հալիտեան անտեսանելի և անճանաչելի է մնում: Աստուծոյ անդրանցական լուբյան այդ գաղափարը գալիս է Հին Կտակարանից, սակայն Նոր Կտակարանում այն իսկան ճալիտխումներ է ենթարկել, քանի որ քրիստոնեութեան մեջ Աստված, լիովին պատկանելով իր գերադր բնութիւնը, միաճամանակ Քրիստոսի մարդեղութեան շնորհով տեսանելի և ճանաչելի է դառնում: Հետեւաբար, քրիստոնեական Աստուծոյն բնորոշ են հալիտեմական, իրարամերձ հատկութիւններ, որոնց անպայման պիտի համաճանաչելին միմյանց հետ: Այս նպատակով եկեղեցու հայրերն ասալ են քաշել աստվածաբանական իմացութեան երկու ոլորտների՝ բուն աստվածաբանութեան և տնօրինութեան զարդորշման գաղափարը: Աստվածաբանութիւն ասելիս, նրանց նկատի ունեին Ս. Երբբողութեան իմացութիւնը, ինչպէս որ Նա գրբութիւն ունի իր մեջ և իր համար, մինչդե տնօրինութեան ոլորտին էր պատկանում այն ամենն, ինչ հայտնի է Աստուծոյ արարելական և փրկական գործունեութեան մասին:

Թեև քրիստոնեական վարդապետութեան համար կարևոր են և աստվա-

ժաբանությունը, և տնօրինությունը, սակայն եկեղեցու հայրերի համար առավել էական էր առաջինը: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ կենտրոնացումը Ս. Երրորդության տնօրինական գործունեության վրա, ինչին հակված էին, օրինակ, նախաճիճիական հայրերը, կարող էր հանգեցնել Արարչի արարածից կախյալ լինելու մտքին, իսկ դա հակասում է աստվածաշնչական արարչաառաջադրությանը: Բացի դրանից, աստվածային տնօրինությանը տրվող նախապատվությունը (դրա վառ օրինակը Որդինսն է) կարող էր հանգեցնել այն թյուր պատկերացմանը, որ Ս.Երրորդության Անձնող հավասարապատիվ չեն, ինչը հակասում է Նրանց համազրության հիմնական սկզբունքին: Ուստի պատահական չէ, որ Եկեղեցու հայրերը, Ս. Երրորդության ծախն խոսելիս, խոսակում էին հավատի խորհուրդը փոխադասարարեն բացատրելու ունյան փորձերից, սահմանափակվելով Ս. Գրքից քաղված և Տիեզերական ժողովների կողմից հաստատված ամենաընդհանուր բանաձևումներով: Ահա թե ինչ է ասում Պողոս Տարոնացին. «Ընդդէ՛ր ասէ՛, թէ՛ «Անտուած ոչ ոք տեսս ի մարդկանէ՛»: Այլ զայն կամի ցուցանել, զԼուսինն աստուածային բնութեանն, այսինքն՝ Սուրբ Երրորդութեանն, ոչ ոք կարն տեսանել ոչ աչաց եւ ոչ մտաց: Անյա եթե կամեսցի, յայտնեսցէ զինքն, որպէս զի կարողք լինի՞ց տեսանել զնա հաստով»³: Այս հարցում Պողոս Տարոնացու հետ լիովին համաձիտ է նաև Հովնաթան Դամասկացին. «Աստօնն ոչ ոք երբեք չի տեսել, բացի միայն միածին Որդուց, որ Հոր ծոցում է. նա հայտնեց»: (Հովհ. Ա. 18) Արդ, Աստվածութիւնն անճատելի և անճանաչելի է, քանզի «...ոչ ոք չի ճանաչում Որդուն, եթե ոչ Հայրը, և ոչ ոք չի ճանաչում Հորը, եթե ոչ Որդին»: (Մատ. ԺԱ 27) Նոյնպես և Հոգին Սուրբ ճանաչում է Աստվածայինը, ինչպես որ մարդու հոգին զհոտի այն, ինչը մարդու մեջ է: Եվ բացի առաջնագրույն և ամենաբնականի հակից, ոչ ոք երբեք չի ճանաչել Աստօնն, զուցե միայն նա, ում Նա ինքն է հայտնել»⁴:

Հայ և բյուզանդացի նշանավոր աստվածաբաններն այստեղ շոշափում են աստվածաբանական կարևորագույն հիմնախնդիրներից մեկը՝ Աստօն միածամանակ ճանաչելի և անճանաչելի լինելու հիմնախնդրողը: Մի կողմից, Աստօն անճատելիությունն ու անճանաչելիությունն հավասարապես ակնհայտ է նրանց համար, սակայն մյուս կողմից նրանք չեն մխտում նաև Աստօնն հավատով և շնորհով տեսնելու և որոշ չափով ճանաչելու հնարավորությունը, քանի որ հակասակ դեպքում նրանք կհակասեին Ս. Գրքին, որում ասված է. «Գիտենք, որ, երբ Նա հայտնվի, լինելու ենք Նրա նման, քանի որ Նրան տեսնելու ենք այնպես, ինչպես Նա կա»: (Ա Հովհ. 9,2) Եկեղեցու արևելյան հայրերը միածայն պնդում են, որ Աստօն իությունը միանգամայն անմաղչելի և անճանաչելի է, անողանցական է և անճատելի, բայց միածամանակ Նա ներկա է աշխարհում և համակում է այն: Աստօն անճատելիությունը նշանակում է, որ Նրան չի կարելի անգամ իություն կամ զոչ անվանել, քանի որ Նա վեր է ամեն ինչից, և այս եզրերն աստվածաբաններն օգտագործում են սուկ մարդկային լեզվի տկարության պատճառով: Սակայն Տարոնացին և Դամասկացին համաձիտ են, որ անտեսանելի և անճատելի Աստված Իր կամքով կարող է ի հայտ գալ արարածներին: Զդիտունեսա-

կան ավանդության մեջ այն եղանակը, որի միջոցով Աստված ի հայտ է գալիս արարածներին, կոչվում է շնորհ: Ինչպես գրում է նշանավոր օրոս աստվածաբան Վ.Ն. Լուսինը. «...Սուրբ Երրորդությունն իրապես գտնվում է մեր մեջ այն ամենով, ինչ նրա մեջ կարող է հաղորդվել, իմա իր ներգործություններով, որ ընդհանուր են Երեք Ասանձնավորությունների համար, այսինքն շնորհով: քանի որ հենց այսպես են կոչվում Սուրբ Հոգով մեզ ուղարկվող աստվածացնող ներգործությունները»³: Ուստի շնորհը և Աստծո անեղ ներգործություններն արևելաքրիստոնեական աստվածաբանության մեջ հոմանիշներ են: Ներգործությունները քննվ Աստծո մասերը չեն, ոչ էլ նրանց կարելի է դիտել որպես արարված մի քան: Նրանց լիովին աստվածային բնություն ունեն, ու կարելի է ասել, որ նրանց նույն ինքն Աստվածն են, որ ի հայտ է գալիս արարածներին, քննվ չլորցնելով Իր անսահման կատարելությունը: Աստված անրողջությամբ զրևտրվում է Իր ներգործությունների միջոցով ու, չնայած դրան, անտեսանելի և անձաօելի է մնում: Այս տեսությունը չափազանց կարևոր է քրիստոնեական վարդապետության համար, քանի որ շեշտելով Աստծո անողոնցականությունը, նա պահպանում էր հավատի խորհուրդը մարդկային բանականության հանդուգն նկրտումներից, իսկ մյուս կողմից, Աստծո անեղ ներգործությունների զրությունը հնարավորություն է ընձեռում անմիջականորեն հաղորդակցվելու Աստծո հետ, ինչն աստվածացման ու փրկության անհրաժեշտ նախադրյալ է:

Եկեղեցու արևելյան հայրերի համար Աստված քացարձակ Գերություն է, որ վեր է ինչպես մարդկանց, այնպես էլ հրեշտակների ճանաչողությունից: Աստվածային խորհուրդների մտավոր ճանաչողության քոյր փորձերը դատապարտված են ծախողման, քանի որ մարդկային մտածողության կողմից օգտագործվող բոլոր հասկացությունները ծագում են զգայական փորձից, որ զործ ունի լույն նյութական աշխարհի և նրա մեջ գտնվող սահմանափակ օտարկաների հետ, և նրանց միջոցով չի կարելի ճանաչել ու նկարագրել Նրան, Ով անսահման է և Իր էությանը նման չէ այս աշխարհի որևէ գոյակի: Ուստի Աստծուն տրվող քոյր սահմանումները անհրաժեշտաբար բացասական պիտի լինեն, քանի որ դրական սահմանումները հավասարազոր են անսահման Աստծուն սահմանափակելու անհեթեթ փորձին: Դա, իր հերթին, նշանակում է, որ Աստված անձաօելի է, այսինքն՝ Նրա մասին հաստատական արտահայտությունները սկզբունքորեն անհնարին են: Դրանից բխում է, որ Աստծո մասին մենք, ըստ էության, որևէ բան ասել չենք կարող և աստվածաբանելու լավագույն եղանակը հոգևոր լուսայն (իսիլիան) պահպանելն է, ընդորոճ պիտի լսեն ոչ միայն շուրթերն, այլև միտքը: Անձաօելի աստվածաբանության դասական բանաձևումները պատկանուն են Դիոնիսիոս Արփաքացուն. «Եվ ոչ ոչերից է և ոչ էլ ինչ-որ էրից, և ոչ էրը գիտեն Նրան, թե Նա է, և ոչ էլ Նա էրին գիտի, թե էր են: Նա ոչ խոսք է, և ոչ անուն, ոչ գիտություն, ոչ խավար է և ոչ լույս, ոչ մղողություն է և ոչ ճշմարտություն: Նրան ամենևին հնարավոր չէ հաստատել կամ քացասել, այլ, Նրա հետ եղածներին հաստատելով կամ քացասելով, Նրան ոչ հաստատում ենք, ոչ էլ քացասում: Որովհետև, ամեն տեսակ հաստատումից վեր է ամենայնի անձա-

կատար և միեղեն Պատմաց և ամեն բացատումից վեր է քյոլր ընդարծա-
կոյքումնների Չերունակոյությունը և անդին է, քան քյոլրս»⁶։ Խոսելով բացասական
աստվածաբանության մասին, հարկ է անել հետևյալ ճշգրտումը։ Աստծո անձա-
շելիության գաղափարը կարող է ձեռք բերվել երկու ճանապարհով։ Արանցից
առաջինը կարելի է անվանել դատողական, իսկ երկրորդը՝ խորհրդապաշ-
տական։ Նախ՝ Աստծո անձանաշելիությունը թխում է Նրա սրբույթունից, որ Ա.
Չրքի լեզվում նշանակում է, որ Աստված լիովին առանձնացված ու տարբեր է
քյոլր եղական գրականերից։ Արարածներն ի զորու չեն պարփակելու Աստծուն,
ուստի մարդու քանականությունը չի կարող հասու լինել Նրան։ Աստվա-
ծիմացության նկատմամբ սույն մտեցումն ի հայտ է եկել դեռ նախա-
քրիստոնեական շրջանում։ Աստվածային էությանը սրամաքանական տեղե-
նում տալու անկարելիության մասին գրում էին դեռ Փիլոն Ալեքսանդրացին ու
նորպատոնականները, սակայն այս գաղափարի դասական քանաձևումը պատ-
կանում է մեծ կապադովկացիներին, որոնց համոզմամբ, է-ն միակ անունն է, որ
կարելի է անվերապահորեն վերագրել Աստծուն։ Արանց մտքերն անխիտող Հով-
հաննես Դամասկացին գրում է հետևյալը. «Աստծուն վերագրվող քյոլր անուն-
ներից, է-ն (օ օն) թերևս գերազույնն է, ինչպես և Նա Ինքը, պատասխանելով
Մովսեսին լեռան վրա, ասում է. «Այսպես կասես իսրայելացիներին. «Որ է-ն
առաջեց ինձ մեզ մուս»։ Քանզի Նա իր մեջ է պարփակում համայն գրջ, որպես
էության (ousias) անհուն և անասիման մի ծով։ Իսկ սուրբ Դիոնեւիտան ասում է,
որ Աստծո նախնական անունն է agathos- քարի, քանի որ Աստծո մասին չի
կարելի ասել, որ Նրա մեջ սկզբից կեցություն է, իսկ հետո նոր քարություն»⁷։

«Արեոպագիտիկաներ»-ի հեղինակն ընտրել է երկրորդ ճանապարհը։ Նրա
համար Աստծո անձանաշելիությունը ոչ թե սրամաքանական անհրաժեշտության է,
այլ անմիջական հոգևոր փորձի արգասիք, որի զագաթնակետին հասնելով,
ճգնալիորը մտնում է մեզի մեջ, որում գտնվում է Աստված։ Նման հոգևոր փորձի
դասական օրինակն է Մովսեսի վերելքը Սինա լեռ, որի մասին գրված նաև
«Արեոպագիտիկաներ»-ում։ «Քանզի աստվածային Մովսեսը հենց այնպես իրա-
ժան յստացավ նախ իրեն մաքրել և ապա ոչ այդպիսիներին հեռանալ, և այս
ամեն մաքրությունից հետո լսում է քաղմածայն փողերը և տեսնում առատ,
մաքուր, փայլատակող լույսը և հոգնահեղ ճառագայթները և հետո քաժանվում
ծողովողից և վերնազույն քահանաներից և հասնում աստվածային լեռան
կատարը։ Եվ այսքանից հետո չի հավում Նրան՝ Աստծուն, և տեսնում է ոչ թե
Նրան, քանզի անտեսանելի է, այլ՝ այն տեղը, ուր Նա էր»⁸։

Հարկ է նշել, որ Ա.Երրորդության դավանանքն իր էությանը չի անջվում
փիլիսոփայական տեսությունների հետ։ Ա. Գիրքը, Երրորդության մասին խո-
սելիս, օգտվում է պարզ քառերից և արտահայտություններից, խուսափելով ամեն
տեսակի բարդ իմաստափրական եզրերից։ Սակայն քրիստոնեությունը, դուրս
գալով իր պատմական բնօրրանից, հայտնվեց հունահռոմեական աշխարհում,
որի մշակույթի հոգևոր հիմքն էր կազմում փիլիսոփայությունը։ Հույները, որոնց
համար սրամաքանության օրենքները ճանաչողության անհրաժեշտ նախա-

դրայն էին, անշուշտ, չէին կարող միանգամից ըմբռնել Ա.Երրորդության խորհուրդը, որ իրենց համար պարզապես խենթություն էր քվում: Եվ իրոք, տրամաբանությունը պահանջում է, որպեսզի Աստված դիտյի որպես բացարձակ անսահման Գոյ, սակայն կարող՝ են արդյոք գոյություն ունենալ երեք Բացարձակներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը, լինելով Բացարձակ, անհրաժեշտաբար պիտի սահմանափակի մյուսներին, քանզի Բացարձակի և հոգնակիության զաղափարներն անհամատեղելի են: Սակայն աստվածաբանական և փիլիսոփայական մտածողության օրենքները միանգամայն տարբեր են, և Ա. Երրորդությունը, լինելով Բացարձակ և անսահման, ոչ միայն չի բացառում հոգնակիության ասկայությունն իր մեջ, այլ և պահանջում է այն, ինչը քնակ չի հակասում Աստծո միեղինության հիմնական սկզբունքին: Ահա թե ինչպես այն սահմանում Հովհաննես Սարկալյազը. «Այդ ըստ Աստուածաշունչ Գրոց եւ ըստ հարցն ասանդութեան «Աեզ մի է Աստուած հայր, յԻրձէ ամենայն, և մեք ի նա, եւ մի Տէր Հոսուս Բոյստուս, Ռոյով ամենայն, եմ մեք նալաւ» յայտ է, թէ և մի Հոգի Սուրբ Աստուծոյ եւ Աստուած ճշմարիտ: Ոչ երեք աստուածք ըստ բնութեան աստարք ի միմեանց, եւ ոչ մի անձն տկար յաստութիւն, այլ մի Աստուած յաղաքս նոյնութեան բնութեանն, եւ Անձինք երեք վասն ամենաստատութեանն եւ անձառելին խորհողոյ»⁹: Այս հարցում Հովհաննես Սարկալյազի հետ համամիտ է նաև Հովհաննես Դաճակաչին. «Այդ, մենք Ա. Երրորդության ասանձնակորությունները կատարելա ենք անվանում, որպեսզի բարոյություն չներմուծենք աստվածային բնության մեջ, քանի որ գումարումն անհաշտության սկիզբն է: Եվ նորից ենք ասում, որ երեք ասանձնակորությունները փոխադարձաբար գտնվում են միմյանց մեջ աստվածների քաղմության չներմուծելու համար: Դա վանելով երեք Ասանձնակորություններ, ընդունում ենք Աստվածության պարզ և անխառն լինելը, իսկ դա վանելով, որ այս ասանձնակորությունները էակից են մեկը մյուսին, և ընդունելով նրանց մեջ կանցի, գրոծողության, ուժի, իշխանության, ու եթե կարելի է ասել՝ շարժման նույնությունը, մենք ընդունում ենք նրանց անբաժանելիությունը, և այն, որ մի է Աստված, քանզի Աստված, Բանն ու Հոգին Նրա ճշմարտապես մի Աստված են»¹⁰:

Հայ և բյուզանդացի մեծ աստվածաբանների երրորդաբանական հայացքները, լիովին հավաստաբեմ լինելով եկեղեցու հայրերի վարդապետությանը, հստակորեն ցույց են տալիս վերջինիս հակօրինական բնույթը, որ անհարիր էր հին հունական իմաստափոխության բուն ոգուն: Ուստի միանգամայն բնական է, որ քրիստոնեություն ընդունած անտիկ քաղաքակրթության ներկայացուցիչները չէին կարող միանգամից ձեռքազատվել ձևական տրամաբանության կանոնների դավանաբանության ոլորտում ոչ օրինալաչորեն կիրառելու սովորությունից: Նախ քան Տիեզերական ժողովների կողմից Ա. Երրորդության դավանանքի ուղղափառ սահմանումները, մի շարք փորձեր են արվել քացառելու Ա. Երրորդության խորհուրդը, հիմնվելով մարդկային քանակաբանության բնական կարողությունների վրա: Դրանցից, թերևս, ամենահնարավորը արվել է Աստվածի սկզբից, որ սարել է 3-րդ դարի սկզբին: Այդ հունական կրթություն ստացած

հոծեացին համարում էր, որ հունական իմաստաբության հայտնի աստվածը, որ բացարձակ և անասիման մի էակ էր, ոչնչով չի տարբերվում քրիստոնեական Աստծուց: Այն երեք աստվածային Անձերը, որոնք դավանվում են Եկեղեցու կողմից, պարզապես միեղեն Աստծու դրսևորման և գործողության տարբեր կերպեր են: Հին Կտարարանում Աստված գործում է որպես Հայր, նորում որպես Որդի, իսկ եկեղեցու կանցում որպես Սուրբ Հոգի: Անշուշտ, Սաբելիուսը չի ստեղծել այդ տեսությունը: Նա պարզապես ընդհանրացրել ու համակարգել է նրա օրոք լայն տարածում ստացած այն աստվածաբանական ուղղությունը, որ «միապետականություն» էին կոչվում: Այդ ուղղությունը խիստ օացիոնալիստական ուղղվածության ունեւր, և ծգտում էր Ա. Գրքի Աստծուն նույնացնել փիլիսոփայական իմացության ասարկա հանդիսացող բացարձակ Գոյի հետ, որի մեջ որևէ հոգնակիություն չիւնել չի կարող: Հատկանշական է նաև, որ Սաբելիուսը, խոսելով Ա.Երրորդության Անձերի մասին, օգտագործում էր հուն. *prosopon* լատ. *Persona* եզրերը: Անտիկ դարաշրջանում այդ եզրը նշանակում էր ոչ թե անձ, այլ թատերական դիմակ, և Սաբելիուսն, օգտագործելով այն, ցանկանում էր ասել, որ Հայրը, Որդին և Ա. Հոգին ոչ թե ինքնուրույն Անձեր են, այլ սույն միեղեն Աստծու տարբեր դիմակներ:

Բնականաբար, Եկեղեցին անվերապահորեն մեղծել է այդ հերձվածը: Եվ Ա.Գիրքը, և Եկեղեցու վաճառությունը միանշանակ կերպով հաստատում են աստվածային Անձերի ինքնուրույն գոյությունը: Սակայն այդ վարդապետության Եկեղեցու կողմից դատապարտումն, անշուշտ, չէր նշանակում, որ այն անձեւտացել կամ էլ կորցրել էր իր ազդեցությունը: Ընդհակառակը, այն նորանոր կողմնակիցներ էր ձեռք բերում, և դա ամենկիմ էլ զարմանալի չէ: Սաբելիանությունը չէր կարող չգրավել անտիկ իմաստաբությանը սովոր ճարդկանց իր ընդգծված օացիոնալիստական ուղղվածությամբ: Այն պարզ էր, չէր հակասում տրամաբանության օրենքներին, և ասացին հայացքից, համոզիլ բացատրություն էր տալիս Աստծու միաժամանակ եռակի և միեղեն լինելու իրողությանը:

3-րդ դարի վերջում սաբելիանությունը հատկապես լայն տարածում է ստանում հյուսիսային Աֆրիկայում: Ի հակակշիռ դրան, նույն ժամանակաշրջանում ի հայտ գալիս մի նոր հերձված, որի հիմնադիրը այեքսանդրացի Արիոսն էր: Նա կաթոլականապես մեղծում էր սաբելիանությունը, և ծգտում էր տալ Ա. Երրորդության խորհրդի այնպիսի բացատրություն, որ, մի կողմից, պահպանի 3 Անձերի ինքնուրույն գոյությունը, և մյուս կողմից, համապատասխանի տրամաբանության պահանջներին: Ղրա հետևանքը եղավ այն, որ Արիոսը Ա. Երրորդության մեջ տեսնում էր ոչ միայն առանձին Անձեր, այլև առանձին երկություններ: Նրա համոզմամբ, Որդին համագո չէ Հորը, այսինքն, չունի նույն երկությունը, և ապես տարբերվելով Հորից ու լինելով Նրա արարածը: Մյուս արարածներից Նա տարբերվում է լուկ Իր քարծրագույն և ասացնաբնույթ կարգավիճակով: Ինչպես հայտնի է Եկեղեցու պատմությունից, արիոսականությունը արժանացավ սաբելիանության բախտին՝ այն մերժել էր ու խստագույնս դատապարտվել է Եկեղեցու կողմից:

Դժվար չէ նկատել, որ այս երկու հերձվածները հետևանք են միևնույն իմացաբանական ժողովրդային: Եվ Սաքելիոսը, և Արփոսը համոզված էին, որ փիլիսոփայության և աստվածաբանության ասարկյաներն իրարից չեն տարբերվում, ուստի Ս. Երրորդության դավանանքի բանաձևումներից չափաի հակասան տրամաբանության օրենքներին: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ ի հայտ եկան վտանգավոր հերձվածներ, որոնք հակասում էին Ս. Գրքին և խաղթում էին քրիստոնեական հավատի հիմքերը: Ի տարբերություն այդ արատավոր մտածելակերպին, Եկեղեցու հայրերը հստակորեն ասեմանազատել են աստվածաբանության և իմաստասիրության դոգմաները, և Ս.Երրորդության մասին խոսելիս, լինելով փորձում հարձարեցնել հավատի խորհուրդը մարդկային բանականության պահանջներին: Աստված անձանաչելի և անձատելի է, ինչի մասին վկայում է, նախ և ասաց, Լրան վերագրվող հայտարարական և իրարանբո հատկությունները: Ինչպես գրում է Հովհաննես Սարկավազը. «Եւ ոչ է կարծել մի գոլ անձն երեք անուանքք, վասն զի Սաքելի է այս, եւ ոչ երիս այլս ըստ բնութեան, քանզի արքութեան է այս, այլ մի գոլ բնութեան գերիս Առանձնաւորութիւնս: է ինչ, զոր հասարակաբար խոստովանիմք Հար եւ Որդուլ եւ Հուզոյն Սրբոյ, եւ է ինչ, զոր առանձնապէս»¹¹:

Սույն համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց այն ընդհանրությունը, որ գոյություն ունի խնդրո ասարկյա հանդիսացող ժամանակաշրջանի բյուզանդական և հայ աստվածաբանների միջև Ս. Երրորդության անձատելիության հարցում: Այս ընդհանրությունը սկզբունքային նշանակություն ունի Հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների փոխհարաբերությունները ճիշտ ըմբռնելու և գնահատելու համար: Սովորաբար այս փոխհարաբերությունները դիտվում են լույ Թաղկեղոնի ժողովի որոշումներն ընդունելու կամ մերժելու տեսանկյունից: Բնավ չթերազնահատելով այս երկու եկեղեցիների հարաբերությունների վրա թողած քրիստոսաբանական բանավեժի մեծ և խիստ բացասական ազդեցությունը, մենք, մյուս կողմից, չպետք է բացարձակացնենք այն, որովհետև հակասակ դեպքում ժամանակակից հետազոտողը պարզապես որոշեզրամ կլինի միջնադարյան դավանաբանական վեժերի տրամաբանությունը, որը հաճախ հակասում է պատմական զարգացման օբյեկտիվ տրամաբանությանը: Իսկ պատմական իրողությունն այն է, որ կաթոլիկ միջնադարյան աստվածաբանների տեսակետից հույներն ու հայերն, անկախ իրենց բոլոր տարածայնություններից, ընկալվում էին որպես դավանական մի ընդհանուր դիրքորոշում ունեցող կրոնական համայնքներ, որոնց հավատն ընդունելի չէր կաթոլիկ եկեղեցու համար: Արևմտյան սխոլաստիկոսները նման եզրակացության են եկել, ելնելով Ս. Երրորդության դավանանքի հունական և հայկական ընկալումների վերլուծությունից: Խոսքը մասնավորաբար գնում էր Առտոն անձատելիության մասին:

1341թ. Կոստանդնուպոլսում կայացավ եկեղեցական ժողով, որը որոշում ընդունեց, ըստ որի Աստված Իր էությանը միանգամայն անձանաչելի է, և չի կարող ձանաչողության կամ հայեցողության ասարկյա դատուկ նույնիսկ երանությանը հասած իրեշտակների համար: Աստված կարող է հասանելի և

ճանաչելի դառնալ լով իր աստվածացնող և անեղ մեղքորոշությունների շնորհիվ: Նույն 1341թ. Հռոմի Բենեդիկտոս XII պապը վերլուծելով Հալոց եկեղեցու վարդապետությունը, ի քիվս հայերի զանազան մղղղությունների հիշատակում է նաև այն, որ նրանք բացառում են աստվածային շուքյան անմիջական հայեցողությունը երանությանը հասած սրբերի կողմից: Այստեղից պարզ է դառնում, որ բյուզանդական և հալոց եկեղեցիների դիֆերոնշումներն Աստծո անճանաչելիության հարցում համընկնում էին, և խիստ տարբերվում էին կաթոլիկ եկեղեցու տեսակետից, որ դեռ 1338թ. Նույն Բենեդիկտոս XII պապի շուքրբերով հայտարարեց. «Ա՛րք Տ՛րք Հիսուս Քրիստոսի մահվանից հետո ընտրվածները կտեսնեն Աստվածային շուքյունը հայեցողական և անմիջական մի տեսիլքում, առանց որևէ եղանակի միջնորդության, որ կրթաճար այս տեսիլքի ասարկան, քանզի աստվածային շուքյունը կներկայանա նրանց առջև անմիջականորեն, անսրղ, պարզ և քաջահայտ պայխտով սույն տեսիլքում նրանք վայելում են բուն աստվածային շուքյունը»¹²:

Կարելի է ասել, որ արևմտյան և արևմտյան աստվածաբանության հիմնական տարբերությունն Աստծո անճանաչելիությունն ընդունելու կամ մերժելու մեջ է: Այս տարբերությունն ունի խորին քնազանցական արժատներ, և արտացոլում է Աստծո շուքյան միանգամայն տարբեր ըմբռնում: Եկեղեցու հայրերը, որոնց վարդապետության վրա էր հիմնված արևմտյան եկեղեցիների աստվածաբանությունը, Աստծուն դիտում էին որպես գերազուր և անճանաչելի շուքյուն, որին հնարավոր չէ որևէ դրական սահմանում տալ: Ա.Գրքում Աստծուն տրված քազմաքիվ անունները չեն արտահայտում նրա շուքյունը, քանի որ Նա վեր է քոլոր անվանումներից: Ա. Երրորդությունը քոլոր իրերի Նախապատճառն է, սակայն Նա որևէ ընդհանրություն չունի իր արարածների հետ: Նա ոչ գոյ է, ոչ կանց, ոչ քանակաճություն, ոչ էլ քանակ կամ որակ: Աստվածային շուքյանը չի կարելի վերազրել նույնիսկ «է» անունը, որով Աստված Ա. Գրքում անվանում է Իճնն Իրեն, քանի որ Նա անդին է քոլոր գոյերից և դուրս է եղական իրերը միմյանց հետ շաղկապող պատճառահետևանքային շղթայից:

Արևմտյան մոտեցումն այս հարցում միանգամայն այլ է: Արևմտյան աստվածաբանները Երանելի Օգոստինոսից մինչև Թովմա Արվինացին համարում էին, որ «Ես եմ որ էն» Աստծո անունը աստվածային շուքյան աննականապաղաչ անվանումն է, ուստի Աստված նրանց համար ոչ թե գերազուր է, այլ գերազուր Գոյ է: Թովմա Արվինացին, որի վարդապետությունը կաթոլիկ եկեղեցու պաշտոնական փիլիսոփայությունն է հանդիսանում, համարում էր, որ Աստծո գերազուր լինելը պարզապես նշանակում է, որ Նա գոտ, անսահման և կատարյալ Գոյ է, որից քոլոր եղական գոյերն իրենց գոյությունն են ստանում: Նա նույնպես համոզված է, որ Աստված անճանաչելի է, սակայն ոչ թե Նրա քնազանցական ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվելու պատճառով, այլ լով աստվածային «է»-ի պարզ և անսահման լինելու հետևանքով: Արևմտյան տեսակետից, Ա. Երրորդությունը թեև անճանաչելի է, սակայն անճառելի չէ, քանի որ մենք առանց վարանելու կարող ենք վերազրել Նրան գոյության ասղիքուտը:

Ինչպես տեսնում ենք, քրեզանդական և հայ Եկեղեցիների մի կողմից, կաթոլիկ Եկեղեցին՝ մյուս կողմից ունեն Ս Երրորդության անձատելիության իրարից խիստ տարբերվող ըմբռումներ: Եթե առաջինների համար անձատելի աստվածաբանությունը ուղղափառ վարդապետության անկունաքարն է հանդիսանում, ապա երկրորդի համար այն փոքրիշատե խական նշանակություն չունի: Դրանից ելնելով կարելի է եզրակացնել, որ քրեզանդական և հայ Եկեղեցիներն, անկախ իրենց քրոջ դավանաբանական տաղանթայնություններից, պատկանում էին միևնույն արևելացրիստոնեական հոգևոր ուղղությանը, որն, ի տարբերություն կաթոլիկությանը, հավատարիմ է ճնացել Եկեղեցու հայրերի կողմից ստեղծված ուղղափառ վարդապետությանը:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE NEGATIVE THEOLOGY AS THE CORNER STONE OF ORTHODOX DOCTRINE (ACCORDING TO THE BYZANTINE AND ARMENIAN SOURCES OF 8-12 CENTURIES)

The dogma of the Holy Trinity is the ideological core of the New Testament revelation. In the Holy Scripture the image of the God is very concrete and far from any sort of abstract notion. In his basis lays the spiritual experience of the Jewish people. The Bible testifies that immediate experience of the contact with God was available for patriarch Abraham, and that circumstance is very important, because Abraham has met the personal God, saw Him face to face, and his belief has been based on the personal experience, instead of on imagination or logic reasonings. The christianity has inherited these views as the divine Word was embodied in the concrete historic figure of Jesus Christ. In other words, the being of God for Christians is a historic fact, but the divine essence is unknowable for us. The orthodox dogmas do not give any positive definitions of the divine essence, and only deny false representations of it. This preference of the negative theology, is typical both for Byzantian, and of the Armenian church. In the East the God was thought as supessential and ineffable substance to which one cannot give any positive definition. The Holy Trinity, being the original cause of the created universe, does not have any resemblance with it. It even cannot be named Being because it is absolutely transcendent. This negative theology is the corner stone of orthodox dogma. This approach differs in principle from the point of view of Catholic Church for which "I am that I am" is the most adequate name of the God, while the supessential nature of the God designates only that the infinity of divine life is inaccessible to the human knowledge. Thus, between eastern and western branches of the christianity there is a basic divergence, and the Byzantian and Armerian churches, in contrast to Roman Catholic Church, have kept fidelity to the negative theology of the Fathers of Church. All this allows to draw a conclusion, that these eastern churches, despite of the divergences in christological problems, belong to the same orthodox spiritual current.

ՇԱՆՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Commentary on the Divine Liturgy by Xosrov Anjewaci translated with an introduction by S. Peter Cowe. New York, 1991, p. 122.
2. <http://orthlib.narod.ru>
3. Պարոն Տարօնացի Թան հասարկ ընդդեմ հերձուածողաց. - Գանձասար, է, Երևան, 2002, էջ 325:
4. <http://orthlib.narod.ru>
5. Мученическое богословие, Киев, 1991, с. 151.
6. Արեւացիների Ղիզնեսիոս Արիսաբազացի եպիսկոպոսի [թուղթը] երեսացիների Տիմոթէոս եպիսկոպոսի խորհրդական աստուածաբանութեան մասին. Թարգմ. Վիգէն Ղազարեանի. - Գանձասար, Բ, Երևան, 1992, էջ 149:
7. <http://orthlib.narod.ru>
8. Արեւացիների Ղիզնեսիոս Արիսաբազացի եպիսկոպոսի [թուղթը] երեսացիների Տիմոթէոս եպիսկոպոսի խորհրդական աստուածաբանութեան մասին. Թարգմ. Վիգէն Ղազարեանի. - Գանձասար, Բ, Երևան, 1992, էջ 145:
9. Յովհաննու քահանայի Յաղաքս նշանակի հասարկ միջիական ՅԺԸ-իցն. - Գանձասար, Զ, Երևան, 1996, էջ 278-279:
10. <http://orthlib.narod.ru>
11. Յովհաննու քահանայի Յաղաքս նշանակի հասարկ միջիական ՅԺԸ-իցն. - Գանձասար, Զ, Երևան, 1996, էջ 278-279:
12. <http://st-j-house.narod.ru>

**Ն Ո Ր Ե Վ Ն Ո Ր Ա Գ Ո Ւ Յ Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն**

ԱՎԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՉԻՆԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ**

Նախքան 1979թ., Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետությունը սատարում էր հարավ-արևմտյան Ասիայում ԱՄՆ-ի օգնությամբ հզորագույն օազմական ուժ դառնալուն ուղղված Իրանի շահի ջանքերը, սակայն Իրանի Իսլամական հեղափոխությունից հետո, Պեկինն իր աջակցությունը հայտնեց Խոմենի գլխավորած իսլամական հեղափոխությանը: Ըստ իրարան, Չինաստանը հաշվի էր առնում Իրանի կարևոր օազմավարական դիրքը, Միջին ու Մերձավոր Արևելքում (ՄԱ), ինչպես նաև ողջ Ասիայում Թեհրանի աճող ազդեցությունն ու իսլամական աշխարհի առաջնորդի դերի նկատմամբ նրա հավակնությունները¹: Թեև Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) նոր ղեկավարությունը թեմախախտությամբ էր վերաբերվում Պեկինին՝ չափի հետ նախընտրում ունեցած հարաբերությունների պատճառով, այնուհանդերձ դա արգելք չհանդիսացավ երկու երկրների միջև 1979թ. մարտին դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար²:

Սակայն եթե 1978թ-ից ի վեր երկրի արդիականացման ուղին բռնած ԶԺՀ-ը համարձակ քայլեր ձեռնարկեց իր տնտեսության ազատականացման, բաց տնտեսության վարման, խաղաղ համագոյակցության սկզբունքի և անկախ արտաքին քաղաքականության իրականացման ուղղությամբ՝ միաժամանակ ԱՄՆ-ի հետ կայուն հարաբերություններ պահպանելով, ապա իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանն այդի ընկավ իր օազմատենչ կրոնական գաղափարախությամբ և արտախառնիկ տնտեսական քաղաքականությամբ՝ հյուծիլ պատերազմի մեջ մտնելով Իրանի հետ և քննական հարաբերություններ պահպանելով ԱՄՆ-ի հետ³:

Ի դեպ, Չինաստանն Իրանի հետ իր կապերը զարգացնում էր ոչ ի վնաս ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների՝ զիտակցելով, որ ԱՄՆ-ը միակ ուժն է, որին կարող է ապավինել Օղոսում խորհրդային ծավալապաշտական ջանքերին հակազդելու նպատակով: Պեկինը միաժամանակ օգտագործում էր ցանկացած հնարավորություն Թեհրանի հետ հարաբերությունների քարելավման նպատակով՝ ողջունելով ոչ միայն Իրանի ներքին գործերին Մոսկվայի միջամտության դեմ Խոմենի գրաված դիրքորոշումը⁴, այլ խորհրդային օազմական օգնությունից վերջինիս հրաժարումը⁵:

ՆԱՃԱ-ի աֆղանական ներխուժումից հետո Պեկինն ավելի մեծ շահագրգռվածություն հանդես բերեց Իրանի հետ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ⁵: Պեկինի կարծիքով՝ ՆԱՃԱ-ի ձգտումը «դեպի հարավ»՝ Օտցի և Արաքսական թերակղզու, ինչպես նաև աֆրո-ասիական ծովային ուղիների նկատմամբ վերահսկողության հաստատման նպատակ էր հետապնդում⁷: Տարածաշրջանում տնտեսական և օազմա-քաղաքական լայն ազդեցության քացակալության ապամաններում ԶԺՀ-ը ստիպված էր ապավինել հակախորհրդային քարոզչությանը և ՆԱՃԱ-ի դեմ պայքարում ՄԱ-ում Վաշինգտոնին առավել մեծ դերի վերապահմանը:

Ինչ վերաբերվում է 1980-88թ. իրան-իրացյան պատերազմի նկատմամբ Չինաստանի պաշտոնական դիրքորոշմանը, ապա այդ ուղղությամբ Պեկինի առաջին արձագանքը կապված է ԶԺՀ-ի վաղուպեստ Չաո Չիյանի՝ 1980թ. սեպտեմբերի 23-ի հայտարարության հետ, որի համաձայն՝ Իրանն ու Իրաքը ԶԺՀ-ին քարելավ ենրկրներ էին հայտարարվում⁸: Պեկինը խիստ չեզոք դիրքորոշում էր որդեգրել իրան-իրացյան հակամարտության նկատմամբ՝ հանդես գալով երկու երկրների միջև օազմական գործողությունների արագ դադարեցման օգտին: Մինչդեռ իրան-իրացյան պատերազմը որոշակի դժվարություններ ստեղծեց ԶԺՀ-ի և Իրանի միջև հարաբերություններում՝ կապված Իրանի հետ Պեկինի դրական հարաբերությունների պահպանման հետ⁹:

Նշենք, որ Չինաստանը խրախուսում էր ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև քարելավման հարաբերությունների վերականգնումը՝ Օտցի տարածաշրջանում և Արաքսական թերակղզում պատերազմի տարածումը կանգնելու և ՆԱՃԱ-ի հնարավոր ներգրավվածությունը տարածաշրջանային զարգացումներին կանխարգելելու նպատակով: Պեկինի կարծիքով՝ իրան-իրացյան պատերազմը փոխադարձ հուժեղ պատերազմ էր, որի միջազգայնացման դեպքում պատերազմի հորձանուսը նորանոր երկրների ներգրավումը կարող էր նաև զերտերությունների միջամտության պատճառ ծառայել՝ լուրջ սպառնալից ներկայացնելով ՄԱ-ի և համաշխարհային խաղաղությանը: Տվյալ դեպքում Իրանն ու Իրաքը, զերտերությունների խաղում ծառայելով իրև շախմատային զինվորներ, կորսնալին նրանց մրցակցության զուգ¹⁰:

Հայտնի է, որ պատերազմը սպառնալից ստեղծեց տարածաշրջանից նալթի արտահանմանը, հատկապես 1983թ. տանկերային պատերազմի ընթացքում, երբ Իրանը սպառնաց փակել Հորմուզի նեղուցը և արգելել ցուվեյթյան նավթային տանկերների նավարկությունն այլ պետությունների դրոշների տակ¹¹: Պատերազմի ընթացքում Պեկինը հերքեց չինական նավերի վարձակալման կամ ցուվեյթյան տանկերները չինական իշխանությունների անվան տակ նավարկելու Քուվեյթի խնդրանքը՝ հետաձուտ լինելով Իրանի ու Իրաքի միջև իր կողմից որդեգրած չեզոք և «ակտիվ միջնորդական» քաղաքականությանը: Ի տարբերություն ՄԱ-ի ԱՆ-ի մյուս անդամ-երկրների, Չինաստանը հրաժարվում էր նալթային տանկերների էսկորտի սուր պայքարից: ԶԺՀ-ը ՄԱ-ի ԱՆ-ի առաջին անդամն էր, որը ՄԱ-ի ԱՆ-ի 1987թ. հուլիսի 20-ի 598-րդ քանաձևի¹² ընդու-

նումից հետո հատուկ պատվիրակ ուղարկեց Իրան՝ պատերազմող կողմերին հակամարտության խաղաղ կարգավորման շուրջ հրադադար հաստատելու և քանակություններ սկսելու ուղղությամբ համոզելու առաքելությամբ¹²։

Այնուհանդերձ, Իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում որդեգրած «ակտիվ միջնորդական» քաղաքականությունն արգելեց շիանդիսացավ, որպիսի իր տնտեսության արդիականացման գործի նյութատեխնիկական ապահովման նպատակով 1980-ականների սկզբից Չինաստանը անմատչառելի չափերով զենք վաճառի ՄԱԿ-ի երկրներին՝ այդ թվում Իրանին և Իրաքին¹⁴։ Ննդիլն այն է, որ Իրան-իրաքյան պատերազմը Պեկինի համար միաժամանակ ՄԱԿ-ի զենքի շուկա ներթափանցման հազվադեպ պատուհան էր ստեղծում¹⁵։ հնարավորություն ընձեռելով Չինաստանին դատաչու Իրանի միջազգային մեթոսվորազույն գործընկերը¹⁶ և սովորական սպասազինությունների ու զանգվածային ունչացման զենքի մատակարարման գլխավոր աղբյուրը¹⁷։ Նշենք, որ պատերազմող կողմերին զենք վաճառելու հարցում Մոսկվայի դվլամությունը և Արևմուտքի կողմից Իրանի նկատմամբ կիրառվող էմբարգոն այն կարևոր գործոններն էին, որոնք ՉժՀ-ի կողմից զենքի վաճառքի հնարավորություն ստեղծեցին¹⁸։ Օնտրություն ունենալու դեպքում Թեհրանը քնակամարար կզերադասեր զենք ձեռք բերել արևմտյան աղբյուրներից, սակայն Իրանին այլ ելք չէր մնում, քան անհրաժեշտ զենքի զննման նպատակով հայացքն ուղղել դեպի Պեկին¹⁹։ Ելնելով Իրան-իրաքյան պատերազմի արդյունքում իր ներքին ու արտաքին դժվարություններից, Իրանն ընդունեց ՉժՀ-ի առաջարկած ռազմաքաղաքական և տնտեսական օգնությունը։

Թեև Պեկինը փորձում էր հերքել զենքի վաճառքի փաստն ԻԿՀ-ին՝ պնդելով, որ Թեհրանը շինական զենք է ձեռք բերում ազատ շուկայում, այնուհանդերձ, արևմտյան ծամուլը համոզիչ տեղեկություններ ուներ Իրանի կողմից շինական զենքի զննման ուղղությամբ²⁰։ Ենթադրվում էր, որ ՉժՀ-ի և ԻԿՀ-ի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Պեկինը Թեհրանին վաճառել է շինական "F-6" տիպի 12 ինքնաթիռներ և "T-59" տիպի 200 տանկեր, ինչպես նաև հակառակակային հրանոթներ և զենիթային հրթիռային սարքավորումներ՝ ընդհանուրը 1.6 մլրդ ԱՄՆ դոլլար արժողությամբ²¹։

1986թ. ամռանը Չինաստանն Իրանին տրամադրեց առաջին "HY-2" ("Silkworm") հականավային հրթիռները, որոնք Իրանը հաջողությամբ փորձարկեց 1987թ. փետրվարին²², իսկ 1987թ. մարտի 15-ին տրամադրեց «ցամաքցամաք» տիպի հրթիռներ։ Ընդ որում, վերջիններիս մի ծասն Իրանական Հեղափոխական Պահակազորը տեղադրեց Հորմուզի նեղուցի ակին՝ իրանական Բենդեր-Աբրաս հարավային նավահանգստից ոչ հեռու²³։

Իրանին "Silkworm" հրթիռների տրամադրումը մտահոգություն առաջացրեց Արևմուտքում, հատկապես Վաշինգտոնում՝ կասկած աղ հրթիռները Օղում գտնվող ամերիկյան կամ մատրական նավերի դեմ օգտագործելու հնարավորության հետ։ Այդ էր թերևս պատճառը, որ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջորջ Շուլցը

1987թ. մարտին ՉժՀ կատարած իր այցի ընթացքում չինացի դեկալարաներին փորձում էր համոզել Իրանին հրթիռներ չվաճառելու ուղղությամբ:

Հայկանավային քառվոր հրթիռների նկատմամբ ԱՄՆ-ի նավերի խոցելու-քրոնն ակնհայտ դարձավ, երբ 1987թ. մայիսին իրացյան "Exocet" հրթիռը ուժակոծեց ամերիկյան "Stark" նավին: Նույն քվի հոկտեմբերին Իրանը "Silkworm"-ով հրթիռակոծեց լիբերիական դրոշի տակ նավարկող ամերիկյան տանկերը և ամերիկյան դրոշի տակ նավարկող քուվեյթյան բեռնատար նավը, որի արդյունքում տուժեցին նավապետն ու անձնակազմի 17 անդամներ: Ըստ լուրքան, այս միջադեպն առավել մեծ վրդովմունք առաջացրեց ԱՄՆ-ում, քան Քուվեյթում²⁴:

Պեկինի կողմից "HY-2" վաճառքի դեմ պաշտոնապես բողոքարկեց Ուելանի վարչակազմը, այն դատապարտեցին նաև ամերիկյան լրատվամիջոցները: ՉժՀ-ը լիովին հերքեց իր հասցեին ուղղված մեղադրանքները՝ դրանք անվանելով «անհիմն»: Եվ երբ Վաշինգտոնը վկայակոչեց Իրանի կողմից "HY-2" հրթիռների գնման փաստը, Պեկինը պնդեց, որ դրանք Իրանը ձեռք է բերել Հյուսիսային Կորեայից²⁵: Որոշ կարծիքների համաձայն՝ ՉժՀ-ը 1987թ. դադարեցրել էր "Silkworm"-ի վաճառքն Իրանին, որն էլ հրթիռների ձեռք բերման նպատակով իր հայացքն ուղղել էր դեպի Հյուսիսային Կորեա: Ուստի չի քաջալույծ, որ հոկտեմբերին քուվեյթյան նավն Իրանը հրթիռակոծել էր Հյուսիսային Կորեայից ձեռք բերված հրթիռներով²⁶:

Այնուհանդերձ, ԱՄՆ-ի հետախուզական աղբյուրների համաձայն՝ "HY-2" տիպի մի շարք հրթիռներ Իրանը գնել էր անմիջապես ՉժՀ-ից: 1987թ. հոկտեմբերի 22-ին Ուելանի վարչակազմը Ձեռնարկեց "Silkworm" հրթիռների վաճառքի չարոմակման դեպքում Պեկինին սպառնաց ոչ միայն դադարեցնել ամերիկյան նոր տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի տրամադրումը, այլ վերջինիս ընդգրկել ԱՄՆ-ին բշնամի երկրների ցանկում²⁷:

Հայտնի չէ, արդյո՞ք ԱՄՆ-ի ճշյուններն ունեցան ցանկաչի արդյունք, քե՞ ոչ: Գրոծնականում ԱՄՆ-ը չկարողացավ Չինաստանից կորզել "HY-2"-ի վաճառքի հետ կապված որևէ հրապարակային հաշտարարություն: Միևնույն ժամանակ ենթադրվում է, որ 1987թ.-ից հետո Պեկինը քայլեր է ձեռնարկել Իրանին "HY-2"-ի վաճառքի կրճատման ուղղությամբ, կամ վաճառքի մասին գաղտնի տեղյակ է պահել ԱՄՆ-ին²⁸: Դեռ ավելին, 1988թ. մարտի սկզբին ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում ՉժՀ-ի արտգործնախարար Ու Սյուեյանը ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ուելանին և պետքարտուղար Ջորջ Շուլցին հավաստիացնում է, որ Չինաստանն Իրանին "Silkworm" հրթիռներ այլևս չի վաճառի: Ամերիկյան մամուլը, Կենտրոնական Ճետախուզական Վարչության՝ ԿՀԿ-ի տվյալների հիման վրա, 1988թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հայտնում է, որ 1987թ. աշնանից Չինաստանը դադարել է Իրանին հրթիռներ տրամադրել²⁹: Իբրև պատասխան քայլ, Ուելանի վարչակազմը 1988թ. մարտին մեղմացրեց ՉժՀ ամերիկյան բարձր տեխնոլոգիաներ արտահանելու ուղղությամբ կիրառվող սահմանափակումները:

Այնուամենայնիվ, հակառակ հրթիռների վաճառքից հրաժարվելու ուղղությամբ Պեկինի տված երաշխիքներին, Չինաստանը 1988-1989թթ. չարոմակեց

Իրանին "HY-2" տիպի հրթիռների վաճառքը: Դեռ ավելին, Իրանը հայտարարեց, որ 1988թ. սկզբի դրությամբ արդեն ունեցել է "HY-2" և հալանապային քնավոր հրթիռներ արտադրելու հնարավորություն³⁰:

1988թ. մարտին Ռեյգանի վարչակազմի քարծրաստիճան պաշտոնանքի հետ ԶԺԿ-ի արտադրոճանադարարի հանդիպումներից հետո Սալիտակ տան ներկայացուցիչը հայտնեց, որ «Զինատանը խոստացել է հետամուտ լինել Իրանին վաճառվող զենքի վրա միջազգային էմբարգոյի մասին որոշմանը»³¹: Սակայն 1988թ. հունիսի 3-ին "The Washington Times"-ը, հղում անելով ԱՄՆ-ի քարծրաստիճան պաշտոնայի, հայտնում է ԶԺԿ-ից Իրան լինական "Silkorm" հրթիռների մատնաքանճի վաճառքի մասին: Մի քանի օր անց ԶԺԿ-ի ԱԳՆ-ի ներկայացուցիչը հերքում է թերթի տեղեկությունը՝ հայտարարելով, որ Զինատանն արդեն վաղուց միջազգային շուկայի միջոցով վճռական միջոցներ է կիրառել "Silkorm" հրթիռների առաքումն Իրան դադարեցնելու ուղղությամբ³²:

1989թ. հունիսի տիանանճնյան իրադարճություններից հետո ԱՄՆ-ն ու ԵՄ-ն էմբարգո կիրառեցին լինական զենքի վաճառքի դեմ: Սա 1980-ականների ճնթացքում հակախորհրդային քաղաքականության շրջանի համազրոճակցությունից³³ շեղում էր: Վերջինիս համաճայն ԱՄՆ-ը, Իսրայելը և Եվրոպական որոշ երկրներ Պեկինին զենք և ռազմական տեխնոլոգիաներ էին վաճառում՝ ելնելով Զինատանի տանանճնյանը ԽՍՀՄ-ի «ազրեսիայից պաշտպանելու անհրաճեշտությունից»³⁴:

Դեռ ավելին, 1990-ականների սկզբների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Զինատանի օգնությունը "HY-2" ծրագրի շրջանակներում չարունակել է: Պրոճանականում զենքի անմիջական առաքման փոխարեն, Պեկինն Իրանին սեպել էր օգնություն տրամադրել վերջինիս հրթիռների արտադրական կարողությունների կատարելազրոճման նպատակով, որն առավել ճեմ վտանգ էր գնահատվում, քան պատրաստի զենքի տրամադրումը³⁵:

Որոշ տեղեկությունների համաճայն՝ Իրանը Հորճուզի նեղուցի հյուսիսային ափին 8-10 չարճական հրթիռակիրների վրա "HY-2" տիպի մոտ 100 հրթիռներ էր տեղադրել: Սակայն առավել մտահոգիչը, ճստ չիաստատվաճ հետախուղական տեղեկությունների, 1992թ. սկզբին Իրանի տրամադրության տակ միջուկային մարտազլխիկներով հանդերճակորվաճ "HY-2" տիպի հրթիռների առաքությունն էր:

Նշենց, որ քացի "HY-2" հրթիռներից, Զինատանն իրան-իրացան պատերազմի ճնթացքում Իրանին տրամադրել է նաև "C-801" տիպի հալանապային հրթիռներ: Որոշ աղբյուրների համաճայն՝ 1987-88թթ. Իրանը ԶԺԿ-ից ներկրել է "C-801" տիպի 100 հրթիռներ և 8 հրթիռակիրներ:

1991թ. Օոցի պատերազմից հետո Իրանը ճեռնամուխ եղավ իր նալատորճի արդիականացման գորճին, որի շրջանակներում նախատեսվում էր նաև ճԱԾ-ճե կատարելազրոճվաճ "C-802" հալանապային քնավոր հրթիռներ ճեքք բերել: 1994 թվից ի վեր, Իրանի տրամադրության տակ են գումկել "C-801" մոտ 200 հրթի-

ներ³⁵, որոնց հզորությունն ու դիպլոմատիանը Կաշինգտոնը լուրջ սպառնալիք էր դիտում Պարսից ծոցում տեղակայված ամերիկյան նավատորմի համար³⁷:

Շոցի պատերազմից հետո Իրանի և Չինաստանի միջև 1982թ. և 1986թ. համապատասխանաբար երկու պայմանագրեր կնքվեցին, որոնց հիման վրա Պեկինը 1995-2005թթ. դարձավ Ռուսաստանից հետո Իրանի սովորական սպառազինության երկրորդ խոշոր մատակարարը: Նշված ժամանակահատվածում Իրան ներկրվող զենքի 18%-ը ստացվում էր ՉժՀ-ից, որն այնուամենայնիվ չէր խախտում սովորական սպառազինությունների ոլորտում տարածաշրջանային հավասարակշռությունը³⁸:

1986թ. հուլիսի "Asian Intelligence Reports"-ի համաձայն՝ ՉժՀ-ն Իրանին "C-801" և կամ "C-802"-ի վրա հիմնված "Կարուս" անվամբ հակառակային թևավոր հրթիռներ է տրամադրել: Իրանը չինական տեխնիկական աջակցությամբ սկսել է արտադրել չինական "FL-2" կամ "FL-7"-ի վրա հիմնված միջին հեռավորության հակաճակային "FL-10" հրթիռներ³⁹: Նույն բլին Իրանը Չինաստանից զենք է նաև "C-802" տիպի 75 հրթիռներ⁴⁰: Ուշագրավն այն է, որ Չինաստանի արտգործնախարար Տուի Տանկաը, Պեկինում տված մամլո ասուլիսի ժամանակ, հաստատելով այդ վաճառքը՝ հայտնել է. «Այլ երկրների, այդ բլում Իրանի հետ փոքր քանակությամբ սովորական սպառազինության ոլորտում մեր պայմանավորվածությունները միանգամայն աղեկատ են ու օրինական»⁴¹:

ԱՄՆ-ի պաշտպանության գերատեսչության պաշտոնյաների համաձայն՝ 1997թ. հունիսին Իրանն ասացին անգամ հաջողությամբ "F-4" կործանիչները չինական արտադրության "C-801" օդային քաղաքավորմամբ թևավոր հրթիռներ է փորձարկել: 1997թ. կեսերին Իրանը ՉժՀ-ից ձեռք է բերել նավային քաղաքավորմամբ "C-802" տիպի մուտավորապես 60 հրթիռներ և մի քանի ափամերձ "C-802"-ի մարտկոցներ տեղադրել Արաբական թերակղզու արևելյան հատվածի օազմավարական նշանակություն ունեցող Քեշմ կղզում⁴²:

Ստոկհոլմի Միջազգային և տեղադրության Հետազոտական Ինստիտուտի (SIPRI) ենթադրությամբ՝ Իրանը մասնակցել է չինական "M-18" և "DF-25" տիպի թևավոր հրթիռների արտադրության նախագծին: "M-18" Իրանում հայտնի է իբրև «Յոնդար-68»: Մինչդեռ չինական աղբյուրների համաձայն՝ "DF-25" ծրագրից դադարեցվել էր⁴³:

Չին-իրանական օազմատեխնիկական համագործակցության շրջանակներում Պեկինը Թեհրանին ոչ միայն զենքի պատրաստի նմուշներ է վաճառել, այլ դրանց արտադրության համար մի շարք տեխնոլոգիաներ տրամադրել: Պեկինն աջակցություն է ցուցաբերել Իրանի օազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման գործին, որն արդեն ի վիճակի է արտադրել կարճ շառավղով զործող հրթիռներ, հրետանային համակարգեր, մարտական նավեր և մուտորանավեր⁴⁴: Դեռ ավելին, ՉժՀ-ը հրթիռային քաղաքիչներ և տեխնոլոգիաներ է արտահանել Հուսեյնային Կրոնա, որը դրանց հետ կապված տարրերակները փոխանցել է Իրան, Ալբանիա, Լիբիա և Եգիպտոս⁴⁵:

ենթադրվում է նաև, որ Իրանի կողմից արտադրվող "Fateh A-110" «ցամաք-ցամաք» տիպի հրթիռները կատարելագործվել են Պեկինի օգնությամբ, որոնց ցամաքային փորձարկումը դիտելու նպատակով 1997թ. իրանցի բազմաթիվ ինժեներներ են զործուղվել ԾՃԸ Կերքին Իրանին տրամադրել է նաև հրթիռների փորձարկման համար անհրաժեշտ սարքավորումներ⁴⁸:

2002թ. մայիսի 17-ի "The Washington Times"-ի համաձայն՝ Չինաստանն Իրանին "C-14" հրթիռային բարձր արագագործությամբ պարեպակն նախընտրել է վաճառել, որոնք ի վիճակի են կռել "C-701" տիպի 8 հակամալային թևավոր հրթիռներ⁴⁹:

Հարկ է նշել, որ եթե Արևմուտքի կարծիքով՝ թևավոր հրթիռների վաճառքը վտանգ է ներկայացնում Իրանի կողմից Պարսից ծոցի օդային ուղիների վերահսկողության և ԱՄՆ-ի նավերին սպառնալիք ներկայացնելու տեսանկյունից, ապա քաղաքական հրթիռների վաճառքն Արևմուտքին՝ հատկապես ԱՄՆ-ին մտահոգում է ցամաքային բազայավորմամբ քիմիկատների դեմ օգտագործելու հնարավորության և զանգվածային ունեցածն զենքի առաքման համակարգ ծառայելու տեսանկյունից⁵⁰: Այդ մտահոգությունները կապված են 1980-ականների կեսերին Պեկինի կողմից Իրանին "HQ-7" և "HQ-2" «ցամաք-օդ» տիպի 130 հրթիռների վաճառքի, իսկ 1980-ականների վերջերին՝ Իրանի մեծազույն հրթիռային զործարանի (Իսֆահանում) կառուցման աշխատանքներին (Հյուսիսային Կորեայի հետ համագործակցության չրջանակներում) Պեկինի ցուցաբերած օգնության հետ: Ամերիկյան "Defense News"-ի (1993թ. հոկտեմբերի համարի) համաձայն՝ Իրանն ու ԾՃԸ-ը զործարք են կնքել Իրանին 5 մլրդ. ԱՄՆ դոլլար արժողությամբ չինական "M-11" տիպի 600 քաղաքական հրթիռների վաճառքի վերաբերյալ, որոնց առաքման մասին աղբյուրը չի հիշատակում⁵¹:

ԿԿԿ-ի համաձայն՝ ռուսական, հյուսիս-կորեական և չինական որոշ կազմակերպություններ 2001թ. առաջին կեսին⁵² և 2002թ. սկզբին՝ "M-9" և "M-11" տիպի քաղաքական հրթիռների հետ կապված սարքավորումներ, տեխնոլոգիաներ և փորձագիտական տեղեկատվություն են տրամադրել Իրանին⁵³: Նույն աղբյուրի տվյալներով՝ 2001թ. չինական կազմակերպություններն Իրանին, Հյուսիսային Կորեային և Լիբիային երկակի օգտագործման հետ կապված տեխնիկական օգնություն են ցուցաբերել:

Փաստն է, որ 2002թ. փետրվարին ԱՄՆ-ին չիացողվեց Չինաստանից խուսուրում կորզել՝ Իրանին և Հյուսիսային Կորեային միջուկային զենքի և հրթիռային տեխնոլոգիաների վաճառքից հրաժարվելու մասին⁵⁴: Ընդհակառակը, 2002թ. ապրիլին ԾՃԸ-ի նախագահ Չիան Չեմինի՝ Իրան կատարած այցելությունն առաջընթաց ապահովեց չին-իրանական օազմատեխնիկական համագործակցության ոլորտում, որի ընթացքում իրանական կողմը, նախևառաջ, շահագրգռվածություն հանդես բերեց ԾՃԸ-ից ավիացիոն տեխնիկայի մեքեքերման, ՌՇՈՒ-ի (օազմա-ծովային ուժեր) զարգացման ուղղությամբ աջակցության ապահովման, հրթիռային տեխնիկայի արտոնագրված արտադրության մեքե⁵⁵:

Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ ԶԺՀ-ի նախագահի վերոնշյալ այցելությունից մեկ ամիս անց Թեհրանը Չինաստանից ձեռք բերեց "С-701" հակահավային թևավոր 7-8 հրթիռներով հանդերձավորված բարձր արագագործությամբ «կատամարան» պարեկային նավեր⁵⁴։ Իրանական նավատորմում որակավորյալ ղաղճբացներ տնջկացնելու և պարեկային նավերի վրա տեխնիկական աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով մի խումբ չինացի տեխնիկական մասնագետներ գործուղվեցին Իրան⁵⁵։

Ենթադրվում է, որ Չինաստանը ժամանակություն ունի նաև Իրանի Սեմնան գործարանում կոշտ վառելիքով աշխատող հրթիռների արտադրության գործընթացին և աջակցություն է ցուցաբերում իրանական կարճ շառավիղով և հրետանային հրթիռների՝ «Իրան-130»-ի հետ կապված ծրագրերին։ Կարծիքներ կան նաև, որ Իրանը Չինաստանի օգնությամբ 160 կմ. շառավիղով գործողությամբ «Իրան-130» հրթիռը՝ «Մուշակ 160-ը», կատարելագործել է 200 կմ. շառավիղով 500 կգ. օգտակար քաշով «Մուշակ 200»-ի։ Երկու երկրներն արտադրում են նաև կարճ շառավիղով (105 մղոն) և կոշտ վառելքով աշխատող քալիստիկ նոր "NP-110" տիպի հրթիռներ։ Ենթադրվում է նաև, որ ԶԺՀ-ն Իրանին տրամադրում է քալիստիկ հրթիռների հետ կապված տեխնոլոգիաներ, կատարելագործված կատալիզորան համակարգեր, որոնք Իրանը պատրաստվում է օգտագործել կոշտ վառելիքով աշխատող 1000-1500 կմ. շառավիղով «Ձեկզակ-3» հրթիռների արտադրության մեջ⁵⁶։

Նշենք, որ Իրանի կողմից չինական զենքերի ձեռքբերումները ևս ճտահոգում են կրեմլուստից, հատկապես ԱՄՆ-ին՝ Իրանի կողմից տարածաշրջանային ահաբեկական խմբերին հովանավորման տեսանկյունից⁵⁷։ Ենթադրվում է, որ Սլոդիայի և Լիբիայի հետ մեկտեղ, Իրանը 50-200 մլն. դոլլարի տարեկան ֆինանսական և նյութական օգնություն է ցուցաբերում «Հոգբալլա»-ին և «Համաս»-ին։ Կարծիքներ կան, որ 2005թ. հուլիսից-օգոստոս Իսրայելի և «Հոգբալլա»-ի միջև հակամարտության ընթացքում վերջինս չինական արտադրության հրթիռներով օմբակոծել է Թեյրուսի ծովափին կայանած իսրայելական օազմանավերը։ Թեև «Հոգբալլա»-ն իր վրա է վերցրել հարձակումների պատասխանատվությունը, այնուհանդերձ, ենթադրվում է, որ հրթիռները տրամադրվել են իրանական կատալիզորայան կողմից⁵⁸։ Թեև ԶԺՀ-ի մեծավորարևելյան պատվիրակ Սան Բիզանը՝ ԶԺՀ-ի Գազայի օեզիդենտը, լրագրողներին տված իր հարցազրույցում հերքել էր պաշտոնական Պեկինի կողմից «Հոգբալլա»-ին զենքի վաճառքի հնարավորությունը՝ միաժամանակ չքացառելով նրոնք կողմի միջոցով "С-802" հրթիռների փոխանցումը «Հոգբալլա»-ին⁵⁹։

Նշենք, որ միջազգային ահաբեկությանը հովանավորող պետությունների կողմից հրթիռային և զանգվածային ուղևաքման զենքի ստեղծման ծրագրերին Չինաստանի աջակցության կանխարգելման նպատակով 2005թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ԱՄՆ-ը պատժամիջոցներ կիրառեց 2004թ. Իրանին քիմիական զինանյութ և հրթիռային տեխնոլոգիաներ վաճառող չինական որոշ ընկերություն-

ների նկատմամբ: Պեկինն իր կողմից «սխալմունք» գնահատեց ինչպես ԱՄՆ-ի վերոնշյալ, այնպես էլ նախնինում կիրառած պատժամիջոցները⁶⁶:

Փորձագետները գտնում են, որ հակասակ ԱՄՆ-ի կողմից Հրթիռային Տեխնոլոգիաների Կերտահկողության Ռեժիմի (MTCR) պայմանների խախտման մեջ Չինաստանի հասցեին ուղղված մեղադրանքներին կամ վերջինիս նկատմամբ տարբեր քննչի պատժամիջոցների կիրառմանը, Պեկինն այնուհանդերձ կընդլայնի թե՛ հրանի հետ իր օգտավարական համագործակցությունն ինչպես օգտակար՝ մասնավորապես հրթիռային և միջուկային սպառազինության ոլորտներում, այնպես էլ տնտեսության՝ հատկապես էներգետիկ սեկտորում և այլ քնազավտերում: Ըստ եւրոպյան, Պեկինի համար թե՛ հրանը կարող է ՄԱ-ի և Կենտրոնական Ասիայի աշխարհագրաքաղաքական խաղում դիվանագիտական լծակ, ՉժՀ-ի արագ անդ տնտեսության համար էներգիայի կարևոր աղբյուր և չինական սպրանքների արտահանման շուկա ծառայել: Իր հերթին, թե՛ հրանը Պեկինին համարում է տարածաշրջանային և համաշխարհային կարևոր ուժ, որն ի վիճակի է դառնալ երրորդ աշխարհի առաջնորդներից մեկը⁶⁷: Երկու երկրների միջև օգտակար քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնմանը նպաստում է նաև ՄԱ-ում և Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի օգտահանգրվաններով (Իրաք, Աֆղանստան, Գրղըզստան և Ուզբեկստան) «շրջապատված» լինելու հանգամանքը: Երկու երկրները հանդես են գալիս օգտավարական գործընկերության սկզբունքով գործող քաղաքաբնա աշխարհի օգուհն՝ միջազգային խնդիրներում ՄԱԿ-ին առավել ծանրակշիռ դեր վերապահելով:

Թեև փորձագետների կարծիքով՝ Իրանում իրացյալ կամ աֆղանական իրադարձությունների կրկնման դեպքում ՄԱ-ի նախն ԱՄՆ-ի վերահսկողության տակ հայտնվելու հեռանկարն օրյակտիվորեն չի համապատասխանում ՉժՀ-ի շահերին, այնուհանդերձ, Պեկինը շահագրգռված չէ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների սրման մեջ: Այս առնչությամբ Պեկինը վարում է միանգամայն շրջափակ քաղաքականություն՝ խուսափելով Արևմուտքի հետ հնարավոր բախումներից՝ միաժամանակ ընդլայնելով Իրանի հետ տարբեր ոլորտներում հաստատված համագործակցությունը:

AGHAVNI HARUTYUNYAN

ON THE SINO-IRANIAN MISSILE COOPERATION

Iran and China both are civilizations with deep historical roots, rich cultural traditions and imperial pasts. The fact that the two countries have no history of war and conflict, contributed to the development of positive relations between two countries. Both countries having suffered from humiliation of neocolonialism and experienced anti-imperialist and nationalist self-assertion struggle in the twentieth century.

Diplomatic ties between China and Iran reestablished in March 1979 after recognizing the government of Islamic Republic of Iran by Beijing. China viewing Iran as a bastion against Soviet expansion toward Persian Gulf and Southwest Asia, took steps to reestablish good relations with

Tehran while maintaining a stable relationship with the United States. Following the Soviet invasion of Afghanistan, China was even more concerned to strengthen ties with Iran.

For China, improved Sino-Iranian relations including arms sales. In the 1980's China was Iran's largest single military supplier, reaching about one-third of Iran's imports.

The China-Iran military relationship largely began in the Iran-Iraq War (1980-1988), when Beijing seeking to obtain support for China's military modernization, as well as cash for economic development, provided arms to both sides of the Iran-Iraq War. Practically the Iran-Iraq War created a rare window of opportunity for Beijing to penetrate the Middle East arms market for the first time and Tehran welcomed these developments being desperate for any supplies given U.S. sanctions and Soviet reluctance to provide weapons. The military relationship was based in China's provision of thousands of tanks, artillery pieces, several hundred of surface-to-air, surface-to-surface, air-to-air cruise, and ballistic missiles, as well as thousands of antitank missiles, more than a hundred fighter aircraft, dozens of small warships and fast-attack boats to carry the ballistic missiles. These provisions Washington considered as a threat to the U.S. fleet in the Gulf.

Following the war, two major deals were struck, the first in 1992 and the second in 1996. These agreements were the basis for China's emergence as Iran's second-leading supplier of conventional arms after Russia for the period. Like China's cruise missile sales, China's ballistic missile transfers to Iran have caused significant concern in the West, especially in the United States. While the primary concern with cruise missiles has been their implications for Iran's ability to control oil traffic in the Persian Gulf, or possibly to threaten U.S. naval vessels, the concern over ballistic missiles is based on their possible use in attacks on land-based targets, and particularly their possible use as delivery systems for weapons of mass destruction.

It is widely believed that China has assisted Iran in the development of its ballistic and cruise missile production capability. China appears to have made significant contributions to Iran's indigenous military production capability through the provision of scientific expertise, technical cooperation, technology transfers, production technologies and dual-use transfers.

China's relations with terrorism-sponsoring governments in the region including Iran, Libya, and Syria, as well as the proliferation of ballistic missile technologies and other weapons to these countries, has already created a source of tension between the United States and China.

The most recent controversies concerning Chinese technology transfers to Iran's indigenous ballistic missile programs concerned the alleged transfers of numerous missile-related technologies. Although conventional arms transferred by China during the period of 1995-2006 represented just 16% of the total value of Iran's arms imports and hasn't affected the conventional military balance in the region.

Given the ongoing controversies between Iran and the West, Sino-Iranian ties are also a source of potential friction for Sino-U.S. relations. But China hasn't interested in severing relationship with USA, pursuing cautious policy and avoiding possible collision with the West meanwhile maintaining good relations with Iran in various fields of cooperation.

ՄԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Белов Е., Ушаков В., Китай-Иран: состояние и перспективы отношений (1978-1988гг.), Восток и Современность, Научно-информационный Бюллетень, 4 (50), Москва, 1988, с. 37-38. Նախքան Իլյամանյան հեղափոխության հաղթանակը, Պեկինը ողջունում էր Իրանի շահի «հանրապետականացումը և հանապաղոսաբան» քաղաքականությունը՝ շահական Իրանը Հյուսիսի՝ ԱՄՆ-ի

- դեմ «աջտափանական գոտի» դիտելով: Երկու երկրների հակախորհրդային դիրքորոշումը փաժամանակ համապատասխանում էր տարածաշրջանում և՛ԱՄՆ-ին հակադրելու ԱՄՆ-ի սազմալարությանը: Այս մասին տե՛ս Mason B., Яковлев А., Перовский Зелис в плане и политике Запада, Москва, 1985, с. 56-64.
2. , Chinese Arms Exports To Iran, Middle East Reviv of International Affaires, Meria, Journal, Vol. 2, No. 2, May 1998, p. 4. 1979թ. հուլիսին ԶԺՀ-ի Կոմկուսի Կենտկոմը և Գեներալիորդի նախագահ Նուա Գոֆինը մեծիամտ մեծիամտ հեռանալուան միջոցով ԻԿՀ-ն ու այսօրյաի նոմեյնո գլխավորությամբ իլլամական հեղափոխության իրենց աջակցությունը հայտնեցին և ներում խնդրող քանակիոր ուղերն հղեցին 1978թ. օգոստոսին Իրանի շահին կատարած այցի համար: Այս մասին տե՛ս Белов Е., Усакое В., նշվ. աշխ., էջ 37-38:
 3. Calabrese J., China and Iran: Partners Perfectly Mismatched, Middle East Institute, Manuscript, August 2006, p. 3.
 4. Beijing Review, Vol. 22.1, No 25, June 1978, p. 27.
 5. Beijing Review, Vol. 23.1, No 4, January 1980, pp. 11-12.
 6. , նշվ. աշխ., էջ 4:
 7. Կենտնաժի կողմից Կանոնադաի սազմական շրջափախումը ևս զնախադրում էր իրրն և՛ԱՄՆ-ի կողմից «դեպի հարավ» սազմալարության իրազորոման հնարավորություն:
 8. Mohamed Bin Huwaldin, Mohamed Mousa Mohamed Ali Binhuwaldin, China's Relations with Arabia and the Gulf 1945-1999, published by Routledge, 2002, p. 111.
 9. Белов Е., Усакое В., նշվ. աշխ., էջ 44: 1985թ. ԶԺՀ-ի արտգորոմախարար Ռո Սուեջանն այցելեց Իրաք՝ հանդիպելով Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնին, որին փոխանեցեց Զինաախան պաշտոնական այց կատարելու նպատակով ԶԺՀ-ի նախագահ ի Սյաննյանի իրավիլորը: Հրավիլորն ու Սադդամ Հուսեյնի կողմից նրա ընդունումը ընախանարար դուր լեկավ Իրանի դեկալարությունը:
 10. FBIS-CHI-84-101, 23.5.1984, p. 11.
 11. Mohamed Bin Huwaldin, Mohamed Mousa Mohamed Ali Binhuwaldin, նշվ. աշխ., էջ 111:
 12. ԶԺՀ-ը պաշտպանեց 1987թ. հուլիսի 20-ի ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 598-րդ քանանը, որով պահանջվում էր իրան-իրաքյան ճակատում իրադադար հաստատել և զորերը հեռացնել 1975թ. սահմաններին: 1987թ. սեպտեմբերի 30-ին Ռո Սուեջանը հայտարարեց, որ ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի 598-րդ քանանը «իրան-իրաքյան հակամարտության կարգալիլորնան համար քարեպատա հող ե»՝ նշելով Իրանի կողմից քանանը ընդունելու դեպքում, հետագա ըննարկումներին մասնակցելու Գեներալի պատրաստակամությունը: Գորոմախանում քանանի ընդունումը Սադդամ Արաբիայի և Օոցի արաքական երկրների հետ հարաբերությունների քարեպալման նպատակ էր հետապնդում: Այս մասին տե՛ս Белов Е., Усакое В., նշվ. աշխ., էջ 44-45:
 13. FBIS-CHI-87-166, 27.8.1987, pp. 3-4.
 14. Գեներալն իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում հակամարտող երկու կողմերին զենք է մատակարարել: Այս մասին տե՛ս Flynt Leverett and Jeffrey Bader, Managing China-U.S. Energy Competition in the Middle East, The Washington Quarterly, 29:1, Winter 2005-06, p.188.
 15. Shichor Y., Competence and Incompetence: The Political Economy of China's Relations with the Middle East, Asian Perspective, Vol. 30, No. 4, 2006, p. 46. 1985թ. ՄԱ է ներմուծվել շինական զենքի առաքումների 100%ը, իսկ 1986թ. շինական զենքի վաճառքի հետ կապված համաժայնազրերի 94% ստորագրվել է ՄԱ-ի երկրների հետ: Իրան ներմուծվող զենքի 1/3-ը առաքվում էր Զինաախանից՝ կազմելով 7 մլրդ. ԱՄՆ ողջար:

16. , նշվ. աշխ., էջ 4:
17. The Washington Times, 10.3.1988; Shichor Y., Mountains Out Of Molehills: Arms Transfers in Sino-Middle Eastern Relations, Middle East Reviv of International Affairs, Vol. 4, No. 3, September 2000, p. 3. jv3n1a4.html.
18. Dennis Van Vrancken Kicley, New Directions in China's Arms Export Policy: An Analysis of China's Military Ties with Iran, Asian Affairs: An American Review, 17:1, 1990, pp.15-29.
19. Bary Rubin, China's Middle East Strategy, Middle East Review of International Affairs, Vol. 3, No. 1, March 1999, p. 3. jv3n1a4.html.
20. Եսևոս Է., Կասոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 42:
21. Wall-Street Journal, 22.6.1985.
22. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 6: 1980-ականների վերջերին, "Silkworm" հակամալային 350 հրթիռներ առաքվեցին ՄԱՀ-ի երկրներ՝ ներառյալ Եգիպտոս, Իրաք և Իրան: Այս մասին տե՛ս Shichor Y., Mountains Out Of Molehills: Arms Transfers in Sino-Middle Eastern Relations, նշվ. աշխ., էջ 4:
23. New York Times, 15.3.1987.
24. Եսևոս Է., Կասոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 42:
25. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 6:
26. Bermudez J., North Korea's HY-2 'Silkworm' Programme, - Jane's Soviet Intelligence Review, Vol. 1, No. 5, May 1989, pp. 203-207.
27. Եսևոս Է., Կասոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 42-43: Չինաստանը լայնազանց շահագրգռված էր ԱՄՆ-ից և վերջինիս ԱՆՏՕ-ի դաշնակիցներից ժամանակակից տեխնիկա և տեխնոլոգիա ստանալու հարցում, որի դադարեցումը կամ կրճատումը կարող էր լրջորեն կասեցնել ԶԺԿ-ում 1970-ականների վերջերից սկիզբ առած արդյունաբերության և տնտեսության արդիականացման գործընթացը:
28. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 7:
29. Եսևոս Է., Կասոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 43:
30. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 7:
31. Եսևոս Է., Կասոս Բ., նշվ. աշխ., էջ 45:
32. The Washington Times, 3.6.1988.
33. ԱՄՆ-ի նախագահ Կարտերի վարչակազմը հույս ուներ ՆԱՍԱ-ի դեմ ԶԺԿ-ի հետ տազմախաղական դաշինք՝ կնքել, որի նպատակով 1980թ. հունվարի 6-ին ԱՄՆ-ի պաշտոնախարար Հարոլդ Բրաունը ժամանեց Պեկին՝ նշանավորելով երկու երկրների միջև պաշտպանության ոլորտում կապերի հիմնադրումը: Այս մասին տե՛ս Eden Y. Woon, Chinese Arms Sales and U.S.-China Military Relations, JSTOR Asian Survey, Vol. 29, No. 6, June 1989, p. 601.
34. Fisher R., How America's Friends Are Building China's Military Power, The Heritage Foundation Leadership For America, Backgrounder #1146, 5.11.1997. .
35. Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ Չինաստանի օգնությամբ Իրանը "HY-2" հրթիռների տուրքոճակտիվ և օդային-օճակտիվ շարժիչները կատարելապես է գործողության երկար շառախլով և մեծ ճշգրտությամբ:
36. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 8:
37. Ali Nuri-Zadeh, Tehran Seeking To Purchase Additional Long-Range Missiles, Al-Sharq Al-Awsat, London, in FBIS-NEA, 28.8.1996. Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ Իրանը ԶԺԿ-ից արագընթացիզորոտղ նավեր է մեծք բերել՝ հրթիռները տեղափոխելու նպատակով:
38. Calabrese J., նշվ. աշխ., էջ 9:
39. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 8:

40. Ji Hye Shin and Tkacik J., China and the Middle East: A New Patron of Regional Instability, The Heritage Foundation, Leadership For America, 26.8.2006. <http://www.heritage.org/Research/AsiaandthePacific/bg1974.cfm>. Shiry Kan, China and Proliferation of Weapons of Mass Destruction and Missiles: Policy Issues, Congressional Research Service Report for Congress, 22.7.2003, p. 7. Blumenthal D., Providing Arms China and the Middle East, The Middle East Quarterly, Vol. XII, No. 2, Spring 2005. ; China Becomes Increasingly Involved in the Middle East, Power and Interest News Report, 10.3.2006. .
41. Lippman T., U.S. Confirms China Missile Sale to Iran, - Washington Post, 31.5.1997, p. A15.
42. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 8: Ուշագրավն այն է, որ 1997թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի և ՉԺԿ-ի նախագահներ Բ. Քլինթոնի և Չիան Չեմինի հանդիպմանը նախորդած քանակությունների արդյունքում երկու կողմերը համաձայնության էին եկել Իրանին չինական թևավոր հրթիռների վաճառքի հարցում:
43. Arnett E., Iran's Missile Ambitions Scaled Down, Says SIPRI, - Jane's Defense Weekly, 16.4.1997, p. 16. Lennox D., Co-operation Boosts Missile Proliferation, - Jane's Intelligence Review, January 2002, p. 41. «Ռոնդալ-68»-ը չինական "YJ-1-2" "C-801-802" հրթիռների իրանական տարբերակներն են:
44. .
45. China Continues to Export Missile Tech to Mid-East, - Middle East Newsline, Jerusalem, 21.1.2002.
46. Iran Begins Production of New Surface-to-Surface Missile, Agence France Presse, 24.9.2002; Iran Missile Program in Line with International Criteria, IRNA, 24.9.2002, via FBIS Document IAP20020924000098; U.S. Credits China for Improved Iran Missiles, Geostreategy, 24.9.2002. .
47. Gertz B. and Scarborough R., Iran's Missile Boats, The Washington Times, 17.5.2002; . ԱՄՆ-ի վարչակազմը հայտարարել էր Իրանին ջիմիական զենքի հետ կապված տեխնոլոգիաներ և թևավոր հրթիռներ տրամադրող չինական 8 ընկերությունների և արտահանող կազմակերպությունների նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառելու իր մտադրության մասին:
48. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 9: ենթադրվում է, որ տարածաշրջանի թիրախները կարող են ընդգրկել ԱՄՆ-ի օազմահանգրվանները, քննախնայրո, պահակախոտեր, անգամ իսրայելական թիրախներ:
49. Gertz B. and Scarborough R., Inside the Ring, - The Washington Times, 22.2.2002.
50. Unclassified Report to Congress on the Acquisition of Technology Relating to Weapons of Mass Destruction and Advanced Conventional Munitions, 1 January Through 30 June 2001. <http://www.cia.gov>.
51. Schloss G., China Arms Entwined in "Axis of Evil", - South China Morning Post, 11.2.2002. .
52. China Makes No Promises on Arms Sales, - Global News Wire, 25.2.2002; <http://www.lexis-nexis.com/>; Wagner A., No Deal Reached on Chinese Missile Proliferation, Arms Control Today, March 2002. <http://www.armscontrol.org>. 2002թ. հունվարին Վաշինգտոնը պատժամիջոցներ կիրառեց չինական երկու ընկերությունների նկատմամբ՝ Իրանին ջիմիական և կենսաքիմիական զենքի հետ կապված տեխնոլոգիաներ տրամադրելու համար:
53. .
54. Gertz B. and Scarborough R., Iran's Missile Boats, The Gertz File: Notes from the Pentagon, 17.5.2002. . Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
55. Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
56. Bates Gil, նշվ. աշխ., էջ 11:

57. Chietigi Bajpaev, China Becomes Increasingly Involved in the Middle East, - Power and Interest News Report, 10.3.2006. .
58. Ji Hye Shin and Tkacik J., նշվ. աշխ.:
59. China Denies Hezbollah Arms Export, - The Daily Telegraph, Sydney, 2.8.2006. .
60. The Washington Times, 27.12.2005. «Խառամիցոցների ենթարկվեցին շինական կառավարական ընկերություններ, հնդկական երկու ֆիրմա, մեկ ավստրալիական ընկերություն: ԱՄՆ-ի Կոնցրեսի նախարարության համաձայն՝ շինական 19 ընկերություններ, այդ թվում "Huawei Technologies"-ը, աջակցություն է ցուցաբերում Իրանի, Սիրիայի և Հյուսիսային Կորեայի ոչ սվերախանութային ընկերությունների հետ կապված ծրագրերին: Այս ծախն տե՛ս China Continues to Export Missile Tech to Mid-East, Middle East Newsline, Jerusalem, 21.1.2002.
61. Թեհրանը Պեկինին կարևոր գործոն է դիտում նաև Իրանի տնտեսության, պաշտպանության և միջազգային թատերաբեմում Թեհրանի շահերի պաշտպանության տեսանկյունից:

**ՍՈՒՆՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ
(1970-2000-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Սուննի իսլամական խմբավորումները կիսանանում հատկապես ակտիվացան երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի տարիներին (1975-1990թթ.) շարունակական դարձած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի, իսրայելյան ռազմական ներխուժումների, Սիրիայի լիբանանյան գործերում ուղղակի ռազմական ներգրավման, ինչպես նաև պետական ինստիտուտների անգործության պայմաններում:

Նրանց շարքում առանձնանում էր «Բարեպաշտ հավատացյալներ» (արաբերեն՝ «Իբրադա ալ-Ռահման») շարժումը, որն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում 1950-60-ականներին: Այն իր հիմնական նպատակ էր հռչակել կիսանանում իսլամական պետության ստեղծումը¹: 1984թ. երկրում սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել նաև «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության լիբանանյան մասնաճյուղը, որ գործում էր «Լկ-ջամաա ալ-խալաֆյա» («Իսլամական ասոցիացիա») անվամբ՝ Տրիպոլիի սուննի ազդեցիկ դեկավարներ Ֆաթի Յաքանի և Ֆեյսալ Մաուլաուիի գլխավորությամբ²: Այն իսլամական պետության հռչակումը հակադրում էր սուննի բուրժուազիայի արաբական ազգայնականության գաղափարախոսությանը, որ այդ շրջանում լայն տարածում ունեւր երիտասարդ սուննիների շրջանում:

«Լկ-ջամաան» հակասություններ ուներ ինչպես սուննի քաղաքական, այնպես էլ պաշտոնական իսլամի սուննի վերնախալի հետ, որոնք համախմբվել էին «Ղար ալ-Ֆեթվայի» շուրջ: Այն տնօրինում էր մզկիթներ, դպրոցներ և այլ սոցիալական ինստիտուտներ, որոնք վերահսկում էր մեծ մուֆթին: «Լկ-ջամաան» ձեռնամուխ եղավ սեփական դպրոցների և քարեգործական հիմնադրամների կազմավորմանը՝ մրցակցելով «Ղար ալ-Ֆեթվայի» հետ³:

Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի բռնկումը և պետական ինստիտուտների անգործությունը ստիպեցին ինչպես «Ղար ալ-Ֆեթվային», այնպես էլ «Լկ-ջամային» կազմավորել իրենց զինված խմբավորումները՝ միլիսները⁴, ինչը տվեց շրջանում բնորոշ էր լիբանանյան իրականությանը:

Սուննի արմատական խմբավորումները դժգոհությամբ ընդունեցին 1976թ. Սիրիայի ռազմական ներգրավումը լիբանանյան ճգնաժամում: Նրանք վերջինիս միջամտությունն ընկալեցին որպես պարտիների⁵ կիսանանի սուննիների, նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու փորձ:

Օգտվելով իսրայելյան բանակի կողմից 1982թ. կիսանան երկրորդ ներխուժման արդյունքում Սիրիայի տարածաշրջանային դիրքերի թուլացումից՝ վերջիններս միավորվեցին սուննիական «Իսլամական միավորում» շարժման (արաբերեն՝ «Հարաքաթ ալ-թաուհիդ ալ-խալաֆի») մեջ՝ իրենց հիմնական նպատակ

հոլանդիկ իրանանում սիրիական ներգաղթյալների գին՝ զինված պայքարը: Շարժումը գլխավորեց խորհրդակցական քարոզիչ Սաիդ Շաքան: Նրանում միավորվեցին Իմամ Մուրադի ղեկավարած «Արաբական իրանանի» (արաբերեն՝ «Հարաբա Լուրնան ալ-առաբի»), Քանաա Լաջիի ղեկավարած «Աստոն մադ-տիկներ» (արաբերեն՝ «Տունդ ալլա») և Լալի Աջաուիի գլխավորած «ժողովրդական դիմադրություն» (արաբերեն՝ «Լճ-մուկաուաա ալ-շաբիյա») շարժումները⁶: 1982թ. ամռանը «Թաուիդի» միջինները, աջակցություն ստանալով իրանանում ապաստանած սիրիացի իսլամականներից, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Տրիպոլիի զգալի մասը և սերտ համագործակցություն հաստատեցին Գադեստիի ազատագրության կազմակերպության (ԳԱԿ) հետ: Շուտապես երկու տարիների ընթացքում նրանք իսլամական կարգեր հաստատեցին քաղաքում՝ վերահսկողություն ապահովելով նաև հարակից շրջանների նկատմամբ⁷:

1985թ. օգոստոսին սիրիական զորքերը մտան Տրիպոլի և պարտության մատնեցին «Թաուիդներին» «փոքր պետությանը»⁸: Շարժման ղեկավարների մեծ մասը կամ սպանվեց կամ քանտարկվեց Դամասկոսում:

Հակապիրիական տրամադրություններ ունեցող սուննի ազդեցիկ հալաբական և քաղաքական գործիչների սպանությունները⁹, որ նպաստակալին իրականացնում էր Սիրիան, նախատեցին 1986թ. հետո սուննի իսլամականների սիրիական ներգաղթյալների գին՝ զինված դիմադրության թուլացմանը¹⁰:

Իսլամականների հետ հակամարտությանը զուգահեռ Սիրիան փորձում էր ակտիվացնել նաև իր վերահսկողության տակ գործող սուննի իսլամական շարժումներին, ինչը կնպաստեր իրանանում Դամասկոսի դիրքերի էլ ավելի ամրապնդմանը: Մասնավորապես՝ Սիրիայի հովանավորությունն էր վախճում «Իսլամական բարեգործական ծրագրերի ասոցիացիան» (արաբերեն՝ «Տամիյաթ ալ-մաշարի ալ-խալիյա ալ-իսլամիյա»), որն հայտնի էր նաև «Լճ-աֆաշ» («Եթովպացի») անվամբ: Շարժման հիմնադիրն էր Արևելյան Աֆրիկայից 1950-ականներին իրանանում հաստատված իսլամի տեսաբան Ջեյս Արալայի Ալ-Հարալին: Շարժումն իր գաղափարախոսության մեջ ներառել էր տարբեր ինչ-պես սուննիականությունից, այնպես էլ շիականությունից: Այն դեմ էր քոնսերվատիվ և քարոզում էր խաղաղ ճանապարհով քաղաքական խնդիրների լուծում¹¹:

1986թ. Տաիֆի համաձայնագրի ստորագրումից հետո «Լճ-Աիբաշը» դարձավ երկրի ամենաազդեցիկ սուննի կազմակերպություններից մեկը:

Շուտապես բազմաթիվ շրջանում սուննի արմատականները, հաշվի նստելով Սիրիայի որոշիչ դերի հետ, փորձում էին համագործակցության եզրեր գտնել վերջինիս հետ՝ իրենց ծանակցությունն ապահովելով երկրի քաղաքական գործընթացներում¹²: «Լճ-Քամաան» մասնակցեց 1992թ. սիրիական վերահսկողության տակ անցկացվող խորհրդարանական ընտրություններին և ստացավ երեք պատգամավորական տեղ¹³:

Սիրիացիներն իրենց աջակցությունը հայտնեցին 1992թ. իրանանի վաղապետի պաշտոնը ստանձնած Ռաֆիկ Հարիրիի սուննի իսլամականների նկատմամբ որոշեզրած քաղաքական ուղեգծին: Լա փորձում էր համայնքում կրկին

ազդեցիկ դարձել այնպիսի տունի ընտանիքներին: Վարչապետն իրեն շրջապատեց դրանցից սերված հաջող գործարարներով, որոնք ստանձնեցին երկրի վերակառուցման գործը: 1998թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո Հայփոլին իրականացրեց վտիտիտություններ, որոնք հնարավորություն տվեցին վերցնելու մեծ մուֆթի նշանակած պիմներին (ուլամա) փոխարինել իր համախոհներով¹⁴: Արդյունքում տունի պաշտոնական իսլամի վերնախավը դարձավ ավելի իշխանամետ:

Չեռնաչի մնալով կաթավարության քննադատելուց՝ տունի կրոնական վերնախավն ու իսլամականները (ծվեցին կրթանանում ու իսլամական մշակույթի ազդեցության քննադատությանը: 1998թ. տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների նախընտրական փուլում «Էլ-ջամաան» լայնորեն քննադատում էր արևմտյան արժեքների ներթափանցումը: Արդյունքում այն շահեց Աիդոնի և Տրիպլիի ծայերի մեկ երրորդը¹⁵:

Այս խմբավորումների շարքում առանձնանում էին սալաֆիական շարժումները¹⁶:

Սալաֆիականների շարքում կան ինչպես միայն միսիոներական և կրթական գործունեություն իրականացնող շարժումներ, այնպես էլ առավել արմատականներ, որոնք իրենց նպատակների իրազդրման համար ընդունելի են համարում նաև քսնությունների գործադրումը: Առաջին սալաֆիական շարժումները՝ շեյխ Սալիմ Ալ-Շահալի ղեկավարությամբ, կրթանանում ի հայտ եկան 1970-ականների կեսերին: Նրանք գործունեություն էին ծավալում հիմնականում տունիաքնակ Տրիպլիում և նրան հարակից պաղեստինյան փախստականների ժամբարներում, որտեղ ստեղծեցին բավական ամուր սոցիալական հենարան, իսկ 1990-ականներից սկսած՝ նաև տարբեր զինված խմբավորումներ¹⁷:

Վերջիններս գործում էին թե՛ սիդիական և թե՛ լիբանանյան իշխանությունների խիստ վերահսկողության ներքո, և ժամբարներից դուրս նրանց ցանկացած ակտիվություն կասեցվում էր իշխանությունների կողմից: Սալաֆիականները, որոնք զգալի ֆինանսական աջակցություն էին ստանում սաուդական տարբեր հիմնադրամներից, աշխատում էին չներգրավվել ներքաղաքական զարգացումներում և իրենց հիմնական նպատակ էին հռչակել կրթանանից դուրս իսլամի «քշնամիներին»՝ հատկապես Իսրայելի և Արևմուտքի դեմ պայքարը¹⁸: Նրանք մեղծում էին ազգային ինքնության ցանկացած դրսևորում՝ նախապատվությունը տալով իսլամական ընտանիքին՝ ուժմային:

Կրթանանում սալաֆիական շարժման քարոզիչների գերակշիռ մասն ուսանել էր Սաուդյան Արաբիայում: Սալիմ Ալ-Շահալը մտերիմ հարաբերություններ ուներ Սաուդյան Արաբիայի իսլամական տեսարանների գերագույն խորհրդի ղեկավար, հետազայում նաև մեծ մուֆթի շեյխ Աբդ Ալ-Ազիզ իբն Աբդալախ իբն Բազի հետ, որի աջակցությամբ երկրում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին հարյուրավոր լիբանանցիներ և պաղեստինցիներ իսլամաազիտություն էին ուսանում Սաուդյան Արաբիայի համալսարաններում¹⁹:

Մինչև 1990-ականների սկզբը իշամականները պաշտօնից չէին հեռացվել, սակայն 1990-ականների ժամադրման համազորության ժամանակ «Հոգրալա» շարժման հետ կապի գիտնական խմբակում, որ սկսեց գործել Միդոնի մոտ գտնվող Այն ալ-Իկվե ժամադրում, Հրամ Հրայրի ղեկավարած «Աստու գիտնականներ» (արաբերեն՝ «Անսար ալլա») շարժումն էր 1991թ. Հրամ Հրայրի սպանությունից հետո խմբակում ղեկավարությունը ստանձնեց Արդ Ա-Քալիմ Ա-Սաադին: Շարժումը վերանվանվեց և կոչվեց «Չինյալների լիգա» (արաբերեն՝ «Անսար ալ-անսար»)՝:

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո Դամասկոսը երկուշերով սուննի արմատականների ակտիվացման հետևանքից (ինչը չէր թիտմ Միդոնի շահերից), կիսանախ տարածքի Իսրայելի դեմ իրականացվող ռազմական գործողությունները վերապահեց հիմնականում շիական «Հոգրալա» շարժմանը:

1994թ. «Անսար ալ-անսարը» սկսեց համազորությանը Ալլիմ Ա-Շահալի գլխավորած «Դեկավարման և բարեգործության ասոցիացիայի» (արաբերեն՝ «Տամիյա ալ-հիյաուա վա իխան») հետ, որը կրոնական դասեր էր անցկացնում ժամադրում խմբակում անդամների շրջանում ամրապնդելով սալաֆիական գաղափարները²¹: 1995թ. «Ալ-անսարը» իրականացրեց «Ահրալ» շարժման ղեկավար Նիզար Ա-Հալաբի սպանությունը, ինչը հակառակորդներ ասոցացրեց Միդոնի հետ հարաբերություններում: Իրենց հերթին լիբանանյան իշխանությունները ստեղծեցին սուննի արմատականների բանակին հաշիվները, ձեռնարկություններ իրականացրին Տիհարիում: Արդևիվեց Սալիմ Ա-Շահալի բարեգործական գործունեությունը, մեղադրանքներ ասոցացրվեցին Ց սալաֆիականների դեմ, որոնցից երկուսը պատկանում էին Ալ-Շահալ ընտանիքին²²:

«Ալ-Անսարը» իր ուժերը կենտրոնացրեց հիմնականում Այն ալ-Իկվե ժամադրում, որտեղ ժեռամուխ եղավ «Ճաթիլ» դիմադրի թուլացմանն ու ժամադրի նկատմամբ ամբողջական վերահսկողության սահմանմանը: Շարժումը մեղադրվում էր 1999թ. լիբանանցի 4 դատավարների (որոնք քննում էին Հալաբի սպանության գործը) սպանության կազմակերպման և 2000թ. Ռուսաստանի դեսպանության մոտ պայթյուն իրականացնելու (որի արդյունքում սպանվեց մեկ ռուսիկան) մեջ²³: 2002թ. խմբակում կազմակերպեց նաև ամերիկացի մի միսիոների սպանությունը, իսկ 2003թ. անհաջող մահախորժ իրականացրեց կիսանախում ԱՄՆ-ի դեսպան Վինսենթ Բաթթի դեմ²⁴:

«Անսարը» հավակնում էր ընդլայնել իր վերահսկողության շրջանակը, ինչը հակառակորդներ ի հայտ բերեց լիբանանյան իշխանությունների հետ հարաբերություններում: Դրանք ակնհայտ դարձան հատկապես 2002թ. հուլիսին, երբ ժամադրում շարժումն ապաստան ստացրեց լիբանանցի գիտնականների սպանության մեջ մեղադրվող մի գիտնական: Այս ոլորտում հակառակորդներ ասոցացրեց նաև «Անսարի» ներսում, և Արդալաի Հրայրի ղեկավարած խմբակում, որը հետագայում կոչվեց «Տամաա ալ-նուր», դուրս եկավ և սկսեց ինքնուրույն գործունեություն ծավալել:

2003թ. ԱՄՆ-ի Իրաք ներխուժումից հետո լիբանանյան սուննի իսլամականների համար առաջնահերթ դարձան Իրաքում ընթացող զարգացումները: Վերցնենքու զգալի ռազմական և նյութական արակցություն էին ցույց տալիս Իրաքում գործունեություն ծավալող սուննի իսլամական խմբավորումներին²⁵: Լիբանանը յուրահատուկ տարանցիկ օղակ էր դարձել նաև ոչ լիբանանցի զինյալների համար, որոնք մեկնում էին Իրաք: 2004թ. իրենց գործողություններն էլ ավելի համակարգված դարձնելու նպատակով տարբեր ազգաֆիական խմբավորումներ համախմբվեցին՝ կազմավորելով նոր շարժում, որ ստացավ «Դամասկոսի մարտիկներ» (արաբերեն՝ «Ջունդ Ալ-Շամ») անվանումը²⁶: Շարժումը իր հայտարարություններում շիաներին և քրիստոնյաներին անվանում է «անհավատներ»²⁷: Այն ևս հիմնականում գործունեություն էր ծավալում Այն ալ-իսկանդամ քաղաքում:

2005թ. խորհրդարանական ընտրությունների նախաշեմին Ասադ Հադիդիի ղեկավարած «Մարտի 14-ի» ուժերը (որում համախմբվել էին «Անազա» (արաբերեն՝ «Ալ-Մուսաբազ») շարժումը, Վալիդ Ջունբլաքի ղեկավարած և հիմնականում դրուզներից կազմված «Առաջադիմական սոցիալիստական» կուսակցությունը, մալոնիական որոշ ուժեր և այլն) գործնական հարաբերություններ հաստատեցին իսլամականների հետ՝ նպատակ ունենալով պատգամավորական տեղեր շահել խաղ՝ սուննիաբնակ և քրիստոնեաբնակ Հյուսիսային Լիբանանի շրջաններում, որտեղ հաղթանակը մեծապես կախված էր սուննիների մասնակցությունից: Իսլամական խմբադուռների մեծ մասն իր արակցությունը հայտնեց Ասադ Հադիդիին:

Նորընտիր խորհրդարանը համաներում շնորհեց 33 սուննի իսլամականների, որոնք ապաստւմ էին դատարանի վճռին²⁸: Կառավարությունը համաձայնության եկավ իսլամականների հետ. նրանց հնարավորություն տրվեց գործել ճամբարների ներսում, չմիջամտել Լիբանանի ներքին գործերին և երկրի շրջանում հարձակման քիբաթ²⁹:

2007թ. մայիսին Լիբանանում կրկին նկատվեց իսլամական արձատյանության խիստ ակտիվացում, ինչը կապված էր 2006թ. Նաիր ալ-բաբիտ պաղեստինյան փախստականների ճամբարում գործող «Իսլամական ֆաթի» (արաբերեն՝ «Ֆաթի ալ-իսլամ») խմբավորման գործունեության հետ³⁰:

Նաիր ալ-բաբիտի մատուցներում, որտեղ բնակվում էր շուրջ 40 հազար պաղեստինցի, խմբավորումը քախումներ հրահրեց լիբանանյան անվտանգության ուժերի և բանակային զորամիավորումների հետ: ճամբարում հաստատվել էր խմբավորման շուրջ 500 զոռային³¹:

1990թ. Լիբանանում երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո վերոնշյալ ընդհարումները, քերև, իսլամականների հետ առաջին լուրջ քախումներն էին, որոնք երկրի իշխանություններին կրկին հիշեցրին իսլամական ծայրահեղականների ակտիվացման վտանգի մասին:

Շարժումը նպատակ էր հետապնդում դառնալ Լիբանանի ներքաղաքական կյանքի ակտիվ դերակատար՝ վաղելելով տարածաշրջանային որևէ ուժի (սուլյա

դեպքում Սիբիրայի) աջակցությունը: Նրա գործունեությունը դառապարտեցին ինչպես Լիբանանի իշխող «Մարտի 14-ի» ուժերը, այնպես էլ սիրիամետ և իրանամետ ընդդիմադիր ճակատի հիմնական ուժերը, որոնք դեռևս մայիսի 21-ին «Հիզբալլահ» շարժման գլխավորությամբ հայտարարեցին, որ լիբանանյան քանակի դեմ ցանկացած ազդեցիկ հարված է՝ ուղղված նաև երկրի կայունությանն ու անվտանգությանը²²: Նրանք իրենց աջակցությունը հայտնեցին լիբանանյան քանակի գործողություններին:

«Իսլամական Ֆաթի» խմբավորումը սերվում էր սիրիամետ «Ընդվզող Ֆաթի» (արաբերեն՝ «Ճաթի ալ-ինքիֆադա») կազմակերպությունից, որից այն դուրս եկավ 2006թ.: Իր հերթին «Ընդվզող Ֆաթիը», որի գլխավոր գրասենյակը գտնվում է Դամասկոսում, մտնում էր «Ճաթի» պաղեստինյան կազմակերպության մեջ, որից այն դուրս էր եկել 1983թ.²³:

«Իսլամական Ֆաթի» խմբավորման կազմավորման և նրան հովանավորող ուժերի վերաբերյալ առկա էին մի քանի տեսակետեր: Առաջինի համաձայն «Իսլամական Ֆաթիը» սերտ կապեր ուներ «Ալ-կաիդա» միջազգային ահաբեկական կազմակերպության հետ, որի կայքում էլ հաճախ տեղադրում էր իր հայտարարությունները: Խմբավորման ղեկավարությունը, սակայն, հերքեց իր կապը կազմակերպության հետ: Երկրորդ տեսակետի համաձայն, որ կիսում էին նաև մի շարք լիբանանյան քաղաքական ուժեր, կազմակերպությունը ստեղծվել էր սիրիական հատուկ ծառայությունների աջակցությամբ և գաղտնի կերպով ուղղորդվում էր Դամասկոսից: Սակայն տվյալ դեպքում պաշտոնական Բեյրութը ձեռնպահ մնաց Դամասկոսին Լիբանանի ներքին գործերին միջամտելու ուղղակի մեղադրանքներ առաջադրելուց: Իրենց հերթին սիրիական իշխանությունները կտրականապես հերքեցին կազմակերպության հետ որևէ առնչությունը:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, որ առաջ քաշեց "New Yorker"-ի լրագրող Սեյմուր Շերշը, լիբանանյան կառավարությունն ինքն էր աջակցել «Ճաթի ալ-իսլամի» կազմավորմանը և նպատակադրվել էր այն օգտագործել Լիբանանում «Հիզբալլահ» խմբավորման դեմ²⁴: Այս տեսակետը պաշտպանեց նաև Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի դոկտոր Ֆրանկլին Լեմբը: Կերցինիս պնդմամբ խմբավորման կազմավորման փուլում ԱՄՆ-ի պետադատադատի օգնական Դևիդ Կելշը քանակություններ էր վարում առողջիների և Լիբանանի նախկին վարդապետ Ռաֆիկ Հարիրիի որդու՝ Սաադ Հարիրիի հետ, որոնք նպատակն էր հանդիպել լիբանանյան կառավարությանն աջակցելու «Ճաթի ալ-իսլամին», քանի որ այն հետազգայում կարող էր հակակշիռ դառնալ «Հիզբալլահին»²⁵:

«Իսլամական Ֆաթի» խմբավորման ղեկավարը պաղեստինցի Շակիր Ալ-Աբսին էր, որը սերտ կապեր ուներ Սիբիրայի հատուկ ծառայությունների հետ: 2004թ. Իրդյանանյան դատարանը հեռակա կարգով նրան դատապարտեց մահվան՝ ամերիացի դիվանագետ Լորենս Ֆոլի սպանության կազմակերպման մեղադրանքով: Հորդանանյան իշխանությունները դիմեցին Դամասկոսին՝ Գոլանում ռազմական գործողություն ծրագրելու և զենքի անօրինական վաճառքով զբաղվելու մեղադրանքով Սիբիրայում քանտարկված Ալ-Աբսին հանձնելու

խնդրանքով, սակայն սիրիական իշխանությունները մերժեցին³⁶: 2005թ. բանտից ազատ արձակվելուց հետո նա մեկնեց Իրաք. որտեղ կալում էր ԱՄՆ-ի գլխավորած կռիվից հետո ուժերի դեմ: 2006թ. Ալ-Աբսին հաստատվեց Լիբանանում, որտեղ մի քանի համախոհների հետ Բեքաայի իովտում հիմնեց ռազմական ճամբար: Այստեղ պատրաստություն անցած մարտիկներն էլ 2006թ. համայնեցին «Ճաթի ալ-իլամի» շարքերը³⁷:

Լոնդոնյան «Ալ-Խաթաթ» թերթը, իդում կատարելով ՊԱԿ-ի իր աղբյուրներին, նշում է, որ «Իսլամական Ֆաթիխ» չէր կարող համարվել քաջատապես պաշտպանության կազմակերպություն, ինչպես այն փորձում էր ներկայացնել Ալ-Աբսին: «Այն խառը խմբավորում է, որում ներկայացված են ինչպես պաշտպանիչներ, այնպես էլ արաբական այլ երկրների ներկայացուցիչներ՝ այդ թվում նաև լիբանանցիներ: Կազմակերպության շարքերում պաշտպանիչների քանակը չէր գերազանցում 30%-ը: Երանցից ոմանց ունեին Բաղդադում և Իրաքի այլ շրջաններում ամերիկացիների և շիաների հետ զինված պայքարի փորձ»³⁸:

Վերոնշյալ թերթի պնդմանը, կազակերպության իսլամական անվանումը թույլ էր տալիս նրա ղեկավարներին հրապարակել Ֆեթվաներ, որոնք խմբավորման գրոհայիններին հնարավորություն էին տալիս հարձակումներ իրականացնել լիբանանյան քանկերի և միջազգային կազմակերպությունների գրասենյակների վրա: Ճարձակումներից ստացված միջոցներն իբրև թե ուղղվում էին ինչպես ճամբարներում փախտառականներին աջակցություն ցույց տալուն, այնպես էլ «անհավատների և իսլամի դրուժներից շեղվածների դեմ զիհաղի իրականացմանը»³⁹: Սակայն ալազակային հարձակումներից ստացված միջոցների զգալի մասը մասայում էր Լիբանանի կուսխում «Իսլամական Ֆաթիխ» ռազմական հենակետերի ամրապնդմանը:

«Ճաթի ալ-իլամի» գրոհայինների և լիբանանյան քանակի միջև չուրջ եղեք ամիս ընթացող հակամարտության ողջ ընթացքում խմբավորման ղեկավարությունը փորձում էր ստանալ երկրում գործող այլ իսլամական խմբավորումների աջակցությունը, որոնց մեծ մասը, սակայն, իր օժանդակությունը հաշտնեց կառավարության գործողություններին: Միակ չարժուճը, որն աջակցեց «Ճաթի ալ-իլամին» «Դամասկոսի մարտիկներ» խմբավորումն էր: Այն փորձեց «Իսլամական Ֆաթիխ» և լիբանանյան իշխանությունների միջև հակամարտության սահմաններն ընդլայնել՝ նրանում ներգրավելով նաև Այն ալ-Իլլյեի ճամբարը: Հունիսի 3-ին չարժման մարտիկները հարձակվեցին Այն ալ-Իլլյեի ճամբարի մոտ տեղակայված լիբանանյան քանակի պահակակետի վրա: Արդյունքում սպանվեց 2 զինծառայող, վիրավորվեց՝ 5-ը: Գրոհայինների շրջանում զոհերի թիվը 2-ն էր: Լիբանանյան քանակին հաջողվեց կանխել քախումների հետագա խորացումը⁴⁰:

Հուլիսի 13-ի տվյալներով շուրջ երկու ամիս շարունակվող հակամարտության արդյունքում արդեն իսկ սպանվել էր 80 զինվոր, մոտ 70 գրոհային և 12 խաղաղ բնակիչ: Ճամբարի ալելի քան 35 հազար բնակիչ լքել էր Լահր ալ-բարիդը⁴¹:

Լիբանանյան բանակի և վերոնշյալ խմբավորման միջև հակամարտությունը ալյարսվեց 2006թ. հուլիսի վերջին. նոր բանակին հաջողվեց պաշտոնային մատնել «Իսլամական Ֆաթիհն»:

Պաշտոնական Ղաժախուսը թեև հերքում էր իր ասելությունը «Իսլամական Ֆաթի» խմբավորման և ընդհանրապես Լիբանանում 2007թ. ամռանն ընթացող զարգացումների հետ, սակայն հետաջրցրական է, որ «Տաթի ալ-խլամի» գործողությունների ակտիվացումը համընկավ Ուաֆիկ Հարիրիի սպանության գործով ՄԱԿ-ի հովանու ներքո միջազգային դատարանի կազմավորման գործընթացի ակտիվացման հետ: Բացի այդ Միդիային չէր խանգարի Լիբանանում, որը Ղաժախուն ալանդաբար համարում է «Մեծ Սիրիայի» անբաժան մասը. ունենալ սիրիամետ ևս մեկ դաշնակից՝ հանձինս սուննի ժայռահեղական «Իսլամական Ֆաթի» խմբավորման:

Բանակի հաղթանակն, անկասկած, ուժեղացրեց կառավարության վերահսկողությունն իսլամականների նկատմամբ: Սակայն լիբանանյան կառավարությունը, հատկապես անկա ազդեցիկ ընդդիմության պայմաններում, որ գլխավորում է «Հոբաբլաիը», ձգտում է խուսափել սուննի համայնքի հետ հակասությունների սրումից: Հետևաբար այն ստիպված է վերահսկելիության պայմանով հանդուրժել իսլամական խմբավորումների գործունեությունը պաղեստինյան փախստականների ճամբարներում՝ եթե դրանք ուղղված չեն իշխանությունների դեմ և չեն խաթարում պետականության հիմքերը:

LILIT HARUTYUNYAN

SUNNI ISLAMIST GROUPS IN LEBANON

(1970-2000's)

In the end of 1970's and in the beginning of 1980's above and beyond the regional conditions fueling Sunni Islamic revivalism, Lebanon's weak state, acute socioeconomic and political inequities, and experience of pervasive external intervention converged to create an unusually permissive environment for Sunni Islamists. Under these circumstances, Sunni Islamism has become a powerful instrument of communalist social mobilization and an effective vehicle for drawing resources from the outside world. It derives from a different theological tradition and has been heavily conditioned by the historical experience of Sunnis in Lebanon.

The Lebanese army's victory over Fatah al-Islam in 2007 undoubtedly strengthened the government's leverage vis-à-vis Sunni Islamist groups. However, so long as the government relies primarily on support from the Sunni community, there will be political impediments to constraining their growth. There is a code of understanding among Sunni Islamists in Lebanon that accepts the formation of underground armed networks so long as they do not antagonize the authorities.

ՇԵՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Gambill G., *Islamist Groups in Lebanon*, - *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 11, No. 4, December 2007, p. 43.
2. Նույն տեղում:
3. Khalaf S., *Lebanon's Predicament*, New York, Columbia University, 1987, p. 106.
4. Beirut Christians Fearful of Shift to Moslem Rule, - *Washington Post*, March 12, 1984.
5. Այաթոլահաևուլաքունը շիաևանաթթան ուղղաթթյուններից է, որի հետևորդները զգալի դիր են խաղում Սիրիայի քաասական վարակարգում:
6. Al-Diyar, Beirut, August 31, 1988.
7. Fighting at Nahr al-Bared Splits Tripoli into Two Camps, - *The Daily Star*, July 3, 2007.
8. Mendenhall K., *Syria's Ongoing Lebanese Adventure*, - *Washington Report on Middle East Affairs*, August 1988, p. 9.
9. Շեքս Սաքիի Սալիհը (Իլաամական քաղերազույն խորհրդի փոխնախագահ) սպանվեց 1986թ., Մուհամմադ Շուքեյլը (նախագահ Ամին ժնայիի քաղաքական խորհրդական) սպանվեց 1987թ., պատգամավոր Նազիմ Կադրին սպանվեց 1989թ.:
10. Khaahan H., *The Lebanese State: Lebanese Unity and the Sunni Muslim Position*, - *International Sociology*, Vol. 7, No. 1, 1992, p. 93.
11. Hamzeh N. and Dekmejian H., *A Sufi Response to Political Islamism: Al-Ahbash of Lebanon*, - *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 2, May 1996, pp. 217-229.
12. Orthodox Patriarch Defends Bkirki, - *The Daily Star*, Beirut, October 4, 2000.
13. Gambill G., *Islamist Groups in Lebanon*, p. 44-45.
14. Նույն տեղում:
15. Hamzeh N., *Lebanon's Islamists and Local Politics: A New Reality*, - *Third World Quarterly*, Vol. 21, No. 5, 2000, pp. 739-759. Eickelman D. and Piscatori L., *Muslim Politics*, Princeton University, 1996, p. 156.
16. Այաթոլահաևուլաքունը աունիականաթթան ուղղաթթյուններից է, որ ընդունում է «ուղղաթթան նախնիներին» ժաանգաթթունը, կր է անում վերադասնալ իլաամական ակունքներին և դն է նդարաթթյուններին:
17. Saab B. and Ransborg M., *Securing Lebanon from the Threat of Salafist Jihadism*, - *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol. 30, No. 10, 2007, pp. 825-855.
18. Նույն տեղում:
19. Նույն տեղում:
20. Rougier B., *Everyday Jihad: The Rise of Militant Islam among Palestinians in Lebanon*, Harvard University, 2007, p. 49.
21. Նույն տեղում, էջ 85:
22. Two Moslem Fundamentalist Charity Groups Banned, AFP, January 4, 1996.
23. Human Rights Watch, *Lebanon: Torture and Unfair Trial of the Dhinniyah Detainees*, May 7, 2003, <http://web.amnesty.org/library/index/engmdm180052003>

24. ԱԼՆ-ի դեպան Վինսենթ Բաթթի դեմ իրականացված անհաջող մահափորձը ֆինանսավորել էր ժնուհրդվ լիբանանցի Ամխարախարոմ «Իսլամական երիտասարդական» շարժման ղեկավար Բիլալ Աազալը: Տե՛ս "The Baggage of Bilal Khazal", - Sydney Morning Herald, Australia, June 4, 2004: «Ասրաբ ալ-անսարի» ինտ նրա կապերի մասին տե՛ս "Clashes Leave Fatah in Poor Position", - The Daily Star, May 22, 2003.
25. Al-Hayat, London, November 8, 2004:
26. Al-Rai Al-Aam, Kuwait, September 20, 2004. Smoke of Iraq War Drifting Over Lebanon. - Washington Post, June 12, 2006. Lebanese Salute Their "Martyrs" in Iraq War. - The Independent, London, July 7, 2006.
27. Al-Nahar, Beirut, June 26, 2004. Al-Safir Beirut, July 14, 2004.
28. Beirut Clashes Follow Geagea Amnesty, Al-Jazeera.net, July 20, 2005, <http://english.ajazeera.net/English/archive/archive?Archived=13568>
29. Al-Mustaqbal, Beirut, January 8, 2006. Al-Hayat, London, August 27, 2006.
30. Young M., Destruction and Deceit in North Lebanon, - The Daily Star, Beirut, May 24, 2007.
31. Косач Г., Организация "Фатх Аль-Ислам": что о ней сообщают арабские издания?, www.imes.ru
32. Daily Star, 22.06.07.
33. Al-Safir, Beirut, November 28, 2006.
34. A New Face of Jihad Vows Attacks on U.S., - New York Times, March 16, 2007.
35. Hersh S., The Redirection: Does the New Policy Benefit the Real Enemy?, - New Yorker, March 5, 2007.
36. Gambill G., Islamist Groups in Lebanon, p. 50-51.
37. Նույն տեղում:
38. Al-Hayat, London, May 27, 2007.
39. Al-Hayat, London, May 27, 2007. UN Agency Knew of Armed Foreigners in Lebanon Camp, - Washington Times, May 24, 2007.
40. Radical Group Pulls in Sunnis As Lebanon's Muslims Polarize, - Washington Post, June 17, 2007, p.16.
41. Березинцева О., Ливан разобьет лагерь беженцев наголову. "Исламский Фатх" будет уничтожен, Коммерсантъ, No. 106 (3682), 21.06.2007.

ՄԱԲԱԿԵԳԻՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆԸ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԱԶԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երիտթուրքական շարժմանը նվիրված պատմագրության մեջ աս պատրաստվելու էին միանշանակ գնահատականներ Սաքահեղդին արքայազնի անձի, նրա գաղափարների, գործողությունների և դերակատարման վերաբերյալ:

Արևմտյան, հատկապես անգլո-ամերիկյան պատմագրության մեջ նա ներկայացվում է որպես լիբերալ արևմտամետ գրեթե, որին խորք էին իբրև հաղապարհի ազգայնաճողությունն ու հեղափոխականությունը (R. Meison, R. Davison)¹: Գրեթե նույն գնահատականն է տալիս Սաքահեղդինին ամերիկահայ հետազոտող Ա. Աստուրյանը²: Սովետական թուրքագիտության մեջ երկու տարբեր կարծիքներ էին տարածված: Յու. Գետրոյանը, օրինակ, քարծր է գնահատում արքայազնի ասաց քաշած «ապակենտրոնացման» ծրագիրը, որը կարող էր որոշակի ինքնավարություն բերել կայսրության ոչ թուրք մոլորվորներին³: Մինչդեռ Է. Հասանովան ներկայացնում է Սաքահեղդինի գործունեությունը որպես հետադիմական և թուրք ազգային շահերին հակասող⁴:

Թուրք պատմաբանների մի մասը կամ իդեալականացնում է նրան (A. Kuron, C. Tötengil)⁵, կամ խիստ քննադատության ենթարկում (Y.H. Bayur, S. Akşin)⁶. Ընդ որում, եթե արքայազնի գործունեության ասաջին փուլը՝ մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը, բավականին ժանրաձայն է լուսաբանված, ապա նրա ողորակի կամ անուղղակի առնչությունը 1909-1913թթ. «Սիրար» և «Իբրիլյաձ» կուսակցությունների հակաիբրևիտական ընդդիմություններին աս պատրաստվելու է ասաջացնում: Հատկանշական է, որ Սաքահեղդին արքայազնի վերաբերյալ հետազոտությունը Թուրքիայում պարբերաբար ասաջանում է հենց այն ժամանակ, երբ այս կամ այն չափով ճգնաժամ է ապրում քեմալիզմի գաղափարախոսությունը (20-րդ դարի 50-ական թթ. 80-90-ական թթ., վերջին տասնամյակ):

Դա պայմանավորված է նրանով, որ օսմանյան քաղաքականությունը 1908-1913թթ. բնորոշվում էր հակադիմադրամբ ազգայնական և կենտրոնամետ իբրևիտականների և ազատական, «ապակենտրոնացման» քաղաքականության կողմնակիցների միջև: Ներկայիս քեմալական ազգայնականների ընդդիմադրանքը Սաքահեղդին արքայազնին փորձում են ներկայացնել որպես օսմանյան լիբերալ հոսանքի այն քնի ասաջնորդ, որն ասաջարկում էր քաղաքացիական պարտության պարտիզմները լուծել քարեփոխումների, այլ ոչ թե օսպրեսիաների և ցեղասպանության ճանապարհով:

Արքայազն Սաքահեղդինի հաջացների, նրա դեկալարած շարժման և դրա պարտության պատճառների նվիրված ծավալում գրականություն կա⁷:

Սույն հոդվածով վերո՞ւմ է արվում, հենվելով ինչպես առկա, այնպես էլ մեզանում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող նյութերի վրա, օսմանյան ազատական շարժման պարտության պատճառներին անդրադասե՞նք և մեկ տեսանկյունից՝:

Արքայազն Սարահեղոյին սերում էր օսմանյան անվանի ընտանիքից: Երա՞մարը սուլթան Արդու Մեջիդի դուստրն էր և Արդու Համիդի քույրը, իսկ հայրը՝ Դամադ Մահմուդը, խոշոր պետական պաշտոնյա, օսմանյան սահմանադրության «հայր» Ահմեդ Միդիադի փաշայի համախոհն էր և իր ժամանակի համար քաղաքական կրթված անձնավորություն: 1896թ. նա իր երկու որդիների՝ Սարահեղոյինի և Կոսթուլյայի հետ փախչում է Փարիզ, ուր միանում է երիտթուրքական շարժմանը և աջակցում 1902թ. կոնգրեսի կայացմանը: Որոշ պատմաբաններ Դամադ Մահմուդի փաշայի փախուստը բացատրում են նրանով, որ նա վերջին տարիներին հեռացված էր պետական պաշտոններից: Արդուրահման Հերեֆը նշում է, որ 1896թ. հակասուլթանական անհաջող դավադրությունից հետո ինչպե՞ս էր և կասկածամիտ Արդու Համիդը որոշել էր վերջ տալ «սահմանադրության կարոտախտով» համակված քրդոր անձանց: Դամադ Մահմուդը ակամատես էր նրան «արդունուտ սուլթանի» հրձվանքին, նրա փոխարեն զարդատուփի մեջ նրան «մատուցվեց» իրեն զահակալության բերած, քայքայ իր իսկ կամանով ապստամբ սահմանադրության «հայր» Ահմեդ Միդիադի գլուխը՝: Հտուևարար, վրեժխնդրության վախը, անձնական առելությունը ևս խթանում էին Դամադ Մահմուդի փաշայի և նրա որդու ցանկությունը՝ պայքարելու սուլթանական ռեժիմի դեմ, վերականգնելու սահմանադրությունը և դրանով փրկելու երկիրը կործանումից:

1901թ. Կահիրեում լույս տեսավ Սարահեղոյին արքայազնի գրքույ՞ղ՝ «Beyanname-i umumi» («Համընդհանուր հռչակագիր») վերտառությամբ: Այդ գրքում կոչ էր արվում միավորել կայսրության քրդոր առաջադիմական ուժերին արդուլիսմիոյան քոնապետության դեմ պայքարելու համար: Հռչակագրում, սակայն, բացակայում էին դրույթներ այն մասին, թե ինչպիսին է լինելու «ապագայի արդար կասե՞լարման» ծնը: Հռչակագիրը սկսվում էր կոչով՝ ուղղված քրդոր հայրենակից-օսմանցիներին⁹⁰, քանզի այդ ժամանակաշրջանում երիտթուրքական շարժման ղեկավարների համար կարևորագույն խնդիր էր հանդիսանում հակաքոնապետական, ազատական քրդոր ուժերի, կայսրության քրդոր ժողովուրդների միավորումը:

Երիտթուրքների առաջին կոնգրեսը տեղի ունեցավ Փարիզում 1902թ.: Մասնակիցների թվում էին թուրքերից բացի նաև հայ, իտալ, արաբ, քուրդ և հրեա գործիչները: Հենց այդ առաջին կոնգրեսում ի հայտ եկան խորը տալա՞մայնություններ Սարահեղոյինի համակիրների և Ահմեդ Ողջայի կողմնակիցների միջև: Կոնգրեսի հայկական պատվիրակների պնդմամբ Սարահեղոյինի կողմնակիցները ընդունեցին մի վառապառուք, որտեղ նշվում էր, որ մասնակիցները պատրաստ են համատեղ զլո՞ւնել, որպեսզի.

ա) վերականգնվի սահմանադրությունը, փոխարինելով ներկայիս քոնապետական ռեժիմը ազատության և արդարության ռեժիմով,

- բ) հիշեցվի եվրոպական պետություններին, որ իրենց պարտքն է հետամուտ լինել թուրքական կառավարության հետ կնքված բարեխոյունների ծրագրերի իրականացմանը՝ ի շահ Օսմանյան կայսրության քոլոր մասերի:
- գ) հնարավոր ամեն ինչ արվի, որպեսզի հայերով բնակեցված վիլայեթներում տեղական կառավարման մարմիններ ստեղծվեն¹¹:

Նշված փաստաթղթում իրենց արտահայտությունը գտան Սարահեղդինի հայացքները «ապակենտրոնացման» և «անձնական նախաձեռնության» վերաբերյալ, որոնք ձևավորվել էին ֆրանսիական սոցիոլոգներ Լե Ղլիի և Ղեմուշնի ազդեցությամբ: Նա հնարավոր և նախտակախարմար էր համարում կայսրության վաղյական զգալի ապակենտրոնացումը և տեղական իշխանություններին լայն իրավունքների տրամադրումը: Դրանով փորձ էր արվում լուծում տալ ազգային հարցերին պահպանելով երկրի տարածքային ամբողջականությունը: Ընթացիկ արքայազնը բազմաթիվ անգամներ պատասխանել էր իր ընդդիմախոսների մեղադրանքներին, որ «ապակենտրոնացումը» չի ենթադրում քաղաքական ինքնուրուշում, հետևաբար և կայսրության մասնատում, նրա հայացքները հակազդեցության էին արժանանում կենտրոնամետ ազգայնական գաղափարակիրների կողմից: Հետագայում երիտթուրքական շարժման այդ երկու հոսանքները քաղաքականապես ձևավորվեցին Ահմեդ Որզալի «Միացում և սոցալիզմություն» և Սարահեղդինի «Անձնական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման լիզա» կազմակերպությունների տեսքով: Իթթիհադականների ընդդիմությունը վերածվում էր անձնական հակակրանցի: Ինչպես գրում է իր հիշողություններում Ջեմալ փաշան, «այդ փառիկատուն արքայազնը» ընկել էր «հայերի ազդեցության տակ» և նրանց համար «իրենց պահանջածից ավելի իրավունքներ էր նախատեսում»¹²: 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Սարահեղդինը վերցնականապես հանդգնեց, որ իթթիհադականները «ազատության, եղբայրության և արդարության» կոչերի ներքո օգտագործեցին ազատական շարժումը և ազգային ուժերին մրմիայն իրենց նպատակներին հասնելու համար: Ա. Սապահ-Գուլյանը գրում է, որ Ահմեդ Որզան հայտարարում էր, թե իրենք հասան նրան, ինչին որ ծգտում էին վերականգնեցին ասիմանադությունը և եկան իշխանության: Դրանից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդը կարող էր իրենց շատ պետք գալ, ուստի նրան հարկավոր էր թողնել գահին: Նա պետք կգար, քանզի փորձառու էր և կոզներ իրենց ներքին և արտաքին որոշ խնդիրների իրականացման համար¹³: Իթթիհադականների հաղթանակը թուրքիայում Սարահեղդինը ընկալում էր որպես սեփական պարտություն: Հնչական գործիչների հետ հանդիպման ժամանակ արքայազնը խոստովանում էր, որ եթե Իթթիհադը մնա իշխանության ևա ութ ամիս, ապա կայսրության քոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, կործանում է ապսպվում: Նրա խոսքերով, իթթիհադականների հետ ունեցած իր անկեղծ զրույցներից պարզ էր դառնում, որ նրանք ծրագրում էին ոչնչացնել հայերին: «Իմ կարծիքով, - ասում էր նա, - թուրքիայի համար նրանք նույնպիսի վտանգ են ներկայացնում, ինչպես և Աբդուլ Համիդի բռնառիությունը»¹⁴: Մույն այդ ժամանակ իթթիհադականները հետապնդման են ենթարկում արտասահմանից վերադարձած Սարա-

հեղինակի կողմնակիցներին: Դուրսորդ Նազըմի նախածեռությանը պղպիսի մի խումբ ձերբակալվում է Իզմիրում: Ինչպես հայտարարել էր Նազըմը, «այս երկրում Իթքիհադից քացի ոչ մի ուրիշ կուսակցություն չպետք է լինի»¹⁵:

Սաքահեղդիների ծրագիրը, ինչպես և Իթքիհադականներինը, հենվում էր օսմանիզմի գաղափարախոսության վրա: Իր քոլոր քերությամբ հանդերձ, սակայն, նրա գաղափարները անձնական նախածեռության և հատկապես վարչական ասպեկտներում ավելի քան վերաբերյալ որոշակի արձագանք էին գտնում կայսրության ոչ թուրք քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների մոտ: Որոշակի առումով, հենց Սաքահեղդիների ծրագիրը հիմք հանդիսացավ այն քաղաքական փոխզիջման համար, որը հնարավոր դարձրեց 1908թ. հեղաշրջման նախօրեին երիտթուրքական կազմակերպությունների և խմբերի միավորումը ազգային փոքրամասնությունների կուսակցությունների և կազմակերպությունների հետ: Սակայն, ինչպես նշում է պատմագիր Արդուրահման Երեմֆը, կազմակերպչական ունակությունների բացակայությունը թույլ չտվեց արքայազնին սեփական ծրագրերն իրագործելու համար ստեղծել կոմիտեների այնպիսի կուս ցանց, որպիսին հաջողեցին Իթքիհադականները¹⁶: 1908թ. հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրության քաղաքական դաշտում հիմնական դերակատար դարձավ երիտթուրքական շարժման Իթքիհադական քեյ: Ինչպես նշում են Ի. Գեւորդյանը և Յու. Գեւորդյանը, վճռական ազդեցականները կարողացան հաղթել անվճռական ազատականներին¹⁷: Իթքիհադականների իշխանության գալուց հետո արքայազն Սաքահեղդինը չառունակում էր քաղաքական պայքար մղել նրանց դեմ՝ օգտագործելով իր ազդեցությունը խորհրդարանական ընդդիմադիր «Աիրար» (1909թ.) և «Իթիլաֆ» (1912թ.) կուսակցություններում: Եվ 1908թ. և 1912թ. ընդդիմադիրներին հաջողվեց Իթքիհադականներին ժամանակավորապես հեռացնել իշխանությունից: Նշենք, սակայն, որ այդ երկու ժամանակավոր հաղթանակները հնարավոր դարձան ոչ թե հետևողական քաղաքական պայքարի հետևանքով, այլ, ինչպես և բնորոշ էր Թուրքիային՝ հեղաշրջման և դավադրության շնորհիվ¹⁸: Երկու դեպքում էլ հեղաշրջումների հովանավորների ցանկում Իշխատակվում էր Սաքահեղդիների անունը: 1908թ. հեղաշրջումը, որը Թուրքիայի պատմության մեջ հայտնի է որպես Մարտի 31 իրադարձություն, առ պսոթ տարատեսակ մեկնաբանությունների է արժանանում, մասնավորապես այն պատճառով, որ դրա արդյունքում հաղթանակ տարան հետադիմական հակասահմանադրական ուժերը, որոնք հանդես էին գալիս երկրում իլլամի և սուլթանի սասանված դիրքերը վերականգնելու կոչերով: Այդ իրադարձությունները առիթ հանդիսացան կազմակերպելու հայերի արջունայի ջարդերը Ադանայում 1909թ. ապրիլին: Ուստի տարակուսանք է առաջացնում ազատական «Անկարի» և Սաքահեղդիների առնչությունը այդ հեղաշրջմանը: Այդ մասին որոշ պարզաբանումներ է տալիս Արդուրահման Երեմֆի «31 Mart Hadisesi» հոդվածը: Ըստ նրա, տեղեկանալով Արդուլ Համիդի կողմնակիցների նախապատրաստվող ապստամբության մասին, նա դիմում է իր քեյի Ռեշադին (ապագա սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ)՝ խնդրելով նրան զուգար

տրամադրել իրեն դավադիրներին դեպի այլ նպատակներ ուղղորդելու համար: Այսպիսով, ըստ Արդուրբահման Շերեֆի, արքայազն Սաբահեդդինը, մասնակցելով հեղաշրջման նախապատրաստմանը, հակառակմանադրական նպատակներ չէր հետապնդում, այլ փորձում էր գահընկեց անել Արդույ Համիդին և հեռացնել իթթիհադականներին երկրի ղեկավարումից:

1912թ. իթթիհադականների քաղաքականությունից դժգոհ մի խումբ զինվորականներ («Փրկիչ-սպաների խումբ») զորունեություն ծավալեցին նրանց իշխանությունից հեռացնելու նպատակով²⁰: Սաբահեդդինը, որը մինչ այդ հայտարարել էր քաղաքականությունից իր հեռանալու մասին, ամեն կերպ աջակցում էր նրանց: Համատեղ ուժերով հակաիթթիհադականներին հաջողվեց ժամանակավորապես տապալել երիտթուրքերին: Որոշ չափով դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ խորհրդարանում իշխող դադմած «Իթիլաֆին» ստաբիլում էին պետության ոչ թուրք քաղաքական ուժերը, որոնց խոստացվել էր ազգային ինքնավարություն տրամադրել՝ առանց խախտելու երկրի տարածքային անբոլջականությունը: Սակայն երբ 1913թ. «Իթթիհադը» կրկին եկավ իշխանության, այն դաժան հաշվեհարդար իրականացրեց բոլոր ընդդիմադիր ուժերի հանդեպ: Հնչյակյան կուսակցության 20 անդամներ կախաղան հանվեցին ընդդիմադիրների հետ համագործակցելու համար: Ղատապարտվեցին «Իթիլաֆի» շատ գործիչներ:

Իթթիհադական եռյակի անվերահսկելի իշխանության հաստատումը նշանակում էր օսմանյան ազատական շարժման վերջնական պարտություն: 1913թ. Սաբահեդդինը վտարվեց երկրից և մեկնեց Եվրոպա: Նա Ստամբուլ վերադարձավ միայն Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ իր հակաակորդ երիտթուրքերն արդեն իշխանություն չունեին: Քաղաքականությունն արքայազնին այլևս չէր հետաքրքրում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն, նա հրապարակել էր միատիկ փիլիսոփա Գ.Գուրբեհի ուսմունքով և 1922թ. չըզգայելով նրա հետ՝ ծրագրում էր «Նոր տիպի գուրբեհյան դպրոցներ» հիմնադրել Թուրքիայում²¹: Ասլիֆայության վերացումից հետո քեմալականները սուլթանական դինաստիայի բոլոր անդամների հետ միասին երկրից արտաքսեցին նաև արքայազն Սաբահեդդինին: Երբ որդի՝ այս անգամ վերջին անգամ, նա հայտնվեց փարիզյան աքսորում, որտեղ և մահացավ 1948թ.:

Բնութագրելով Սաբահեդդինին՝ օսմանյան պատմագիր Արդուրբահման Շերեֆը նշում է, որ արքայազնին բնորոշ էր իրականությունից հեռու տեսլապաշտությունը և օտմանտիկ արկածախնդրությունը: Գուցե դա էր պատճառը, որ իր դաժան և լուրջ քաղաքական հակասակորդների դեմ պայքարում նա հաճախ անհետևողական էր և ընտրում էր դավադրությունների մարտավարությունը²²: Իր փակ զրույցներում հայկական գործիչների հետ նա հակաստիացնում էր, որ պատրաստ է հպատակ ժողովուրդներին ինքնավարություն տրամադրել, մյուս կողմից՝ իր հրապարակային ելույթներում պնդում, որ խոսքը միայն վարչական կատարելագործմանն է վերաբերվում: Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների համար անընդունելի էր թե՛ իթթիհադականների չլիմնիստական

ժամանիզմը, քե՛ Սաբահեդդինի և ժամանյան ազատականների «ապակենտրոնացված» ժամանիզմը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Հ. Խնճիկյանը, Սաբահեդդինի ծրագրի որոշ դրույթներ ավելի դեմոկրատական բնույթ էին կրում, սակայն Օսմանյան կայսրության կոնկրետ պայմաններում և կոնկրետ ժամանակահատվածում դրանց չափազանց ուշացած և անիրականաբան էին²²: Սակայն առ պսոթ արևմտամետ արքայազնի անձը, գաղափարները և ծրագրերը շատերին պատկերանում են որպես այն հնարավոր և այլընտրանքային ուղի խորհրդանիշ, որը զուցե կարող էր, քայքայ չընտրեց Թուրքիան:

ANUSH HOVHANNISYAN

PRINCE SABAHEDDIN AND THE FAILURE OF OTTOMAN LIBERALISM

In the historiography of the Young Turk Movement there is no single-valued estimations on the personality of prince Sabaheddin.

Ottoman politics during the 1908-1913 period was characterized by the opposition between nationalistic and centralist policies of the İttihad and liberal, decentralizing aspirations of Sabaheddin's group. This debate came to an end in 1913, when a military coup, engineered by Enver and Talat crushed the liberal movement, the only one that wanted to handle the deep problems of a plural society by means of reforms and not repressions.

Using some new sources author is analyzing the program and ideas of Sabaheddin, his political activities and reasons of the failure of ottoman liberal movement.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Meison R., Revolution and Genocide, Chicago, 1992. Davison R., Reform in the Ottoman Empire, Princeton, 1963.
2. Asturian S., Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization, - paper on international conference on the problems of Armenian Genocide, Yerevan, 1990 (զեկուցման ձեռագիրը օգտագործվում է հեղինակի թուղտվությունը)։
3. Петросян Ю., Младотурецкое движение, Москва, 1971.
4. Гасанова Э., О двух доктринах общественно-политического прогресса в Турции в начале XX в., доклад на туркологической конференции, Ереван, 1994 (զեկուցման ձեռագիրը օգտագործվում է հեղինակի թուղտվությունը)։
5. Kuran A., İnkılâp tarihîmiz ve İttihad ve Terakî, İstanbul, 1946. Tütengil M., Prens Sabaheddin (1877-1946), - Sosyoloji dergisi, İstanbul, 1949, N-4-5.
6. Bayur Y., Türk inkılabı tarihi, cilt 1, kısım I, Ankara, 1963. Akşin S., 31 Mart olayı, İstanbul, 1972.
7. Տես վերը նշվածը:

8. Ասուրը, Յաննալիդուաբու, Օսմանյան կայսրության վերջին պաշտոնական պատմագիր *vakâ-i-nüvis*, Արդարասիման Շերեֆի հետևյալ հոդվածների մաշիմ է. «Abdulhamid Han-ı Sanı», «Hümiyet-i Sahsiyye», «Yıldız», «11 Temmuz 1324», «31 Mart Hadisesi»: Նշված հոդվածները, խաների տեսքով, տեղ են գտել նրա «Զրույցներ պատմության շուրջ» գրքում Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, İstanbul, 1339 /1923.
9. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri..., s. 34. Оганесен А., Турецкие истории о политических событиях 1876-1878гг. в Османской империи, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI , Երևան, 1996, էջ 143-150:
10. Tütengil M., Prens Sabaheddin..., s. 187.
11. Петросян Ю., Младотурецкое движение..., с. 209-210.
12. Djemal Pasha, Memories of a Turkish Statesman – 1913-1919, New York, 1922, pp. 249-255.
13. Սալահ-Չուլայան Ս., Պատկախանալուները, Փրակիտենու, 1916, էջ 219:
14. Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988, с. 162.
15. Kurun A., İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul, 1945, s. 262.
16. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri..., s. 54.
17. Петросян И., Петросян Ю., Османская империя (реформы и реформаторы), Москва, 1993, с. 158.
18. Abdurrahman Şeref, 31 Mart Hadisesi, Tarih Musahabeleri..., s. 56. Хиком Н., Оппозиционное движение «офицеров-спасителей» и отстранение младотурок от власти, - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, Երևան, 1996, էջ 111-124:
19. Abdurrahman Şeref, 31 Mart Hadisesi..., s. 56.
20. Хиком Н., Оппозиционное движение..., с. 111-112.
21. Տե՛ս հոդվ.՝
22. Օրինակ 1902թ. նա Սիմեյ Միդխադի որդի Ալի Հալաթար Միդխադի հետ ծրագրում էր ընդամենը մեկ-երեք նավով զբաղել Ստամբուլը և ստիպել Արդուլ Համիդին վերականգնել սահմանադրությունը, տե՛ս Ramsaur E., The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908, Princeton, New Jersey, 1957, p. 76-77.
23. Индикян О., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977, с. 234-235.

ԼԵՆՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

«ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ» ԵՎ 90-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԿՁԲԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ, ԱՄԻԱՅՈՒՄ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԱՐՏԱԲԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԼԵՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐՈՎ

*Թուրքական արտաքին քաղաքականության
պայմանավորվածությունն արևելյան շահերով*

Աստղ պատերազմի ավարտով առաջացած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրեցին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ու անվտանգության-պաշտպանական հայեցակարգերի վերամայմանն ու նոր իրողություններին դրանց համապատասխանեցմանը: Թուրքական ռազմաքաղաքական դեկադարության շրջանում Թուրքիայի նախնին «դաշնային անվտանգության» ռազմավարության ու արտաքին քաղաքականության նեղ հայեցակարգային ընկալումները սկսեցին դիտարկվել արդեն «ազլընսոլանքային արտաքին քաղաքականության» համատեքստում: 1990-ականների հենց սկզբից Հարավային Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը Թուրքիայի համար դարձան արտաքին քաղաքականության նոր «ազլընսոլանքային» ուղղություն: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի քյուրդայեզու երկրների հետ իր էթնիկ-լեզվական ու մշակութային ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերաբառնում հետխորհրդային շրջանում առաջատարի դերակատարությունը՝ այդ տարածաշրջաններում ազդեցության հաստատման գործում:

Թուրքական աշխարհաքաղաքական հավակնությունները զուգակցվում էին Արևմուտքի, հատկապես Միացյալ Նախանգների արտաքին քաղաքական ռազմավարության հետ, ուստի 1990-ական թթ. սկզբին Անկարան ուղեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության նոր ռազմավարություն: Փաստորեն, դա Թուրքիայի համար հետաառջապատերազմյան ժամանակաշրջանում դրպես ազդեցիկ տարածաշրջանային տեղություն հանդես գալու եզակի հնարավորություն էր:

Որպես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ՝ Թուրքիան ստեղծատերազմյան ժամանակաշրջանում հստակ դերակատարություն ուներ ՆԱՏՕ-ի հարավային զծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով Խորհրդային Միության ծուլը միջերկրածովյան շրջաններ և Մերձավոր Արևելք՝ այդպիսով իրականացնելով դաշինքի «զսպման ռազմավարությունը»¹: Ստեղծատերազմյան շրջանի Թուրքիայի արտաքին ու անվտանգության ռազմավարությունն ամբողջովին տեղավորվում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի և հատկապես ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական հայեցակարգի համատեքստում: Աստղ պատերազմի ավարտը հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական նոր վերաձևումների, ինչի արդյունքում փոխվեց տարբեր երկրների արտաքին քաղաքականության և անվտանգության ռազմա-

վարական ուղենիշերը: Հետաօղջատեղծյան նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը որոշ անորոշությունների առաջ կանգնեցրեց պաշտոնական Անկարային՝ արտաքին քաղաքականության և անվտանգության հետազոտ ուղեգծի աւիմանման և նոր օազմավարության որդեգրման առումով: ԽՍՀՄ փլուզմամբ Թուրքիայի գեոստրատեգիական նշանակությունն Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար դարձավ ավելի քան անորոշ:

Ասօղ պատերազմի ավարտը թուրքական վերնախաւի մոտ առաջացրեց արտաքին քաղաքական մեկուսացման և անվտանգության բոլորում անապահովության խոր զգացում, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում²: Թուրքական իշխանությունները մտաւայտություն ունեին, որ Ասօղ պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր օազմավարական նշանակությունը որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ և կհաշտնի տարածաշրջանային քաղաքականության անբողջության մեջ: Թուրքիան սկսեց որոնել արտաքին քաղաքականության նոր օազմավարություն, որտեղ առաջնային դեր են սկսում խաղալ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թուրքալեզու երկրները (Türkçe konuşan ülkeler): Բալկաններից մինչև Չինաստան տարածվող թուրքալեզու երկրների միության ատեղծումը Թուրքիայի առաջնորդությամբ կարծրացներ թուրքական պետության աշխարհաքաղաքական նշանակությունն Արևմուտքի հետ իր հարաբերություններում: Ինչպես նշում է թուրք վերլուծաբան Սեդաթ Լաշիները՝ «այդպիսի թուրքական աշխարհի (Türk Dünyası) ատեղծման օազմավարությունը «ոչ թե աչքնստանց էր Եվրամիությանը կամ ընդհանրապես Արևմուտքին, այլ ընդհակառակը ուղղված էր Թուրքիայի արևմտյան քաղաքականության հզորացմանը: Իր թիկունքին ունենալով թուրքական աշխարհի աջակցությունը՝ Թուրքիան Արևմուտքի հետ իր հարաբերություններում ավելի հզոր կզգար»³: Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները Կենտրոնական Ասիայում թուրքական քաղաքական և տնտեսական ազդեցության մեծացման օազմավարությունը դիտում էին նախ և առաջ Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային և միջազգային դերակատարի իր կարգավիճակի վերահաստատման և այդ համատեքստում «ազդեցիկ պետություն դառնալու» հնարավորություն⁴: Ինչպես նշում է թուրք պոլիտոլոգ Ջիյա Օնիլը՝ Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարությունը հույս ուներ, որ նոր դերակատարությունը տարածաշրջանում կվերահաստատվորի Թուրքիայի օազմաքաղաքական նշանակությունն Արևմուտքի համար, բացի այդ կաճեղացնի իր սեփական շահերն անվտանգության ու տնտեսության բոլորում⁵:

Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թուրքալեզու երկրները կարող էին դառնալ Անկարայի համար որպես արտաքին քաղաքականության հետահար աչքնստան: Ս. Հանթինգթոնի ձևակերպմամբ «մերժելով Մեքսան և մերժելով Բրյուսելի կողմից՝ Թուրքիան գնում է դեպի Տաշքենդ: ԽՍՀՄ փլուզումը հնարավորություն տվեց Թուրքիային՝ դառնալու «մուսուղ առնող թուրքական քաղաքակրթության առաջնորդ»⁶:

Արևմուտքի, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի նկատմամբ իր ռազմավարական նշանակությունը, թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունները հիմնավորելու և տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ ակտիվ ներգրավվածությունն ապահովելու առումով կարևոր գործոն էր Ծոցի առաջին պատերազմում ԱՄՆ-ին Թուրքիայի կողմից ցուցաբերած ռազմական աջակցությունը: Սառը պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի համար անհրաժեշտություն առաջացավ վերաիմաստավորելու իր ռազմավարական նշանակությունն ԱՄՆ-ի համար ցույց տալու իր այլընտրանքային հնարավորություններն աշխարհագրաքաղաքական նոր զարգացումներում: Թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունների ձևավորման գործում մեծ դերակատարում ունեցավ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը (1989-1993թթ.), ուրի համառ ցանցերով Թուրքիան 1990 թ. Պարսից ծոցի պատերազմում ակտիվորեն աջակցեց ԱՄՆ-ին Իրաքի դեմ գլխավորած ռազմական գործողություններում: Դրանով նա թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները դրեց ռազմավարական նոր հիմքերի վրա և մեծացրեց իր երկրի գեոստրատեգիական դերն ԱՄՆ-ի համար⁷: Աջակցելով ԱՄՆ-ի գլխավորած ռազմական գործողություններին՝ Օզալը գտնում էր, որ Սառը պատերազմի ավարտը Թուրքիային կանգնեցրել է տարածաշրջանային ու միջազգային ծանաղդակներում ակտիվ ակտիվ ու նախածեռնող արտաքին քաղաքականության անհրաժեշտության առջև, ինչը նոր հնարավորություն կտա ցուցադրելու Թուրքիայի շարունակական ռազմավարական կարևորությունն իր դաշնակիցների (ի՞նչ ԱՄՆ-ի) համար⁸:

Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի նորանկախ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումը հիմնավորեցին Թուրքիայի կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը եվրասիական տարածաշրջանում: Սառը պատերազմի ավարտից հետո Արևմուտքի մուտ իր նախկին նշանակությունը կորցնող Թուրքիայի համար Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ազդեցիկ դերակատարություն ստանձնելու առումով կարևոր նախադրյալներ ստեղծվեցին: Նորանկախ երկրների հետ էթնիկական, լեզվական և կրոնական ընդհանրություններ ունեցող Թուրքիան իրեն տեսնում էր որպես կարևոր մի կամուրջ այդ երկրների և Արևմուտքի միջև հարաբերություններում⁹: Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմն իր հոդվածում նշում էր, որ Թուրքիան հետաաջգապատերազմյան շրջանում ստանձնել է աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական դերակատարություն եվրոպայից մինչև Կենտրոնական Ասիա տարածվող լայն տարածաշրջանի կենտրոնում¹⁰: Թուրքական դեկալարությունը տարբեր հանդիպումներում և տարբեր առիթներով բաց չէր թողնում նոր ձևավորվող աշխարհաքաղաքական միջավայրում Թուրքիայի կարևոր դերին անդրադասնալու հնարավորությունը: Կարգապետ Սուլեյման Դեմիրելի (1991-1993թթ.) խոսքերով ձևավորվող հետաաջգապատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիան դասնում է միջազգայնորեն ակտիվ կարևոր շնորհիվ իր ռազմավարական դերի՝ որպես «ՆԱՏՕ-ի կապուս անդամ անկայուն մի տարածաշրջանում (նկատի ունի Կենտրոնական Ասիա-Հարավային Կովկաս)»: ԽՍՀՄ փլուզումը վերահաստատեց

Յուրքիայի կառավարիչները՝ որպես տարածաշրջանային տնտեսական ուժի¹¹։ Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ Յուրքիայի ակտիվ քաղաքականությունն աջակցություն էր գտնում Արևմուտքի հատկապես ԱՄՆ-ի կողմից, ինչն անհրաժեշտ էր Կաշիմգտունին նվազեցնելու Ռուսաստանից այդ երկրների կախվածությունը, ինչպես նաև հակազդելու Իրանի ու Չինաստանի ազդեցության ուժեղացմանն այդ տարածաշրջանում¹²։ Տարածաշրջանի թուրքալեզու երկրների հետ իր հարաբերություններում Յուրքիան վայելում էր ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությունը, որի համար Յուրքիայի ներգրավումն այդ տարածաշրջանում դիտվում էր որպես ռազմավարական շահավետ գործոն իր աշխարհաքաղաքական շահերի համար, քանի որ Յուրքիային համարում էր կարևոր գործընկեր Կենտրոնական Ասիայում վերահսկողություն սահմանելու համար։ 1990-ական թթ. սկզբին ԱՄՆ-ի փաշտպանության նախարարությունն ու Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, գիտակցելով հետսօտրլանդերազմյան շրջանում Յուրքիայի ազդեցության մեծացման նշանակությունը տարածաշրջանում, խրախուսում էին Յուրքիային ամբողջական օժանդակության անհրաժեշտությունը։ ՆԱՏՕ-ի Միացյալ զինված ուժերի նախկին գլխավոր հրամանատար, ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Ա. Չեյլը 1992 թ. դեկտեմբերին նշում էր, որ Յուրքիայի անող հեղինակությունը տարածաշրջանի ապագայի համար քարենպաստ գործոն է և նրա կողմից պետք է ստեղծվեն բարենպաստ պայմաններ՝ թուրքալեզու երկրներում ֆինանսատնտեսական ներդրումների համար¹³։ ԱՄՆ-ի հետախուզական եւ վերլուծական կենտրոններն աշխուժորեն քաղողում և պաշտպանում էին պանթուրքիզմի գաղափարները, ոչ թե որպես աշխարհաքաղաքական հայեցակարգ, այլ որպես «մշակութային-քաղաքակրթական օրինակ»¹⁴։ Ամերիկյան արտաքին քաղաքականության մշակման ռազմավարական կենտրոններում առաջ քաշվեց տարածաշրջանում թուրքական ազդեցության ապահովման ռազմավարությունը, ինչը հնարավորություն կուտար ԱՄՆ-ին ժամանակավորապես իր աշխարհաքաղաքական շահերի տեսանկյունից միջնորդավորված հսկողություն և համապատասխանաբար նաև հասարակական-քաղաքական վերածնունդներ իրականացնել նորանկախ պետություններում։ Այդ առումով, Յուրքիան դիտվում էր անենավտահեղի և նպատակահարմար գործընկերը, թեև այդ երկրին վերապահված էր «ժամանակավոր դերակատարի գործառույթ»։ Արեւմուտքը եւ հատկապես ԱՄՆ-ը, խիստ շահագրգռված էին նորանկախ Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու երկրներում պետական, հասարակական եւ տնտեսական զարգացման թուրքական տարբերակի արձատվալորման գործում։

«Յուրքական մոդել» կամ զարգացման թուրքական օրինակ

Արևմուտքի կողմից ակտիվորեն խրախուսվում էր «թուրքական մոդել» ներդրումն այդ երկրներում որպես իդեալական օրինակ նորանկախ ժառանգական երկրների համար։ Իսկ ինչու՞մ էր կայանում այդ մոդելի նպատակա-

հարմարություն Արևմուտքի համար: «Թուրքական մոդել»-ը իր մեջ ներառում էր երեք հիմնական քաղաքիչներ՝ պետության աշխարհիկ կառուցվածք, ժողովրդավարական կարգեր, ազատ շուկայական հարաբերություններ: Թեև այն հեռու էր կատարյալ լինելուց, հատկապես ժողովրդավարության առումով, այնուամենայնիվ քիչում էր տալու ծաշոհանում աշխարհաքաղաքական-տնտեսական նոր վերածնունդի արևմտյան շահերից:

Նախ «թուրքական մոդել», ըստ արևմտյան քաղաքական գործիչների, իրենից ներկայացնում էր «իսլամական ժողովրդավարության կատարյալ մոդել» ընդդեմ իրանական իսլամական հեղափոխականության», քանի որ մուսուլմանություն կար, որ Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված քաղաքական վակուումը կարող էր լքվել իսլամական հեղափոխականությամբ¹⁶: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մարգրետ Թեչերը Թուրքիան համարում էր «իսլամական ազդեցիկ արմատականության դեմ անդրոջ»: Ժողովրդավարության բնորոշման տակ, բացի երկրի աշխարհիկ կարգերից, հիմնականում նկատի է առնվում Թուրքիայում բազմակուսակցական համակարգի անկայությունն ու այդ երկրի «եվրոպականացման» քաղաքականությունը: Նորանկախ քուրդալեզու հանրապետությունները կանգնած էին նաև խորհրդային պետական տնտեսությունից ազատ շուկայական տնտեսության վերափոխման քարոզ խնդրի աջակց և այդ ոլորտում որպես օրինակ կարող էին ծառայել թուրքական տնտեսության վերջին քարեփոխումները: Չնայած թուրքական տնտեսությունն այնուամենայնիվ հեռու էր գտնվում ազատական տնտեսության եվրոպական մոդելից, 1980-ական թվականներից վարչապետ Թ. Օզալի քանցելով թուրքական տնտեսության ոլորտում իրականացված քարեփոխումները նվազեցրեցին պետության միջամտությունը և հետագա վերափոխումների հիմք հանդիսացան: Նորանկախ այդ հանրապետություններում «թուրքական մոդելի» զրավելությանը նպաստում էր նաև Թուրքիայի և այդ երկրների միջև լեզվական և մշակութային ընդհանրությունների անկայությունը¹⁷, ինչը կապված էր նաև սկզբնական շրջանում խորհրդային ժառանգությունից «մաքրվելու» և ազգային գիտակցության ձևավորման ձգտումով, ինչի ուղղությամբ թուրքական քաղաքական շրջանակները քանցել էին խնայում:

«Թուրքական մոդելի» ներդրումը նորանկախ իսլամական երկրներում քիչում էր արևմտյան շահերից, ինչով էլ պայմանավորված էր սկզբնական շրջանում Արևմուտքի կողմից թուրքական արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունների խրախուսումն ու աջակցությունը: Վաշինգտոնում 1992 թ. փետրվարին Ա.Դեմոֆելի հետ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ նախագահ Զ.Բուշը Թուրքիան ներկայացրեց որպես աշխարհիկ, ժողովրդավար պետության մոդել, որը կարող է կրկնօրինակվել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ պետությունների կողմից: 1992 թ. հունիսին նորանկախ երկրներ իր կատարած աջի ժամանակ Եվրոպայի խորհրդի գլխավոր քարտուղար Քեթրին Լալուսիլը նշեց, որ «Թուրքիան այդ երկրներին է տալիս զարգացման արժանի մոդել»¹⁷: Իսկ Կենտրոնաասիական երկրներ կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար

Ձեռն Քեյքերը խղճուող էր տալիս այդ երկրների ղեկավարներին իրենց քաղաքական համակարգի եւ տնտեսության զարգացման նպատակով ընդունել «թուրքական մոդելը»²⁰։ Ելուք ունենալով Թուրք-անձրիկյան քիզնե խորհրդի գլխավոր ասամբլեայում Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեօհնը նույնպես անդրադարձել է «թուրքական մոդելին»։ «Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի տեսակետներն այս նոր ժամանակաշրջանի խնդիրների հետ կապված ունեն նմանություններ եւ հետաքրքրություններ։ Թուրքիան անկայուն մի տարածաշրջանում կայունության կրգի է հիմնված ժողովրդավարական կառուցվածքի եւ ազատ տնտեսավարման վրա։ Թուրքիայի փորձառությունն ու արդյունքներն օրինակ են ծառայում նրբանկախ երկրների համար»²¹։

Նորանկախ թուրքալեզու երկրներն արտաքին քաղաքական վերակողմնորոշման եւ միջազգային հարաբերություններում ներկայանալու խիստ կարիք ունեին եւ թուրքական կողմն այդ ուղղությամբ ակտիվ աջակցություն էր ցույց տալիս՝ «այդ երկրների աջեւ քայելով արեւմտյան միջազգային կազմակերպությունների ղօները»²²։ 1992 թ. զարնանը նորանկախ թուրքալեզու երկրներ կատարած իր այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Չեօհնը իր երկրի անունից հանդես եկավ միջազգային կազմակերպություններում եւ առյաններում թուրքալեզու երկրների շահերը ներկայացնելու պատրաստակամությամբ։ Թուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց միջազգային տարբեր կազմակերպություններին այդ երկրների անդամակցության ուղղությամբ²³։ Այդ քայլերն զգալիորեն քարծուացրեցին Թուրքիայի հեղինակությունը թուրքալեզու երկրների ղեկավարների մոտ։ Սկզբնական շրջանի քարծր մակարդակի հանդիպումներն ու փոխադարձ այցելությունները թուրքական եւ թուրքալեզու երկրների ղեկավարների միջեւ, կարելի է բնութագրել որպես եղբայրական։ Հարաբերությունների սկզբնական շրջանում թուրքական կողմը համախափ շտապում էր հաճոյախոսություններ եւ խստուամներ հետազա անուր եւ սերտ համագործակցության վերաբերյալ։ Թուրքալեզու երկրները վստահությամբ եւ համակրանքով էին վերաբերվում թուրքական նախամեծություններին։ Նորանկախ այդ երկրների նախագահներն իրենց ելուքներում համախափ էին նշում զարգացման «թուրքական մոդելը» որդեգրելու պատրաստակամությունը։ Րուքեկատանի նախագահ Իզամ Քարիմովը Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ նշեց, որ իր երկիրը որպես օրինակ է տեսնում Թուրքիան եւ հետեւելու է այդ օրինակին։ Իսկ Ղրղզստանի նախագահ Ակկար Ակպեյի խոսքերով՝ «Թուրքիան ծագող աստղ է, որը այնուց է միշտ ուղի ցույց տա մյուս թուրքերին»։ Նույն ոգով էին արտահայտվում նաեւ Թուրքմենստանի եւ Րազախստանի նախագահները²⁴։

Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու երկրների ղեկավարներն առանձնակի հակում էին ցուցաբերում դեպի Թուրքիան՝ ելնելով մի շարք հանգամանքներից։ Նախ Թուրքիան որոշակի հաջողություններ էր զրանցել չուկայական տնտեսավարման բնագավառում եւ թուրքական ներդրումների հեծանկալը քալախսնին զրակիչ էր այդ երկրների տնտեսության զարգացման համար։ Այդ երկրները Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերությունների հաստատումը տեսնում էին

Յուրքիայի միջոցով եւ անվազում էին, որ այդ երկրի միջնորոշւթյամբ ԱՄՆ-ը եւ եվրոպական պետութուններն իրենց երկրներում կարող են ներդրումներ կատարել՝ ապահովելով արևմտյան ֆինանսատնտեսական կայսրայի ու տեխնոլոգիաների ծուտքն այդ երկրներ²³։ Ուզձնակարական առումով քուրքական ազդեցութունը տարածաշրջանում կմեղմեր իլլամական արձատականության վտանգը, ինչպես նաեւ Ռուսաստանից նորանկախ երկրների կախաւածության թուլացմանը։ Ակզբնական շրջանում այդ համակրանքը զգալի չափով պայմանակիրված էր նաև Յուրքիայի ու այդ երկրների միջև առկա լեզվաւծխակրային ընդհանրութուններով ու քուրքական իշխանութունների «հեռանկարային խոստումներով»։

Արդեն կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ համաքուրքական քաղաքական-տնտեսական միութուն ստեղծելու ուղղությամբ Յուրքիայի հաւակնութունները չէին արտաքրլում այդ երկրի իրական հնարակրութունները։ Իսկ քուրքական իշխանութունների կրղմից քարոզվող «քուրքական ժողելը» աստիճանաքար կրղրոց իր նշանակութունն այդ երկրների դեկաւլարների համար։

Իսկ որո՞նք էին «քուրքական ժողելի» արձեզրկման պատմաւծները։ Լախ Յուրքիայի առաքարկած ժողելը ցույց տվեց իր թեղալոձեքութունն աշխարհիկության սկզբունքի առումով։ Աշխարհիկ պետության սկզբունքի արձատակրումը նորանկախ երկրների իշխանութունների, և հատկապես Արևմտացի համար քաւակյանին կարևոր գղղծն էր հանղխանում առաջին հերթին տարածաշրջանում իրանական ժողելի՝ իլլամական հեղալոձիության արտահանմանը հակազդելու առումով։ Սակայն Յուրքիայում իլլամական ուձծերի իշխանության զաւը լուրջ կասկածի տակ դրեց «քուրքական ժողելի» նպատակահարձարութունը։ Յուրքիայի եւ կենտրոնասիական հանրապետութունների միջեւ հարաբերութունները աստնացան հատկապես 1996 թ-ի կեսերից, երբ Յուրքիայում կատակարութուն կազմեց իլլամիստական Բարորություն (քուրք. Refah) կուսակրութունը՝ Նեքմեթին էրքաքանի գլխակրությամբ։ Աշխարհիկ զարգաւծման ուղին ընտրած հանրապետութունների դեկաւլարների ծուտ նման զարգաւծմանը խիստ քացասական տարակրութուն թողեցին, քանի որ «կենտրոնակական հանրապետութուններին զարգաւծման աշխարհիկ ժողել առաքարկող Յուրքիան ինքն էր կանգնել խնղղի առջեւ»։ ակարկապետ և էրքաքանը իր առաջին այցելութունները կատարեց մի չարք իլլամական երկրներ՝ Իրան, Կիբիա, Գալիստան եւ ուլ թե Կենտրոնական Ասիայի երկրներ²⁴։ Իլլամականների հարքանաւը Յուրքիայում հեղինակազրկեց այդ երկրի առաքարկած «քուրքական ժողելի» կարելութունը եւ նույնիսկ հակակրանց առաքարցեց։ Այդ շրջանում կենտրոնակական աշխարհիկ վարչակարգերն անհանգաւտաւծ էին հատկապես Տաշիկատանից եւ Աֆղանստանից իլլամական արձատակրության տարածման վտանգից։ Այդ իրողարձութունը «անակնկալ» եղակ հատկապես Ուզբեկստանի դեկաւլարության համար, որը գտնվում էր իլլամական արձատակրության դեմ պայքարի առաջին դիրքերում²⁵։ Իսկ ընղխանուր ասձանք, Յուրքիայի ներքաղաքական կրանքում տեղի ունեցող իրողարձութունները,

Ներդադարյալ անկայուն իրավիճակն ու ցնցումները նույնպես իրենց ազդեցությունն ունեցան «թուրքական մոդելի» նկատմամբ քաղաքական վերաբերմունքի որդեգրման առումով²⁶։

Բացի այդ, դրսևորվեց Թուրքիայի տնտեսական զերազնահատումներն ու տնտեսական ոլորտում թուրքական կողմի խոստումների ու առաջարկած օժանդակության անհամառոտեղելիությունն իրական տնտեսական հնարավորություններին։ Թուրքիայում սկսեցին գիտակցել, որ այդ երկրները անվտանգության ու հատկապես տնտեսության ոլորտում ավելի շատ օգնություն են սպասում, քան կարող էր տալ Թուրքիան, իսկ թուրքալեզու երկրներին միավորելու համար թուրքական պետությունը չունեի անհրաժեշտ ռեսուրսներ²⁷։ Թուրքիան չկարողացավ կենտրոնախիական հանրապետություններին Ֆինանսատնտեսական ոլորտում լայնամասշտաբ օգնություն ցույց տալ՝ չնայած թուրքական դեկլարության տված շատ խոստումներին։ Տնտեսական ոլորտում Թուրքիայի գործադրած քանքերը ավելի շատ սեփական հնարավորությունների զերազնահատման արդյունք էին, այն չունեի Ֆինանսատնտեսական մեծ հնարավորություններ թուրքալեզու երկրներին քավարադ չափով աջակցություն ցույց տալու համար։ Պատահական չէ, որ Թուրքիայի Պետական աջանավորման վարչության 2000թ. 8-րդ հնգամյա զարգացման պլանի շրջանակներում Թուրքիայի եւ թուրքալեզու երկրների միջեւ հարաբերությունների վերաբերյալ կազմված հատուկ հանձնաժողովի զեկուցքի մեջ նշվում էր, որ «Ամիրազործելի խոստումներ չտալը եւ խոստումները կատարելը կբարձրացնի այդ երկրների վստահությունը մեր նկատմամբ»²⁸։ Այդ երկրները Թուրքիայից սպասում էին շատ ավելին, քան իրականում կար եւ նման հանգամանքն էլ իր դերն ունեցավ Թուրքիայի նկատմամբ այդ երկրների սկզբնական դիրքորոշման վերանայմանը²⁹։

Նորանկախ հանրապետությունների դեկլարացիաները սկսեցին գիտակցել, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումներն ու տնտեսական օժանդակության ծրագրերն իրականում չեն համապատասխանում այդ երկրի հնարավորություններին։ Բացի այդ, Թուրքիային, նախկինի նման չէին դիտում Արևմուտքի հետ իրենց հարաբերություններում որպես «կամուրջ»։

Շեռազայում արդեն Ռուսաստանի կողմից տարածաշրջանում իր օազմաքաղաքական ազդեցության մեծացումը, ԱՄՆ-ի կողմից կենտրոնախիական երկրների հետ անմիջական գործընկերությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանային տեղությունների՝ Իրանի, Չինաստանի ու այլ պետությունների ներգրավվածությունը տարածաշրջանային անվտանգության, էներգետիկ-տնտեսական գործընթացներում, խիստ նվազեցրեցին Թուրքիայի դերակատարությունը։

"TURKISH MODEL" AND TURKISH FOREIGN POLICY IN EARLY 90s IN CENTRAL ASIA AGREED BY WESTERN STRATEGIC INTERESTS

Turkish geopolitical ambitions in Central Asia in early 90s were combined with the West, especially with the US foreign political strategy. After the Cold War Turkey's displayed military assistance to USA in the first Gulf War was an important factor in regards of the West's strategic meaning firstly towards USA, to base Turkish-American strategic relations and to guarantee active involvement in the regional policy.

In regard of Central Asia's Turkish speaking republics Turkey's active policy found assistance of the West, especially of the USA, which was important for Washington decreasing the dependence of those countries from Russia, as well as to strengthen the influence in this region for opposing Iran and China.

The West actively encouraged "Turkish model" which was based on the secular state and free market economy as an ideal example of the newly independent Muslim countries.

In spite of the primary attractiveness, the "Turkish model" in the future has lost its meaning both for the West and newly independent countries which was connected to Turkey's interpolitical unstable developments and financial-economic inadequate opportunities of that countries.

Later, the increase of Russia's military-political influence in the region, the direct partnership by the USA with the states of Central Asia, as well as the involvement in the regional security, energetic economic procedures of the regional states, such as Iran, China and other countries, strongly decreased the role of Turkey.

ՇՆՆՈՒԿՐԻՈՅԻՆՆԵՐ

1. Ergüvenç S., Turkey's Security Perceptions, - *Journal of International Affairs*, June-August 1998, vol. 3, N 2.
2. Torbakov I., The Turkish Factor in the Geopolitics of the Post-Soviet Space, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/2002>.
3. Laçiner S., Orta Asya ve Türkiye, <http://www.uskgundem.com/yazarlar.php?id=43&type=3>.
4. Raporu Özeti, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) Ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2410-ÖİK/471, Kitap 5, Ağustos 1995, ss. 110-116, <http://www.ekub.p.dpt.gov.tr/kuresel/okik471.pdf>.
5. Onis Z., Turkey and Post-Soviet States: Potentials and Limits of Regional Power Influence, - *Middle East Reviv of International Affairs*, Vol. 5, No. 2-June 2001.
6. Huntington S., The Clash of Civilizations, - *Foreign Affairs*, Summer 1993, Vol. 72, N 3, p. 42.
7. Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, Москва 2004, с. 84.

8. Hunter S., Bridge or Frontier? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture, - The International Spectator,
9. Demirağ Y., Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Orta Asya Siyasetinde Gelecek Nokta ve Gelecekte Bölgeye İlişkin İzlenmesi Gereken Dış Politika Stratejisi, http://www.jeopolitik.org/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=28.
10. Cem I., Turkey: Setting Sail to the 21st Century, - Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1997, Vol. 2.
11. Demirel S., Newly-emerging Centre, - Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N 30, p. 9.
12. Чопоев З., Влияние Турции на развитие государств Центральной Азии, - Центральная Азия и Кавказ, 2/26/, 2003, с. 83.
13. Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе 20 века/Им-т востоковедения РАН, Им-т изучения Израиля и Ближнего Востока: Отт. Ред. Куреев Н., Москва, 2001, с. 429.
14. Мурадян И., Региональные проблемы Турецко-Американских отношений, Ереван, 2004, с. 76.
15. Bal I., The Turkish Model and The Turkic republics, - Journal of international Affairs, Perceptions, September-November 1998, Vol. 3, N 3.
16. Աւլւն տեղում:
17. Աւլւն տեղում:
18. Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's Sphere of influence, - Journal of International Affairs, Perceptions, March-May 1996, Vol. 1, N 1.
19. The full text of Foreign Minister Hkmet Cetin,s speech at the Assambly of Turko-American Business Council, Istanbul, - Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N 30.
20. Kramer H., նշվ. աղյւս.:
21. Թուրքական դիվանագիտության հաջողից իրագործել նրանց անդամակցությունը մի շարք կազմակերպությունների, ինչպես օրինակ՝ ԵԱԿԿ-ին, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը, ինչպես նաև Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը: Թուրքիան նաև դիվանագիտական հարաբերությունների միջոցով արակցություն էր ցուցաբերելու թուրքալեզու երկրներին միջազգային արձայնում: Օրինակ՝ Թուրքիայի և Ուզբեկստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին արձանագրությունում նշվում էր, որ «Եթե Ուզբեկստանի արևադեհի գործերի գերատեսչությունը դիմի, ապա թուրքական դեսպանությունները պետք է ներկայացնեն և պաշտպանեն վերջինիս շահերը դեսպանընկալ երկրում»: Տես՝ Хамрохамедов А., Узбекистанско-турецкие отношения, Узбекистан: обретенное новое облика, под ред. Кожокина Е., т. 2, Москва, 1998, с.373.
22. Bal I., ԿՆԼ՝ 68Վ.:
23. Nasuh U., The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives, -Turkish Journal of International Relations, Vol. 2, No 3&4, Fall&Winter 2003, p. 182.
24. Winrow G., Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, editors R. Allison, L. Jonson, 2001, p. 202.

25. Թուրքիայի զարգացումները լուրջ տալանդություն գործեցին Ռաբելյանների ղեկավարության շրջանում և մտավախություն առաջացրեցին, որ այդ երկիրը «ապահովագրված չէ իշխանական վերածննդի» վտանգից, ինչը նախագահ Քարիմովը հռչակել էր ազգային անվտանգության ուղղված սպառնալից: Թուրքիայում ուսանող ուզբեկ երիտասարդների հավաքագրումը տարբեր իշխանական խմբերի մեջ առիթ դարձավ, որ 1997 թ. նախագահ Քարիմովը հետ կանչի նրանց Թուրքիայից: Տե՛ս Халычанов А., с. 381-382. Լչեմ, որ 90-ական թթ. Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաև նախկին խորհրդային մի շարք երկրներում ակտիվություն էր դրսևորում Ֆ. Գուլյենի «Լուրդո-Նուրսու» իշխանական աղանդը: Մանրամասն տե՛ս Куреев Н., Турция: новая национальная стратегия Евразийского сотрудничества, - Центральная Азия и Кавказ, 1(19), 2002, с. 92-101.
26. Güngörmüş Gönze K., Türk Dünyası Enstitüsü, , 20.05.2008.
27. Nasuh U., YBL '88.
28. Տե՛ս Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖİK528, Ankara, 2000, ss.32-57.
29. 90-ական թթ. ընթացքում միայն Թուրքմենստանում ուղղակի ներդրումների չափով 10 երկրների մեջ Թուրքիան զբաղեցնում էր 10-րդ տեղը՝ 3 միլիոն 900 հազար ԱՄՆ դոլար զուճարով, իսկ 1995 թ. դրությամբ Դոդախանում հաստատված արտաաշինման ներդրողներից ամենաշատը չինական ձեռնարկություններն էին (138) և ուրից հետո նր թուրքականը (80): Ավելի մանրամասն տե՛ս Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и Тюркских государств СНГ, Москва, 2003.

ԱՐԽԱՉԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ
(1918 - 1920 ԹԹ.)

Ճգնադիտական վերադիտումները Ռուսաստանում արձատարված փոխեցին քաղաքական իրադրություն Արևելյանասում: Ինչպես որչ հայ ժողովուրդը, Արևազիայի հայ հասարակությունը ևս քաղձակուտակ հարցերի լուծումը տեսնում էր առկա ուժերի միավորման միջոցով շարունակելու գոյապայքարը՝ դիմակայելու քուրդ նվաճողների ծրագրերին:

1918թ. հունվարի 7-ին Սուխումում տեղի ունեցավ քաղձամարդ հավաք, որի մասնակիցները: լսելով Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Արտաշես Արեղյանի զեկուցումը, միաձայն որոշեցին պաշտպան կանգնել Հայրենիքին, ինչպես նաև պատրաստակամություն հայտնեցին մտնել հայկական ազգային զեղերի շարքերը: Հավաքում կազմվեցին Սուխումի հայ բնակչության ազգային (նախագահ՝ Հակոբ Տերտեղյան) և զինվորական (նախ՝ Մեջան) խորհուրդները¹: Եռտուվ Սուխումից քաղձամակատ մեկնեց հայ կամավորների առաջին խումբը²: Հունվարի 28-ին կայացավ նաև Գուդաուտայի զավաթի հայ բնակչության ժողովը, որը նույնպես ձևավորեց ազգային (նախագահ՝ Համազասպ Եղիսբեյան) և զինվորական խորհուրդներ: Կերցինա զխավորեց բժիշկ Օհանջանյանը³: Հետևելով Սուխումի և Գուդաուտայի օրինակին, Գազարայի հայերի ազգային խորհուրդը 1918թ. փետրվարի 25-ից ևս հայտարարեց զինակոչ, որը սակայն չիտականացավ, որովհետև «սխալել էին քուչևիկյան շարձակումները...»⁴:

1918թ. փետրվարի 16-ից 21-ը Արևազիայի քուչևիկյաների կողմից խորհրդային կարգերի հաստատման փորձը ձայտղվեց: Կոմունիստների հաջողությունը դիտարկվեց որպես եկվոր ազգությունների օգտին հողի վերաքաշխման հեծանկար, ավելի խթանեց արխազ ազնվականության քուրդամետ դիլըրողձման խորացմանը և, ինչպես վկայում էր Սուխումի քաղաքազլուխ Կենհամին Զխիկիշվիլին, արխազ վերնախավը մտադրվել էր քուչևիկյաների դեմ քուրցերից դեսանտ խնդրել⁵: Թուրքական վտանգի առաջացումը տեղեցեց լարված իրադրություն, «...քուչացրեց հայերի զինակոչը»⁶, ուստի և արխազահայ կամավորներ քաղձամակատ ուղարկելու որոշումը կառեցվեց:

1918թ. ապրիլի 8-ին Արևազիայում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր՝ առանց պետականության հեջակման, ուստի արխազների մեծամասնությունը հրաձարվեց քուչևիկյաների կուսակցության աջակցելուց: Սակայն երկրամասի կոմունիստական դեկավարները փորձում էին ստանալ նաև Արևազիայի այլ ազգային համայնքների աջակցությունը:

Քուչևիկյաները տեղի հայերի համակցանցը շահելու նպատակով խոստանում էին, թե նրանք, ուլքեր տարիներ շարունակ զտնվում էին գաղթականների կարգավիձակում, խորհրդային իշխանության օգնությամբ, առանց օուսական

հայաստանյայցի առանալու, կարող են տիրել կառավարչութիւնը իրենց կողմից ծշակվող հողատարածքներին⁷: 1918 թ. գարնանը քոլչիկներին օժանդակում էր Ցեքելդա ականում Դաշար Կերսեյանի և Հակոբ Չեյրեւնյանի ջանքերով զուժարկած 200 հոգանոց հայկական ջոկատը: Արխագիայի դեկալար ճարմինների անդամ էին հանդիսանում՝ Գևորգ Աթարթեկյանը (Ճինհեղկոմի նախագահի տեղակալ), Դ. Կերսեյանը (քոլչիկյան կարմիր գվարդիայի դեկալար), Ա. Հանգելդյանը, Լ. Անանովը, Գ. Թուխյանը: Հայերի մի մասն աջակցում էր քոլչիկներին, քանի որ սարսափում էր թուրքական վտանգի առջև⁸ և քայական էր կեղծ լուր տարածվելու Սուխումի ծովախուժ թուրքական դեսանտի ցամաք իջնելու մասին, որ «հայ ազգաբնակչութիւնը զրավելը մեծամասնականների խտրութիւններով և տաճիկից ազատելու զրաւիչ հեռապատկերը նրան ձգլի մեծամասնականութեան գիրը...»⁹: Միաժամանակ, Գուդաուտայի գավառի հայաբնակ Կալվաքուք (խորհրդային տարիներին Ազարակի, այժմ՝ Անժիկուխտա) գրողի քնակչութեան ելույթը քոլչիկների դեմ վկայում է տարրեր քաղաքական ճամբարներում Արխագիայի հայերի քննադատման մասին¹⁰:

1918թ. ապրիլի 22-ին Անդրկովկասի դաշնային հանրապետութիւնը Ռուսաստանից անկախ հռչակելու պահին Արխագիայի տարածքը դեռա չէր վերահսկվում անդրկովկասյան նորաստեղծ կառավարչութեան կողմից:

1918թ. մայիսի 10-ին Օլաւմիլիա ժամանեց վրացական գվարդիայի ջոկատ՝ ծնունդով սուխումցի Կալիկո (Կալեբիան) Ջուղեշի հրամանատարութեամբ: Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհրդի նախագահ Նաչաւուր Հ. Ավդալբեգյանի վկայութեամբ. «Վրաստանը քոլչիկների դեմ» կոչելը վարում էր Արխագիայի գրեթէ քոլոր ժողովուրդների ցանկութեամբ ու աջակցութեամբ: Պատմական փաստաթղթերով կարելի է հաստատել, որ այդ շրջանում արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր քաղխում էին վրաց կառավարութեան դուռը և խնդրում էին ազատել Արխագիան քոլչիկներից: Այս գործում երկրի քոլոր ազգութիւններին պատկանող գիտակից ու առողջ ոյժերի քացարձակ համակրանքը վրաց կառավարութեան կողմն էր»¹¹:

Մինչև խորհրդային կարգերի վերացումը՝ մայիսի 17-ը, Արխագիան համարվում էր խորհրդային Ռուսաստանի մասը: Վրացական զինված ջոկատների հրամանատարները նախընտրում էին ճանաչել Թիֆլիսի Վրաց ազգային խորհրդի հեղինակութիւնը, քան անդրկովկասյան կառավարչութեան իշխանութիւնը: Գրավելով Սուխումը, նրանք իրենց ձեռքը վերցրոցին շրջանի կառավարման գործը: Այսպիսով, մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի անկախութեան հռչակման պահին, Արխագիան վերահսկվում էր վրացական ռազմական ուժի կողմից:

Ռուսական կայսրութեան տապալումից հետո արխագական ազգային շարժման մի շարք գործիչներ առաջ քաշեցին Թուրքիայից մուհաջիդների հայրենադարձութեան գաղափարը¹² և Արխագիայի հայերին ու հույներին դիտելով ժամանակավոր վերաբնակիչներ՝ պահանջում էին հեռացնել նրանց¹³: Լայն տարածում ուներ «Արխագիան» արխագների համար» կարգախոսը: Հայտնի է Վ. Չիլիկ-Վիշվիլու 1918թ. փետրվարին արված հավաստումը այն մասին, թե արխագներն

ունեն հաշտ դիրքորոշում երկամասի քոլոր ազգությունների նկատմամբ¹⁴։ Ականատեսի վկայությամբ «իրենց իմա՛ր արխագների - Բ. Մ.] յարաբերութիւնը դէպի շրջապատի ազգերը ածերես լաւ է - բարեկամական, քայքայ ներքուստ վատ են տրամադրած դէպի հայերը, մանաւանդ դէպի մինգրեցիները։ Կերցիմներու հետ յարաբերութիւնը անկի տրած է նրա համար, որ մինգրեցիները ռուսահայաստան լինելով՝ կարող են հողային խնդրում մեծ դեր խաղալ ի վնաս արխագ իշխանների և կալածատէրերի՝ իսկ հայերը որպէս տաճարահայաստան գաղթականներ՝ այդ չեն կարող անել։ Երանց թվում է, թէ մինչև իսկ պետական օրենքի դժով հայերին կարող են հեռացնել իրենց երկրից և այդպիսով ազատած կը լինեն իրենց հողերի սոցիալիզացիայից»¹⁵։ Եվ իրոք, արխագների կողմից այդ ուղղությամբ կատարած առաջին քայլերից մեկը եղավ Սուխումի շրջանի թուրքերին ուղի հանելն ընդդեմ տեղական հայերի։ Հաղորդվում էր նաև, որ «սակիագները հետզհետէ զօրանալով իրենց վերաբերմունքը փոխում են թաշերի հանդեպ և եկվոր) թիրքերին ու պարսիկներին գնց են քաճանում։ Գիտերում ապահովում են հայերին եւ պահանջում, որ հեռանան այդ հողերից։ ...Ախիագների ու վրացիների յարաբերութիւնը [ևս] տրված է»¹⁶։ Գուդաուսայի գավառում բնակվող հայերը (հատկապես Պսիքցիա, Անուխլա, Մծարա գետերում) կողոպտվեցին բուրգամետ արխագների և տեղի թուրքերի կողմից¹⁷։ 1918թ. մայիսի 22-ին Կ. Տուղելիին դիմել էին Սուխումի Հայկական կոմիտեի լիազորները։ Երանց տեղեկացնում էին նոր իշխանության ներկայացուցչին, որ հայերը կամենում են լքել շրջանը և գտնել իրենց համար աչ ապաստան։ Տուղելին ամեն կերպ փորձում էր փոխել այդ մտադրությունը՝ ասելով, որ հայերի մեկնումը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին¹⁸։ Այդ օրերին Թիֆլիսի մամուլում լույս ընծայվեց տեղեկություն, որտեղ ասված էր. «Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում ծանր է։ Հարևանները դէպի մեզ բշմամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս, [քանզի] մի քանի արխագ իշխաններ գնացել են Բաթում՝ խնդրելու թիրքերին, որ նրանց զուտեն Աբխազիան։ [Շտրապետ] հայերը մտածում են գաղթել լոնայի] Սոչի, Ադլեր և աչ իլյուսիսային) ծովափնեայ քաղաքներ»¹⁹։ Նայելին տրակիզոնահայերը, լալ գիտենալով թուրք-օսմանների բարբարոս բարքերը, բնականաբար գտնում էին, որ նրանց հնարավոր մուտքը Աբխազիա դառնալու է մեծամեծ չարիքների պատճառ... Սուխումի Հայկական կոմիտեի անդամների վկայությամբ, նրանց 1918թ. ողբերգական օրերին դիմել էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և «Կատարությունը՝ հայրենադարձության խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցների և հարմար բնակելի տարածքների բացակայության պատճառով»²⁰։ Ըստ Սուխումի քաղաքային դումայի իրավասու իշխան Լիկո Թավդիլիձեի, արխագ գողացիները երազում էին վտարել Աբխազիայից վրացիներին և ընդհանրապես քոլոր վարձակալներին ու ինքնուրույն վերաբաշխել նրանց հողամասերը²¹։ Տեղահան արվեց մոտ 400 հայ ընտանիք, դրոնք հեռացան Կուրանի ծաղ²²։ 1918թ. ամռանը ծառայողվեց Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը (պատիստև՝ ՀԱԽ), որն իր վրա վերցրեց տեղի հայերի ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը։ Բանզի

արխագնեղ, ունենալով թուրքամետ դիրքորոշում, ձգտում էին թուրքերի միջոցով վտարել հայերին, այդ իսկ պատճառով ՀԱՍ-ն, հանձնին նրա սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարության (Խ.Ավդաբեգյան, Տ.Սողոմոնյան, Կ.Աղեկյան, Ե.Մինասյան, Ե.Մյուսելիմյան, Կ.Ուշումի և այք), աջակցում էր Վրաստանի կառավարությանն Արխազիայում, որը, ի դեպ, շնչտում են նաև արդի վրաց պատմաբանները²³։ ՀԱՍ-ի նախազահությունը, քաղաքական նախապրություններից ելնելով, հույս էր տածում, որ կուսակից վրաց «ընկերներից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը կապաշտականի տեղի հայերին թուրքական վտանգից և արխագնեղի ոտնձգություններից²⁴։ ՀԱՍ-ի ղեկավարությունը կողմնակից էր նաև ամրացնել հայությունն Արխազիայում²⁵։ Այդ ցանկությունը, սակայն, չէր համընկնում ՀՀ կառավարության հեռանկարալիս ծրագրի հետ, որն առաջնաին էր համարում հայրենադարձության սկզբունքը²⁶։ ՀՅԴ-ի Սուխումի ճյուղը, ելնելով կուսակցական սկզբունքներից, ավելի կարևորում էր Միացյալ Հայաստանի, հետևապես ազգասիվաքման գաղափարները։ Ուստի, ՀՅԴ-ի տեղական կոմիտեն Արխազիան դիտում էր իբրև ժամանակավոր քնակավայր և միանշանակ կողմ էր արտահայտվում հայրենադարձությանը։ Նրա անդամները մեղծել էին հակաբոլշևիկյան դաշինք կնքելու վրաց «մենշևիկների» առաջարկը։ Շրջանի հայության ընդհանուր ժողովում որոշվեց չեզոք մնալ և չմասնակցել որևէ հակամարտության, քացառությամբ թուրքական ներխուժման դեպքի։ Արտաքուստ դա պատճառ հանդիսացավ քոլչևիկյան տրամադրություններ վերագրելու տեղի հայերին, որից օգտվելով վրաց զինվորականությունը հայածում էր հայ ազգաբնակչությանը։ «Վրացական շովինիստները, գլխավորապես զինուորականները, ամեն տեսակ պողովակացիաներով յարում են հայերի և վրացիների չարաբերությունները, նրանք հայերին հակապետական քայլերի մեջ են կասկածում, որ իբր թէ նրանք խնքեր են պատրաստում վրացի զորքին հարածելու թիկունքից»²⁷, – հաղորդում էր դեպքերի ակամատեղը։ Այդ շիկացած մթնոլորտում, ըստ ՀՅԴ-ի Սուխումի կոմիտեի անդամ Գրիգոր Հովսեփյանի, «թալանը ու սպանությունները ևս չառաքան, նոյնիսկ քոնազրաեցին հայերի սեփական արտերը»²⁸։ Տուժել էին Աբարա Արմյանսկայա, Լեձկուպ, Գումիստա, Էշերա, Կավալջուք, Կաղախվարա գյուղերի հայ քնակիչները։ «Վրացական կանոնավոր զորամասերի դաժանության ամենակի չիժմանավորված դոստորոճները առաջացրել են խորը վիռավորանքի զգացմունք հայ քնակչության միջավայրում։ Սպանությունները, թալանները, գյուղացիներից ծիծերի ապօրինի առգրավումները և կանանց քոնաքարումները ուղեկցում էին զորամասերը ողջ ճանապարհին»²⁹, – քողոքում էր Վրաստանի վարչապետին Խ. Ավդաբեգյանը։ Հայերի սիսբեկունց վրաց զինվորականության ձեռքով պայմանավորված էր ոչ միայն հակահայկական տրամադրությունների տարերալիս արտահայտումով, այլ նաև վրացական իշխանությունների առանձին ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ, ովքեր դիտավորյալ այքաթող էին անում այդ երևույթները՝ նպատակ ունենալով դուրս մղված հայ երկրագործների փոխարեն վերաբնակեցնել սակավահող վրաց գյուղացիներին և այդպիսով մեղմացնել սոցիալական հակասությունները

վրաց հասարակության ներսում²⁰։ Հայկական համայնքի մեծամասնությունը, անուամենայնիվ, 1918 թ. դեմ չէր վրացական գերակայության հաստատմանը Սուխումի շրջանում, հատկապես բուրժուական վտանգից խուսափելու նպատակով։ Չուցե, արխազահայությունը որոշել էր հաշտվել այդ կացության հետ և համարել այդ բոլորը չարյաց փոքրագույնը։

Վրաստանի կառավարությունը վրացաբնակ գավառներից բացի հայկականում էր նաև կազմալուծված Ռուսական կայսրության մի շարք տարածքների, այդ թվում և Սուչիի շրջանին։ Վրաց հասարակական կարծիքը նաև վաղուց հակված էր դիտել Արխազիան իբրև պատմական Վրաստանի մասնաբաժինը։ Հետևապես կար ձգտում վրացական նորակազմ հանրապետության տարածքին գումարել նաև Սուխումի շրջանը։ Այդ ձգտումը՝ հանրապետությանը բախման քերեցին Ռուսաստանի հարավում հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ։ Ուստի, Վրաստանի համար Սուչիի շրջանն ուներ հեղափոխական նշանակություն՝ որպես գոտի, որն առանձնացնում էր օտա մեծապետականների հեղոյության տակ գտնվող տարածքները Սուխումի շրջանից։ Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ «սպիտակների» անմիջական հարևանությունը կտանի Արխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից։ 1919թ. փետրվարին «սպիտակների» առաջնադասման հետևանքով վրացական զորքերը նահանջեցին մինչև Բզիբ գետը՝ գեղելով Սուչին, Սուչերը և Գազրան։ Կովկասում Բրիտանական օազմական միսիայի պահանջով, սակայն, կանխվեց «սպիտակների» հարձակումը Սուխումի ուղղությամբ։ «Սպիտակ» հրամանատարությունը համարում էր, որ Վրաստանը որևէ իրավունք չուներ տիրելու Սուխումի շրջանին և անգլիացիներին առաջարկում էր սգն հայտարարել չեզոք գոտի։ Վրացական կողմը, սակայն, ուներ «Մեծ Վրաստանի» պատրանք։ 1919թ. մարտի 14-ին Փարիզի վեհաժողովում վրացական պատվիրակությունը տարածել էր մի «Հուշագիր», որը պահանջում էր Վրաստանի սահման ծանաչել Տուապսեից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Մակուպե գետակը²¹։ Սակայն մինչ այդ Վրաստանի վարչապետը կորականապես հայտարարեց՝ եթե Դենիկինը չզիջի Գազրան, ապա այն օտաներից կխլեն ուժով։ Պահանջը Լ. Լ. ժողովրդական բացատրում էր օազմավարական անհրաժեշտությամբ, քանի որ Բզիբ գետի վրայով սահմանը չէր համարում հուսալի և անհրաժեշտ էր գտնում ընդգրկել Վրաստանի կազմը «Գազրայի դաբայասներ» կոչված լեռնանցքը, որը դեռ հնուց էր հայտնի իբրև «Կովկասյան Ձերմուխներ»։ Վրացական կառավարությունը կուտակել էր Սուչիի օազմաճակատում զվարդիայի ութ զունարտակ, այլ զանազան զորամասեր և միայն հարմար պահի էր սպասում հարձակման մասին հրամանն արձակելու համար։ Դենիկինը Սուչիի շրջանում գտնվող իր զորքերի մեծ մասը տեղափոխեց բրչլիկյան օազմաճակատ, վստահելով անգլիացիների տված երաշխիքներին։ 1919թ. ապրիլի 17-ին վրացական քանակը անցավ հակահարձակման և ետ վերցրեց Գազրան։ Վրաց զորքերը մեկ օրում կտրեցին շուրջ 45 կմ, սակայն Սզիմբա գետը չխառնեցին, և շուտով, Բրիտանական օազմական միսիայի

պահանջով, նահանջեցին՝ դիրքավորվելով Մեխաղի գետակի ափին՝ Գազրայից 18 կմ դեպի հյուսիս:

Գազրայի և Պիլենկովայի (այժմ՝ Ցանդրիչիչ) հայությունն իրենից զգալի օազմական գործոն էր ներկայացնում (զավասի բնակչության 75 տոկոսը)²²: Վրացական քանակի հարձակումը հետաձգվել էր մինչև այն պահը, երբ Աուխուհի ՀԱՍ-ի անդամների միջոցով հաջողվել էր ստանալ Գազրայի գավառի հայ բնակչության չեզոքության երաշխիքները: «Այդպիսի գեղացի կուզայ Փիլենկովո եւ ինչ խմբազրէ կոչ մը ուղղուած Սոչիի գործիչներուն ու հայ գիտացիներուն, որ վերջ տան «արկածախնդրութեան» եւ ռուսներու ձեռք գործիք ըլլալուն», - հայտնում է Սոչիի ՀԱՍ-ի նախագահ Արամ Հակոբջանը²³: Ձինարսափ արված Գազրայի և Պիլենկովայի հայ բնակիչներին վրաց զինվորները սկսում են անխնա քաղանել: 1919թ. ապրիլի 24-ին այդ բնակավայրերի հայկական խորհուրդները դիմել էին Վրաստանի ՀԱՍ-ին նաժակով, որտեղ մասնավորապես առված է. «...Այդ շրջանների անպաշտպան ու խաղաղակեաց հայութիւնը ենթակայ է վրաց զօրքերի անկողոր ու անխիղճ հալածանքներին: Վրացիների կողմից քաղանկում են ախտի բոլոր հայերի ունեցւածքը, տանուք են անատուները, ծիները, կողոպտում են հայերի խանութները, ահազին քով հայեր են ձերբակալուած, մեղարկելով նրանց, որ իբր թէ նրանք օգնել են Կամատրոական զօրքերին: Վրաց զինուորների կողմից արատաւորում է շրջաններիս հայերի դարերով սրբազորուած օջախը՝ բռնաբարելով հայ իգական սեռը... Վրացիների հալածանքները... անցան իրենց չափ ու սահմանը, մանաւանդ Պիլենկովայի շրջանի հայութեան վերաբերմամբ, որտեղ եղան նաև սպանութեան դէպքեր», ինչպես նաև «եսայնորդ հիշեալ շրջանում ստիպած լինելով իրենց կեանքը, գոյքը, պատիւը պաշտպանելու համար քաշել են լեռները և ինքնապաշտպանութեան դիմել գերազանց դժբեղի դէմ: Ներկայումս Պիլենկովայի շրջանի Քրիստաֆորովո, Օվա, Չորագիւղ... շրջապատուած են վրացական զօրքերով, հայերի տները կողքի են մատուած վրացիների կողմից... վերջիններս ու հայերի միջև տեղի ունի անհասարկութիւն»²⁴: Օգնություն չստանալով «աշխուակներից» և անկարող լինելով սեփական անբավարար ուժերով պահել 15 կմ երկարությամբ պաշտպանական գիծը, մայիսի 4-ին հայ գյուղացիները ստիպված են լինում զիջել այն²⁵: Հրաժարվելով զինաթափվել, հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատները, որոնց օգնության էին հասել նաև Սոչիի հայերը, անցել էին լեռների վրայով դեպի Ադլեր, տանելով իրենց հետ բնակչության մի մասը²⁶: Այսպիսով, ամենակճօտական օրերին Պիլենկովայի ենթաշրջանի հայկական գյուղերի զինված դիմադրությունը կասեցրեց վրացական բանակի հարձակումը և, հետևապես, սահմանափակեց վրացական կողմի ձգրումները Սոչիի շրջանի նկատմամբ²⁷ մինչև այն պահը, երբ անգլիացիների վերջնագրի հետևանքով Վրաստանի կառավարությունը հրաման տվեց ասացիադաքման դադարեցման մասին:

Աբխազահայության մեջ կային արտագաղթի տրամադրություններ: Նրանք կարծում էին, թե Աբխազիայում այլևս ապրել հնարավոր չէ և պահանջում էին

իրենց տեղափոխել Հայաստան: Հակասակ դեպքում մտադիր էին մեկնել ցանկացած այլ երկիր²⁶:

1920թ. ամռանը Երևանում որոշվել էր «Կառավարության մակարդակով պաշտպանել արխազահայության շահերը: Ելնելով նշվածից, նպատակահարմար էր համարվել առաջարկել Վրաստանի կառավարությանը՝ ճանաչել Սուխումի շրջանի բոլոր հայերին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի, քացատությամբ առանձին հրամարվողների, խնդրել պահպանել նրանց կապալավարծի իրավունքները ևս 2-3 տարով, որից հետո թույլատրել հայրենադարձություն ամբողջ շարժական զույգով, որը հնարավորություն կտար Հայրենիքում տեղիչել նոր տնտեսություն²⁶:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Արխազիայի հայ համայնքի համար Հայաստանի կառավարության կողմից մշակված ծրագիրը մոռացության մատնվեց, իսկ տեղի հայության կյանքում սկսվեց նոր ժամանակաշրջան:

BENIAMIN MAILYAN

FROM THE HISTORY OF ARMENIAN COLONY IN ABKHAZIA 1918-1920

After proclamation of independence of Georgia, Abkhazia was ruled by military force, which was under control of Georgian national council. The question of Russian-Georgian border and of the Abkhazian status evoked military conflict between Georgia and White movement from which suffered Armenian population of the Sukhumi district. In the November of 1919, there was opened the consulate of Republic of Armenia for protection of their interests in Sukhumi, that was committed to solve the issues of local Armenians' citizenship. The policy of government of Armenia, regarding that question differed from the opinion of Armenian national council of the Sukhumi district. The latter stood up for the statement of adoption the naturalization of Georgia, authorities of which promised land to local Armenian peasants for that. The intention of government of Armenia to repatriate the Armenians of Abkhazia wasn't realized.

ՇԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սուխում, - Հորիզոն, 10. I. 1918:
2. Хроника: армяне и фронт, - Кавказское слово, 10. I. 1918.
3. Գեղարևու, - Հորիզոն, 30. I. 1918:
4. Արշալույս Գ. Բիֆլիսից - Հիսիսային Կովկաս, - Հորիզոն, 26. IV. 1918:
5. По Кавказу: Сухум, - Кавказское слово, 27.II.1918.
6. Սուխումի դեպքերը, - Հորիզոն, 8. III. 1918:
7. Ռուսական իշխանությունը երկրամասի հայ բնակչությանը, որի մեծ մասը ծխախոտագործությամբ էր զբաղվում, համարում էր ժամանակավոր վերաբնակիչ և օտապետության հարստակցություն չէր տրամադրում: Յարական իշխանությունները, ունենալով հատուկ նպատակ՝ օտապնել Սևծովյալը, մեջընդմեջ ձեռք էին առնում հայաբնակյան միջոցներ վարձանալ հայ և հույն քուրդսիպասակ

գաղթականների դեմ, նրանց արհեստական միջոցներով դուրս հանելու համար։ Քանի որ այդ քանը խոշոր կալվածատերերի շահերին վնասակար էր, ապա օտարախառակ հայերի և հույների դիմումները պաշտպանություն էին գտնում նրանց կողմից և արտացոլում անբոլշ ժամկետով հետաձգվում էր, իսկ տարիներն այդպես անցնում էին... Արխազիայի հայ բնակչության թվաքանակը 1918-1920 թթ., ըստ տարբեր տեղեկությունների, տատանվում էր 25000 մինչև 30000: Տես ՀԱԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 11 և ք. 80: Օստ օսա հետազոտողի, «արխազահայության 87 %-ը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ: առևտրում, արհեստավորական և արդյունաբերական արտադրություններում ընդգրկված [հալազզի] անձանց մասնաբաժինը համապատասխանաբար չէր գերադասում 7 %-ը... արխազահայերի 1/6 բնակվում էր ք. Սուխումի սահմանագծում, արևարարդյունաբերական խավը երբեք չի եղել այդ խմբի կողմը, ինչպես [յա եղել է] հայերի միջև Կովկասի այլ քաղաքներում» (Տես Կымалов М., Этнокультурное разнотие армян в Абхазии, - Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР, Москва, 1985, с. 108-109): Հայերը մեծ դեր ունեցան երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում: Եկամուտները հնարավորություն էին տալիս կանխիկ վճարել կապալավարձը: Փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր արխազ հողատերերի և հայերի միջև բարեդասցիական կապերի ամրապնդմանը: Եւ ոչ միայն այդ պատճառով: Այսպես՝ արխազ ազգազրազես և լուսախորհչ Սիմոն Բասարիան XX դարի սկզբին գրում էր, որ «հայերը... շատ զգույշ են արխազների նկատմամբ, ընդունում են արխազների պատմական, իրավական և բնիկության իրավունքները տարածքի նկատմամբ, իրենց Արխազիայում համարում են հյուր, հաճույցով բացում են իրենց դռները արխազների աթոյն և ամեն կերպ փորձում են ընդօրինակել նրանց հյուրասիրությունը: Հայերի մեծ պատվին պետք է վերադրել նաև այն, որ այն միակ ազգն էր Արխազիայում, որը խնամքով էր վերաբերվում հնագույն արխազական տեղամուկներին: Նրանց քրոյր գտղերը կրում են հնագույն արխազական տեղամուկներ»: Տես Սկանյով Ա., Արխազիայի հայերը անցելու են ներկայում, - Համչին Եւ համչինահայրաթին, Երեւան-Պլրուք, 2007, էջ 82: Հայկական և արխազական համայնքների միջև հարաբերությունները, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ դրական էին: Արխազների և մեզրեյների շահերը (1897 թ. մարդահամարը ցույց տվեց, որ Սուխումի շրջանում բնակվող 25875 վրացիներից՝ 23810 մեզրեյներ էին), առկայն, բախվում էին, քանի որ վերջիններս, ծչակելով եզիպատազորն, վարողազան շահավետ հարաբերություններ հաստատել արխազ հողատերերի հետ: Մեզրեյ գյուղացիների միջավայրում նպաստավոր առաջարեզ էր ստեղծվել Ինչախիսական և սոցիալիստական քարոզչության համար, ինչը Լա անընդունելի էր արխազ ազնվականների համար:

8. Հայերը պարտադրված են եղել պաշտպանելու խորհրդային կառույցը, քանի որ նրանց 1918 թ. ընտրություն էին կատարում ոչ թե սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի՝ այլ ցեղասպան Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս միտքը հնչում է Բարսիլի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Բ.Քալկուլի հուշերում: Լա գրում է. «Армяне в течение всего процесса русского революция не скрывали своей приверженности к России, видя в ней

естественную и единственную защиту от полного их физического истребления, и в этом их инстинкте самосохранения лежит и объяснение непротивленчества армии русскому большевизму и порою даже фактического их сотрудничества с большевиками. Армяне откровенно и многократно заявляли: ... "лучше большевики, они все же русские, чем турки" (Байков Б., Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.), - Архив Русской Революции, т. IX, Берлин, 1923, с. 191).

9. Առևտրի անվանումների արժիք, - Բանվորի ծայր, 26. X. 1919:
10. Дзиллария Г., "Кавказ", Сухум, 1981, с. 39.
11. Աշակ, 28. III. 1919:
12. Ավարտելով Կովկասյան պատերազմը 1864 թվականին՝ Ռուսական կայսրությունը վերջնականորեն ամրացրեց իր կազմում Կովկասին հարակից Ան ծովի ափը: Դրա հետևանքը եղավ նաև հազարավոր լեռնականների հեռանալը սուլթանական Թուրքիա: Բազմաթիվ արխագներ, դժոխ լինելով Արխագական հնցնավար իշխանապետության վերանալուց, արտագաղթեցին պատմական հայրենիքից նաև 1877-1878 թթ. օտարերկրյան պատերազմի ընթացքում: Օսմանյան կայսրության տարածքը գաղթած արխագները ձանձվեցին իրենց մոտակիկները:
13. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61:
14. По Кавказу: Сухум - Кавказское слово, 27.II.1918.
15. Արշարյու Գ, ՅիՖիլիսից - Չուփապին Կովկաս, - Հորիզոն, 24. IV. 1918:
16. Առևտրի դեպքերը, - Հորիզոն, 8. III. 1918:
17. Гаммахрия Д., Гогия Б., Абхазия - историческая область Грузии. Тбилиси, 1997, с. 90.
18. Джугели В., Тяжелый крест (Записки норологеравонца), - Борьба, 22.XII.1918.
19. Հայերի դուրբիկը Առևտրի շրջանում, - Հորիզոն, 26.V. 1918:
20. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 12:
21. Կոմիտեզբեր, 4 սյուլուն 1919.
22. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61: 1926 թ. ճարտարամարդ հաստատում է հայաբնակչուկը մեծամասամբ արխագ բնակչուկրուն ունեցող Կողրի և Գուրյաուսաի գաղթածներում: Տե՛ս Առաքա Ղ., Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии, Сухуми, 1989, с. 16-20, таблица N 5.
23. Гаммахрия Д., Гогия Б., Նշվ. աշխ., էջ 91: «Առևտրուի մեց կան քանի մը հայ սոց. դեմոկրատներ՝ ուսուցիչ Աղայրեգեանի գլխավորութեամբ: Անոնց դերն է զօրակորին առջև սողալ եւ հանելի ըլլալ տիրուկին: Անոնց արգելք կը յարուցանեն իոն հայբնական իրապատասարան հաստատուելուն, քայց կը պարտուին: Ընդգրկած են վրացական օրիէնուացիա և հայախայաստանեան քաղացականութիւն» . - գրուկ է Սուլիի ՀԱԱ-ի նախագահ Արամ Հակոբյանը: Տե՛ս Արեմուսահայ գաղութ մը Կովկասի մեց, - Հարեմից, 1931, դեկտեմբեր, էջ 153-154: Դրապարակուկը ստորագրուկ է «Կարեն», որը ըստ Ա.Կարդայանի բացատարուան, Արամ Հակոբյանի կեղծանուններից էր: Տե՛ս Չայն հանչեանական, 2008, հունվար-մարտ, N 1-2 (42-44):

24. ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 408, ք. 61: Երևանում 1918-1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատական «Կայծ» ծագման (խմբագիր՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ, տնտեսագետ և հրատարակախոս Թադևոս ՀԱՍՊՐԱՅԵՅԱՆ) ամօնի հակված էր «պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մենչկեկների կասապարությանը»: Տես Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ., Երևան, 2005, էջ 48:
25. 1920 թ. Սուխումի ՀԱՍ-ի անդամները դիմելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին գրում էին՝ «Շնորհի ընտրվի Ազգային Խորհրդի գործունեության և վարած քաղաքականության. չքրեանի հայությունը վերջին երեք փորձերտ տարիների ընթացքում ապրել է անհամեմատ ապահով վիճակում, քե՛ միջական, քե՛ կուլտուրական տեսակետից և շատ կողմերով նախանձեղ օրինակ կարող է համարել Անդրկովկասի այս կամ այն անկետում ապաստանած հայության քնկորների համար: Սուխումի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի գլխավոր խնդիրն է եղել, որ չքրեանի հայութիւնը այնքան ժամանակ, ինչքան որ նա ապրում է այդ չքրեանում, իր բախտը կապի տեղական միս ազգերի հետ և նրանց ինտ համալգործակցելով ու քաղի դրացիական հարեանութեամբ ստեղծի ինչպես չքրեանի, այդպես էլ իր համար ապահով դրութիւն՝ [ապրել] չքրեանում իբրև իրաւատէր և պարտաճանաչ քաղաքացի, օգուել իբրև լիազօր քաղաքացի դեմոկրատական հասարակարգի պարզեամ բոլոր իրաւունցներով, կատարել իբրև պարտաճանաչ քաղաքացի պետութեան հանդէպ ունեցած բոլոր պարտականութիւնները: Ահա սա է եղել [Սուխումի ՀԱՍ-ի] վարած քաղաքականութեան ընդհանուր ոգին: ...Դրութիւնը հասկանալու համար պէտք է ի նկատի ունենայ, որ հայ գիտացիութիւնը նախ քան յեղաշինութիւն ապրում էր տեղական յարեալ իշխանների հողերի վրայ եւ [նրանց] մշակելու համար կապալավարձ էր վճարում, իսկ յեղաշինութիւնից յետոյ նա տեր է դարձել իր ձեռքում գտնուող հողաբաժիններին և արդէն երեք տարի է, որ կապալավարձ չի վճարում: Բացի այս, հայ գիտացիների ձեռքում գտնուում են չքրեանի յաւաքոյն հողաբաժինները: Որպես զի հայ գիտացիութիւնը կարողանայ պահպանել իր հողերը եւ տնտեսութիւնը, նա պէտք է [Վրաստանի] քաղաքացի լինէ: Հենց այս նպատակով է, որ Սուխումի Երջանի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի կողմից հրատարակ. [տեղի] հայութեան երեք համագործարները անհրաժեշտ են համարել դրական մտքով [ու՛րձե Վրաստանին] հայաստանութեան խնդիրը: ...Այլայն այդ ճանապարհով կարելի է պաշտպանել ժողովրդի [բարեկեցիկ] տնտեսական դրութիւնը: Իսկ եթէ հայ գիտացի իրեն օտարաճաբատակ չարաչարի, [Վրաստանի հանրապետության նկատմամբ] իր քաղաքացիական պարտականութիւնները չի կատարի, [այս] նա քշատ դրութեան մեջ կը ձգի իրեն եւ իրաւագործ էակ կը դառնայ, ինտեսայես] նրա հողաբաժինները գրաւման կենթարկեն հարեանների կողմից, որոնք իբրև պետութեան հայատակներ եւ իրաւազօր քաղաքացիներ չեն թողնի [սա հողաբաժինները օտարաճաբատակների ձեռքին: Բացի այս չու՛ն տարրերն էլ գրծի կանցնեն եւ հայերը շատ պատահարների եւ վտանգների կենթարկնեն: ...Այս բոլոր դատողութիւնները միայն տեսական հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում, այլ իրոց հայ գիտացիների հողերը սխել են նրանց մեղրել հարեանները բռնազրաւել: Տես Վլախան] ՈՂՏՐՈՒՆԻ]. Սուխումի չքրեանի Հայոց ազգային խորհրդի հրատարականի առթիւ, - Բանվորի

ծայն, 28. III.1920: Քանի որ հողազուրկ մեզրել գյուղացիները 1918 թ. դարձել էին քրեչկիզմի կողմնակիցները Արխաջիայում, վրաց իշխանությունները նրանց մեջ ազգայնական տրամադրություններ էին տարածում՝ սոցիալական պահանջներից զերծ պահելու նպատակով: Այդ ցարդությունն հետևանքով մեզրելները, համարելով իրենց արտոնյալ տարր, սկսել էին ճրջել հայերի հողաբաժիններին և կարողությանը տիրելու համար: Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61-61 չրջ: Եւ ոչ միայն հայերի: Արխաջիայի տաս բնակչությունը բողոքում էր իր ազգային խորհրդին Թիֆլիսում, որ մեզրելները խլում են նրանց պատկանող հողերը: Տես Записки русского Сухумского округа. – Сочалл-Демократ, 31.I.1919.

26. «Սուխումի շրջանից, տրապիզոնցի հմուտ ծխամետ աղիմարերդներ Հայաստան կանչուցնի» ազնուացնելու Հայաստանի ծխամետը» (տես Ուլարեն. Հայ յեղափոխականի մը իշխատակները. է, հատոր, Լու Անդրեյս, 1952, էջ 298): 1919 թ. հուլիսի 21-ին Բաթումում, Սուխումի ճյուղի նախաձեռնությամբ, մեկնարկել էր տրապիզոնցիների հայրենակցական միությունների համագումարը, որի օրակարգում էր հայրենադարձության խնդիրը: Տես Աշխատար, 8.VI.1919: Նաև՝ Նոր Աշխատար, 25.VII.1919: Սուխումի շրջանում հայության իրավունքները պաշտպանելու նպատակով բացված Հայաստանի Հանրապետության հրապարտարանը, նախապատրաստական աշխատանքներ էր իրականացնում հայրենադարձության համար: Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, թ. 6: Նույն տեղում՝ ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 199, 200: Նույն տեղում՝ գ. 155, թ. 2, 7: Նաև՝ Կրասնանի Կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիվ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 95, թ. 2: Նաև տես Հայաստանի հիպատոսարանը Սուխումում, – ժողովրդի ծայն, 14.VIII.1919: Նաև՝ Լրատու՝ Սուխումի հիպատոս, – Աշխատար, 1. XI.1919: Նաև՝ Хроника Населенные армянского консула в Сухум, – Борьба, 1. XI.1919.
27. Դրուբինը Սոչում, – Աշխատար, 5. X. 1918: «Վրաց գինուրները, մասնատապես արխաջ միտոր հարիւրեակի մարդիկը անխնայ կը ծծեն հայ գիւղացիները իրեն քրեչիկը, ինչպես նաև հայտնի եղալ, որ արխաջերին «մասայրեան կուլեր են, արտօնելով բալանել հայերը»: Տես Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ, – Հայրենիք, 1931, հունիս, էջ 143-144:
28. ՀՅԴ-ի Կրասնանի 2-րդ ջայնական ժողով, – Աշխատար, 1. IV. 1918:
29. Борьба за Окотрбе в Абхазии (1917-1921). Сб. док. и мем. Сухум, 1967, с. 98.
30. «Այդ ձգտումներն ըստ իս, – զրում է դեպքերի ակամարեց, – պարզ են, հայերը բռնել են ծովազրի լապազին մասերը և տնտեսական խոշոր ոյժ են ներկայացնում: Մյայեստազորութեան, օրինակ, մեծ բաժինը հայերի մեծն է: Վրաց հանրապետութեան «սոցիալիստ» ղեկավարներն իրենց իմպերիալիստական ծրագրերը միջև Տուսաթ են հասցնում՝ ի նկատի ունենալով ծովաչը դարձնել վրաց գաղթավարը, որպէսզի բնակեցնեն Կրաստանի սակաւահողութիւնից նեղող գիւղացիներին: Այս հաշիւներին, ի հարկէ հայերը չեն կարող օգտակար լինել և, ահա, եսեսи прееззает и непрееззает стареются сь еахотъ»: Տես «Հորիզոն»-ի քրթակիցներից, – Հորիզոն, 4.X.1918: Կրացական ազգային պետության առեղծման նպատակին զոհաբերվում էին Կրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների չափերը, որի հետևանքով նրանց և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամա թե ակամա լարվում էին: Ազգային փոքրամասնությունների պահանջները վրաց ցարդական շրջա-

նակների կողմից երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակակոլագական»: Ազգայնական կարգախոսների շարքը վրաց ժողովրդի համայնքման նպատակով՝ քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Կեչապեի, Չվազալա, Գոտուա, Մաչաբեի և այլք) օգտագործում էր ներքին բշտամու գաղափարը՝ հանձնին ազգային փոքրամասնությունների: Դրա հետևանքով պակաս էին նաև դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մամուլում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում: Ազգայնական թևի ելույթների մասին վրաց սոց-դեմ. պաշտոնաթերթը գրում էր՝ «Смысл казался им речи сводился к тому, что все армяне, русские, осетины и проч. – враги грузинского народа, что против них надо принимать репрессивные меры. Изгнание армян в Армению, русских в Россию...». Տե՛ս ևս մեկուսի ձայնի հայերի հարցում, – *Борьба*, 2.II.1919. Այդ քաղաքականը զուգակցվում էր վրաց հասարակության ներսում ազգայնական տրամադրությունների անմատչեղ առում, որը տեղերում երբեմն վերածվում էր հայաստանի միջոցառումների, քանզի վրաց հասարակության մի մասը տողորված էր հայաստան տրամադրություններով: Վրաստանի ՀԱՍ-ի անդամները արձանագրում էին, որ «այս բնակչության նկատմամբ շուրջ երկու տարի տարվող անվտանգության և ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթե ամեն հայ դիտվում է իբրև պետության բշտամի... Ամբիս Վրաստանի գոյության երկու տարում հակահայությունը ոչ թե թուլացել է, այլև հակասակը՝ ներգրավել է վրացական հասարակության նորանոր շրջանակներ, վերածվելով մտավորական երևույթից գանգվածայինի» (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, ք. 2-6): Ենթադրվում էր, թե հակահայական երևույթները հիմնականում պայմանավորված էին Վրաստանի տնտեսական դիրսում հայ գործարարների առաջնային դերով, որոնց մրցակցությունը կամա թե ակամա դժվարացնում էր վրաց քուրծուազիայի կայացումը: Տե՛ս Իսխանյան Ե., *Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма (критический анализ)*, Тифлис, 1914.

31. Տե՛ս *Меморандум представленный мирной конференции делегацией Грузинской республики и карта Грузии*, – *Свободная Грузия*, 13.IV.1991.
32. Աշխատատեր, 21. V. 1919:
33. Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ, – *Հայրենիք*, 1931, դեկտեմբեր, էջ 164:
34. Մենչեիկեան տորիզը, – Աշխատատեր, 21. V. 1919:
35. 1919 թ. մայիսի 3-ին վրացական գվարդիայի հրամանատար Վ. Զուրաբիձե գրանցել էր իր օրագրում. «В час дня наша колонна выступила из Гагр для обезоруживания армянских горных поселков. Не хотелось новым насилием и новой борьбы, но все средства иссякли и терпение истощилось...», Տե՛ս Դախուել Ե., *Техелый крест*, Тифлис, 1920, с. 146.
36. Գոնուաշի Ա., Սոյիի վերջին դէպքերը, – Աշխատատեր, 5. VI. 1919:
37. Այդ մտադրության մասին է վկայում Վրաստանի արտոգործնախարար Ե. Գեգեձկորու հարձակման օրը հնչեցրած հայտարարությունը, թե Վրաստանը չի հրաժարվում Սոյիի շրջանի նկատմամբ իր հակակոլագություններից: Տե՛ս Կրեմլեյնոե Սобрание, 17 апреля 1919 г., – *Кавказское слово*, 25.IV. 1919.
38. Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 16:
39. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 56:

**ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՐԱԲՈՒՄ 2008 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՉՈՐՔԵՐԻ
ԵՐԿՐԻՑ ԳՈՒՐՍՔԵՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

Առաջին հայացքից մեկ տարին ընդգծելը կամ ասանձնացնելը կարող է թվալ ոչ թավարար՝ պատմական ժամանակահատվածը ընդհանրացնելու համար. սակայն Իրաքի պարագայում 2008 թվականը իրոք չորստարժանի էր:

Խնդրո առարկա հարցը պայմանավորված էր նրանով, որ 2008 թ. վերջին լրացավ Իրաքում միջազգային ուժերին Միացյալ ազգերի կազմակերպության՝ (ՄԱԿ-ի)¹ տված մանդատի վերջնամաճնեղը:

2007 թվականի սեպտեմբերին քրիտանական զորքն արդեն դուրս էր քերվել Իրաքի նավթով հարուստ քաղաքի՝ Բասրայի տարածքից, սակայն լիովին չէր լքել այդ շրջանը, տեղաբաշխելով իր ուժերը օդանավակայանում և դրա մոտակայքում²: Հակաիրաքյան կոալիցիայի կազմում Մեծ Բրիտանիան 2008 թվականին 41.000 զինծառայող էր կենտրոնացրել Իրաքի հարավում, հատկապես Բասրայում³:

Նախատեսվում էր մինչև 2008 թվականի կեսերը Բրիտանիայի քոլոր զինծառայողներին դուրս բերել Իրաքից: Բանակցությունները Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ադոլֆոն Բլաունի և Իրաքի ղեկավարության միջև, այդ ժամկետի մեջ տեղավորվելու ասումով շարունակվեցին մինչև 2008 թվականի ավարտը:

Սակայն կարևորը Իրաքից ամերիկյան զորքի դուրս քերման հարցն է: Դրա շուրջ բանակցությունները հանգեցրին անվտանգության համաձայնագիր կնքելու անհրաժեշտությանը: Իրաքի կողմից ԱՄՆ-ի ներկայացուցչի հետ բանակցում էր Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ Մալիքին: Եղանակավում էր որպես վերջնական ժամկետ 2011 թվականը: Ենթադրվում էր, որ ամերիկյան զորքը վերջնականապես կհեռանա Իրաքից, այնտեղ թողնելով մի քանի ամերիկյան ռազմակայան⁴:

Ուշադրության արժանի է այն խողովրդանը, որ կոալիցիոն զորքերի ներկայությունը Իրաքում ժողովրդին չբերեց խոստացված ազատությունների ու կարծեցյալ հանդարտության, խաղաղ պայծանների պատրանքն անգամ: Ահաբեկությունների ալիքը ոչ միայն չթուլացավ, այլ դարձավ սովորական երևույթ. Իրաքում կոալիցիոն ուժերի ներկայության ռոլը ընթացքում:

Թիրախ էին դառնում նաև մզկիթները ու այնտեղ հավաքված անձինք:

Այսպես, 2008 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Բաղդադում, շիաների երկու մզկիթների մոտ իրականացված ահաբեկություններից զոհվեց 12 և վիրավորվեց 31 մարդ: Առաջին ահաբեկությունը իրականացրել էր ականված ավտոմեքենայով մահապարտ ահաբեկիչը Ջահրանիայի շրջանում: Այդ պայթյունից զոհվեց 7 և վիրավորվեց 21 մարդ:

Երկրորդ պայթյունը տեղի ունեցավ Բաղդադի տարածքում, դարձյալ մահապարտի իրականացրած ահաբեկության հետևանքով:

Այնատու է շիա և սուննի բնակչության միջև հակամարտության դրսևորումը: Նաև վերջը նշվածի օրինակով, քանի որ այդ երկու շրջաններն էլ գտնվում են Բաղդադի արևելքում և հիմնականում բնակեցված են շիաներով: Այդ նույն օրը՝ հոկտեմբերի 2-ին նրանք նշեցին Իդ ալ Ֆիթր տոնը, ինչը Ռամադանի ժոմապահության ավարտն է նշում: Սուննիների մոտ այդ նույն ծիսակատարությունը նույն՝ Իդ ալ Ֆիթր անվանումով, սկսվել էր մի քանի օր առաջ: Իշխանությունները նախագոչառեցել էին, այդ օրը սպասվող հնարավոր ահաբեկությունների մասին, սակայն դրանք կանխող միջոցառումներն ինչպես ցույց են տալիս իրադարձությունները, քավարար չէին⁶:

Այս և նման այլ իրադարձություններ ցույց են տալիս, որ ամերիկացիների Իրաքում սանձազերծած պատերազմը ոչ միայն չի նպաստել առանց այն էլ դժնդկարտիչ ինստիտուտներ չունեցող և այս հարցում սեփական պատկերացումն ունեցող իրաքյան ժողովրդի խաղաղ գոյակցության, ինչպես նաև կենսապայմանների բարելավմանը, այլ ճիշտ հակառակ պատկերն է: Միջդավանական պայքարը մահմեդականների շրջանում ու միմյանց հանդեպ անհանդուրժողակամությունը ահաբեկությունների շղթա է կազմում, որի զոհն են դառնում խաղաղ բնակիչներ:

Ծայրահեղականների իրականացրած ահաբեկությունների հետևանքով եղան զոհեր նաև Իրաքի հայազգի բնակչության շրջանում:

Միայն 2008 թվականի հոկտեմբերին մեկ տասնյակից ավելի քրիստոնյաներ ահաբեկություններից խուսափելով ստիպված են եղել լքել իրենց տները, պատախարվելով հարևան գյուղերում բնակվող ազգականների մոտ կամ հավաքվելով իրենց բնակավայրերում գտնվող եկեղեցիներում:

Այդ նույն ժամանակահատվածում՝ հոկտեմբերի 12-ի ուշ երեկոյան Իրաքի Մոսուլ քաղաքում երաժշտական խանութի վրա սուննի ծայրահեղականների զինված հարձակման հետևանքով սպանվեց հայ գարծարար Վարդգես Բաթուլը, որը այդ խանութի սեփականատերն էր: Նրան ձանաչում էին «Աբու Յամարա» մականունով: Նրա խնամքին էին գտնվում մայրը, կինը, դուստրը և մահացած եղբոր ողջ ընտանիքը⁷: Ինքնին հասկանալի է, որ տղամարդու կրոնատեղ պատերազմական իրավիճակներում առավելապես, իսկ Իրաքի նման արաբական երկրի պարագայում հատկապես, նշանակում է ողջ ընտանիքի կերակրողի և ապավենի կրոնատեղ: Այսին պայմաններում նաև այն համագամանքը, որ ողջ մնացածները նույնպես ենթակա են տարբեր վտանգների և նման իրավիճակում պարզապես ապագա չեն տեսնում ո՛չ գործարարության և ո՛չ էլ իրենց ընտանիքի անդամների ապահովության համար:

2008 թվականի վերջին սուլայներով Իրաքից Հայաստան հայրենադարձվածների թիվը կազմում է մոտավորապես 900 մարդ⁸: Այդ ընտանիքները, հնարավորության ափսոսանքներով, գտնվում են հասարակության հոգածության ներքո:

Իրացի ներգաղաթյան մթնոլորտը իր լարվածությամբ չի նպաստում բնութագրումների և ահաբեկությունների օրագրմանն ու մեղմացմանը: «Amnesty International» իրավապաշտպան կազմակերպության տվյալներով, Իրաքում բնութագրումների չափերը 2005 թվականից մինչև նշված ժամանակահատվածը, այսինքն քրոկովին վերջերս, զգալիորեն ավելացել են, վկայելով, որ մահապատիժը սպառված արդյունքին չի հանգեցնում:

Նկատելի փաստ է, որ 2003 թվականից արգելված մահապատիժը, որպես պատժի առավելագույն չափ, Իրաքում արգելված էր, սակայն արդեն 2004 թվականին իրաքյան ժամանակավոր կառավարությունը երկրում կարգուկանոնի ապահովման պատճառաբանությամբ վերստին ընդունեց այն, որպես անհրաժեշտություն:

Կազմի կոլլոկ շրջանում, որտեղ և գտնվում է իր հայտնի դաժանություններով առանձնացող բանտը, ժամանակին կախաղան հանվեց Իրաքի նախկին նախագահ Սադամ Հուսեյնը:

Ժամանակը ցույց է տալիս, որ Իրաքի «ժողովրդավարական» կառավարության վարած քաղաքականության պայմաններում նրա ճակատագրին են արժանանում նաև ապստամբ բանտարկյալները, որոնց պատեղ զաղտնիության պայմաններում կախաղան են հանում: «Այս մասին հաղորդում է քրիստոնական «The Independents»-ը: Սպանվածների միշտ քիվը հայտնի չէ, քայք ենթադրվում է, որ Իրաքում աներիկյան զինուժի ներկայությունից հետո մահապատժի են ենթարկվել հազարավոր անմիջ: Պարբերականը փաստում է, որ այդ սպանությունների մասին տեղեկություններ չեն հրապարակվում, սակայն զոհերի մեծամասնությունը ապստամբներ են, ընդ որում նրանց մահվան դատավճիռը կայացվում է հապտապ»⁶:

Իրաքյան բանտերի դաժանությունը հայտնի էր շատ վաղուց, անգամ 1958թ. հուլիսի 14-ի հեղափոխությունից առաջ, երբ երկիրը դեռևս անկախություն ձեռք չեր բերել: Եվ ամոթալի է, որ տասնամյակներ անց նման պատկերները կրկնվում են հանրապետական Իրաքում, այն էլ նման քաղաքական իրավիճակում, կեղծ կամ չափերտակիր ժողովրդավարության անվան տակ, ի հաշիվ երկրի ազգաբնակչության նպատակների ու տարրական իրավունքների ապահովման մասին ստանձնած սին խռատումների:

Թվական հետաքրքիր և խաչաքոյր պատկեր է ներկայացնում Իրաքի արտաքին հարաբերությունների տեսադաշտը: Եվ այս հարցում նույնպես տեսանելի է Վաշինգտոնի ձեռագիրը, ինչը պաշտոնական մակարդակով թելադրվում է Իրաքին, Այն է՝ քաղելավել հարաբերությունները իր անմիջական հարևանների հետ: Այդ հարևանների թվում են նաև Սիրիան և Իրանը, որի հետ 1980-1988 թթ., շուրջ ութ տարի տևած պատերազմում և՛ Իրաքը և՛ Իրանը բազմաթիվ մարդկային կորուստներ կրեցին, էլ չհաշված տնտեսական վնասների չափը երկուստեք: Այդ ամենի արդյունքում բնական է, որ երկու երկրների հարաբերությունները քննամական էին: Իսկ մղված պատերազմն էլ

աբյուցակի և անարդյունավետ, պատերազմող կողմերի համար: Ց-ց թիվը աարզվեց, որ պատմական ձևախառնակը է նրանց համար:

Սակայն, քանի որ Իրաքը մինչև օրս կրում է սուննի և շիա մահմեդականների միջև անհանդուրժողականության ոչ միայն վտանգները, այլ նաև քաջահայտ դրամորոշմանը, զինված ահաբեկությունների կրկնություններով ու սպառնալիցաներով, ակնկալվում է, որ Թեհրանը ի վիճակի է Բաղդադի հետ քարտեզիական հարաբերություններ հաստատել, հաշվի առնելով այն, որ Իրաքը ղեկավարում է շիա մեծամասնությունը: Այդ հանգամանքը դիվանագիտորեն օգտագործվում է և ուշադրության չըջանալու է գտնվում ինչպես րոն Իրաքում և Իրանում, նաև արևմուտքի կողմից: Ավստրալիայի հարցը եռակողմ հետաքրքրությունների դիվանագիտական դաշտում է:

Հարևան այդ երկր՝ երկրների միջև հարաբերությունների կարգավորմամբ, խնդիր է դրված նպաստելու Իրաքի ներսում հասարակական-քաղաքական իրադրության կայունացմանը և քարելավմանը: Թեև Իրանի նախագահ Ահմադինեջադը այլ համոզման է՝ «Մեր պետությունների բջնամինները երբեք չլին ցանկանա, որպեսզի Իրանը և Իրաքը միասին լինեն և ամրապնդեն միմյանց», ասել է նա⁶:

Ինչևէ, 2008 թվականի մարտի 3-ին Իրանի նախագահի այցը Իրաք ավարտվեց: Ահմադինեջադի վրա փաստորեն դրված էր խաղաղասիրական առաքելություն: «Նա պետք է հանդես գար «հարազատի» կերպարով, իսկ Իսլամական հանրապետությունը իրացրինների համար «ավագ եղբոր» կերպարով: Թե որքանով է լուծված այդ խնդիրը, ցույց կտա ժամանակը, սակայն նախադրյալները, կարծես թե ստեղծված են հիմնավոր»⁷: Հողվածները այս մասին կրում են հատակ և նպատակաւաւալ վերնագրեր, ինչպես այս մեքերովող նյութին է՝ «Ահմադինեջադը ձեռք բերեց երկրորդ տուն և նոր էջ քայցեք իրանա-իրաքյան հարաբերությունների պատմության մեջ» կամ «ավագ եղբոր» հետ համեմատելը:

Հետաքրքիր է նաև նշված այցի հետ կապված հետևյալ դրվալը՝ Իրանի նախագահը անձամբ է ցանկություն հայտնել այցի ընթացքում մնալ Իրաքի նախագահի արտանիստ վայրում: Եվս մեկ պրապոզիտական առաջարկ, քանի որ Իրաքի նախագահ Թալաբանին ազգությամբ քուրդ է, նրա հարկի տակ զիշերելը դիտվեց որպես քուրդի հետ միասնության արտահայտություն⁸:

Իրաքում ամերիկյան զորքերի հրամանատարը՝ զեներալ Ռեյմոնդ Օդիերոնն Իրանին մեղադրում էր իրաքա-ամերիկյան համաձայնությանը հակառակելու մեջ:

«Ես կարծում եմ, որ իրանցիները օգտագործում են իրենց կապերը Իրաքում, որպեսզի ցանան ազդել նրանց պոտենցիալ քվեարկության արդյունքի վրա խողիդարանում» ընդգծել է զեներալը Washington Post թերթին տված հարցազրույցում: Նա ավելացրել է նաև, թե ամուր հիմնավորված փաստեր չունի պատգամավորների կաշառվելու մասին, սակայն հարցախոյզի զեկույցները ցույց են տալիս և հանգեցնում իրանցիների ցանքերին «վճարել մարդկանց որպեսզի

նրանք դեմ քվեարկեն համաձայնությանը»: Իրացի վարչապետ ալ Մալիզին նրա ասածը հերքեց¹²:

2008 թվականի հոկտեմբերի 22-ից-29-ը Իրանի Իսլամական հանրապետության այցելած Բարզանիին Թեհրանում ընդունել է Մահմուդ Ահմադինեջադը: Իրանի նախագահն ընդգծել է, որ իր երկիրը խիստ կարևորում է Իրացի միասնությունն ու անկախությունը՝ «եթե քոչոր խմբավորումներն Իրացում ձեռք ձեռքի տան, ապա կարող են ապահովել երկրի անվտանգությունը, արգելել օտարների միջամտությունը»¹³:

Այդ ընթացքում Իրանի նախագահին ուղեկցում էին մի շարք նախարարներ և բարձրաստիճան անձինք:

Սպաալոդ դրական տեղաշարժերն Իրացի և Իրանի միջև հարաբերություններում, եթե զրանցվելու լինեն, ապա դրանք կնպաստեն նաև Իրացի ներքաղաքական իրադրության կարգավորմանը¹⁴: Ուշադրության արժանի են նաև նախատեսված համատեղ ծրագրերը՝ զրուսաշրջության զարգացում, Բաղդադի ենթակառուցվածքային վերականգնում, համակարգող խորհրդի ստեղծում, ֆինանսավորման ապահովում, մշակութային կենտրոնի կառուցում Բաղդադում, ապահովելով համալիրների սպասարկման ղոլորտը: Այդպիսի շարք ասաց Թեհրանի և Բաղդադի միջև Իրացի այդ քնաշակասների վերականգնման համաձայնություն էր կնքվել¹⁵:

Իրացի նախագահ Ջալալ Թալաբանու և Իրանի նախագահ Մահմուդ Ահմադինեջադի քանակությունների էիմքում այն համոզումն էր, որ տարածաշրջանում ռազմական ճանապարհով խնդիրներ լուծելու տարբերակն իրեն սպասել է և անարդյունավետ է: Եվ սա այն պայմաններում, երբ ամերիկյան քաղաքականությունը Իրացում ձախողված է, ամերիկա-իրացյան ռազմական հակամարտության արդյունքում քայքայված, անհանգիստ ու ցլատված Իրացն է:

Քանի որ 2008 թվականի դեկտեմբերի 31-ին լրանում էր ՄԱԿ-ի մանդատի գործողության ժամկետը Իրացում, ամերիկյան զորքերի ներկայության մասին համաձայնության նախագծի շուրջ տարածաշրջանները գնալով ավելի լուրջ քնույթ էին կրում: Կալին լուրջ կասկածներ, քե իրացյան կառավարությունն ու խորհրդարանը, ուր ուժեղ է Իրանի, ինչպես նաև օտարիկալ տրամադրված շիա խմբավորումների ազդեցությունը, հավանություն կտան նման նախագծի:

Վաշինգտոնում նույնպես Իրացի վարչապետ Նուրի ալ Մալիզիի հետ դժվար հույսեր էին կապում ներկայացվող փաստաթղթի շուրջ: Անհրաժեշտ էր երկրի կառավարության և խորհրդարանի աջակցությունը, ուր ասկա են Վաշինգտոնի հետ համագործակցության հակաօակրոդներ, որոնք ամերիկյան օազմական ներկայությունը համարում են երկրի անկախությանը հակառոլ և ցլատիլ դրսևորում:

2008 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Իրացի փոխնախագահ ալ Մալիզին Իրացում ամերիկյան զորքերի դուրսբերման ժամկետի մասին որոշման նախագիծը ներկայացրեց Իրացի ազգային անվտանգության խորհրդի անդամներին, որոնք են՝ նախագահ Ջալալ Թալաբանին, փոխնախագահները, ազգային ժող-

վի խումանց և տարբեր քաղաքական խմբավորումների ղեկավարներ: Այդ վաստաթուղթը պետք է արժանանար նախարարների կաբինետի քննարկմանց, հավանության դեպքում՝ ձայների երկու երրորդով հայտնվեր Իրացի ազգային ժողովում¹⁶:

Մինչ Գեներազոնն ու Մախուակ տունը, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության հետ ձեկտեղ Քաղաքի վարչակարգին կը էին անում կողմնորոշվել անվտանգության պայմանագրի ստորագրման հարցում, Իրացի արտգործնախարար Յոշիար Տեքադին հայտարարեց՝ «Սկզբունքորեն դեմ չենք պայմանագրին, սակայն պետք է փոփոխության ենթարկել դրա որոշ դրույթները»: Իրացում ընդլայնվում էին այդ պայմանագրին ընդդիմացողների շարքերը, այդ թվում նաև վարչապետ այ Մալիքիի կաբինետում: Իրացա-ամերիկյան այս պայմանագիրը Իրացում օազմարազաներ տեղակայելու և երկրի տարածքը, այդ թվում նաև օդային և ջրային, հարծակման նախաակներով օգտագործելու հնարավորություն էր տալիս ԱՄՆ-ին¹⁷:

Սակայն, Իրացում առանծնապես չէին շտապում, քանի որ ԱՄՆ-ի նախագահի դեմոկրատ թեկնածուն իր նախընտրական քարոզչության ընթացքում հաջողությամբ օգտագործեց ամերիկյան զորքերն Իրացից դուրս քերելու պայմանը:

Սիրիան Իրացի օկուպացումը ԱՄՆ-ի կողմից համարում է անկայունության աղբյուր:

Նկատի ունենալով Սիրիայի վերաբերումնը ճշված համաձայնագրի կնքմանը, ապա պատեղ նույնպես լուրջ տարածայնությունների ափս կալ: Սիրիան սկզբունքորեն դեմ էր արտահայտվում դրան: Սիրիայի նախագահ Քաշար Ասադը գտնում էր, որ այդ համաձայնագիրը Իրացը «աբսոնալիցի ճշտական աղբյուր կդարծնի հարևան պետությունների համար»:

«Սչխարհում ոչ մի տեղ չկա ավելի վատ պատկեր, քան այն, որը մենք տեսնում ենք Իրացում ամերիկացիների օազմական ներկայության պայմաններում» ընդգծել է Սիրիայի նախագահը:

«Սիրիայի սահմանամերծ չրգանի վրա օրերս ամերիկացի դեսանտայինների ձեօնարկած զրոից ցույց տվեց, թե Իրացի հարևաններին ինչ է ապատեմ Գեներազոնի հետ համաձայնագրի ստորագրման դեպքում», ասել է Քաշար Ասադը¹⁸:

Ինչ վերաբերվում է իրացյան կողմին, ապա նա պահանջում էր, որ ամերիկյան զորքը Իրացի քաղաքներից դուրս քերվի մինչև 2009 թվականի հունիս, իսկ ամբողջ երկրի տարածքից մինչև 2012 թվականը: Կարևոր հանգամանք էր, որ Քաղաղը անհրաժեշտ պայման էր համարում տվյալ համաձայնագրում ամրագրելը Իրացում ամերիկյան զորքի կարգալիծակի, այդ զորքի դուրսբերման ստույգ ժամկետները:

2008 թվականի հոկտեմբերին չրգանաօվղ վաստաթուղթը կը ված է փոխարինելու դեկտեմբերի 31-ին իր ժամկետը ավարտող ՄԱԿ-ի մանդատին: Այդ վաստաթուղթի նախնական տարբերակում Քաղաղը պահանջել էր ամերիկյան զորքի լիակատար դուրսբերումն ավարտել 2012 թվականին, երկու

կողմերի համաձայնության դեպքում՝ եթե այդ երկու կողմերը անհրաժեշտ չհամարեն ամերիկացիների հետագա ներկայությունը¹²։

2008 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Իրաքի նախարարների խորհրդի նիստում Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի կառավարությունը ահաբեկության դեմ պայքարի շրջանակներում Իրաքի կենտրոնական կառավարության, ինչպես նաև Հյուսիսային Իրաքի «Քուրդիստան» շրջանի ղեկավարության հետ բանակցությունների մեջ մտնելու որոշում էր կայացրել։

2008 թվականի հոկտեմբերի 14-ին Բաղդադ գործույվեց Իրաքում Թուրքիայի հատուկ ներկայացուցիչ Մուրադ Օզջելիքի գլխավորած պատվիրակությունը։ Նա Իսմաիլյաններ է ունեցել Իրաքի նախագահ Ջալալ Ֆալախանիի, վարչապետ Նուրի ալ Մալիքիի և հյուսիսային Իրաքի «Քուրդիստան» շրջանի ղեկավար Մասուդ Բարզանիի հետ, համարել պայքարի կոչ անելով կողմերին¹³։

Նշենք, որ Իրաքի բնակչության թիվը համաձայն վերջին տվյալների կազմում է շուրջ 28 միլիոն մարդ։ Երկրի հյուսիսում իրենց թվաքանակով գերակշռում են քրդերը, կենտրոնական շրջանում սուննի արաբները, հարավում բնակչության 60%-ը, չիա արաբներ են։ Հակաիրաքյան պատերազմից առաջ Իրաքում բնակվող քրիստոնյա ազգաբնակչության թվաքանակը կազմում էր 800 հազար մարդ։ Իրաքի հյուսիսային շրջանում բնակվում են նաև թուրքմեններ։ Երանց մի զգալի մասը դավանանքով չիա է, ինչպես քրդերին։ Հիանալի է սկզբանե կողմնորոշվում էին դեպի Իրան¹⁴։

Իրաքի վարչապետ ալ Մալիքին այդ նույն հոկտեմբերի սկզբներին, իրաչունենալով հասնել համաձայնության, հայտարարում էր, որ եթե մինչև 2008 թվականի վերջը ԱՄՆ-ի հետ համաձայնություն չկնքվի, ամերիկյան զորքի դուրսբերման շուրջ, ապա ինքը ստիպված կլինի դիմել ԱՄՆ-ին խնդրանքով, մանդատը երկարաձեռն համար։ Այդ դեպքում ամերիկյան զորքերը կգրվեն քաղաքների տարածքը լքելու հնարավորությունից և ստիպված կլինեն սկսել Իրաքից հեռանալ¹⁵։

«Իրաքյան կառավարությունը խորապես մտահոգված է աղմիբալ Մուսեմի հայտարարությամբ»՝ ասել է Բաղդադի կառավարության ներկայացուցիչ Ալի Դարադը։ Նա նկատի ունի որ արտահայտած «անվտանգության ճախողման» հնարավոր զարգացումները, եթե Բաղդադը չստորագրի նոր համաձայնագիր այդ երկրում ամերիկյան զորքերի կարգավիճակի մասին։ Իրաքյան զորքերը «պատրաստ չեն լինի իրենց անվտանգությունը ապահովել» մինչև ԱՄՆ-ի մանդատի ավարտը՝ հոկտեմբերի 31-ը, հայտարարեց նա։

«Այդպիսի հայտարարությունները չեն ողջունվում Իրաքի կողմից։ Բոլոր իրաքցիները և նրանց քաղաքական կազմակերպությունները գիտակցում են իրենց պատասխանատվությունը և վերաբերվում են համաձայնագրի ստորագրմանը իրենց շահերի տեսանկյունից»,- ասել է Իրաքյան կառավարության խոսնակը¹⁶։

Նախնական պայմանագրի պատրաստման փաստը հաստատել է ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության իրավասուն, նշելով, որ դրա ստորագրման վերջնաժամկետը դեկտեմբերի 31-ն է: Հենց այդ օրն է լրանում հակաիրաքսան կուսիցիայի ուժերի տեղակայման ժամկետը Իրաքում:

Իրաքի կառավարության խոսնակ Ալի ալ Դաբալը ընդգծել է, որ «Ամերիկյան զորքերի դուրսբերման ավարտը կհրականացվի առաջիկա երեք տարում»²⁶:

Ամերիկյան զորքերի քվաքանակը նշվում է շուրջ 150 հազար, մեկ այլ աղբյուրի համաձայն 158 հազար: Ինչպես խոստանում են Գեներալգրում, այդ զորախմբի քվաքանակը կկրճատվի մինչև 140 հազար, մեկ այլ աղբյուր շրջանառում է 150 հազար²⁷: Թերևս, նշված ժամկետների միջև հնարավոր է, որ տարբերություն լինի:

Այդուհանդերձ, ԱՄՆ-ի նորընտիր նախագահ Բարաք Օբաման մտադիր է մինչև 2010-ի կեսերն Իրաքից ամերիկյան զորքը դուրս բերելու իր ծրագիրը իրագործել: Այդ մասին 2008 թվականի հոկտեմբերի 10-ին հայտարարել է նրա ծնախորհրդ «անցումային» թիմի ղեկավարներից Ջոն Գոդեստան: Այդ թիմին էր իր «զորքերը հանձնելու» Ջորջ Բուշի վարչակազմը:

Գոդեստայի խոսքերով, ԱՄՆ-ի 44-րդ նախագահը ծգտում է Իրաքից զորքը դուրս բերել ավելի վաղ, իր խոստացած ժամկետներում: CNN հեռուստատեսությանը տված իր հարցազրույցում Գոդեստան նշել է, որ այդ ժամկետները համապատասխանում են նաև Բաղդադի ցանկությանը: Օստ նրա, ԱՄՆ-ը պետք է վերջ դնի Իրաքի պատերազմի վրա ամսական 10 մլն դոլար ծախսելուն:

«Մենք կարող ենք դրանից հրաժարվել, որպեսզի այնտեղ լինի կայունություն, և իրաքցիները իրենք պաշտպանեն իրենց երկիրը»²⁸:

Գարգվում է, որ մի ողջ երկրի ավերել, կարծեսցալ մահաբեր մատաչական քնաչնցման զենքերի վնասորտուքը և այդպես էլ չհաշտնաբերելը, քանի որ դատարկ ու անհիմն երևակայության արդյունք էր, Իրաքում ամերիկյան ծախսոված քաղաքականության և կեղծ դեմոկրատիայի աղետաբեր հետևանքները, երկում ստեղծված անկատալարելի քառու, ահաբեկչությունների մթնոլորտը կարող են դառնալ նաև կատակի աղբյուր և դեռ ծիծաղ հարուցել, թեև խորքային առումով այս և նման օրինակները ուղղված են հենց Ջորջ Բուշի վարչակարգի դեմ, նրա վարած քաղաքականության դեմ: «Նյու Յորքի մետրոլի մարդաշատ կայաբաններից մեկում կատակաբերները անվճար երեկ տարածում էին «Նյու Յորք քայմս» թերթի 2009 թ. հուլիսի 4-ի հազարավոր օրինակներ: Կեղծ համարի առաջին էլում կարելի էր կարդալ «Իրաքի պատերազմն ավարտված է» հոդվածը:

Տպագրված կեղծ համարի րովանդակությունը կրկնող կայքէջում կարելի է հոդվածներ կարդալ, թե ինչպես պետդեպարտամենտի ղեկավար Կոնդոլիզա Ռայսը զինվորականներից ներողություն է խնդրել նրանց Իրաք ուղարկելու համար, թեև գիտեր այնտեղ զանգվածային քնաչնցման զենքի քաղաքականության մասին: Հայտնում է «Ազգ»-ը «Կեղծ «Նյու Յորք Թայմս» ազդարարեց Իրաքի պատերազմի ավարտը» վերնագրով տեղեկատվական հոդվածով²⁷:

Ինչպես որ սպասվում էր, միայն 2008 թվականի նոյեմբերի վերջին չարաթում Իրաքի խորհրդարանը համաձայնություն տվեց 2011-ին ամերիկյան զորքի դուրսբերմանը: Այստեղ մնացող ամերիկացի զինծառայողները մասնավորապես պետք է զբաղվեն Իրաքյան ուժերի մալորման հարցերով: Իրաքի խորհրդարանը հավանություն է տվել ԱՄՆ-ի հետ կնքված անվտանգության երկկողմ համաձայնագրին, ըստ որի ամերիկյան զորքն Իրաքից վերջնականապես պետք է հեռանա 2011-ին: Խորհրդարանի 198 պատգամավորներից 144-ը քվեարկել են այդ համաձայնագրի վավերացման օգտին: Իրաքի վարչապետի մամլո քարտուղար Ալի Դարաձը քվեարկության արդյունքները բնութագրել է որպես ժողովրդավարության հաղթանակ:

Այդ պահի տվյալներով դարձյալ շրջանառվում է 150 հազարը, որպես Իրաքում ամերիկյան զինծառայողների թվաքանակ: Եշվում է նաև, որ նախատեսվում է որոշ զորամասերի տեղափոխումը Իրաքից Աֆղանստան, որտեղ ակտիվացել էր թալիբների գործունեությունը: Եշվում է նաև, որ չնայած Իրաքից ամերիկյան զորքի դուրսբերմանը, ամերիկացիները կմնան ամերիկյան ռազմավայրաներում, որոնց ստույգ թիվը դեռևս որոշված չէ²⁶:

2008 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Իրաքի նախագահական խորհուրդը հաստատեց ԱՄՆ-ի հետ համաձայնագիր՝ ամերիկյան զորքերի կարգավիճակի և երկրի տարածքում տեղակայման ժամկետների մասին: Խոսքը Իրաքի Ազգային ժողովի հավանությանն արժանացած փաստաթղթի մասին է: Այն ուժի մեջ է մտնում 2009 թվականի հունվարի 1-ից: Դրա հետ մեկտեղ, մինչև 2009 թվականի հուլիսի 30-ը իրաքցիները պետք է մասնակցեն հանրաքվեին, ինչը վերջնականորեն կդասեա որոշիչ այդ համաձայնագրի համար: Հավանության դեպքում, մինչև 2009 թվականի հունիսի 30-ը նախատեսվում է ամերիկյան զորքերի հեռացումը բնակելի տարածքներից, իսկ 2011 թվականի դեկտեմբերի 31-ին՝ զորքի լիակատար դուրսբերումը Իրաքից:

Ինչպես գրում է «Լյու Յորք Թայմս»-ը, 2009 թվականի մարտին կսկսվի բրիտանական չորս հազարանոց զորախմբի դուրսբերումը Իրաքից: 2009 թվականի հունիսին երկրում կմնան 300-400 անգլիացի զինծառայողներ, որոնք կզբաղվեն միայն իրաքյան քանակի անձնակազմի նախաապարտադատական աշխատանքներով: Բրիտանական զանգվածային լրատվամիջոցների հաշվարկներով իրաքյան զործողությունը իրենց երկրից խլել է 12 մլրդ դոլար և 177 զինծառայողի կյանք²⁷:

2008 թվականի վերջում բրիտանական զորախումբը կենտրոնացած էր Բաարաբի շրջակայքում: Նախատեսվում էր նրանց փոխարինել ամերիկացիներով, որոնք չեն ցանկանում կորցնել վերահսկողությունը թագմավայրական այդ կարևոր շրջանում, որի վրայով է անցնում ԱՄՆ-ի զորքերի ապահովման կարևոր զինջ: Այդ խնդիրը լուծելու համար Պենտագոնը պետք է երկրի հաղակում կենտրոնացնի առնվազն մեկ զորախումբ:

Ընդհանուր առմամբ՝ 35 երկրների զինծառայողներ մասնակցեցին իրաքյան զործողություններին: 2008 թվականի ընթացքում Իրաքից դուրս եկան Լեհաս-

տանի, Հայաստանի, Մոնղոլիայի, Կրասնանի, Լատվիայի, Սակեղոնիայի, Բու-
նիա-Հերցեգովինայի, Դազգիստանի և Կորեայի հանրապետության զինծառա-
յողները: 2008 թվականի վերջում՝ Ադրբեջանի, Տոնգոյի, Չեխիայի, Ճապոնիայի,
Ուկրաինայի, Բուլղարիայի, Լիտվայի, Դանիայի, Մոլդովիայի և Ալբանիայի զին-
ծառայողները՝ ընդհանուր բժով, ավելի քան 600 մարդ: Այդ հարցում հապա-
ղեցին Էստոնիայի, Ռումինիայի, Ավստրալիայի և Սալվադորի զորամասերը,
ընդհանուր բժով 750 մարդ: Սալվադորը այդ պատերազմում ԱՄՆ-ի դաշնակիցն
էր: Այդ ընթացքում Իրաքում աչքանվել են սալվադորցի 200 զինծառայողներ²⁰:

Փաստորեն ամեն ինչ նախատեսվածի շրջանակում է: ՄԱԿ-ի Անվտան-
գության խորհուրդը 2008 թվականի դեկտեմբերի 23-ին աջատրոնապես հաս-
տատել է Իրաքում 2008 թվականի դեկտեմբերի 31-ից միջազգային խաղաղա-
բար զորքերի մանդատի դադարեցումը: ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ներկա-
յացրած քանակի օգուին միամայն քվեարկել են ԱՄ քոլոր 15 անդամները:

Փաստորեն, ընդունված այդ քանակը նշանակում է, որ Իրաքում կմնան
միայն ամերիկյան զորքեր, որոնք 2008 թվականի հաշվարկներով կազմել են
քոլոր միջազգային ուժերի 95 տոկոսը, իսկ դաշնակից երկրների զորքերը պետք է
Իրաքից հեռանան մինչև 2009 թվականի հուլիսը:

Քանակը կազմվել էր Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ Մալիքիի նախաձեռ-
նությամբ, որն ավելի վաղ ՄԱԿ-ին խնդրել էր չերկարաձգել միջազգային ուժերի
դեկտեմբերի 31-ին ավարտվող մանդատը: Իր նամակում Մալիքին օտարերկրյա
զորքերին շնորհակալություն էր հայտնել ցուցաբերած օգնության համար,
սակայն ընգծել էր դրանց շուտակից դուրսբերման անհրաժեշտությունը²¹:

2008 թվականի դեկտեմբերի 14-ին մաշըտ ասուլիսի ժամանակ եղիպտական
«Էկ Բաղդադիա» հեռուստաալիցիի Իրաքի բոթակից Մունթազեր ալ Ջադիին իր
երկու կոշիկները նետել էր Բուշի վրա, քղալվելով՝ «Անա քեզ Իրաքում
համբույր, չուն»: Իսկ երկրորդ կոշիկը նետելուց քղալվել՝ «Սա քեզ այդիներից,
որբերից և քոլոր նրանից, ովքեր սպանվել են Իրաքում»:

Ալ Ջադիին ձերբակալված է: Հաղորդվում է, որ միջադեպից հետո լրագրողին
ծծծել են: Նրա դատը սկսվելու էր 2008 թվականի դեկտեմբերի 31-ին: Նրան
աչառնում էր 5-15 տարվա քանտարկություն:

Բուշի վրա նետված կոշիկների նմանօրինակների զանգվածային պատվեր-
ների քանակը աչառնվելու նպատակով արտադրող ընկերությունը ստիպված
էր 100 լրացուցիչ աչխատատեղ քացել: Կանառքի գծով տնօրեն Սերնա Թյուրքը
Ֆրանսայի բոթակիցն ասել է, որ պատվերները ստացվում են հիմնականում
Իրաքից և մեծավորաբանյան այլ երկրներից: Նաև 19 հազար պատվեր է
ստացվել ԱՄՆ-ից: Այդ կոշիկներն անցյալում կոչվում էին «մոդել 271», քայց
Բաղդադի միջադեպից հետո անվանակոչվեցին «Բուշի կոշիկներ»²²: «Այդպիսի
քաներ պատահում են, և դա նշան է ազատ հասարակության», - ասել է Բուշը:

Հայտնի է, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը 2008 թվականի դեկտեմբերի
14-ին յիպատարարված սցքով ժամանել էր Իրաք: Նա հանդիպեց Իրաքի
դեկավարության հետ և նշեց նրանց հավանությանն արժանացած ԱՄՆ-ի հետ

համառոտ նոր համաձայնագրի ընդունումը, ինչպես նաև շնորհակալություն հայտնեց ամերիկյան զինծառայողներին ծառայության համար: Դա Բուշի քվով չլրջորդ և այդ պատշտնում, վերջին այցելությունն էր Իրազ: Լա թոփք էր վերջերև Վաշինգտոնից, Իրազի մալրաշարաչում տաանմեկտաայա թոփք իրազորոնելու նաբատակով³³:

KARINE SAMVELYAN

THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN IRAQ IN 2008 AND THE PROBLEM OF FINAL EVACUATION OF AMERICAN TROOPS FROM THE COUNTRY

The article deals with the analyses of the social-political factors in Iraq during the 2008. In that period the relations of Iraq with neighbouring countries and the national dialogues towards peace and stability are important for region on the whole.

The foreign policy of Iraq in 2008 is interesting. After the Iran-Iraq war (1980-1988), in March 2008 – Ahmadinejad's visit in Baghdad beginning of the new political phase for Iraq and Iran.

The last date of the Mandate of the United Nations Assistance Mission for Iraq was 31 December 2008.

The National Assembly of Iraq in November of 2008 consents to final evacuation the american troops from the country in 2011.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sbu' Անավելյան Կ., Իրազում իրադրության շուրջ ընդունված ՄԱԿ-ի քանաաներն ու որոշումները (2005-2007 թթ.), - Մերմալոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 26-րդ, Երևան, 2007, էջ 193-203:
2. «Ազգ», 8 նոյեմբ. 2008:
3. Նույն տեղում, 15 հոկտ. 2008:
4. Նույն տեղում, 8 նոյեմբ. 2008:
5. Նույն տեղում, 3 հոկտ. 2008:
6. Նույն տեղում, 15 հոկտ. 2008:
7. Sbu' Երկիր, 16 հունվ. 2009:
8. «Ազգ», 8 հոկտ. 2008:
9. "Hessousma", 4 մարտ 2008:
10. "Hessousma gazeta", Ճապրաթ № 4, 3 մարտ 2008:
11. Նույն տեղում:
12. "Hessousma gazeta", 15 հոկտ. 2008: Ազգ, 24 հոկտ. 2008:
13. «Ազգ», 25 հոկտ. 2008:
14. Sbu' Անավելյան Կ., Իրան-իրազան հարաբերություններն արդի վրում, - Մերմալոր Արևելք և Կովկաս, Ձեկուցումների թեգեր, Միջազգային գիտաժողով նախկան ՀՀ ՊԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հիմնադրան 50-ամյակին, նոյեմբ. 5-6, 2008, Երևան, էջ 45-47:

15. Sbu "Մշաբար", 4 մարտ 2008:
16. "Հեսթուսաազ րազեմա", 16 հոկտ. 2008:
17. «Ազգ», 24 հոկտ. 2008:
18. Նույն տեղում, 11 հոկտ. 2008:
19. Նույն տեղում:
20. Նույն տեղում, 15 հոկտ. 2008:
21. Նույն տեղում, 25 հոկտ. 2008:
22. "Հեսթուսաազ րազեմա", 15 հոկտ. 2008:
23. Նույն տեղում, 24 հոկտ. 2008:
24. «Ազգ», 18 հոկտ. 2008:
25. Նույն տեղում: Sbu՝ նաև "Մշաբար", 4 մարտ 2008:
26. «Ազգ», 11 հոկտ. 2008:
27. Նույն տեղում, 18 հոկտ. 2008:
28. Նույն տեղում, 29 նոյեմբ. 2008:
29. "Հեսթուսաազ րազեմա", 12 դեկտ. 2008:
30. Նույն տեղում: Sbu՝ նաև «Ազգ», 25 դեկտ. 2008:
31. «Ազգ», 24 դեկտ. 2008:
32. Նույն տեղում: Sbu՝ "Հեսթուսաազ րազեմա", 16 դեկտ. 2008:
33. "Հեսթուսաազ րազեմա", 15 դեկտ. 2008:

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ՉԻՆԱՍՄԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ
(ՏԵՄԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԵՐ)**

Յանկացած իրականություն ճանաչելու և հասկանալու համար անհրաժեշտ է գտնել մի դիտակետ, որտեղից այդ իրականության դիտարկումը կատարվում է վերացականության համապատասխան աստիճանի: Իրականության այսպիսի դիտարկումը թույլ է տալիս ժամանակի և տարածության մեջ առաջել լիարժեք կերպով ըմբռնել դրա ներկա իրավիճակը և դրանում կատարվող փոփոխությունների համընդհանուր միտումները:

Այդ դիտակետն իրենից ներկայացնում է փոխկապակցված և իրար չհակասող ընդհանրացված հասկացողությունների մի համակարգ: Հասկացողությունների այսպիսի համակարգի կիրառմամբ հնարավոր է դառնում սրված խնդրի սահմաններում առաջել պարզ ձևով նկարագրել և քացատրել այդ իրականության ցանկացած երևույթ՝ քացախաչտելով դրանում գոյություն ունեցող պատճառահետևանքային կապերը: Այսպիսի համակարգի կամ տեսության (կաղապարի) կիրառումն անհրաժեշտ է նաև միջազգային հարաբերությունների որևէ խնդիր դիտարկելու և դրա լուծման ճանապարհն առաջարկելու համար: Հայտնի բառարանների մեծ մասը սահմանում է տեսությունը որպես ընդհանրացումների համակարգ, որն ունակ է քացատրել փաստերը և զուգորդվում է փորձառության հետ¹:

Միջազգային հարաբերությունների (ՄՀ) ելակետային (օրիգինալ) տեսությունները (օճալիզմ, լիբերալիզմ, ինտիտուցիոնալիզմ, «Անգլիական դարոց» կամ ռացիոնալիզմ և այլն) էփմնականում առաջ են քաշվել և ձևավորվել Արևմտյան Եվրոպայի երկրների և ԱՄՆ-ի գիտական շրջանների կողմից: ՄՀ մի շարք այլ տեսություններ առաջացել են վերոհիշյալ տեսությունների քննադատության և մշակման արդյունքում (մալրսիզմ, կոնսերուկտիվիզմ և այլն): Գոյություն ունի նաև ՄՀ տեսական մեկ այլ ոլորտ, որտեղ առկա ելակետային կամ քննադատական տեսությունները զործածվում են որպես կաղապարներ՝ պրտաքին քաղաքականության խնդիրները վերլուծելու, կատուցվածքայնորեն համադրելու և ստուգելու նպատակով: Ընդ որում, դրանք օգտագործվում են ինչպես առանձին երկրների պրտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության, այնպես էլ զլորալ փոփոխությունների դինամիկան քացատրելու նպատակով:

ՄՀ տեսություններն ունեն իրենց ուժեղ և թույլ կողմերը՝ կիրառվող հասկացությունների սուբյեկտիվ կարևորման հետ կապված: Ավանդականորեն դրա վառ օրինակներից մեկն է համարվում այն հանգամանքը, որ օճալիզմի տեսության հետևորդների կողմից միջազգային հարաբերությունների և պրտաքին քաղաքականության առաջարկում տեղի ունեցող երևույթների վերլուծության և

դրանց վերաբերյալ եզրահանգումներ կատարելու ընթացքում շեշտադրվում է միջազգային հարաբերություններում անցնդիատ պատերազմների և հակամարտությունների բնական առկայությունը և թերագնահատվում համազորմանը-քունը (Օլե Հոլստի): Հարկ է նշել նաև, որ ԱՀ որևէ խնդրի կամ երևույթի դիտարկումը միաժամանակ երկու կամ ավելի տեսությունների գործածությամբ նպատակահարմար և իմաստալիոված չէ իրականացնել, քանի որ տարբեր տեսություններում արժուրվող գաղափարները համախ կրում են իրարամերժ և հակասական բնույթ: Հետևաբար, ԱՀ յուրաքանչյուր խոլոլություն դիտարկելիս հարկավոր է ընտրել առավել նպատակահարմար տեսությունը, միաժամանակ գիտակցելով դրա համապատասխան թույլ կողմերը:

Տվյալ ուսումնասիրությունը կիրառելու է Ա.Ղ. Կուլչեպենսկու կողմից առաջ ցաշված քազմագործոն հավասարակշռության կոնցեպտուալ մոտեցումը² Հարավային Կովկասի երկրների նկատմամբ Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության (ՉԺՀ) արտաքին քաղաքականությունը շարադրելու, բնութագրելու, վերլուծելու և դրա վերաբերյալ եզրահանգություններ և առաջարկություններ ներկայացնելու համար:

Միջազգային հարաբերություններին Չինաստանի գիտական շրջաններում ձևավորված մոտեցումները մինչև վերջին ժամանակները կրել են հիմնականում պրակտիկ բնույթ՝ կենտրոնանալով հիմնականում ՉԺՀ արտաքին քաղաքականության իրականացման վրա: Միաժամանակ, արևմտյան երկրներում Չինաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ գիտական հետազոտությունները դուրս են մնացել միջազգային հարաբերությունների տեսությունների կիրառմամբ կատարվող աշխատանքների շրջանակից և կատարվել են ավելական հետազոտություններին կամ չինագիտությանը դասվող ուսումնասիրությունների շարքում: Առկայ, ներկայումս միջազգային հարաբերությունների տեսության և Չինաստանի արտաքին քաղաքականության սինթեզված գիտական աշխատանքներն առավել նախընտրելի են ՉԺՀ արտաքին հարաբերություններին վերաբերվող խնդիրների համեմատաբար ավելի մատչելի և ընթրնելի լուսաբանման, ինչպես նաև դրանց վերաբերյալ ընդհանրացված եզրակացություններ կատարելու համար³:

Կարևոր ենք համարում նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունից ի վեր անցած տարիների ընթացքում Հայաստանի գիտական շրջաններում դեռևս Չինաստանի նման հզոր պետության վերաբերյալ գիտական մոտեցումներ չեն ձևավորվել, այն դեպքում, երբ ամբողջ աշխարհում այս տերության վերաբերյալ գիտական վերջին հետազոտությունները կատարվում են արդեն ծրագրային համառոտացումով՝ 20-50 տարիների կտրվածքով⁴:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում ձևավորվող միջազգային հարաբերություններում Չինաստանի դերակատարության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունների դժվարություններից մեկն է այն հանգամանքը, որ ներկայումս գոյություն չունեն այս երկրի ներկայիս պետական համակարգի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական քաղաղիլլների ուրույն հարաբերակցու-

քյան վերաբերյալ գիտական տեսանկյունից մշակված տեսական կադապարներ: ՉժՀ տվյալ փորձաթուղթանը նախորդյաճ կոճոնիստական հասարակարհի և շուկայական տնտեսության փոքրեզի միակ բացառությունը՝ ԽՍՀՄ գոյության առաջին տասնամյակի ընթացքում խորհրդային իշխանությունների կողմից կիրառված նոր տնտեսական քաղաքականությունն (ՆՏԿ) էր, որը ունեցել է միայն կիրառական բնույթ⁶:

Սովորարար, համաշխարհային քաղաքագիտական միտքը մասնավոր փեխանության առկայությունը կապում է հայտնի քոլոր հասարակական-քաղաքական համակարգերի հետ (միապետություն, օլիգարխիա, ժողովրդավարություն և այն), բացառությամբ սոցիալիստական հասարակարհի: Չինաստանի դեպքում մենք գործ ունենք տակավին նոր երևույթի հետ, երբ կոճոնիստական համակարգը համատեղվել է շուկայական տնտեսության հիմնական մեխանիզմների՝ այն է խոշոր և միջին մասնավոր կապիտալի առկայության հետ: Ամբողջ աշխարհում վերջ նշված գործընթացների վերաբերյալ տեսական գիտական մտեղեցումների ճակտորումը գտնվում է սաղմնային վիճակում, քանզի անգամ Եվրոպական յուսավորչության շրջանի ուսույթական տեսություններում նման հասարակարգի ստեղծման կանխատեսումներ չէին կատարվել:

Շտուսարար, Չինաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ գիտական աշխատանք իրականացնելու համար ՄՀ ճանաչված ելակետային կամ քննադատական տեսությունների (օեակիզմ, կուստրոլիստիզմ, դիաեկտիկ մատերիալիզմ և այն) կիրառումը կարող է խնդրահարույց լինել: Ամերիկեյտ ենք համարում հատկապես ընդգծել, որ ներկայումս դեռևս չի ճաշվորվել ՄՀ «չինական տեսություն»⁷:

Գոյություն չունի հասարակագիտական գրեթե որևէ տեսություն, որը լիարժեքորեն ընդհանրացնի հասարակական կյանքի ինչ-որ մի երևույթ՝ հասցնելով այն ինքնարալ տեսական կադապարի:

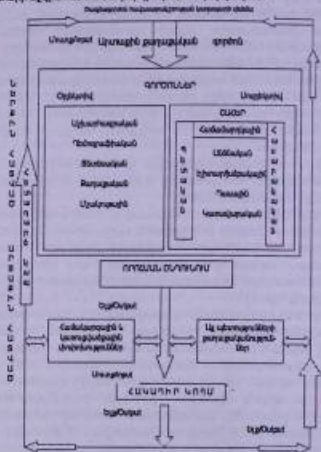
Ա.Դ.Կոսկրեսենսկու կողմից «Չինաստանը և Ռուսաստանը Եվրասիայում» աշխատության մեջ մշակված բազմազորոճոն հավասարակշռության մտեղեցումը քուչ է տալիս միջախտական հարաբերությունների վերլուծություն կատարել չափերի հավասարակշռության հասկացողության հիման վրա՝ ընդգրկելով նաև դիտարկվող ժամանակային շրջանակներին նախորդող պատմական իրադարձությունների ազդեցությունը⁷:

Կյախի մտեղեցումը ոչ միայն հնարավորություն է տալիս համապարզվալ փոխկապակցվածության մեջ դիտարկելու քաղաքական և տնտեսական խնդիրները, ինչպես նաև անվտանգության և տնտեսության հարցերը (այսպիսի մտեղեցման անհրաճեշտությունը համատարած ճանաչում է գտել գիտական շրջաններում), այլ նաև այս փոխկապակցվածությանը տալիս է նոր չափանիշներ, ինչպես օրինակ՝ պետության հզորության վերլուծության մեջ մշակութային գորոճոնի ընդգրկումը, անվտանգության և տնտեսության փոխկապակցվածության վերլուծությունը, ինչպես նաև զարգացման մի չալր այլ գորոճոնների

համադրությունը, որոնք հնարավոր չի եղել վերլուծության ենթարկել այլ առկա ժողովրդագրական շրջանակներում²։

Քաղաքագրորեն հավասարակշռության ծոցեցման մշակման մեթոդը հիմնված է միջազգային հարաբերությունների վերլուծության համար կիրառվող համալարգրի ընդհանուր տեսության վրա։ Այն հանդիսանում է «մեկուսից-գուրս» տիպի ծոցեցում (Waltz, 1979), որը ենթադրում է վերլուծության ներքին և արտաքին գործոններ։

Վերլուծության հարմարության նպատակով ներքին գործոններից բաժանվում են օբյեկտիվ (տնտեսական, քաղաքական, դեմոգրաֆիական, աշխարհագրական և մշակութային) և սուբյեկտիվ (համամարդկային, հասարակական, պետական, ազգային, ինչպես նաև անձնական, խմբակային և կառավարական) ենթաբաժինների, որոնք դիտարկվում են քաղաքագրորեն հավասարակշռության շրջանակներում։ Մտոցեցումը մեկնաբանում է հավասարակշռության պահպանումը՝ որպես չափերի ճշգրտում համակարգի որևէ մակարդակում։

Հարավային Կովկասը դարձավ միջազգային հարաբերությունների գիտության ուսումնասիրության առարկա XX-րդ դարի վերջին՝ ԽՍՀՄ փլուզումից և նորանկախ պետությունների առաջացումից հետո: Այս առումով, Հարավային

Կովկասի երկրներին ՉԺՀ արտաքին քաղաքական մոտեցումների վերաբերյալ գիտական աշխատանքը նորարար գործունեություն է ինչպես, Հարավային Կովկասի, այնպես էլ Չինաստանի գիտական շրջանների համար: Չինաստանն իր արտաքին քաղաքականության օազմալարությունը մշակելիս և դրա իրականացման ժամանակ Հարավային Կովկասին մոտենում է որպես մեկ ընդհանուր աշխարհաքաղաքական միավորի, ինչը հանդիսանում է տվյալ ուսումնասիրության նորարարություններից մեկը: Այսպիսի մոտեցման ձևաչափումը և կիրառումը ՉԺՀ կողմից պայմանավորված է ոչ միայն Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունների աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկություններով և դրանց պատմաքաղաքական զարգացման ընդհանրություններով, այլ նաև ՉԺՀ ազգային շահերին համապատասխան և դրանցից ընտղ արտաքին քաղաքականության իրականացմամբ:

Այսպիսով, Հարավային Կովկասի երեք հանրապետությունների՝ Ադրբեյջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ հարաբերությունների հաստատման և զարգացման ընթացքում ՉԺՀ արտաքին քաղաքականությունը ձևավորող աշխարհագրական, դեմոգրաֆիական, պետական, կառավարական, հասարակական, տնտեսական, մշակութային և այլ անհրաժեշտ գործոնները հարկ է դիտարկել ելնելով քաղմագործոն հավասարակշռության կաղապարից:

MNATSAKAN SAFARYAN

SOUTH CAUCASUS IN CHINA'S FOREIGN POLICY (THEORETICAL APPROACHES)

This paper discusses theoretical approaches to China's foreign policy towards the South Caucasus and the necessity of applying theoretical models when conducting research on Chinese foreign policy. It briefly touches upon the status of IR theory research on China's foreign policy in the Western countries and in China and elaborates on the multi-factor balance model developed by A.Voskresensky. The author finds this model relatively better positioned to analyse the foreign policy of China towards the countries of South Caucasus, as well as to test the key assumption of this research that China views South Caucasus region as one entity.

ՇՆՆՈՅՎԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Oxford, 1971, p. 3284. Webster, 1986, p. 2371.
2. Воскресенский А., Кумау и Россия в Евразии, Москва, 2004.
3. Johnson A., Trends in Theory and Method in the Study of Chinese Foreign Policy. - Paper Prepared for the Conference on China Studies on the occasion of the 50th Anniversary of the Fairbank Center for East Asian Research, December 2005.

4. Սաֆարյան Մ., Հարավային Ասիայի նշանավոր Չինաստանի արտաքին քաղաքական քաղնականության ուսումնասիրության արդիականության մասին, - Մեծավոր Արևելք, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2007:
5. Ելյն տեղում:
6. Qin, Y., Why is there no Chinese International Relations Theory?, - International Relations of the Asia-Pacific, 2007 7(3). Geerzerts G. and Jing M., International Relations Theory in China, - Global Society, 2001, Vol.15, No.3. Calahan W., China and the Globalisation of IR Theory: discussion of "Building International Relations Theory with Chinese Characteristics", - Journal of Contemporary China (2001), 10 (28).
7. Воскресенский А., Кумэй и Россия в Евразии, Москва, 2004, էջ 270-382:
8. Ելյն տեղում, էջ 274:

ԿԼՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՆԳԻՐՆ ԻՍԼԱՄՈՒՄ

Կլոնավորումը (արաբերեն *istina*) ժամանակակից աշխարհում առավել բուռն քննարկվող խնդիրներից մեկն է: 1997-ին Շոտլանդիայում Դոլիի գառուկի կլոնավորման փորձից հետո քաջահայտ դարձավ, որ նման փորձերը կարող են կիրառվել նաև մարդկանց նկատմամբ, չնայած, որ մարդու կլոնավորման և ոչ մի փորձ դեռևս աշխարհական փուլի չէր հասցվել: Այդ իրադարձությունից ի վեր այս բեմայի շուրջ քանակներն իրենց ուրույն և մշտական տեղը զբաղեցրին համաշխարհային հանրության ուշադրության կենտրոնում: Հիմնական հարցադրումը, որ առաջ քաշվեց, այն էր, թե արդյոք մարդու կլոնավորման փորձերը պիտի թույլատրվեն, թե ոչ: Բազմաթիվ արևմտյան պետություններ, այդ թվում ԱՄՆ-ն, արգելեց դրեցին նման փորձարկումների վրա, սակայն այդ հանգամանքը միայն էլ ավելի բեծացրեց խնդրի շուրջ ծավալված բուռն քննարկումներն ու քանակները¹:

Կլոնավորման խնդիրը ժամանակակից աշխարհը բաժանել է երկու մեծ քանակի՝ կլոնավորման կողմնակիցների և հակաստեղծողների: Ընդ որում, խոսքը վերաբերում է ոչ միայն ընդհանրապես կլոնավորման գաղափարն ընդունելու կամ չընդունելու, այլև նրա առանձին տեսակների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին: Կլոնավորման հիմնական երեք տեսակներն են. ա) ԴՆԹ կլոնավորում, բ) ռեպրոդուկտիվ կլոնավորում և գ) թերապիական կլոնավորում:

- ԴՆԹ կլոնավորումը ԴՆԹ-ի մի հատվածի տեղափոխումն է մի օրգանիզմից մեկ այլ ինքնավերարտադրող գենետիկ տարրի մեջ, ինչպիսին են օրինակ բակտերիալ պլազմիդները:

- Ռեպրոդուկտիվ կլոնավորման ժամանակ իզակյան սեռի ներկայացուցչի ծվաբջջից հեռացվում է միջուկը՝ հետևաբար և զենետիկ ինֆորմացիան, այնուհետև այդ ծվաբջջի մեջ տեղադրվում է կլոնավորվողի ԴՆԹ պարունակող ցանկացած բջիջ: Ծվաբջջի եւ բջջի միաձուլման պահից սկսում է բջիջների բաժանումը և էմբրիոնի աճը:

- Թերապիական կլոնավորումը նույն ռեպրոդուկտիվ կլոնավորումն է, սակայն, էմբրիոնի աճի տասնչորսօրյա առիմանստիակմամբ: Այդ ժամկետի լրանալուն պես բջիջների բազմացումը դադարեցվում է: Բժիշկների մեծամասնության կարծիքով էմբրիոններում միայն տասնչորս օր հետո է սկսում զարգանալ կենտրոնական նյարդային համակարգը, ուստի և սկսում է դրանց՝ որպես կենդանի էակի ծնավորումը: Առաջին երկու շաբաթների ընթացքում ծնավորված էմբրիոնային բջիջներն ունակ են հետագայում վերածվելու սրտի, ենթաստամոքսային գեղձի, լյարդի և այլ օրգանների հատուկ կուլավածքային բջիջների և օգտագործվել բժիշկների կողմից բազմաթիվ հիվանդությունների թերապիայի:

րուծման ժամանակ, այդ պատճառով էլ կրոնավորման այս տեսակն անվանվում է «քերականիկ»:

Կրոնավորման շուրջ վեճում, բնականաբար, զգալի դերակատարում ունեն կրոնական առաջնորդները, որոնց կարծիքն ուղղորդիչ է հազարավոր հավատացյալների համար: Խնդրի կարևորությունը ստիպել է նրանց դիմել իրենց կրոնների սուրբ գրքերին, ընդունված կրոնական-իրավական աղբյուրներին՝ փորձելով պատասխանել հետևյալ հարցերին. արդո՞ք արհեստական ճանապարհով նոր արարածի ստեղծումը հակասում է աստվածային օրենքին թե ոչ, արդո՞ք նման գիտական նորամուծություններով զբաղվող գիտնականներն իրենց վրա չեն վերցնում Բարձրագույն գործառույթները, թե՞ այդ ամենն իրականացվում է քաջատաախ Նրա Կամքով:

Վատիկանի դիրքորոշումը այս հարցում միանշանակ է. այն չի ընդունում կրոնավորման որևէ տեսակ, անկախ հետապնդվող նպատակներից: Այդ ծախն քաղմիցս արտահայտվել են թե Հռոմի ներկայիս պապ Բենեդիկտոս 16-րդը, և թե նրա նախորդ Հովհաննես Դոդոս երկրորդը: Ընդ որում, Վատիկանը կտրականաախ դեմ է ինչպես քաղմացման (օբարդոլուտիզմ), այնպես էլ քերականիկ նպատակով իրականացվող կրոնավորմանը:

Սուսույման կրոնական առաջնորդները կրոնավորման նկատմամբ, ընդհանուր առմամբ, նույնպես քաջատաախ վերաբերմունք ունեն: Սակայն, դա չի հանգեցնում իսլամական հասարակության միակարծությանը, որն այս պահին, ինչպես և ողջ աշխարհը, բաժանված է երկու հակակարծիք բանակի, ընդ որում երկուսն էլ իրենց տեսակետները ձևակերպում են հիմնվելով Դուրանի վրա՝ մեջբերելով իրենց ճշմարտացիությունն ապացուցող համապատասխան այբբենը: Ինչպես վերը նշվեց, այս տարակարծության հիմնական պատճառը կրոնավորման տարբեր տեսակների առկայությունն է, որոնց մի ծախ նկատմամբ վերաբերմունքը միանշանակ քաջատաախ է, իսկ մյուս մասի նկատմամբ՝ առավել հանդուրժողական²:

Դուրանում քաղմիցս նշվում է, որ Ալլահն առաջին ծարղուն ստեղծել է կապից կամ հողից: Ինչ վերաբերվում է հետագա սերունդներին, ապա նրանք ստեղծվել են կաթիլից, որն Ալլահը որոշակի ժամկետով տեղադրում է «ապախով վայրում» (այսինքն՝ կնոջ արգանդում - U.S.), ուր այն դառնում է արյան գնդիկ, այնուհետև՝ միս, որի շուրջ նա ուկլորներ է ստեղծում³: Բանի որ քիչկնեքը կրոնավորումը հողից չեն իրականացնում, հետևաբար, նրանք որևէ կերպ չեն կրկնում արարման ակտը: Նրանք օգտագործում են Ալլահի կողմից արդեն իսկ ստեղծված ծարղկային քիցները, ընդ որում, ձիշտ նույն եղանակով՝ տեղադրելով դրանք կնոջ արգանդում: Իսկ սիս այդ քիցների հետագա ճակատագիրն անորոշությամբ Բարձրագույն ձեռքում է, որը ցանկության դեպքում դրանցից արյան գնդիկ կստեղծի, այնուհետև՝ միս և այլն, արդեն իսկ նախանշված հեթոթակա-նությամբ: Հետևաբար, իսլամի սուրբ գրքի տեսանկյունից, չկա որևէ համեմատ-

ճան եզր Ալյահի կողմից մարտու աբարձան և բժշկների կողմից կրնի ստեղծման միջև Կերոյինը որևէ կերպ չի կարող արարձան այստեղ համարվել:

Սակայն, միևնույն ժամանակ, կրնի ստեղծումն իրականանում է ոչ սեռական ճանապարհով, ինչի մասին չկա որևէ հիշատակում ոչ Ռուբանում, ոչ էլ կրոնական այլ հեղինակավոր աղբյուրներում: Ուստի, այն չի կարող միանշանակ խրախուսվել:

Կերոյինը երկու հանգամանքներով էլ պայմանավորվեցին կրոնավորման շուրջ ծավալված թե՛ գննարկումները մուսուլմանական հասարակության մեջ: Իսլամական իրավունքի ակադեմիան (ԻԻԱ) Քուվեյթի Մուսուլման բժշկների կազմակերպության հետ կոնֆերանս հրավիրեց Կասաբլանկայում: Այնուհետև, այդ թեման քննարկվեց Ալադեմիայի 1997 թվականի հունիսի 28-ից հուլիսի 3-ը կայացած հանդիպման ժամանակ, որին հրավիրվել էին նաև բժշկական փորձագետներ, որոնք Ալադեմիային պարզաբանում տվեցին կրոնավորման գործընթացի ու նրա հետևանքների շուրջ⁴:

ԻԻԱ-ն նախառակ ուներ պատասխան տալ երկու կարևոր հարցի՝ ա) արդյո՞ք կրոնավորումը հարցականի տակ է դնում Ալյահի՞՝ միակ Արարիչ լինելու համոզմունքը, և բ) արդյո՞ք այն պետք է թույլատրվի, թե ոչ:

Ինչ վերաբերում է առաջին հարցադրմանը, ապա ճակտորվեց միասնական կարծիք, որի համաձայն կրոնավորումը որևէ կերպ կասկածի տակ չի դնում իսլամական հավատը: Ալյահը տիեզերքի Արարիչն է, նա արարել է նաև աշխարհում գործող պատճառահետևանքային համակարգը: Հղում սերմ ցանելը պատճառն է, սակայն, միայն Ալյահն է նրանից բույսի տեսքով արդյունք ապահովում: Նմանապես, կրոնավորումը պատճառն է, և միայն Ալյահի կամքի շնորհիվ այն կարող է արդյունք տալ: Ինչպես սերմ ցանողը բույսի ստեղծողը չէ, այնպես էլ կրոնավորողն արդյունքում առացվող կենդանու ստեղծողը չէ: Ալյահն է միակ Արարիչը, ցանկացած տեսակի արարում միայն նրա Կամքի արդյունք է: Ուստի, կրոնավորումը թույլատրելու կամ արգելելու խնդիրը կապված է զուտ հարցի բարդական կողմի հետ:

Եվ քանի որ մարդկանց կրոնավորման պարագայում առաջ կգան մի շարք ծայրահեղ բարդ սոցիալական և քաղաքական խնդիրներ, ապա այն անթույլատրելի է, մինչդեռ թույսերի և կենդանիների պարագայում այն թույլատրելի է մեկ վերապահմամբ՝ կրոնավորման տված օգուտը պետք է ավելի մեծ լինի, քան նրա հասցրած վնասը:

Մարդկանց նկատմամբ կրոնավորման տեխնոլոգիան կարող է կիրառվել միայն բժշկական և գիտահետազոտական նպատակներով: Ընդ որում, կրոնավորման այս տեսակի նկատմամբ համեմատաբար մեղմ վերաբերմունքը կարելի է քաջատրել այն հանգամանքով, որ կրոնավորված էակը, մուսուլման հետազոտողներից և իրավագետներից շատերի կարծիքով, լիարժեք մարդ չի համարվում, ինչը թույլ է տալիս նրան օգտագործել հանուն մարդասիրական նպատակների:

Անդրադառնանք կոնսալորման արգելման բարոյական կողմին: Ինչպես վերը նշվեց, կոնսալորման ճանապարհով մարդու ստեղծումը, իլլամական կրոնագետների տեսանկյունից, հնարավոր է միայն Բարձրագույն թույլտվությամբ, հակասակ դեպքում գիտնականների բոլոր փորձերն անհաջողությամբ կախարդվեն: Ուստի, նրա, որպես երևաթի, քաջարձակ արգելումը կնշանակեր աստվածացի կամքի անտեսում: Սակայն, միևնույն ժամանակ, քաջահայտ է, որ մարդու կոնսալորման արդյունքում առաջացած անլուծելի բարոյական խնդիրները ցանկացած հասարակության կարող են ձցնաժամի առաջ կանգնեցնել: Նմանատիպ կարևորագույն խնդիրներից մեկը ծագման և ազգակցական կապերի հաստատման խնդիրն է, որին մեծ նշանակություն է տրվում մուսուլմանական իրավունքում: Այն մեծ կարևորություն ունի թե՛ իրավական և թե՛ բարոյական առումներով և հիմնական պատճառներից մեկն է, որի հետևանքով իլլամում արգելվում է ամուսնական կապից դուրս երեխաների ծնունդը: Սակայն, կոնսալորման ճանապարհով ստեղծված երեխաների պարագայում խնդիրն ավելի ծանր է, քանի որ, եթե առաջին դեպքում երեխայի ասեվազն մաքրն ակնհայտ է, ապա երկրորդ դեպքում կոնսալորված երեխան գենետիկորեն իդենտիկ է այն մարդուն, որից կոնսալորվել է: Ուստի, ինչպե՞ս որոշել նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունը՝ նա վերջինիս որդի՞ն է, թե եղբայրը: Եւ չի կարող համարվել ոչ այդ մարդու, ոչ էլ այն կնոջ որդին, որը նրան ծնել է: Եւ ավելի շուտ այդ մարդու զույգ եղբայրը կարող էր լինել, սակայն, չի կարող նաև եղբայր համարվել, քանի որ նրա ծնողներից չի ծնվել: Նման անհասկանալի հարաբերությունը չի կարող որևէ կերպ ընդունվել մուսուլմանական իրավունքի կողմից: Կոնսալորված երեխան սովորական երեխաների նման կունենա բոլոր իրավունքները և արժանիքները, սակայն նա զուրկ կլինի ծագումից:

Կոնսալորման առաջացրած կարևորագույն իրավաբանական խնդիրներից է նաև մեկից ավելի մարդկանց հարյուրտոկոսանոց միատիպությունը, ինչը, անխուսափելիորեն կհանգեցնի մի շարք լուրջ փակուղային իրավիճակների, մասնավորապես միևնույն անձից կոնսալորվածներից որևէ մեկի՝ հանցանք գործելու պարագայում, զորոճականորեն, անհնար է որոշել, թե կոնկրետ նրանցից ով է այդ հանցանքը կատարել:

Ինչպես վերը նշվեց, կոնսալորումը ոչ սեռական ճանապարհով բազմացում է, ինչը հակասում է Աստծո ստեղծած օրենքներին: Բացի այդ, քննական ճանապարհով ծնված երեխաները կարող են չժառանգել իրենց ծնողների գենետիկ ֆոնդում առկա տարբեր արատներն ու հիվանդությունները, մինչդեռ կոնսալորման պարագայում կոնսալորված մարդիկ զրկվում են նման հնարավորությունից և պարտադրաբար կժառանգեն զրանց՝:

Ծնայած նշված բարոյական և իրավաբանական խնդիրներին, մուսուլմանական իրավունքի մի շարք գիտակներ կարծում են, որ մարդու կոնսալորման որոշ տեսակներ չեն հակասում չարիաթի դրույթներին: Մասնավորապես, ալ-Լի-հաբի համալսարանի շարիաթի ֆակուլտետի համեմատական ֆիլիի դասախոս

պրոֆեսոր Սուհամձադ Ռաֆաթ Ուսմանը, որը վերջին տարիներին զբաղվում է կրոնավորման հիմնախնդրով և գրել է «Կրոնավորումը շարիաթի օրենքների լույսի ներքո» գիտական աշխատությունը, առանձնացնում է կրոնավորման վեց տեսակ, որոնցից չորսը հակասում են շարիաթին, իսկ երկուսը՝ ոչ։ Շարիաթին հակասող չորս տեսակները հետևյալն են՝

1) վերջվում է կնոջ՝ Դևձ պարունակող քեֆը և տեղադրվում է մեկ աչ կնոջ ձվաքցքի մեջ՝ նրանից միջուկը հեռացնելուց հետո։ Այնուհետև, ստացված էմբրիոնը բեղմնավորվում է արգանդի մեջ։ Սա հակասում է շարիաթի օրենքներին, քանի որ նույն սեռի երկու անձանց միջև սեռական հարաբերությունը շարիաթով արգելվում է, հետևաբար, միասեռ ճանապարհով իրականացված բեղմնավորումը, նույնպես, հակասում է օրենքին։

2) Կնոջ Դևձ պարունակող քեֆը տեղադրվում է իր իսկ ձվաքցքի մեջ։ Այս տեսակն արգելվում է վերոհիշյալ հիմնավորմամբ։

3) Արգելվում է նաև կենդանու Դևձ-ով քցքի տեղադրումը կնոջ ձվաքցքի մեջ, քանի որ մարդու և կենդանու միջև սեռական հարաբերությունը, նույնպես, հակասում է շարիաթի օրենքներին։

4) Տղամարդու քեֆը տեղադրվում է ոչ իր օրինական կնոջ ձվաքցքի մեջ։ Այս տեսակը, նույնպես, արգելվում է շարիաթով, քանի որ նման բեղմնավորման հետևանքները նման են արտամուսնական կապերի հետևանքներին, որոնք անխուսափելիորեն հանգեցնում են ազգակցական արմատների կորստի։

Կրոնավորման հետևյալ երկու տեսակների նկատմամբ, պրոֆեսորի կարծիքով, շարիաթն ուղղակի արգելքներ չունի՝

1) Տղամարդու՝ Դևձ պարունակող քեֆը տեղադրվում է իր օրինական կնոջ ձվաքցքի մեջ, այն պայմանով, որ այդ քեֆը վերցնելու պահին տղամարդը մաքացած չի եղել։ Կրոնավորման նման եղանակը կրկնօրինակում է օրինական ամուսնական կապը, ուստի, շարիաթի տեսանկյունից, չի հակասում Բարձրագի նախանշած օրենքներին։ Սակայն, այս տեսակը նույնպես կարող է արգելվել, եթե հաստատվի, որ նման կրոնավորման արդյունքում ծնվում են ֆիզիկապես և մտավոր անլիարժեք երեխաներ։

2) արհեստական բեղմնավորման ճանապարհով զույգ երեխաների ծնունդ պլանավորելու դեպքում, երբ դրա արդյունքում ստացված քեֆը հետազայում քաժանկում է նույնատիպ գենետիկ ինֆորմացիա պարունակող մի քանի քեֆերի։ Այս եղանակը, նույնպես, չի արգելվում շարիաթով, եթե քաջասական ազդեցություն չի թողնում սերունդի առողջության վրա⁶։

Պրոֆեսոր Ռաֆաթ Ուսմանը նշում է, որ իր այդ մտուեցումը կարող է կանգնի կոչվել և իրավական ուժ ստանալ միայն մարդու կրոնավորման հետ կապված նախադեպի առկայության պարագայում։

Ամփոփելով վերը նշվածը պետք է նշել, որ մուսուլմանական հասարակությունում կրոնավորման նկատմամբ տարակարծությունը տատանվում է այն որպես «առտանայական» բնութագրումից մինչև նրա որոշ տեսակների

արտոնման ընդունում: Սակայն, չնայած կրոնավորումը որպես երևույթ չի հսկատում Դուրանի տաղին, այնուամենայնիվ մուսուլմանական հասարակության, ընդհանուր առմամբ, և կրոնագետների, մասնավորապես, ճնշող մեծամասնության կարծիքն այդ երևույթի նկատմամբ ընդգծված բացասական է, քանի որ անխտասակելիորեն առաջ կրճրի բարոյական եւ իրավական մի շարք անլուծելի խնդիրներ:

SONA TONIKYAN

THE PROBLEM OF CLONING IN ISLAM

The Cloning in the modern world is one of the most debated issues. The attempt cloning of the sheep Dolly in Scotland made clear, that such attempts practically could be applied to the human beings as well, notwithstanding that none of the human cloning undertakings has been completed successfully.

It is natural that in the debate on the cloning a considerable role is played by the religious leaders whose opinions are a reference point for thousands of believers. The importance of the problem has forced them to apply to the sacred books of respective religions, and the accepted religious-legal sources trying to answer the questions whether the creation of a new human being in an artificial way contradicts the divine law or not, and whether the scientists engaged in this sort of innovations take upon themselves the functions of Supreme, or, after all, whether this fits with the desire of God.

Muslim religious leaders, in general, treat the cloning phenomenon negatively. However, such an attitude has not led to a common opinion in the Muslim society which, at present, like the whole world is divided into two confronting camps: both try to prove their points of view referring the Quran for appropriate ayats proving their case.

It is repeatedly marked in the Quran that Allah has created the first man from clay or ashes. As to the subsequent generations, they have been created from a drop which the Allah has placed for certain term in "a safe place" (i.e. in a uterus of the woman), where it turns first to a blood clot then to a piece of meat, and finally God makes bones around it.

As the doctors do not use ashes at cloning, hence, they do not repeat the action of the creation at all. They use human cells already created by Allah and precisely in the same manner by placing them in the uterus of the woman. And here the further destiny of these cells completely is in the hands of Supreme who will create from them blood clots, then meat, etc. in accordance with the marked order, according to its own will. Hence, from the point of view of the Holy Book of Islam there can be no comparison between the creation of the human by Allah and the creation of the clone by doctors. The latter cannot be considered as an act of creation at all.

The creation of a human being by cloning, from the point of view of the Muslim theologians, can be carried out only by the permission of the Supreme; otherwise, all the attempts of scientists will fail. Hence, its categorical interdiction as a phenomenon would mean ignoring the Divine Will. However, at the same time, there are no doubts that as a result of human cloning there will be insoluble ethical problems which can lead the society to a crisis.

Some experts on the Muslim law consider that certain kinds of the human cloning do not contradict the norms of the Sharia, in particular when the cell of the man is placed in the egg cell of his own wife.

Summing up the aforesaid, it may be concluded that the human cloning interdiction in Islam is interpreted exclusively by the moral-judicial norms, as the sacred texts do not contain any concrete prohibitions of this phenomenon.

ԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

1. Human cloning: ethical issues, 2nd ed. Paris, United Nations Educational, Scientific and Cultural Office, 2005
(<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001359/135828e.pdf>, accessed 15 August 2006).
2. Moore K., A Scientist's Interpretation of References to Embryology in the Qur'an, - *The Journal of the Islamic Medical Association*, Vol. 16, Jan.-June 1996, pp. 15-16.
3. Դուրան 22/5; 23/12:14; 30/19; 77/ 20:22 և այլն:
4. Arab States consider total ban on cloning, - *Science and Development Network news*, 2004, 9 June [online newsletter]. Usami T., Cloning. Islamic Fiqh Academy: deliberations of the 97 meeting. *Albalagh* [online newsletter] (<http://www.albalagh.net/qai/fa.shtml>, accessed 15 August 2006).
5. *بوملہ القرحدوی، فتاویٰ مطبوعہ الجزء الثالث، القاهرة، 2006، ص. 529-522*
6. Արցքերյան է ըստ Sacchadena A., Cloning in the Quran and tradition. Islamic perspectives on human cloning. issues in contemporary Islam [online article] (<http://www.people.virginia.edu/~sas/article /article4.htm>, accessed 15 August 2006).

**ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԿԱՆԱՆՑ ՀԻՄՆԱՆՆԳԻՐՆԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՐ ԱՐԴԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ**

Արաքական իլլամական աշխարհում կանանց հիմնախնդիրները քաղական տարրողունակ են և ներառում են հասարակության մեջ կնոջ վարչաքառնությանը, նրա դերին, սոցիալական, իրավական և քաղաքական կարգավիճակին վերաբերող հարցեր: Մասնավորապես, արաքական հասարակություններում կանանց վերաբերող և այլա օրակարգային դարձած հարցադրումները /որոնք ներշնչված են մի կողմից իլլամական սկզբնաղբյուրների տարբեր ձեկնաքառնություններով, մյուս կողմից՝ ավանդույթով/ կարևոր ցուցիչ են հասկանալու համար արդի արաքական աշխարհի հասարակական-քաղաքական մտցի առանձնահատկությունները: Հատկանշական է, որ արաքական աշխարհում կանանց խնդիրները գտնվում են հետազոտողների մշտական ուսումնախնդրության տեսադաշտում: Այդ տեսանկյունից գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում Կալենսոնի Մոգ-հայաձի, Մարգոթ Բադրանի, Լեյլա Աիմադի, Հայա Ալ-Մուդնիի, Մեյ Յամանիի, Ասյար Ալի ենգինիի, Դենիզ Քանդիլոթիի, Ֆաթիմա Մերնեխիի, Բեթ Բարոնի, Լիզի Բեռլիի, Բարբարա Սթովանսիի և այլոց արժեքավոր աշխատանքները¹:

Արաքական աշխարհում կանանց խնդիրները /ալ-ճիսախյա/ սխալ են առաջ քաշվել դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսին՝ առավելապես Շիալտոսում և որոշակիորեն համակարգվել են արդեն XX դարի 20-30-ականներին²: Ֆեմինիզմի հիմնադիր է համարվում եգիպտացի իրալարան և մշակութային գործիչ Կասիմ Ամինը /1863-1908/ «Ճահիդի ալ-ճարա», 1899թ. /«Կնոջ ազատագրումը»/ և «Ալ-ճարա ալ-քադիդա», 1900թ. /«Նոր կինը»/ գրքերի հեղինակը: Գաղութատիրության հիմնական պատճառներից մեկը նա համարում էր կանանց սոցիալական և կրթական ցածր աստիճանը: Կ. Ամինի համոզմամբ, եգիպտոսում կինը պետք է ուսանի, ձերբազատվի հիջաբից, կրոնական այլ ատրիբուտիկաներից և նախապաշարունակի, ձեռք բերի համահավասար և լիբերալ իրավունքներ, ինչպես Արևմուտքում է³:

Նշված ժամանակահատվածում կանանց խնդիրների առաջացումը պայճանախնդրված էր մի կողմից արաքական իլլամական հասարակություններում ավանդախնդրության և արդիականության միջև պայքարով, մյուս կողմից՝ աշխարհիկ ազգայնական և իլլամական ռեֆորմիստական շարժումների առաջացմամբ:

Արաքական աշխարհում կանանց խնդիրների նկատմամբ որոշակիորեն նոր մոտեցումներ ձևավորվեցին հատկապես XX դարի երկրորդ կեսից ի վեր: Անկախության ձեռքբերումից հետո քաղաքական տարբեր համակարգեր և հասարակական զարգացման տարբեր միտումներ ունեցող արաքական երկրներում կանանց խնդիրները դրսևորվեցին տարբեր ձևաչախնդրով և որոշակիորեն

քաղաքականացվեցին: Հատկանշական է, որ դրանք դարձան աշխարհիկ ազգայնական, պաշտամուտական և իլլամական իշտորականության կարևոր քաղաքացիներից մեկը: Աստիճանաբար առանձնացվեցին մինչ օրս վիճարկվող և իրարամերձ մեկնաբանությունների առարկա դարձած կանանց խնդիրների մի քանի օրակարգեր, որոնք շոշափում էին կանանց կարգավիճակը հիմնականում իրավական, քաղաքացիական և սոցիալական ոլորտներում:

Արդեն 1950-1960-ականներին ազգ-պետությունների կայացման գործընթացի շրջանակներում Միջին Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական առանձին պետություններ իրենց երկրների հիմնական օրենքները մշակելիս հիմք ընդունեցին արևմտյան փորձը՝ ծեսամուլտ լինելով նաև կանանց իրավունքներին առնչվող իրավական մի շարք բարեփոխումների իրականացմանը: Աշխարհիկության շրջանակներում կանանց համար կրթություն ստանալու և աշխատելու լայն հնարավորությունների տեղծվեցին: Ազգայնական վարչակարգերը որոշ ինստիտուտներում էին ստեղծել արդի կնոջ կերպար՝ խրախուսելով կանանց սոցիալիզացումը: Օրինակ Սիրիայում, Իրաքում, Լիբանանում, Ալժիրում, Եգիպտոսում, Հարավային Եմենում աշխարհիկության ամրապնդումը կնոջն առաջին հերթին հնարավորություն տվեց դառնալ երկրի հասարակական, քաղաքական եւ տնտեսական կյանքի մասնակիցը, ինչը շատ հաճախ ընդհատվում էր ընդդիմադիր կրոնաքաղաքական ուժերի կողմից արդեն 1970-ականների վերջերին և 1980-ականներին:

Որոշակիորեն սոցիալիզացվելով հանդերձ՝ կանայք չարունակում էին կաշված մնալ հասարակական գիտակցության մեջ դարեր ի վեր ամուր հիմքեր ունեցող ավանդապաշտությունից և հասարակական կարծրատկաբերից: Չնայած ազգ-պետություններում աշխարհիկ օրենքների ներդրմանը, իսկաճը իրը սահմանադրությամբ հռչակված էր որպես պետական կրոն՝ չարունակեց պաշտանել իր նշանակությունը իրավական մի շարք ոլորտներում: Իրավական առանձին դրույթներ, որոնք առնչվում են ընտանեկան օրենսգրքին Այսն անհատի ծանափող իրավունքներին և իլլամում հայտնի են անվուայ շախափա անուևով, վերցվեցին Շարիաթից: Դրանք առաջին հերթին առնչվում են ամուսնությանը, ապահարգանին, ժառանգությանը, երեխաների խնամակալությանը:

Արաբական ազգային պետությունները աշխարհիկ և կրոնական օրենքների գործադրման առումով փաստորեն հանդես են գալիս որպես կիրառման երկակի/հոլալ/ համակարգ ունեցողներ: Նժանօրինակ երկրների տիպական օրինակ է Սիրիան, որտեղ էթնոդավանական փոքրամասնությունները նույնպես անհատի մասնավոր իրավունքների կիրառման ժամանակ առաջնորդվում են կրոնական օրենքներով⁴:

Մասնավորապես 1980-ականներից կանանց իրավունքների համար պայքարող շրջանակների հիմնական բիրախներից մեկը դարձավ իենց իլլամական ընտանեկան օրենսգիրքը, որտեղ կանանց իրավունքները շատ դեպքերում համարվում են անորարդալված⁵: Դատահական չէ, որ 1980-ականներին ստեղծվեցին կանանց իրավունքների համար պայքարող մի շարք կազմակերպություններ,

որոնցից է «Կանաչ իլյամական օրենքերի տիրապետության տակ» շարժումը, որը հետագայում վերածեց ժանդարին կասուցի և ներկայումս գործում է չուրջ 70 երկրում⁶։ Ըարժման անդամների կարծիքով՝ իրենց ապրում են գրված ու չգրված, Դուրանի տարբեր մեկնաբանություններով, տեղական ավանդույթներով և քաղաքական շարժափոններով պայմանավորված օրենքներով, ինչը հանգեցնում է կնոջ նկատմամբ խտրականության դրսևորմանը⁷։

1994-ին Սարուկչյում կանանց իրավասաբաշտաբն շրջանակներին հաջողվեց հասնել ընտանեկան օրենսգրքում 'Մուդավիկանա' իրավական քարեխոխումների իրականացմանը։ Աղյուսնքում կնոջ ամուսնության տաղից սահմանվեց տասնութ կնոցն իրավունք տրվեց ապահարգանվել այն նույն հիմքով, ինչ տղամարդուն, իսկ քազմակնության պայմանները սահմանախակվեցին և խտացվեցին⁸։

Իլյամական հասարակություններում կանանց հիմնախնդիրներով զբաղվող թե՛ արևմտյան և թե՛ իլյամադավան քազմաթիվ հետազոտողներ մեծ նշանակաբայուն են տվել Դուրանում, Սուննայում, Ըարիսթում և իլյամական իրավունքում 'Լա-Ֆիկ' կանանց վերաբերող քազմաթիվ դրույթների ակադեմիական ուսումնասիրությանը, ինչը թույլ է տալիս վեր հանել կանանց խնդիրների կրոնական ասանկտը և հասկանալ դրանց մեկնաբանությունների առանձնահատկաբայունները։

Իլյամն ամրագրեց կնոջ՝ որախն լիարժեք անհատի իրավական կարգալիճակը, ինչը վիթխարի առաջընթաց էր 7-րդ դարի համար։ Կնոջ համար ամենակենսական հարցերը՝ կապված ամուսնության, ժաաանգության, սեվական ունեցվածքի, ապահարգանի հետ, մեկնողմիշտ օրենքի ուժ տաացան՝ ամրագրելով տղամարդու և կնոջ պարտավորույթումները։ Կերքիմներս իլյամի տուրք գրքում համարվում են հալասար իրավունքներ ունեցող, քայց միմյանցից որոշակիորեն տարբերվող և միմյանց լրացնող սեներ, ինչը նրանք պետք է իրականացնեն արդունավետ կերաբով։ Իլյամում չկան այնպիսի դրույթներ, որոնցով կնոցն արգելի զբաղվել գործունեության ոլուտ ոլորտով, որտեղ նա պիտանի կլինի, ինչպես նաև չկա որևէ արգելք, որպեսզի կնոջ տաղանդն ի հայտ գա⁹։ Կան քազմաթիվ միջնադարյան վկայույթուններ այն մասին, որ կանաչ իլյամի վաղ շրջանում ակտիվորեն մասնակեցել են քազմական գործողությունների, ապա՝ տուրք տեքստերի մշակմանը 'Նրանցից առակել հայտնի է Մուհամմադ մարգարեի աբիհ՝ Աիշան, իսկ հետագա շրջանում զգալի դեր խաղացել մզկիթների և կրթական հաստատույթունների 'Մաղուասաների' զարգացման գործում։ Միջնադարյան տեսաբանները հնարավոր էին համարում կնոջ նշանակաբուդ դատավորի 'Լա-կաղի' պաշտոնում։ Միևնույն ժամանակ թե՛ Դուրանում և թե՛ հաղիներում, ինչպես շատ ալ հարցերի, այնպես էլ կնոջ վերաբերյալ կան հակասական մտոնցումներ, որոնց ընդգծում են տղամարդու առավելույթունը կնոջ նկատմամբ¹⁰։

Որոշակի քաղաքական քաղաղրիչ պարտնակող կանանց հիմնահարցերը կարևոր տեղ են զբաղեցրել թե՛ արաբական վարչակարգերի և թե՛ նրանց ընդդիմադիրների քաղաքական օրակարգում։ Օրինակ, Ալժիրի աշխարհիկ իշխանուբ-

յունները, ի դեմս նախագահ Շաղի Բենջադիլի /1979-1992/, որոշակիորեն ընդա-
սաբ զնաչին իսլամականների պահանջներին և իրավական նշանակություն տվե-
ցին առանձին շարժաբանական նյութերի: Ի պատասխան՝ 1979թ. մարտի 8-ին եր-
կու հաջորդ համալսարանական կին քոլոցի ցույց կազմակերպեցին: 1982թ.
հունվարի 21-ին քոլոցի երբ կազմակերպած կանաչ պահանջում էին վերացնել
քաղաքացիությունը, կնոջն անվերապահորեն իրավունք տալ աշխատել, ժառան-
գել ընտանեկան ունեցվածքի կեսը, իսկ երեխայի խնամակալության և ապահար-
զանի դեպքում՝ տղամարդու հետ ունենալ հավասար իրավունքներ: Սակայն Ա-
ժիրի Ազգային ժողովը 1984թ. առանց հասարակական քննարկման ընդունեց շա-
րժաբանական դրույթներ պարունակող նոր ընտանեկան օրենսգիրք¹¹: Ի տարբե-
րություն այլ երկրների՝ իսլամականների գործողություններն Աժիրում այլի են
ընկել արևմտականացված կանանց նկատմամբ կոշտ բռնությունների և ահաբեկ-
չության կիրառմամբ¹²:

Կանանց քաղաքական կարգավիճակի մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբա-
ղեցրում նրանց ընտրական իրավունքի հարցը: Արաբական երկրների մի զգալի
հատվածում կանանց ընտրական իրավունքն արմատազուլեց սահմանադրու-
թյամբ, իսկ որոշ երկրներում այդ մասին կատարվեցին սահմանադրական հետա-
զա լրացումներ: Կանանց ընտրական իրավունք տրվեց Սիրիայում՝ 1949թ., Լի-
բանանում՝ 1952թ., Եգիպտոսում՝ 1956թ., Թունիսում՝ 1959թ., Մավրիտանիա-
յում՝ 1961թ., Աժիրում՝ 1962թ., Մարոկկոյում՝ 1963թ., Լիբիայում և Սուդանում՝
1964թ., Եմենում՝ 1970թ., Բահրեյնում՝ 1973թ., Հորդանանում՝ 1974թ., Իրաքում՝
1980թ., Օմանում՝ 2003թ., Քուվեյթում՝ 2005թ.¹³:

Այս խնդիրը որոշակիորեն այլ շեշտադրումներ ունեցավ արաբական պահ-
պանողական, մասնավորապես՝ Օոցի երկրներում: Ընտրություններին կանանց
մասնակցության հարցը զգալիորեն երկար ուղի է անցել Քուվեյթում: Առաջին ան-
գամ երկրի խորհրդարան Մաջլիս ալ-ումմա/ այն ներկայացվել է 1971-ին, ապա՝
1986-ին, 1992-ին և 1996-ին՝ լիբերալ պատգամավորների կողմից, սակայն
դրանց քննարկումները և համապատասխան օրենքի ընդունումը պարբերաբար
խղճնդոտվել են տուննի իսլամականների կողմից: 1996թ. նախագծի ամենա-
կոշտ ընդդիմախոսներից մեկը՝ իրավական համեմատողովի նախագահ տուննի
իսլամական Սիմադ Բաջիրն իր նմանօրինակ դիրքորոշումը հիմնավորեց 1985-
ին հրապարակված մի ֆեթվայով, որով կանայք պիտանի չեն համարվում քաղա-
քականության համար¹⁴: 1999թ. մայիսին Քուվեյթի էմիր Շեյխ Ջաբեր Ալ-Ահմադ
Ալ-Ջաբեր Աս-Սաբահը լուծարեց երկրի խորհրդարանը՝ հրապարակելով 63
հրամանագիր, որոնից առավել աղմկահարույցը կանանց ընտրական իրավունքի
վերաբերյալ մայիսի 18-ի հրամանագիրն էր: Շատ այդ՝ կանայք իրավունք էին
ստանում մասնակցել 2003թ. խորհրդարանական և տեղական ինքնակառավար-
ման մարմինների ընտրություններին, ինչպես նաև պետական պաշտոններ ստա-
նալ: Իսլամականները քննադատեցին այդ հրամանագիրը՝ կապելով այն ԱՄՆ-ից
եկող ճնշումների հետ¹⁵: 1999թ. նոյեմբերի 23-ին խորհրդարանը ծայերի 2/3-ով
մերժեց այդ նախաձեռնությունը¹⁶: Սակայն 2005-ին Քուվեյթի կանանց իրավա-

սպաշտական շրջանակներին ի վերջո հաջողվեց հաղթահարել սուննի իսլամականների¹⁷ և ցեղային հեղինակությունների արգելքը և հասնել ընտրություններին կանանց մասնակցության իրավունքի ամրագրմանը: 2005թ. մայիսի 18-ին Քուվեյթի խորհրդարանը կանանց ընտրական իրավունքի մասին որոշում ընդունեց: 2006-ին կանայք առաջին անգամ մասնակցեցին երկրի խորհրդարանական ընտրություններին, որոնցում առաջադրվել էին նաև կին թեկնածուներ, սակայն նրանց ոչ մեկը չկարողացավ հաղթանակի հասնել¹⁸:

Քուվեյթի հետազոտող Հայա Ա-Մուդնիի կարծիքով Քուվեյթի իշխանությունները գիտակցում էին, որ կանանց քաղաքական իրավունքների շնորհիվ կարող էր լականորեն փոխել երկրի քաղաքական ուղեգիծը՝ զգալիորեն նվազեցնել իսլամականների, սոյանարդկանց ավանդական ինստիտուտների /ադդիվանիյա/ և ցեղային հեղինակությունների ազդեցությունը՝ շահելով կանանց աջակցությունը /որոնք, ի դեպ, կազմում են Քուվեյթի ընտրազանգվածի մոտ 80%-ը: Հեղինակի համոզմամբ՝ կանանց քաղաքական կարգավիճակի հարցում սուննի իսլամականների և ցեղային հեղինակությունների կեցվածքն ավելի շատ ազդեցության լծակների սպաքարի հետևանք էր¹⁹:

Ինչ վերաբերում է Կատարին²⁰ և Արաբական Միացյալ էմիրություններին /ԱՄԵԷ՝, ապա այդ երկրները /ունենալով յուրահատուկ քաղաքական համակարգ/, չնայած ազգային ընտրությունների կայացած գործառույթ չունեն, սակայն կանանց ընտրական իրավունքի հարցում սահմանափակում չեն կիրառել: Իսկ Սաուդյան Արաբիայում, որտեղ երկրի հիմնական օրենքը հիմնված է Դուրանի և Շարիաթի վրա, կանայք մինչ օրս ընտրելու իրավունք չունեն:

Հատկանշական է, որ կանանց խնդիրների նկատմամբ իրենց հստակ դիրքորոշումն ունեն ոչ միայն պետությունները, այլև կրոնական ընտրաժնեքը: Ռուսես կանոն՝ ուղղափառ ուլաման պահպանողական մտեցում ունի կանանց խնդիրների հարցում և առաջնորդվում է Շարիաթով: Այժմերն ընդդիմանում են կանանց կարգավիճակի ցանկացած փոփոխության, ինչը կնշանակի տեղական դիրքերի թուլացում: Անկախ շատ համախ պետությունն ինքն է վերահսկում կրոնական ընտրանիներին և նրանք չեն ընդդիմանում իշխող վերահսակի քաղաքականությանը²¹: Օրինակ՝ Սաուդյան Արաբիայի Թագավորությունում, որն առանձնանում է կանանց նկատմամբ բազմաթիվ սահմանափակումներով, երկրի հասարակական-քաղաքական բարեփոխումների գաղափարին ընդդիմանում է թե՛ քաղաքական ընտանիքը, թե՛ ուլաման: Վերջինս հասարակության նկատմամբ իր վերահսկողությունն իրականացնում է Ներքին գործերի նախարարության շրջանակներում գործող կրոնական ուսուցանական կասույցի՝ Առաքինության պահպանման և անբարոյականության դեմ սպաքարի կոմիտեի միջոցով, որի գործակալները կարող են առանց դատավարության, հրապարակապնորեն պատժել ուղղափառ իսլամի սոցիալական և կրոնական սկզբունքները խախտողներին, այդ թվում՝ կանանց: Բազմաթիվ այլ սահմանափակումների հետ միասին օրենքը կանանց մինչ օրս թույլ չի տալիս ակտիվեցնել վարել²²:

Կանանց խնդիրների հարցում քավական հանգուցային նշանակություն ունեն հենց կին գործիչները և կանանց կազմակերպությունները: Արաք կանանց քաղաքիվ խմբեր գործում են նաև արաքական պիտուցում՝ Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում, որտեղ հարցադրումները որոշակիորեն այլ են, սակայն գործունեության անհամեմատ ավելի լայն հնարավորություններ կան:

Արաքական աշխարհում կանանց հիմնահարցերի առաջադրումը և դրանց շուրջ քննարկումները ճաշակոյցին տարբեր մոտեցումներ, աստիճանաբար իրենց համար ճանաչարի հարթեցին նաև ֆեմինիստական շարժումները: Միջին Արևելքում և ընդհանրապես իսլամական աշխարհում կանանց շարժումների վերաբերյալ գոյություն ունի հիմնականում երեք տեսակետ՝ աշխարհիկ և լիբերալ, իսլամական-ֆեմինիստական և իսլամական²⁴: Աշխարհիկ-լիբերալ և իսլամական-ֆեմինիստական մոտեցումներն ունեն ընդհանուր եզրեր և համագործակցության հնարավորություն: Երանց հիմնական ընդդիմախոսներն իսլամականներն են:

Իսլամականները կնոջ հիմնախնդիրների հարցում առաջնորդվում են Պուրանով, Սուննայով և Շարիաթով: Ըստ այդմ՝ այն, ինչ ստեղծված է իսլամի իրավական դաշտում, աստվածային ծագում ունի, անփոփոխ է և ֆունդամենտալ: Ղիտարկելով խնդիրն իսլամի տեսանկյունից՝ նրանք տղամարդուն ու կնոջը համարում են տարբեր առաջելություններ ունեցող, ինչը նշանակում է, որ կնոջ գործատուքները հիմնականում սահմանափակվում են ընտանեկան ոլորտում՝ որպես մայր և ամուսին: Իսլամականներից շատերը համոզված են, որ կանանց վերաբերող օրակարգերը ներմուծվում են Արևմուտքից, հետևաբար դրանք անընդունելի՝ օտար արժեքներ են: Երանց համար կանանց խնդիրների մեջ հանգուցային նշանակություն ունի հիշաբը, որը դիտարկվում է որպես իսլամական ինքնուրույն մի քաղաքից: Իսլամականները ծզուում են շատ դեպքերում մենաշնորհային դիրք ունենալ Պուրանի և իսլամական այլ սկզբնաղբյուրների մեկնությունների հարցում՝ հակադարձելով քրդի նրանց, ովքեր հակուռնյա տեսակետներ ունեն աստվածային օրենքների վերաբերյալ: Առավել արմատական դիրքերից հանդես ելող աթանոնի իսլամականների համոզմամբ՝ կանանց հասարակական կատակարում Լալ-վիայա ալ-ամմա՝ և քաղաքացիական իրավունքներ տալը կհանգեցնի հասարակության բարոյազրկմանն Լալ-ֆասադ/ ու պատակտմանը Լալ-ֆիթնա: Իսլամականների մեջ կան կրոնական ծայրահեղականներ, ովքեր իրենց տեսանկյունից բարոյազրկված կանանց նկատմամբ բուլլատրելի են համարում ահաբեկումն ու հալածանքները²⁵:

Աշխարհիկ-լիբերալ ֆեմինիզմի տեսանկյունից՝ կնոջ իրավունքները պետք է դիտարկվեն սեռային հավասարության և աշխարհիկության սկզբունքների համատեքստում, իսկ կրոնի դերը պետք է սահմանափակվի անհատի հոգևոր ոլորտով: Ըստ այդմ՝ իսլամը եւ կանանց իրավունքները հակասում են միմյանց, քանի որ իսլամում գոյություն ունի սեռային անհավասարություն: Ինչպես նշում է իրանական ծագումով ամերիկյան հետազոտող Վ. Մոզհադանը, չնայած կրոնական բարեփոխումները կարևոր են, անհրաժեշտ է գիտակցել դրանց սահմանափա-

կաթունը: Երա կարծիքով՝ կանանց իրաւունքները և ծարղու իրավունքները լավագոյնս պաշտպանվում են աշխարհիկ մտքի և աշխարհիկ ինտելեկտուալների կողմից²⁶: Եւրոպական տեսակետի կողմնակից է պակիստանցան ծագումով ամերիկացի հետազոտող Ռիչարձ Կասանը, ում համոզմամբ՝ ծարղու իրավունքները կարող են քննարկվել միայն աշխարհիկի համատեքստում: Միևնույն ժամանակ, ինչպես շատ հետազոտողներ, այնպես էլ Ռ.Կասանը համոզված է, որ կանանց իրաւունքների և ազատութունների ակտիւնաբանութուններն ավելի շատ հելլենական, քրոյիկանական, հրեական, քրիստոնեական մշակութային ազդեցութիւնը կրած տեղական ավանդութային, քան կրօնի հետևանք են²⁷:

Աշխարհիկ ֆեմինիզմը օացիոնալ և ունիվերսալ դիսկուրս է և հանդես է գալիս ծարղու իրավունքների, ժողովրդավարութան և քաղաքացիական հասարակութան զաղախարների օգտին՝ համոզված լինելով, որ այդ իրողութայինները նպաստավոր են կանանց հավասար իրավունքների ձեռքբերման համար:

Կերը նշված երկու հակադրեա տեսակետների համատեքստում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում մուսուլման ֆեմինիստները, ովքեր կանանց իրավունքների համար պայքարող ամենամեծ խմբերն են: Կարելի է ասել, որ իսլամական ֆեմինիզմը իսլամի ներսում ձևակոչված ամենախիբեռալ շարժումներից մեկն է: «Իսլամական ֆեմինիզմ» եզրն առաջին անգամ շրջանառութան մեջ են դրել իրանցի կին ֆեմինիստները 1990-ականներին սկզբներին, այնուհետև այդ եզրը հիշատակվել է նաև ասուդական ծագումով քրիստոնեական հետազոտող Մեյ Յամանիի խմբագրած «Ֆեմինիզմը և իսլամը» գրքում²⁸:

Մուսուլման ֆեմինիստները պաշտպանում են հասարակական և անհատական ոլորտներում սեռային հավասարութան և սոցիալական արդարութան գաղախարները: Երանք սեռային հավասարութան խնդիրները նույնպես փորձում են մեկնաբանել իսլամի տեսանկոյնից, սակայն աչ շեշտադրմամբ: Կիսելով իսլամի հիմնաբար արժեքները՝ նրանք առաջ են քաշում Սուրբ գրքի նորոյի մեկնաբանութան զաղախարը, ինչն ի հայտ է բերում տղամարդու և կնոջ հավասարութան սկզբունքը՝ վեր հանելով այն իրողութունը, որ իսլամը համատեղելի է արդիականութան հետ: Մուսուլման ֆեմինիստները փաստողեն գործում են իսլամական մողեսիզմի կամ օեֆորմացիայի շրջանակներում՝ օգտագործելով իգքիիաղը՝ Դուրանի և իսլամական դրոյթների ազատ մեկնութան մերդաբանութիւնը: Երանց համոզմամբ՝ իսլամական օրենքները Դուրանի նորոյի մեկնութան դեպքում կարող են դրոշակիրեն ձևախիբել²⁹: Իսլամական ֆեմինիզմը մի կողմից մարտախարակել է իսլամական սկզբնադրոյութների ավանդական մեկնաբանութուններին, մյուս կողմից՝ դրանց ավանդական մենաշնորհն ունեցող կրօնական ընտրանիներին:

Իսլամական ֆեմինիստների համոզմամբ՝ իսլամի ձեւակորման վաղ փուլում կանայք զգալի դեր են խաղացել բանավոր տեքստերի կազմման հարցում, իսկ իսլամի հասարակութիւնը և իսլամական պետութան տեղումից հետո նրանց դերը աննշմար է դարձել: Կանայք դուրս են մղվել սուրբ գրքի մեկնաբանութան ոլորտից: Արդույնցում՝ կանանց առնչվող իրավական տեքստերը մեկնաբանվել

են արական մղումով, տղամարդու տեսանկյունից, ինչն աղճատել է իլյամի էգալիտար ոգին²⁰:

Առողանական ծագումով աներիկյան հետազոտող, իլյամի և իլյամական իրավունքի մասնագետ Արդուլլահի Ան-Նաիմի կարծիքով՝ քրդը մուսուլմանները՝ տղամարդ, թե՛ կին, իրավունք ունեն սեփական տեսանկյունից մեկնաբանել «Ռուրանը» մարտահրավեր նետելով ուղղափառ իլյամին: Ան-Նաիմը համոզված է, որ կենդանի համայնքն է, որ պետք է որոշի, թե ո՞ր մեկնաբանությանն է համապատասխանում տվյալ ժամանակին²¹:

Փաստորեն, մուսուլման ֆեմինիստները իլյամական իրավունքների տեֆորմացիան դիտարկում են որպես կանանց նկատմամբ առկա խտրականությունը հաղթահարելու հիմնական միջոցներից մեկը՝ իլյամական իրավունքի նկատմամբ առաջարկելով նոր մոտեցում, ինչը կնախատի կնոջ իրավական, սոցիալական և քաղաքական իրավունքների համարժեքացմանը: Նրանք ձգտում են վերականգնել այն, ինչը, համոզված են, կորսվել կամ ծարղինալացվել է իլյամի պատմության ընթացքում: Նրանք պայքարում են, որպեսզի կինը սոցիալիզացման լիարժեք հնարավորություն ունենա՝ կրթություն ստանա, աշխատի, զբաղվի գործարարությամբ և հասարակական-քաղաքական գործունեությամբ:

Կանանց էիմանադոկտրինները ճակտորում են հարցերի մի շրջանակ, որի նկատմամբ ճոտեցումներն ուրվագծում են արաբական իլյամական աշխարհում զաղակարախուսական տարրեր ուղղությունների, քաղաքական և կրոնական ընտրանիների միջև ազդեցության համար մղվող պայքարը: Արաբական հասարակությունները միշտ էլ որոշակի երկընտրանքի առաջ են կանգնած՝ ավանդական և արդիական արժեքների ու կենսակերպերի միջև ընտրություն անելու իմաստով: Փաստորեն, մի կողմից կա «Ռուրանը» որպես նորմատիվ, մյուս կողմից՝ պարտադրող ներկան: Եվ այս առումով, արաբական աշխարհում պայքարը արդիականության և ավանդականության, լիբերալիզմի և իլյամականության միջև հազիվ թե հանգուցալուծում ստանա:

Արաբական ավանդական հասարակություններում լիբերալ և իլյամական ֆեմինիզմն պարսեռ են նույնպես կշարունակի պահպանել իր նշանակությունը՝ քախվելով քաղճաթիվ դժվարությունների հետ, որոնք կապված են ոչ միայն կրոնով և ավանդույթով պայմանավորված հասարակական կարծրատիպերի հետ: Ենդիվն այն է, որ քարեիդիոմների և առավել ևս կանանց իրավունքների ազատականացումն իլյամական հասարակություններում շատ համախ նույնացվում է Արևմուտքի հետ, որը դիտարկվում է որպես մարտահրավեր իլյամական քաղաքակրթությանը, իլյամի բարոյական արժեքներին: Հատկաշնչական է, որ կանանց էիմանադոկտրինն շատ դեպքերում տրվում է նաև քաղաքակրթական նշանակություն և այդ համատեքստում էփջաքն ընկալվում է որպես իլյամական ինքնության և արևմտյան ազդեցության դեմ պայքարի կարևոր քաղաղիչ:

MODERN APPROACHES ON WOMEN ISSUES IN ARAB WORLD

The role of woman and her status in Islam and Arab Muslim societies is not a neglected subject. It has been addressed by Muslim scholars through the ages and Middle East researchers in modern period. The paper deals with legal, social and political rights of women in modern Arab societies based on Islam, traditions and civil laws, analyzes the liberal and Islamic feminism, the states, political and religious elites, as well as Islamist's approaches on women status. It is being argued that gender issues are connected with the struggle between modernization and traditionalism /or between liberalism and Islamism/ which is one of the main peculiarities of modern Arab societies.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Moghadam V., *Modernizing Women. Gender and Social Change in the Middle East*, Second Edition, London, 2003. Bedran M., *Gender Activism: Feminists and Islamists in Egypt*, in Moghadam V. *ed./*. - *Identity politics and women: Cultural Reassertions and Feminisms in International perspectives*, Boulder, 1994, pp. 202-227. *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*, Oxford, 2008. *Opening the Gates: An Arab Feminist Anthology*, Indiana University, 2004, co-editor. *Feminism, Islam, and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt* (Princeton University, 1995. Ahmed L., *Women and Gender in Islam*, Yale University, London, 1992. Al-Mughni H., *Women in Kuwait, the Politics of Gender*, London, 2001. Yamani M., "Introduction" in *Feminism and Islam: Legal and Literacy Perspectives* ed. Mai Yamani, New York University, 1996, pp. 69-86. *The Rule of Law and Human Rights in the Middle East and the Islamic World* (co-ed), London: IB Tauris, 2001. Engineer A., *Islam, Women and the Gender Justice*, New Delhi, 1987. Kandiyot D., *Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies*, in *"Gendering the Middle East"*, London-New York, 1996, pp. 1-27. *Women, Islam and the State: A Comparative Approach*, in *"Comparing Muslim Societies: Knowledge and the State in a World Civilization"*, ed. Juan R.J.Cole, Ann Arbor, University of Michigan, 1992, p. 246. *Review of Women and Gender in Islam*, in *"Contemporary Sociology"*, No. 5, 1993, pp. 688-89. Merrissal F., *The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation in Women's Right in Islam*, Cambridge, 1991. *Beyond the veil. Male-Female Dynamics in a Modern Muslim society*, New York, 1975. Baron B., *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society, and the Press*, New Haven, Yale University, 1994. *Women in the Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, by Nikki R. Keddie and Beth Baron, Yale University, 1993. Freyer Stowasser B., *Women in the Qur'an: Traditions and Interpretation*, Oxford University, 1994.
2. Այս մասին տե՛րս Bedran M., *Feminists, Islam and nation: Gender and Making of Modern Egypt*, Cairo, 1996.
3. Merrissal F., *Beyond the veil. Male-Female Dynamics in a Modern Muslim society*, New York, 1975, p. 16.

4. Usmanbassan utbu Shaaban B., *Persisting Contradictions: Muslim women in Syria, Women in Muslim Societies*, pp. 101-118.
5. Moghadem V., *Modernizing Women. Gender and Social Change in the Middle East*, Second Edition, London, 2003, p. 156.
6. Սանբասան տե՛ շարժման կայքէջ՝
7. Խտրական են համարվում շարիաթական մի շարք օրենքներ, օրինակ չլրս անցած անհամանպու տղամարդու իրավունքը: Մինչդեռ համարվում է, որ կինը շատ դեպքերում անհամեմատ ասինանախակ իրավունքներ ունի օրինակ ապստղարգանի և դրանից հետո երեխաների խնամակալության հարցում: Ասլամի ապստղոյն է այն փաստը, որ աղքատ ինը և տղայի յոթ տարին տրամադրոց հետո դատարանն ասախլապետ ընդատալ է գնում հոր հիմնակրուաններին և վերջինս ցանկության դեպքում նրան փոխանցում երեխաների խնամակալությունը:
8. Morocco Adopts Landmark Family Law Supporting Women's Equality.
9. Al-Nahr R., *Women in Islamic Law, Feminism and Islam: Legal and Literary Perspectives*, ed. by Mei Yamen, New York University, 1996, p. 94.
10. Դուրանի «Ան-Նիսա» ՆԿ-անաղթ՝ 4-րդ տարւի 34-րդ պարսում տղամարդիկ համարվում են կանանց պաշտպանն ու մեղուը, քանի որ Աստված նրանց ալեի ուժով է ստեղծել: Նշվում է, որ ճշմարիտ կինը պետք է հնազանդ լինի, իսկ հակասակ դեպքում տղամարդը կարող է նախ համոզել նրան հնազանդվել, իսկ չենթարկվելու պարագայում՝ մեծել: Բացի այդ, Դուրանում ՆՍուրաթ ալ-բակարա, 282-րդ պարս երկու կնոց վկայությունը համարոք է համարվում մեկ տղամարդու վկայության ճարտի է նաև Սուհանմաղ մարգարեի այն հարիւր, որտեղ նա ասում է, թե՛ աղք լի բարեգալանի, եթե ղեկավարվի կնոց կողմից:
11. Boisard M., *On the probable influence of Islam on western and international law*, - *International Journal of Middle Eastern Studies*, 11, 1980, p. 169.
12. Նայն տեղում, էջ 169-171:
13. *Women's Suffrage: A Timeline*, International Women's Democracy Center.
14. Al-Mughni H., *Women in Kuwait. The Politics of Gender*, London, 2001, p.176.
15. Իխլիսանական ազդեցիկ «Սոցիալական բարեփոխումների հասարակություն» կազմակերպության նախագահ Աբդուլահ Ալ-Սոդայան իրապարակախոյնն ջննարարոց տիլլին սպասնալով յենթարկվել նրան, քանի որ վերջինս էլ լի ենթարկվում Աստուր պատվիրաններին:
16. *Kuwait. The Struggle for Women's Suffrage*,
17. Իդյանականների մեջ տանկները և շիաները կանանց կարգախիմակի վերաբերյալ ալ օրակարգի ունեն: Վերջիններս արաբական ստանդին, մասնակրպասե Օտիլ երկրներում, զգալիորեն նպաստել են կանանց իրավունքների պաշտպանությանը:
18. Saleh Ambah F., *No Women Chosen in Kuwait Vote*, - *The Washington Post* June 30, 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/06/29/AR2006062901990.html>
19. Al-Mughni H., նշվածիս, էջ 172-176:
20. Կատարում մինչ օրս անցկացվել են միայն տեղական ինքնակատալարման մարմինների ընտրություններ՝ 1999-ին, 2003-ին և 2007-ին: Դրանցում ասախարկվել և ընտրվել են կին յեկնամուներ: Տե՛ս Qatar's Municipal Balloting Seen as Democracy Test Ahead of Parliament Elections, - *International Herald Tribune*, March 31, 2007.

խորհրդարանական /Եղբայի խորհրդի/ ընտրություններ հասարակ առաջին անգամ տեղի կունենան 2010թ. հունիսին ընտրական օրենքն ամրագրվել է 2008թ. մայիսին: Եղբայի խորհրդի 48 անդամներից 35-ը կընտրվեն, իսկ մնացած 10-ին կընտանակի էմիրը:

21. ԱՆԻ-ում խորհրդարանական ընտրություններ առաջին անգամ անցացվել են 2006թ. դեկտեմբերին: Այնուհետև ալ-Վառանի ալ-Իթթիհալի 40 անդամների կեսն ընտրվել են երկու տարի ժամկետով, իսկ կեսին նշանակել են նահանգների էմիրները: Ընտրություններին առաջադրվել են կին թեկնածուներ, նրանցից ընտրվել է միայն մեկը:
22. Bodman H., "Introduction" in "Women in Muslim Societies. Diversity within Unity, ed. Herbert L. Bodman, Nayereh Tohidi, Boulder, London, 1998, p. 15.
23. Ստալյան Արաբիայում կանանց իրավունքների մասին մանրամասն տե՛ն Abdel Doumato E., The Ambiguity of Sharfa and the politics of "rights" in Saudi Arabia; Faith and Freedom: Women's human rights in the Muslim World, ed. by Manhaq Afhami, London, 1996, pp. 135-161. Yamani M., Some Observations on Women in Saudi Arabia in Feminism and Islam: Legal and Literary Perspectives, by Mi Yamani /ed./, New York University, 1996, pp. 263-281.
24. Helle-Lucas A., Women facing Muslim Personal Law as the Preferential Symbol for Islamic Identity, in V.Moghadam /ed./, Identity, Politics and Women: Cultural Reassertions and Feminism in International Perspective, Boulder, West view, 1994, p.186.
25. Այս մասին տե՛ն Moghadd H., Feminism and Islamic Fundamentalism, The Limits of Postmodern Analysis, London, 1999.
26. Moghadem V., Islamic Feminism and its Discontents: Toward a Resolution of the Debate, - Journal of Women in Culture and Society, 2002, Vol. 27, issue 4, p.1162.
27. Riffat H., Are Human Rights Compatible with Islam?,
28. Feminism and Islam: Legal and Literary Perspectives, New York University, 1996, by Yamani Mai /ed./ and Allen Andrew.
29. Այս մասին տե՛ն Badran M., Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences, Oxford, 2006, նաև՝ Islamic feminism. What's in a name?, - Al-Ahram Weekly, 17-23, January, 2002, argues Badran M., . ahram. org.eg/2002/569/cu1.htm
30. Sb'u Mirza Q., Islamic Feminism and Gender Equality, - ISIM Review 21, spring, 2008, pp. 30-31.
31. An-Na'im A., The Dichotomy between Religious and Secular Discourse in Islamic Societies, in Faith and Freedom, ed. Afhami Mahnaz, London. Tauris L., 1993, p. 53, տե՛ն նաև An-Naim A., Toward an Islamic Reformation, Syracuse University, 1990.

МАКСИМ ХАМОЯН

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ КУРДСКОМ ЯЗЫКЕ

Наряду с фразеологической деривацией, описание которой содержится в отдельной работе автора¹, в курдском языке действует и синтаксическая деривация, представляющая собой отдельное и особое явление, занимающее значительный участок словообразовательной системы языка.

Однако вопрос синтаксической деривации, который является одной из кардинальных задач теории курдского словообразования, не только не разработан исследователями курдского языка, но и как таковой до сих пор не познан и поэтому не выделен в качестве предмета специального рассмотрения. Он впервые ставится здесь, в ограниченных рамках настоящей статьи.

Прежде всего необходимо отметить, что в работах по курдскому словообразованию главное внимание уделяется словообразованию различных частей речи (имен существительных, имен прилагательных, глаголов и наречий) и перечислению словообразовательных типов в пределах каждой из них. При этом слова, являющиеся синтаксическими и фразеологическими дериватами, объединяются под общим названием "словосложение" и включаются в состав одних и тех же словообразовательных типов. Например, синтаксический дериват *G'evreg* ("черноокий") и фразеологический дериват *k'utreg* ("ревнивый") оказываются в одной и той же группе². Из этого следует, что в науке о курдском словообразовании отсутствует представление, во-первых, о существовании синтаксической и фразеологической деривации как двух разных, объективно действующих явлений наряду с аффиксацией, и, во-вторых, о различиях между этими явлениями в плане средств, способов их функционирования, об их роли и значении.

Обнаруженные в результате исследования синтаксического материала две сферы языкотворчества — синтаксическая деривация и деривация фразеологическая служат ярким свидетельством о том, что значение синтаксиса как особого типа проявления языковой материи не ограничивается его особым назначением в языковой системе. Результаты их анализа убеждают в том, что синтаксический строй языка играет очень важную роль, с одной стороны, в становлении и развитии фразеологии

языка, в частности, служит непосредственной материальной базой для формирования внешней формы (материальной оболочки) образующихся в языке фразеологических единиц всех структурно-семантических типов — так называемых фразеологических единиц со структурой словосочетания и фразеологических единиц со структурой предложения³ и, с другой стороны, в обогащении лексического состава языка новыми единицами самых различных структурных и функциональных типов. Это означает, что рассмотрение языкотворческой роли синтаксиса в его связи с лексикой и фразеологией представляет большой теоретический и практический интерес. Ибо оно позволит проникнуть в сущность деривации от свободных и устойчивых структур языка, установить характер социолингвистической потребности в нее, проследить функционирующий механизм развития словарного состава, определить характер взаимосвязи элементов разных типов проявления языковой материи — синтаксиса и лексики, синтаксиса и фразеологии⁴.

Синтаксическая деривация — преобразование синтаксических единиц в слово является одним из главных путей обогащения и развития словарного состава курдского языка (курманджи).

Слова, возникающие в результате синтаксической деривации имеют широкое употребление в повседневной и литературной речи, в большом количестве встречаются в памятниках устного народного творчества. Их значительная часть, составляющая новую вводимую отрасль общеупотребительной лексики, инвентаризована словарями. В плане синхроническом большинство из них параллельно функционирует с соответствующими производящими синтаксическими единицами и одновременно служит базой для образования в дальнейшем различных по характеру лексических единиц. Ср., например, *destîhevîstîn* ("рукоплетание") и синтаксическое словосочетание *destê xwe li hev xistîn* ("оплеливали, рукоплескали"), *namenivîstin* ("подписывание") и синтаксическое словосочетание *name nivîstin* ("написали письмо"), *k'îbêxwandin* ("чтение книги, книжничество") и словосочетание *k'îbê xwandin* ("прочли книгу"), *hevîrtîrîş* ("закваска, дрожжи") и словосочетание *hevîrê tîrîş* ("кислое тесто"), *talxwaz* ("звучный") и синтаксическое словосочетание *talx-xwaz* ("приятный вкус"), *kumreg* ("черноголовый") и синтаксическое словосочетание *kumê fik'esê rege* ("что-то головной убор черный") и т.д. Примерами синтаксических дериватов, которые в свою очередь служат основой для образования новых слов, являются: *aqlsivik* ("легкомысленный, слабоумный") и производное от него слово-абстрактное имя существительное *aqlsivîkî* ("легкомыслие, слабоумие"), *gavgiran* ("малоподвижный") и производное от него слово *gavgiranî* ("малоподвижность"), *pîstam* ("родственников") — *pîstamîpîstamî* ("родство, родственные отношения") и т.д.

В связи с необходимостью освещения синтаксической деривации возникает ряд вопросов, главными из которых являются: каковы причины и способы образования слов от синтаксических единиц? Какие синтаксические

единицы допускают деривацию? Какова специфика синтаксической деривации как особого вида словообразования?

Анализ синтаксических дериват, т.е. слов, возникающих на базе синтаксических единиц, показывает, что при их образовании используется способ словосложения. Своеобразие этого способа заключается в том, что синтаксические дериваты образуются как сложные слова путем объединения в одну целостную лексическую единицу компонентов синтаксических единиц в виде синтаксических проявлений двух знаменательных слов, которые сливаясь в единое целое, в условиях сложения становятся морфемами. Морфемная структура синтаксических дериват является основным критерием их отграничения от синтаксических единиц, в результате лексикализации которых они образуются. Вместе с тем синтаксические дериваты – сложные слова характеризуются рядом других важных особенностей, отличающих их от производящих их синтаксических единиц. К ним относятся:

1. Цельноформенность дериват, устойчивость и воспроизводимость их, выделяющие их как готовые единицы, служащие базой для образования других синтаксических дериват (например, *k'êfkaş* ("веселый") и производное от него абстрактное имя существительное *k'êfkaşî* ("веселость, радость").
2. Устойчивый порядок сложения компонентов сложного слова, не допускающий их перестановки. Некоторые случаи перестановки компонентов типа *ovgul-gulav* ("розовая вода, духи, одеколон"), *şêlav - avşêl* (*şêlav - avşêl*) ("мутная вода, горный поток, ручей, ливень"), *axêr - bîax* ("цель, место, в которое надо попасть при метании"), *avşog - şogav* ("рассол") и некоторые другие настолько малочисленные, что о них не приходится говорить.
3. Являясь единой лексической единицей синтаксические дериваты обычно имеют одно основное единое ударение, которое падает на последний слог. Например, *bejnbill'nd* ("рослый, высокий, стройный"), *bejnzirav* ("стройный, имеющий тонкую талию") и т.д.
4. Образующиеся путем лексикализации синтаксических единиц сложные слова относятся к определенной части речи и выражают соответствующие грамматические категории. Например, все сложные слова от производящих глагольных словосочетаний модели "прямое дополнение + переходный глагол" относятся к именам существительным и, как правило, обнаруживают принадлежность к женскому роду. Например, дериваты – имена действия *namenivîsîn* ("писание"), *silq'opkirîn* ("сваклоуборка"), *nanzwarîn* ("жуванье, еда") и т.п. относятся к женскому роду.

Вместе с тем в процессе формирования синтаксических дериват структурная организация производящих синтаксических единиц подвергается определенным изменениям, в число которых входят:

- а) Опускание в определительных (изафетных) словосочетаниях изафетных показателей, например, ср.:
jiŋg arə – *jiŋar* ("супруга дяди со стороны отца"),
kuŋə xalə – *kuŋxal* ("двоюродный брат, сын брата матери") и т.д.
 Вместе с тем, в отдельных случаях происходит своеобразное преобразование изафетного форманта в интерфикс – *g*:
hivg gon ("светлая луна") – *hivgon* ("светлолуние"), *ɣevg ɣeɣ* ("темная ночь") – *ɣevg ɣeɣ* ("мрак, мрачная ночь"), *ɣevg gon* ("светлая ночь, белая ночь") – *ɣevgon* ("светлынь") и т.д.
 Кроме того, в процессе исторического развития в ряде сложных слов, образованных лексико-синтаксическим способом, произошли отдельные фонетические изменения, которые в отдельных случаях привели к затемнению их происхождения. Ср. например, *iro* и *ev ro* ("сегодня"), *ɣeal* и *ev ɣal* ("этот год"), *ɣeɣ* и *ev ɣeɣ* ("эта ночь"), *ɣiɣi* и *ɣuɣe ɣiɣi* ("старик") и т.д.
- б) Опускание форманта косвенного падежа имен существительных, выступающих зависимым компонентом именной словосочетания. Ср. например, *jiŋa xalə* и *jiŋxal* ("супруга дяди со стороны матери"), *kuŋə meɣə* и *kuŋ meɣ* ("двоюродный брат, сын сестры отца"), *kuŋə xatɣə* и *kuŋxatɣ* ("двоюродный брат, сын сестры матери") и т.д.
- в) Опускание или усиление отдельных компонентов словосочетания, например, *deɣtihevxiɣiɣin* ср. *deɣthevxiɣiɣin* ("рукопожатия") от *deɣtə xwe li hev xiɣiɣin* – *deɣtə xwe lev xiɣiɣin* – *deɣt lev xiɣiɣin* ("хлопать в ладоши, оплодотворять").
- г) Опускание союза *u* в сочинительных словосочетаниях, например: *dəbav* от *də u bav* ("родители"), *bavbira* от *bav u bira* ("отец и брат, родные") и т.д.

Деривация, обнаруживаемая у синтаксических единиц, свойственна и фразеологическим единицам, существующим в структуре словосочетаний или предложений. Следовательно, синтаксическая деривация, являясь явлением синтаксическим, характерна внутренне раздельноформенным структурам языка вообще. В этом плане важным представляется тот факт, что как правило, деривацию допускают синтаксические и фразеологические единицы одних и тех же структур, и результаты деривации в обоих случаях достигаются одними и теми же способами, в одних и тех же целях. Ср., например, переменное предложение *diranə fik'ə...* *tūjŋ* ("у того-то острые зубы") с устойчивым предложением *ziŋanə fik'ə...* *dirəje* ("у того-то язык развязан, язык без костей, кто-либо болтлив") и их дериваты – имена прилагательные *dirantūj* ("острозубый, имеющий острые зубы") и *ziŋandirəj* ("болтливый").

Главное отличие между синтаксической деривацией и деривацией фразеологической сводится к тому, что в одном случае слово образуется на основе сцепления реальных слов, а в другом случае – на основе сцепления лексем (потенциальных слов). При этом в обоих случаях имеет место один и

тот же результат деривации – слово-дериват в виде сцепления морфем. Ср. синтаксический дериват *dírantíj* с фразеологическим дериватом *zimandírj*.

Причина преобразования синтаксических единиц в слово обусловлена потребностью в названии, наименовании обозначаемых словосочетаниями и констатируемых предложениями типов проявления объектов действительности. В отличие от знаменательных слов и соотносящихся с ними фразеологизмов, которые возникают как названия познаваемых объектов действительности, синтаксические единицы – словосочетания и предложения в своей минимальной конструкции имеют общую ориентацию на тип проявления объекта действительности, основанный на определенном признаке объекта. При этом в случае словосочетания тип проявления объекта приобретает свое синтаксическое обозначение, а в случае предложения – свою утвердительную или отрицательную констатацию. (Ср., например, синтаксическое словосочетание *ava sag* ("холодная вода") и синтаксическое предложение *av sage* ("вода холодная")⁵.

Знание того, что синтаксическое словосочетание образуется из потребности в синтаксическом обозначении типа проявления объекта, а синтаксическое предложение – из потребности в синтаксической констатации этого типа, является важным условием объективного осмысления той социаллингвистической потребности, из которой синтаксические единицы превращаются в слово. Будучи формой или видом существования какого-либо объекта, тип проявления объекта изначально претендует на свое восприятие и признание в качестве отдельного, самостоятельного объекта, требуя наравне со всеми познаваемыми объектами своего лексического названия в виде слова. Это приводит к лексикализации словосочетаний и предложений. При этом образующиеся синтаксические дериваты на первых порах характеризуются как свободные, каждый раз вновь формирующиеся лексические единицы, которые лишь в процессе длительного употребления и приобретения необходимой степени обособленности и устойчивости становятся полноценными, готовыми, воспроизводимыми лексическими единицами.

Анализ прослеживаемых в современном языке синтаксических дериват в аспекте их динамического развития привел к выявлению их двух групп, находящихся на разных этапах лексикализации:

1. Синтаксические дериваты, находящиеся в процессе становления, утверждения. Они спонтанно образуются каждый раз вновь как ситуационные сложные слова, функционирующие то в форме слова, то в форме словосочетания. Примеры: *jina aré* наряду с *jinar* ("жена брата отца"), *jina bírè* наряду с *jimbira* ("жена брата"), *mala xezûr* наряду с *malexzûr* ("дом свекра"), *rè asfaltkirin* ("асфальтировали дорогу") наряду с *rèasfaltkirin* ("асфальтирование (асфальтировка дороги)"), *rè nigan dan* ("показали дорогу") наряду с *rèniqandayin* ("показ дороги") и т.д.

2. Синтаксические дериваты, являющиеся устойчивыми единицами лексики. Они обнаруживают различные степени отрыва от производящих синтаксических единиц, многие из которых не образуются или образуются редко. Такими дериватами являются, например, *riwam* ("родственник"), *axîrzetan* ("конец света") *avqend* ("сахарная вода") *avêit* ("похлебка, заправленная чесноком") *avse* ("пиво") и т.д.

Из синтаксических единиц современного курдского языка, соотносящихся с разными частями речи, деривацию допускают в основном субстантивные, глагольные и адвербиальные словосочетания, а также простые предложения с логическим (смысловым) подлежащим. Сравнительно меньше лексикализуются словосочетания с именем прилагательным, именем числительным и местоимением в роли главного компонента формальной структуры. При этом, как показывают результаты анализа, синтаксическая деривация не является одинаково продуктивной в пополнении словарного состава курдского языка дериватами от различных типов синтаксических единиц. На основе синтаксической деривации глаголы не образуются. Напротив, она является чрезвычайно продуктивной в образовании трех типов дериват — имен существительных, прилагательных и наречий. Разберем отдельно эти типы.

1. Субстантивные синтаксические словосочетания, допускающие деривацию, представлены следующими двумя структурно-семантическими типами:
 - А. Двухкомпонентные изафетные словосочетания с именем существительным в роли зависимого компонента служат базой для образования имен существительных. Примеры: *avgoşt* ("мясной бульон") от *ava goşt* ("мясной отвар, мясная вода"), *jinbav* ("неродная мать, мачеха") от *jina bavê* ("жена отца"), *ber'egî* от *berê t'egiyê* ("головка веремени"), *jinxal* от *jina xalê* ("жена дяди (по материнской линии)", *piştstû* от *piştê stû* ("затылок, спина шеи") и т.д.
 - Б. Двухкомпонентные изафетные словосочетания с именем прилагательным или адъективизованным именем существительным в роли зависимого компонента. На базе словосочетаний этого типа образуются имена прилагательные, которые одновременно могут использоваться и в качестве имен существительных. Примеры: *bahîşk* от *baê hîşk* ("сухой ветер, сильный ветер"), *avk'eî* от *ava k'eî* ("кипяток, кипящая вода"), *avqel* от *ava qelê* ("мутная вода, горный поток, ливень"), *dêlegur* от *dêla gur* ("самка волчья"), *jina rîr* ("пожилая женщина"), *jinebî* от *jina bî* ("вдова") и т.д.
 - В. Глагольные синтаксические словосочетания модели "имя существительное в роли прямого дополнения + переходный глагол в роли сказуемого" контекстуально образуют имя действия, например: *nanpêtin* ("хлебопечение"), *nanhêran* ("помол хлеба"), *nançandin* ("хлебонапечение"), *beranberdan* ("случка овец, обрядовый праздник, устраиваемый

осенью во время случки овец, отпусканье баранов"), *gīhadīrūn* ("покос, сенокос"), *rembūristīn* ("хлопкопрядание"), *nanfīrotīn* ("хлеботоргозия"), *k'ulamstran* ("песнопение") и т.д.

Г. Синтаксические предложения, допускающие деривацию, являются структурами модели "имя существительное в роли формального подлежащего + вставочный компонент + предикативный компонент". Эта модель обнаруживает ряд типов лексического наполнения, обуславливающих соответствующие разновидности дериват. К ним относятся:

а) Предложения структуры "именной компонент в роли формального подлежащего + вставочный компонент – смысловое подлежащее + предикативный компонент, выраженный глагольной личной формой. На базе предложений этого структурного типа образуются сложные слова – имена существительные в традиционной форме имени действия, а также слова, способные одновременно характеризоваться и как имена деятеля. Например, предложение *dīranē filank'esē dēgīn* ("что-то зубы болят") образуют слова *dīranēg* "лп" ("боль зубов") и *dīranēg* ("зубная боль"). От последнего в дальнейшем с помощью суффикса -ī или -āi образовалось абстрактное имя существительное *dīranēgī/dīranēgāi* ("спрадалось от зубной боли, зубная болезнь, зубная болезненность"). Аналогичную картину представляют предложения *š'evē filank'esē kor bōn* ("что-то глаза ослепли"), *destē filank'esē dīlerīzn* ("что-то руки дрожат"), *pišta filank'esē dīkure* ("что-то спина чешется"), *vūrtē filank'esē vor bū* ("что-то лицо покраснело"), контекстуально преобразующиеся в сложные слова – имена существительные *š'evkorbōn* ("ослепления"), *destlerīzn* ("дрожание рук"), *pištukurp* ("чесание спины"), *vūretsorbōn* ("покраснение лица"), от которых образуются имена деятеля – прилагательные *š'evkor* ("слепой"), *destlerīz* ("дрожание рук, дрожь, человек с дрожащими руками"), *pištukur* ("человек у которого спина чешется, тот, что чешет спину"), *vūretsor* ("краснолицый, с красным лицом, краснощекий"). А от этих слов образуются соответствующие абстрактные имена существительные: *š'evkorī/š'evkorāi* ("ослепленность"), *destlerīznī/destlerīzāi* ("рукодрожание"), *pištukur* ("чесание спины, испытывание зуда"), *vūretsorī* ("краснолицеизность").

Во всех случаях использования в качестве глагольного компонента таких предложений несложноименного непереходного глагола образующиеся от них имена деятеля – прилагательные имеют форму причастия прошедшего времени. Например, от предложений *p'orē filank'esē wešyap* ("что-то волосы выпали"), *nīgē filank'esē škestvye* ("что-то нога сломана"), *dengē filank'esē k'etvye* ("что-то голос потерян"), *jīna filank'esē mīrvye* (жена того-то умерла), кроме имен существительных *p'orwešgīn* ("выпадение волос"), *nīgškestīn* ("ломка ноги"), *dengk'etīn* ("лишневый/потеря голоса"), образованы также слова – прилагательные *p'orwešyayī* ("лишенный волос"),

niggkeŋt' ("имеющий сложенную ногу"), deng'keŋt' ("лишенный голоса"), jɪnɪrɪ ("здоровец").

б) Синтаксические предложения с формальной структурой, построенной по модели "именной компонент в роли формального подлежащего+переменный вставочный компонент в роли логического (смыслового) подлежащего+именное составное сказуемое, именная часть которого выражена именем прилагательным" служат базой для образования имен прилагательных. Примеры: beŋerxax ("веселый, радостный"), от предложения beŋera flank'eŋe xaxe ("у того-то хорошее настроение, приятный внешний вид"), bejnbillind ("рослый, высокорослый, высокий") от предложения bejna flank'eŋe billinde ("рост у того-то высокий"), bejnɪzrav ("имеющий тонкую талию") от предложения bejna flank'eŋe ɪzrave ("у того-то рост тонкий, стройный, тонкая талия"), ɕ'evsūt ("синеглазый") от предложения ɕ'eŋe flank'eŋe sūtɪn ("глаза у того-то синие"), ɕ'evsɪn ("голубоглазый") от предложения ɕ'eŋe flank'eŋe ɕɪnɪn ("глаза у того-то голубые") и т.д.

Синтаксические дериваты этого типа с помощью суффиксов -ɪ, -ɛ, -aŋt' могут образовывать абстрактные имена существительные. Примеры: beŋerxaxɪ ("веселость, радостность") от beŋerxax, bejnbillindaɪ ("высокий рост") от bejnbillind, bejnɪzravɪ ("стройность роста, тонкая талия"), от bejnɪzrav, ɕ'evsūtɪ ("синеглазый") от ɕ'evsūt, ɕ'evsɪnɪ ("голубоглазый") от ɕ'evsɪn.

в) Среди различных типов синтаксических дериват, контекстуально образующихся в результате лексикализации простых предложений, большой продуктивностью отличается сфера дериват – имен прилагательных типа xweyɪmaɪ ("имеющий дом, семью"), xweyɪxəbat ("имеющий работу, работающий"), xweyɪxwəndɪn ("имеющий образование, образованный"), xweyɪbav ("имеющий отца"), xweyɪhevaɪ ("имеющий друзей"), xweyɪaɕɪlɪ ("умный"), xweyɪjɪn ("имеющий жену"), xweyɪzərə ("имеющий детей"), xweyɪp'ərə ("имеющий деньги" и т.д.). Важной особенностью предложений превращающихся в слова – имена прилагательные этого типа, является то, что в них в качестве именной части составного сказуемого используется основа настоящего времени глагола heyɪn ("быть, иметься") в виде he, которая при деривации заменяется полупрефиксом xweyɪ- ("залаживший, имеющий"). Так, предложения, от которых образованы приведенные выше имена прилагательные, выглядят следующим образом: mala, flank'eŋe heye ("у того-то есть дом, семья"), xəbata flank'eŋe heye ("у того-то есть работа"), xwəndɪna flank'eŋe heye ("у того-то есть образование"), bavɛ flank'eŋe heye ("у того-то есть отец"), hevalɛ flank'eŋe hene ("тот-то имеет друзей"), aɕɪlɛ flank'eŋe heye ("у того-то есть ум"), jɪna flank'eŋe heye ("у того-то есть жена", тот-то женатый), p'ərə flank'eŋe hene ("у того-то есть деньги"), zərə flank'eŋe hene ("тот-то имеет деньги").

Следует отметить, что контекстуально образующиеся синтаксические дериваты этого типа по мере повышения степени их употребительности могут приобрести свойство устойчивой, воспроизводимой лексической единицы и войти в словарный состав языка. Такими единицами ныне являются, например: *xweyixebat*, *xweyihaval*, *xweyipêje* ("имеющий занятие, специальность"), *xweyihêbûl* ("имеющий состояние, имущество, хозяйство") и т.д.

3. Отдельную разновидность дериват представляют каритивные прилагательные типа *bêmal* ("бездомный, не имеющий жилья, приюта"), *bêxebat* ("безработный"), *bêaqil* ("безумный"), *bêzar* ("бездетный"), *bêç'ek* ("безоружный"), *bêbav* ("без отца, безотцовщина"), *bêsimêl* ("безусый, не имеющий усов") и т.д.

Характерной особенностью синтаксических предложений, производящих прилагательные этого типа является то, что в них именное составное сказуемое выражено отрицательной словоформой *'ûne* ("нет, не имеется"), которая при превращении предложений в слово заменяется каритивным полупрефиксом *bê* - ("без, не имеющий, лишенный"). Производные дериваты этой разновидности обычно выступают как антонимы дериват указанной выше разновидности, ср. *xweyîmal* и *bêmal*, *xweyîbav* и *bêbav* *xweyîsimêl* и *bêsimêl* (переводы даны выше). Но в языке встречаются имена прилагательные, которые не имеют соответствующего коррелята. Они образованы лишь по аналогии с каритивными прилагательными. Например, прилагательные *bêba* ("безветренный"), *bêberat* ("безвестный, бессланный"), *bêçax* ("несвоевременный, неуместный"), *bêdev* ("немой, безмолвный"), *bêxêber* ("неосведомленный, несведущий, молчаливый, профан, невежда") и т.д. не имеют коррелята. Ср. *bêba* и *xweyîba*, которого нет.

Помимо рассмотренных типов синтаксических дериват встречаются и некоторые другие типы, из которых следует выделить:

1. Синтаксические дериваты – имена существительные, образованные в результате лексикализации словосочетаний модели "количественное числительное + имя существительное" *sêgoşe* ("треугольник"), *çarçar* ("носики"), *çarç'ê* ("скотина"), *vêrî* ("треножник, клинок").
2. Синтаксические дериваты – наречия образованные способом словосложения путем лексикализации словосочетаний модели "местоимение *her* ("каждый") + имя существительное". Примеры: *herroj* ("каждый день, ежедневно"), *hersal* ("каждый год, ежегодно"), *herşêhet* ("каждый час, ежедневно"), *herfêd* ("еженедельно"), *hermeh* ("ежемесячно"), *hergav* ("всегда"), *heralî* ("со всех сторон, везде, повсюду, всесторонне"), *herçar* ("всегда, каждый раз"), *herdem* ("всегда") и т.д.
3. Синтаксические дериваты - числительные, образованные от словосочетаний модели "местоимение *her* ("каждый") + количественное числительное". Примеры: *herç'ar* ("четыре, все четыре") *herdu* ("оба, оба"), *heryek* ("каждый, всякий"), *hersê* ("три, все три"), *herpênc* ("пятеро") и т.д.

4. Синтаксические дериваты – собирательные имена существительные, образованные путем лексикализации парных словосочетаний. Примеры: *devîv* ('уста'), *devç'ev* ('лицо, физиономия'), *dêbav* ('родители'), *devdirên* ('морда'), *dêtrê* ('конечности') и т.д.
5. Имена существительные, образованные в результате лексикализации синтаксических сочетаний предложно-именной конструкции. К ним относятся: *binçeng* ('подмышки, пазуха'), *binçerî* ('изголовье, подушка'), *bingûh* ('околоушная железа'), *bing'âl* ('подстилка'), *bergeh* ('простор, отрасль'), *bermal* ('площадка против дома'), *bermilk* ('нарукавник'), *berstû* ('воротник') и т.д.

MAXIM KHAMOYAN

THE DERIVATION OF SYNTAX IN MODERN KURDISH LANGUAGE

The significance of Kurdish syntax units is not limited in the system of language by their special meaning. They have their special role not only in developing of different systems but also in enrichment of word construction. The article discovers the forms and measures expressing Kurdish syntax derivation as well as the regulations conditioned by this phenomenon and framework of their practices.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Хамоян М., Фразеологическая деривация в современном курдском языке, - *Պատմա-լեզվաբանական հանդես*, 1980, № 4, էջ 179-190.
2. Бакаев Ч., Язык курдов СССР, Москва, 1973, с. 250. См. также Курдоев К., Курдский язык, Москва, 1961, с. 15-19.
3. Хамоян М., Структурно-семантическая типология фразеологизмов (на материале современного курдского языка), - *Պատմա-լեզվաբանական հանդես*, 1982, № 2, էջ 231-242.
4. Хамоян М., Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка), - *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XVII, Երևան, 1998, էջ 209-229; Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка), - *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XX, Երևան, 2001, էջ 270-289.
5. Хамоян М., К теории словосочетания, - *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XXV, Երևան, 2006, էջ 268-272; К разработке основ синтаксиса курдского языка, - *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XXIV, Երևան, 2005, էջ 458-472.

ՃՇՊՐՏՈՒՄՆԵՐ Հ ԱՃԱՌՅԱՆԻ
«ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՒՄ»¹

ՅՈՒՄ

Հայերեն իմաց բառի ծագումը ճշգրտված չէ: Եղել են ոչ յուրը ստուգաբանություններ. Լազարոզ ենթադրեց արաբերեն-պարսկերեն չամազ «զարթնում»: Հունցարաբեյենտյանը՝ հունարեն չեսուծրոս «վտակ, հեղեղատ», Բ. Խալաբյանցը՝ արաբերեն, ասորերեն չամազ «զինի», իսկ Թիլաքյանը՝ պահլավերենի չ-համ օր «անհամար, անզգույշ» բառից²: Ճշմարտությանը մոտ էր Պատրիարքանիի ենթադրությունը, որը փոխառություն համարեց արաբերենի իմազ, «էշ» բառից: Նրան սակայն ծաղիկ է ենթադրում Հ. Աճառյանը. «Ե դարում արաբերեն փոխառություն» բացականույթյամբ³:

Իհարկե այսպիսի զարմանքը արդյունք էր Հ. Հուրշմանի այն հողվածի ազդեցության, որ «Հայք տեղով զատված էին արաբացիներեն, ուստի հազիվ է դարձնում արաբական աշխարհակալությամբ ուղղակի հայաբերության մեջ մտան արաբացվոց հետ»⁴:

Ինչպես մենք ցույց ենք տվել «Արաբերեն փոխառություններ հայերենում (նախքան արաբների արշավանքը Հայաստան)»⁵ հողվածում, V դարի մեր մատենագիտների մոտ և Աստվածաշնչում մինչև VII դարը բազմաթիվ արաբերեն բառեր էին գործածվում մեր լեզվում, որոնց թվում նաև իմառը:

Յիմար բառը հայերենում գործածվել է փոխաբերական նշանակությամբ՝ «առուշ, անմիտ», որից նաև ածանցված և բարդված բազմաթիվ ձևեր՝ իմառանա, իմառեցուցանել, իմառակորոս, իմառանոց, իմառատում, իմառաբուծություն և այլն:

Ըստս գործածական է նաև բազմաթիվ բարբառներում՝ իմաց (Ալաշկերտ), իմար, իմաց (Ախալցխա), իմր, իմոր (Զեյթուն), ումաց (Աճ) և այլն⁶:

Անկասկած բառը սեմական լեզուներից է փոխ առված, որովհետև այն առկա է նաև աքքադերենում imaru(m), imaru(m), imaru, imru(m), amaru(m) աստիճանում՝ amaru, amaru(m), արաբերենում՝ imaz ձևով: Հայերենը ձևով նման է արաբերենին՝ imaz, սակայն նշանակությամբ աքքադերենին, ուր էշ իմաստից բացի գործածական էին նաև փոխաբերական իմար, իմարություն նշանակությունները⁷, ինչպես հայերենում է:

Բացառված չէ նրա աքքադական կամ վաղ արաբական փոխառություն լինելը:

ԸՆԿԵՐ

Հ. Աճառյանի ՀԱԲ-ում ըլ-կեթ բառի ստուգաբանությունը ներկայացված է իրարամեծ կարծիքներով, սակայն ի վերջո հեղինակը համաձայնում է Մեյի ենթադրությանը, թե հայերենի ընունեն «միախն ուսող» եզրերից է կազմված⁸:

Մասնատունը ճիշտ է, քայքայ կենը եզրը ուսուցիչը չէ, և հայերեն չէ: Ա. Մեյսի սխալ բացատրությունը, որին՝ որպես իր ուսուցչի շատ անգամներ է վստահում Հ. Աճառյանը, այս անգամ ևս խանգարում է ճիշտ կողմնորոշվելուն: Մի երկար էքսկուրս է կատարում Ա. Մեյսին, թե գրքերենի **gahalaiba** հին բ.գ. **galeipo**, առ. լատին. **compagnio**, ֆրանս. **compain, compaignon** – ընկեր (բուն «հասցակից») լատիներենի **compagnion** բառը կազմվել է նույն օրինակով: Նման կազմությունը նա բացատրում է զինվորական կանոնի պայմաններով առաջացած, որն էլ որպես թե հորժնական բանակների հետ հասել է Հայաստան և օրինակ դարձել **ՄԼԿԵՐ** բառի կազմության համար⁶: Եթե շլիներ Մեյսին, հավանաբար Հ. Աճառյանը ուշադրություն կդարձներ **Գ. Փանոսյի** ճիշտ ստուգաբանությանը, որը կեր-ը համարեց պարսկերենի **kar** «աշխատանք «արարք», անել» բառը:

Իրանական լեզուներից **kar-ը** փոխ ենք արել երկու անգամ, մեկը **կար**, մյուսը **կեր** մուկ (զբվում է նաև **կեր**), այսպես՝ 1. կար՝ **կամակար** «կամքն անող», **կամակար** «հաշվարար», **կերակար** «հուշազիր», **քեմակար** «վնասակար», **վնասակար օգտակար** «օգուտ տվող»: 2. Կեր՝ **կամողաներ** «համոզելու աշխատանք տանող», **պտօկեր** «աղոթք անող», **խոհակեր** «խոհարար» և **ընկեր** «միասին աշխատող»¹²:

ԿԵՐԱԿԵՏ

Հայերենի ամենալարդոված բառերից է **ԿԵՐԱԿԵՏ**-ը: Նրա ստուգաբանության հարցը ՀԱԹ-ում մնում է չպարզված, թեև այնտեղ թեղված են կատարված բոլոր ենթադրությունները¹¹: Նախ լեզվաբանական ժողովանքների զոհ կարապետի իմաստի մասին¹², այն ներկայումս իր նախնական իմաստով չի գործածվում, այլ՝ իմաստափոխված, իմաստային զարգացման նոր քովանդակությամբ, որի պատճառով էլ ճիշտ չի ստուգաբանվում: Ներկայումս **կարապետ**-ը գործածվում է **«այնտարեք, առաջին տուրք քերտ, սուրհանդան, առաջննքառ»** նշանակություններով, մինչդեռ նրա նախնական իմաստն էր «մերձավոր, մտերիմ վատահեղի անձ», ինչպես ցույց են տալիս աքքադերենում պահպանված գրագիտությունը:

Դիմենք Ազաթանգեղոսին, զրի մուտ այս բառը օգտագործվում է հետևյալ առիթով. Տրդատ թագավորը Գրիգոր Լուսավորչի երկու որդիներին՝ Արիստակեսին և Կրթանեսին, Հայաստան թեղելու գործը հանձնարարում է երեք բարձրաստիճան անձնավորությունների, որոնք էին՝ Հայոց Ապարապետ Արտավազդը, Աշոցք գավառի իշխան Տաճատը և թագավորի **կարապետ** Դատը: Նրան անվանում էին **կարապետ արքային**: Արքային կարապետ-ը ենթադրվել է ինչ որ ինստիտուտ արքունիքում, մինչդեռ այն պարզապես նշանակում էր **արքայի մերձավոր, վատահեղի անձնակազմի անձ**, հունարեն թարգմանության մեջ գրված է **γασος** **Βεζυλεγς** «թագավորի վեզիր», որին միայն կարելի էր ծաղրահեղ պատառախանալու գործեր հանձնարարել: Այս բառը ստուգաբանող լեզվաբաններին ծանոթ չէր աքքադերենի համապատասխան հատվածները, ուր խոսվում էր նույնպես **քիլե** **նապահ մտերիմի** մասին: Ընդհանուր սեմական **գրք** արժատից, որ նշանակում է «մուտիկ, մուտիկություն, մերձավորություն», աքքադերենում ունենք **գարս** **գարի**,

amēl qurrub «արքայի մեծնալիլը, մուսիկը», արաբերենում qaraba «ազգական, բարեկամ, մեծնալիլ», aqaraba «ազգական»: Եւրոյնը աքցադրեցնում -u անունով amēl qurrubut (qarabet) «բիկնապահ, մուրիմ, լիազորված անձ, վատահված անձ»: Հայերենում դարձավ կարապետ արքան¹²:

ՄԱԼԻԿԱ / ՄԱՂԼԻԿԱ

Մալիկազ կամ Մաղխազ «քազավորի պահապանների զխավոր», որից էլ Մաղխազություն բառի ծագման համար արված բոլոր առաջարկներն էլ մերժում է իրավացիորեն ՀԱՏՊ-ում¹⁴: ՀԱՏՊ-ի պատահական նմանություն է համարում Գարազաշյանի կողմից արաբերենի malik «իշխան», «քազավոր» բառից, կամ ասորերենի māxozā, māxaza «քաղաք» բառից բխեցնելը և¹⁵: Գ. Դախանցյանի ենթադրությունը mīk արձատից ելնող melik, mīky «խորհուրդ» բառից նույնպես մերժելի է¹⁶:

Անշուշտ այս բառի ծագումը սեմական է, մանավանդ որ այս պաշտոնը հանձնադրված էր կոստյուսայաց նախարարությանը, և կոստյուսումներն էլ քանանացիներ էին. ինչպես վկայում է Մ. Լորենցան¹⁷, ուստի շատ հավանական է այս բառի քանանական ծագումը: Սեմական լեզուներից արաբերենում պահպանված ենք գտնում lxz, ləhaz «նայել, դիտել, հոկել, պահպանել» արձատից կազմված malaxaza, malaxaza «սկզբ, պահպանել, հետևել»¹⁸ բառը, որը հիմք է տալիս հայերենի մալխազ / մաղխազ բառը փոխառյալ համարելու, եթե ոչ քանաներենից ապա վաղ արաբերենից հաստատապես:

ԽՈՆՉՈՒՆ, ԽՈՒՆՉՈՒՆ

ՀԱՏՊ-ի հայերենի խոնջան բառը բացատրելով «վարսիցի կապ», քերում է Եղիշե պատմիչի մոտ հիշատակված մատենագրության ամենահին վկայությունը խոնջանունը ձևով¹⁹ և ապա բազմաթիվ բարբառային ձևերը և փոփոխում է ստուգաբանել վրացերենի օգնությամբ՝ քերելով խվանցի «կապ», խոնջանի, խոնջան, խվանջունի բառերը²⁰: Եւ հիշատակում է նաև Նոր հայկազյան բառարանի (ԼՀԲ) բացատրությունը որպես թե «ծայր դեմքակի» և Հրունցաբայեյնությանի ստուգաբանությունը խոնջե պարսկերեն բառից, «Որի ինչ լինելը հայտնի չէ», - գրում է Հ. Աճառյանը²¹:

Քողոր բազբառային ձևերը խոնջան, խունջան, խունջուն, խննջան, խոնջուն քերված են բարբառային բառարաններում և ՀԱՏՊ-ում: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի» տված բացատրությունը ավելի ամբողջական է, այսպես՝

1. Վարսիցի կամ չավվարի՝ անդրավարսիցի կապ:
2. Գոտու փոխաբերն քլուցի վրա կապելու զործած հաստ թել:
3. Դարաբաղում՝ լայն գոտի, որ կապում են ծանր աշխատանքների ժամանակ²¹:

Այս բառի աքցադական ծագման մասին մենք հիշատակություն ենք արել դեռևս 1979 թ. «Հայերենի օրինաչափություններից «շեղվող» բառերը աքցադերեն տվյալների լույսի տակ» հոդվածում²² հպանցիկ ձևով այլ բառերի հետ, ոչ

մամալոր ըննությամբ: Այսպես այն ներկայացված է նաև «Մեծական լեզուները և հայերենը» գրքում²²:

Աքքադական արձանագրություններից մեկում, որտեղ պատմում է Սինախ-հիթը իր արշավանքների մասին, գրում է, որ իր թշնամու զուտուգ՝ խունցանից սսթսու սսսս զենքը հանցիլ²⁴:

Պետք է հիշել, որ ասքքադերենից փոխառյալ բառերում եղած կրկնակ բաղաձայներից առաջինը ռեզալանում է, դառնում ց, ինչպես ունենք նաև մի քանի այլ բառերում ևս, օրինակ՝ սզզզի - անգամ, սզզալա - ծնողայ: Հնարավոր է այս բառերի արամեական կամ ասորական ուղին հայերենին փոխանցվելու: Երկրորդ դեպքերում անմիջապես է խունցան / խունցան բառի սեմական ծագումը: Կվելի ստույգ է փոխառության ասքքադական ուղին:

ՇՄՐ

ՀԱՄԱՊԻՆԱԿ ՀԱՄ-ում շմոռո / շմոռո բառը բացատրված է «խառնակություն, չիտրություն, կոխիլ»²⁵: Այն բազմիցս օգտագործված է մեր մատենագրության մեջ: Գործածված է նաև բայական ձևով Միխայել Ասորու և Մատթեոս Ուտիպեցու ծոտ՝ շմոռի: «Լինի պատմառ շմոռի ընդ թագաւորն հայոց Լեւոն»։ ՀԱՄԱՊԻՆԱԿ այս դեպքում թարգմանում է զմտել²⁶: Ավանդված են նաև շմոռոսթին, շմոռոսա ձևերը: Ստուգաբանության անհաջող փորձեր են արվել, ինչպես՝ խմոռո բառից (Լ-ՀԸ) զմոռոռի (Հյունքարալեւնույան), շմոռոռի (Տերվիշյան) և այլն²⁷:

Հավանաբար այլևի հիմնավոր է մեր առաջարկը ասքքադերենի ձսսր «կատաղություն, մոլեգնություն», ձսսր «կատաղել, մոլեգնել» ձևերից²⁸:

Գիտեն շատ բարբառներ: Գ. Զահուկյանը փորձում է թխեցնել ենթադրյալ հ-ե. *[s]ke «կանչել, գոռալ, աղմկել» արմատից²⁹:

ՔՈՒՆ-ՔՆԵԼ, ՔՈՒՆ-ՔՈՒՆԵԼ

«Հայերեն արմատական բառարանը» երկու անկախ արմատներ միավորում է միմյանց հետ, թխեցնելով հ-ե *քսքքո: «քուն, երազ» բառից, որի արմատն է *քքք, *քսք: Դրանք են՝ քնել, արմատը քուն «նիցք, հանգիստ» և քունել, արմատը քուն «մերձավորվել, բեղմնավորել, մտանել առ կին»³⁰, վերջինիս զուգահեռների բացակայությունը մյուս հնդեվրոպականներում և առկայությունը միայն հնդիրանականներում արդեն իսկ կասկածի տակ են առնում երկու տարբեր ծագում ունեցող բառերը միևնույն արմատից ենթադրելու ստուգաբանությունը: Այս քուրդիստանական ակունքները զայիս են դեռևս դասական գրաբարի ժամանակներից, երբ նույնաժամանակ այդ բառերը նույնացվել էին՝ գծովիկ քսնել-ը էվֆեմիզմի ենթարկելով, փոխադրվելով փոխաբերական քնել բառով: Աստվածաշնչի թարգմանիչների կատարած մեղմասությունը մոռացվեց, և տարբեր ծագում ունեցող երկու բառերը նույնացվեցին: Տեղի ունեցավ կեղծ ստուգաբանություն: Այդ ստուգաբանության կեղծությունն ապացուցվում է իրանական խմբի լեզուներում (նաև Պամիրյաններում) արմատական հայերենի զուգահեռներով, որոնք ենթադրում են մի ընդհանուր ակունք: Այսպես օրինակ՝ մունցա-

ներնում kūn, kūnoy նշանակում է «քեղմնավորել, մերձավորել, քոնաբարել, քունել»¹, սա նույնն է հին պարսկերենի kunay «անել» բայի հետ²։ Շուգնաներնում kuni նշանակում է «անող», kū «անել»³։ Յազնորերնում kūn մասնիկը այլ բայերի հետ զործածվում է որպես հարադիր, օր. hoi kūn «ճար անել», rujanī kūn,

Յազնորերենի kūn «անել» բայի փոխարեն քաջիկերենն ունենում է հոմանիշ kardan-ը, օրինակ յազնորերենում jam kūn, իսկ քաջիկերենում jam kardan «հավարվել», յազնորերենում judo kūn, իսկ քաջիկերենում judo kardan «անջատել»։

Պարսկերենի հուսիսարևելյան բարբառներից Չիլյաներենում kun =; kud =/ kudson [kun=; kud=] նշանակում է.

1. «անել, կատարել», 2. «խորել», օրինակ՝ čə Yofortī gušn angulek kuni? «հինչ՞ես քո մատղ հա անվաճող խորում»։ čə kuni? «հ՞նչ ես անում»⁴։

Այսպիսով՝ հայերեն քունել-ը ծագումնաբանորեն ոչ մի կապ չունի քնել -ի հետ, և այն պետք է դիտել որպես փոխառություն իրանական լեզուներից, հնարավոր է հին պարսկերենից։

NERSES MKRTCHYAN

SOME ELABORATIONS IN "ETYMOLOGICAL – ROOT DICTIONARY OF THE ARMENIAN LANGUAGE" BY H. ACHARYAN

In the "Etymological – root dictionary of the Armenian language" compiled by R. Acharyan, some words need precision. Seven words are discussed in the article.

The new data from cuneiform sources (Achaemenian language) allow confirming the Semitic descent of the following words: իմար, ընկեր, կարապետ, մալխազ (մաղխազ), խոնքան, չնոր and the words ընկեր and քունել have partly Iranian origin; the word ընկեր–քն is of Armenian origin and kar is Iranian, and as far as քունել is concerned it should be said that because of euphemism it is identified with քնել that are words of different origin; քնել is a word from the root "supno" "sleep", and քունել is a word with an Iranian root kDn that means "to fuck, copulate, fecundate, rape (a woman)".

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սույն հոդվածը շարունակաբանում է նախորդ երկու հոդվածների՝ ա) Ստուգաբանական դիտարկումներ, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, № 2, էջ 137-144, բ) Բանասիրական ճշգրտումներ և լրացումներ, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, № 3, էջ 180-188:
2. Անադյան Հ., Հայերեն պոմառական բառարան, հ. 3, էջ 398, Երևան, 1977 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):
3. Սույն տեղում, էջ 398:
4. Հյուբշման Հ., Անմական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Վիեննա, 1894:

5. Մկրտչյան Ն., Արաբերեն փոխառություններ հայերենում (Ճախցան արաբների արշավանքը Վալաստան), Լրագրի հասարակական գիտությունների, 1980, № 3, էջ 49-64:
6. ՀԱԲ, 3, էջ 398:
7. Soden W. Von, Akkadisches Wörterbuch, 1-3, Wiesbaden, 1965, S. 375-376 (այսուհետև՝ АНУ).
8. ՀԱԲ, 2, էջ 128:
9. Նույն տեղում, էջ 129:
10. Մկրտչյան Ն., Բաների կենսագրություններից, Երևան, 1996, էջ 114-115 (այսուհետև՝ ԲԿ):
11. ՀԱԲ, 2, էջ 545:
12. «Նոր բազմից հայկազան լեզուի» հեղինակների լծող են համարում կարապետից կարասանից կարասանից-ի հետ, Լազարոց՝ հին պարսկ. **karšraeti* «գործապետ» *kar* «գործել» և *raeti* «պետ» բաներից, Տերվիչյանը՝ կարասանից (կաթի)ից, Հունցարյաններից՝ հուն. *χαραυβίβω* «մորեղ ջրի մեջ» («մկրտիչ»)։ Մեծալիչյանը կրկնում է Լազարոցին, եմտեղ ինչ որ խերական բառից և Ն. Սատը վրագ *kar-mad*, սկան. *kar-bed* «առևտրական» բառի հետ տես նույն տեղում:
13. Մկրտչյան Ն., ԲԿ, էջ 129: Мкртчян Н., Семантические связи в армянском, Ереван, 2006, с. 111-112 (այսուհետև՝ СЯА).
14. ՀԱԲ, 3, էջ 239:
15. Նույն տեղում, էջ 239:
16. Նույն տեղում, էջ 239:
17. Մովսես Լուրնացի, Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլուխ է:
18. Баранов Ж., Арабско-русский словарь, Москва, 1977, с. 714.
19. ՀԱԲ, 2, էջ 394:
20. Նույն տեղում, էջ 394:
21. Վաթը (Եզվի բարբառաչին բառարան, Բ, Երևան, 2001, էջ 349 (այսուհետև՝ ՀԱԲԲ):
22. Мкртчян Н., "Отклонения" от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, - Պատմա-լեզվաբանական հանդես, 1978, № 4, էջ 223:
23. Мкртчян Н., СЯА, с.132, 235, 240:
24. АНУ, 235, Sanherib, S. 46, 14.
25. ՀԱԲ, 3, 522:
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում:
28. АНУ, S. 1154. Мкртчян Н., СЯА, с.129.
29. Дзаукен Г., Очерки дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, с. 262.
30. ՀԱԲ, 4, էջ 591-592:
31. Зарубин И., Характеристика мушджанского языка, Ленинград, 1927. Гронберг А., Мушджанский язык, Ленинград, 1972, с. 314, 442.
32. Основы иранского языкознания, - Древнеиранские языки, Москва, 1979, с. 260.
33. Зарубин И., Шуганские тексты и словарь, Ленинград, 1960, с. 164, 167.
34. Карамова А., Мамедзаде А., Росторгуева В., Гилянско-русский словарь, Москва, 1980, с. 147-148.

**ԱՎԱՅԻՄՆԵՐԻ ՀԱՐՄԱՆՅՈՒՆ. ՅՈՐՈՒՎ ՅԱՐՈՒՆՉԱՐԻ
ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ XX ԴԱՐԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ԵՎ
ԿԻՆՈՅԻ ՄԵՉ**

Իրանական գրականության պատմությունը փաստում է, որ մինչև 20-րդ դարի սկիզբը բացառություն էին կազմում այն կանայք, ովքեր առաջել էին կրթության և հնարավորություն ունեին զարգացնելու իրենց ստեղծագործական կարողությունները: Որպես կանոն, դարեր ի վեր իրանական հասարակության մեջ կանանց կրթության և գրագետ լինելու փաստը միշտ էլ հանդիսացել է մեծագույն խոչընդոտ: Կանանց զրազխությունը նման էր սոցիալական շեղում արտահայտող խաբանի. շատ կանայք փորձում էին իրենց զրազխ լինելու իրողությունը գաղտնի պահել շրջապատող աշխարհից:

Կանանց անզրազխ լինելու փաստը նույնացվել է իրանական դարավոր մշակույթի մեջ խոր արժանուներ ունեցող շարժված *հոջը վա հայա*¹ երևույթի հետ: Շարժը "անոթ" շեշտադրում է առաջինության գաղափարը՝ տալով նրան գեղագիտական նշանակություն: Ինչպես նշում է քանաատեղծ Սալման Ռուշդին, "շարժը" ասարզ բառ է, որը ընդգրկում է իր մեջ նրբությունների մի ողջ հանրագիտարան, շարժը ոչ միայն անոթ է, այլ շվիթվածություն, պարկեշտություն, առաջինություն, ամաչկոտություն²: Շարժը կատակարում է սոցիալական աշխարհը: Որպես կատարյալ կանացիության խորհրդանիշ՝ այն սահմանափակում է կնոջ ստեղծագործական մղումները, յօեցնում նրա ծայրը և անշարժացնում էր նրա ճարմինը:

XX դարասկզբին Իրանի հասարակական, մշակութային կյանքում կանանց էմանսիպացիայի կարևորագույն տարր էր հանդիսանում հետզհետե զարգացող գրական աշխարհը, որը մինչ 80-ական թվականները հանդես էր գալիս էփեմալանում չափածո ժանրի մեջ: Ընդդիմանալով իրանական անդրոցներով գրական մշակույթի մեջ ամրագրված նորմերին՝ կանայք ջանում էին հաշտեցնել կանացի ես-ի զգացմունքային, քանական և հոգեբանական տեսակետները:

Կանանց գրականության ալիանդույթը ժամանակակից Իրանում նոր քանականության և ինքնության զարգացման ասպեցույցն է: Հատելով իրանական մշակույթի ալիանդական պատենշները՝ կանայք գրականության մեջ տրոնեցին երկակի հայքանակ: Դա սեփական մարմնի և սեփական ձայնի վրա դժվար ծեօք քերված գերիշխանությունն էր:

XX դարի առաջին կեսին իրանական գրականության մեջ իրենց պայծառ անունը դրոշմեցին առաջադեմ քանաստեղծուհիներ ժալե Ֆարսիանին (Ալամ-թաջ Դաեմ Սադամի) և Փարսլին էբեսամին, արձակագիրներ Շահրա Խակաբին, Իրանդոխթ Լամին, Մահին Թալալին, Բեհին Դոխթ Դաբալին, Մարիամ Սափազին:

Ինչպես նշում է գրականագետ Հասան Միդ Աբեդինին, 1960-70-ականներին իրանական գրականության մեջ ավելի քան 25 կին գրողներ սկսեցին ստեղծագործել, որոնցից շատերը իրենց հողվածներն ու պատմվածքները տպագրում էին ժամանակի հայտնի պարբերականներում⁵։ Սակայն ոչ բոլոր կին ստեղծագործողները կարողացան անողղակիորեն և աներկացորեն ամպտամբել ընդդեմ ընդունված կանացի իրենցի, որը մղում էր նրանց դեպի "տղուք վա տղուն" ("Դուստրն և անշարժություն")։ Նրանցից շատերը դադարեցին ստեղծագործել և իրենց ղյանդերիցին մշակույթի և գիտության այլ ոլորտներում։ Իսկ այնպիսի ստեղծագործողներ, ինչպիսիք են Մինա Ասադին, Մեյնանաթ Միրաթեյին, Ջիլյա Մուսաեդը, Շահոյաթ Վաժդին, Շահնազ Ալյամին, ժայռ Էսֆահանին իրենց գրական գործունեությունը շարունակեցին վտարանդուության մեջ։

1950-60-ական թվականներին իրանական գրականության գեղագիտական շրջադարձի կրողներից մեկը եղավ քանաստեղծուհի, կինոքեթապուրի Ֆարուզ Զարոխալը (1935-1967թթ.)։ Նրան օժտել են բազմաթիվ այլ անուններով, որոնցից ամենամանավանդ՝ "ջավղանե Ֆարուզ" ("հավեթմական լույս") անվանումն է, ինչպես նաև արդի մեծանուն պոետ Ախսիան Ասլեթի "վարի շահրդիսթե շ'երե աղամյան" ("մարդկային պոեզիայի կախարդական արքայադուստր") քննադատումը⁶։

Իրանական անդրոգենստրիկ գրականության մեջ Ֆարուզադի պոեզիան ունի մշակութային մեծ նշանակություն։ Ինչպես նշում է արդի պարսիկ մեծ գրողներից մեկը՝ Ռեզա Բարսեանին, Ֆարուզը պարսկական պոեզիայի մեջ "Ֆեմինիստական մշակույթի" և գրական նոր գեներելի հիմնադիրն է⁷։ Հազվագյուտ մի քափանցումով "շերե նուու-ի" ("նոր պոեզիայի")⁸ արարման հիմքը՝ Ֆարուզը քանաստեղծությունը հոգու, լույսի ազատության արտահայտման կերպ համարեց։ Բանաստեղծուհին պոեզիայի լեզվով ստեղծեց կնոջ հոգին քննելու գեղագիտությունը։ Ինչպես խոստովանում է ինքը՝ Ֆարուզադը, "Պոեզիան արտի լեզուն է, իսկ ես կին եմ, ուստի իմ սիրտն ու զգացմունքները տարբեր են տղամարդու հոգում գոյություն ունեցող զգացմունքներից, հետևաբար, եթե ես խոսեի տղամարդու ձայնով, ես երբեք իմ սեփական սրտից չէի խոսի"⁹։

Ֆ. Ֆարուզադի ստեղծագործությունները, ըստ գաղափարախառնակային ուղղվածության, կարելի է բաժանել երկու խմբի. իր վաղ շրջանի ժողովածուներում "Ասիթ", ("Գեբրեհի", 1955թ.), "Ղիվար" ("Պատ", 1956թ.), "Օսփան" ("Ընդվզում", 1957թ.), քանաստեղծուհին քացահայտում է ընտանիքում կին-տղամարդ հարաբերությունների անհավասար, ստրկացրեցիչ քնույթը, ընդվզում է կնոջ ստեղծագործական մղումները սահմանափակող հոգևոր և ֆիզիկական այն պրեզյունների դեմ, որ գոյություն ունեն իրանական հասարակության մեջ։ Նա խոսում է կնոջ հոգևոր դրամայի՝ վշտի, անբավ սիրտ, տառապանքի մասին։ Բանաստեղծուհու պոեզիայի առաջին հատկանիշը զգացմունքային նրբերանգների բազմազանությունն է, որով և կերտում է իր ինքնակարը։

Ընդվզման տրամադրությունը իր գրականումնեղն է գտել Ֆարուզադի առաջին ժողովածուներում։ Ինչպես մտորում է ինքը՝ հեղինակը, "Ընդվզման" մեջ նա

հետագալ գերված լինելու և պատերին դեմ հանդիման կանգնելու զգացումներից: Բանաստեղծուհին վկայակոչում է "Ընդվզումը" որպես կանգի երկու փուլերի միջև ձեռքերի և ոտքերի անհույս բալտոց, մինչ ազատությանը շնչառության համար լույ վերցնի հնոց:

Ընդարձակելով մարդու հոգեկան ազատության սահմանները՝ Ֆարոսզաղը մարմին տվեց կնոջ բացված հույզերին: Ֆեմինիստական խնդիրները իրենց արտահայտում են գտել նրա "Հարսանեկան նվազամուրը", "Կանչի ձեռքերին", "Իմ քրոջը", "Մեկուսացում" բանաստեղծությունների մեջ: Ինչպես խոստովանում է բանաստեղծուհին. «Ես ցանկանում եմ կին լինել, այլ կերպ ասած՝ մարդ արարած, ով իրավունք ունի օրյավելու և շնչելու. մինչդեռ ուրիշները ցանկանում են լոցնել իմ շունչը և շրթունքներին մղել ...»⁹:

Լուսքամ կնիքը մի՛ դիր շուրթերիս.

*Ես պետք է չառված պատմություններ պատմեմ...*⁹

1960-ին լույս ընծայվեցին բանաստեղծուհու վերջին երկու՝ "Ծավալողն դիզար" ("Մեկ այլ ծնունդ", 1964թ.), "Իման քեյսվարիմ քե սղազե ֆազիչե սարդ" ("Հավատ ընծայեց սառը եղանակների նախասկզբին", 1969թ.) խորագիրը կրող բանաստեղծությունների ժողովածուները: Ֆարոսզաղը ապրեց իր ստեղծագործական վերածնունդը, նա փոխակերպվեց անհատականից հասարակականի, կանացիությունից մարդկայինի: Ինչպես նշում է գրաքննադատ Հոլոուին. Ֆ. Ֆարոսզաղը իր "Մեկ այլ ծնունդում" կարծես ուրիշ մարդկային էակ լինի, մեկ այլ բանաստեղծ, քան իր նախորդ ստեղծագործություններում էր¹⁰: Այս տեսակետը հիմնավորում են նաև այլ գրաքննադատներ, ովքեր բանաստեղծուհուն կապում են 60-ականների սոցիալական գրականության մեջ իշխող գաղափարական հայացքների հետ:

"Մեկ այլ ծնունդ" ժողովածուն հեղեղված է միաժամանակ երկու հակադիր իմաստ պարունակող մետաֆորների համակցությամբ՝ աստուրյուն, լուսություն, մահ, ալիելի հաճախ հանդիպող գիշեր և մրություն մետաֆորներով, որոնք պատկերում էին ժամանակը և սոցիալական ծանր պայմանները, ինչպես նաև գերմություն, լույս, առավոտ, պայքար, անձրև, որոնք արտահայտում էին բանաստեղծուհու ամբողջ արվեստի հումանիստական մղումներն ու անսպաս լավատեսությունը: Իր հարցազրույցներից մեկում Ֆարոսզաղը նշում է. «Եթե իմ պոեզիան ունի կանացիության դրոշմ, դա քնական է, չէ՞ որ ես կին եմ և եղջանիկ եմ դրա համար, եթե իմ պոեզիան դիտեն արվեստի տեսանկյունից, կարծում եմ գենդերը այստեղ որոշիչ դեր չի ունենա... Կենսական խնդիրը մարդ լինելն է: Խնդիրը կին կամ տղամարդ լինելը չէ»¹¹:

Բանաստեղծուհու վերջին շրջանի պնախի պոեմներում ինչպեսիք են "Կանաչ պատրանք", որը գրականագետ Ֆ. Միլանին բարգձմանարար մերկայացնում է որպես "Կանաչ առաքելություն", "Ազու նվաճումը", "Մեկ այլ ծնունդ", "Միայն ծայնն է մնալուն", Ֆարոսզաղը մերկայացնում է իր արտիստիկ տրեյդինգ և բացառապատմ, քե ինչ արծեք է ունեցել բանաստեղծական արվեստը իր համար: Ֆ.

Ֆարոսգաղի բանաստեղծական քուռ տարերը նրան մղում է դեպի նոր մտա-
ծողություն՝ նոր հայացքներով զննելու և բացահայտելու կնոջը:

Կանանց հիմնախնդիրներին նվիրված իր պարզաբանումները իրենց ամփո-
փել պատկերը առաջան բանաստեղծուհու «Արուսեաց քույրի» («Լարոյի տիկնի-
կը») ստեղծագործության մեջ: Այն հազեցած է փիլիսոփայական խոր իմաստով,
և ինչպես նշում է բանաստեղծուհին. «Կարելի է պարզապես ընկալել չքապա-
տող աշխարհը և նրանում ոչնչի չիատնել. աղախի կյանքը անհնաատ է, և հենց
այդպես են ապրում պարսիկ կանացը, որոնք նման են յարոյի տիկնիկների».

*«Կարո՞ղ ես լինել, ինչպես տիկնիկները յարոյի
կնախնայ զույգ այծերով նայել աշխարհին քո...»¹²*

Բանաստեղծուհին հասկանում էր, թե ինչ կործանարար դեր ունի կրոնը կա-
նանց հալածանքի մեջ՝ վերածելով կնոջը կամազուրկ, հնազանդ ու անձայ
ստրկուհու, ով պատրաստ էր ևս մի կյանք ծնկադոք ապրելու.

*«Կարո՞ղ ես լինիմ դրանով անզամ
հավատամք զնե՞»:*

*Կարո՞ղ ես փոռել անկուններում մզկիթի՞
Ինչպես արքայոջ մի ծնր ճգնախոր...»¹³*

Ստեղծագործությունը հուշում է նաև բանաստեղծուհու կյանքի և կանանց
խնդիրների խոր ընկալման մասին: Բանաստեղծության վերջում Ֆարոսգաղը
նորից է ընդվզում, արթնացնելով քաղչե արևելքի մեջ դարձանով լեցուն մար-
միններով քնած յարոյի տիկնիկներին՝ նա գրում է.

*«Կարո՞ղ ես լսելո՞ղ մի ծեցի ամեն հայումից,
անհնաատ ճյալ ու ասել,
Օ՞, ես չախագանց նորանիկ եմ»¹⁴:*

ԱՅՆԵՑ ԿՆԵՍՆ Է ԿՆԵՍՆ ԵՒ Ե. ԿՆԵՍՆԻ. Ֆարոսգաղը երևան եկավ, որպես իր
սերնդի ամենապերճախոս ծայն. խոսելով ոչ միայն քաղցված ճնշված կանա-
ցիության, այլ արգելված մտքերի մի ամբողջ բազմազանության մասին¹⁵:

Պարսիկ ընթերցողի գիտակցության մեջ մուտք գործած բանաստեղծուհին
դարձել է ժողովրդի էության, ազգային գիտակցության անբաժանելի մասնիկը, ո-
րը ամենուր է՝ թե՛ կանցում և թե՛ արվեստի այլ քնազավատներում: Մեծ բանաս-
տեղծուհու ողբերգական վախճանից հետո, տասնամյակներ շարունակ նրա ա-
զատատենը ու նորարարական ոգու հետքերով են ցայել ժամանակակից պարս-
կական գրականության շատ նվիրյալներ, որոնք Ֆորոսը մարդու և ստեղծագոր-
ծողին դուրս բերելով ժամանակի սահմաններից՝ դարձրել են իրենց ստեղծագոր-
ծական ապրումների և մտորումների հաշվածական ներշնչանքն ու ուղիկիցը:

Բանաստեղծուհուն անմահացրել են «նոր բանաստեղծության» մեծա-
հանքավ ներկայացուցիչներ Աիմադ Շամլուն, որի պոետիկ ընկալումներն ան-
չափ մուտ լին բանաստեղծուհուն, Նադիր Նադեբխուրը, ով Ֆորոսի հետ ունե-
ցած քուռն սերն ու կադուսը արտահայտել է իր «Չեշմե բախթ» («Ճակատագրի
ալքը», 1955թ.) լիբրիկական պոեմում¹⁶, և Ֆորոսի ամենամտերիմ հոգևոր ընկերը՝
մեծատաղանդ բանաստեղծ և նկարիչ Առիյաթ Սեփիրին:

Մեծ էր

Եվ թնակիցն էր այսօրվա,

Եվ քոյրդ քաջ հոյհզոնների ազգակիցն էր

Եվ ինչ լավ էր ընթանում հող ու ցրի տոնայնությունը¹⁷:

Քո պատկերի սպասումով այս դատարկ տեսող

մինչ եր՞ք

մինչ եր՞ք

կթերսվի՝

.....Անունդ պզգադոյս է, որ անցնում է ճակատով երկնքի

մեջ օրինակ լինի անունը քո.....¹⁸:

Չայնը իրականության հուզաբախիտ ծան ուներ....

Եվ մի գիշեր մեզ համար քնքրության կամայ երկրաբազումը

կատարեց պծայես արագ,

որ մենք չըշախեցինք հողի հաղթության զգացումը հուզական:

Եվ բարձրացանք ինչպես մի որս ցրի ասոզանություն.....

Մի խնձոր ուտելու համար որքան միայնակ ենք մենք¹⁹:

Հարկ է նշել, որ ժամանակի գեղագիտական, իմաստասիրական-էթիկական ընթանումների առումով իրանական ժամանակակից կինոյի վարպետ Մոհսեն Մախմադբախը ինչպես իր "Գյուրեղյա այգին" վեպում, այնպես նաև "Դժոճ հանքուրդ" պատմվածքի մեջ խորապես կրում է "Ֆորուլյան" լիցքեր: Մեծանուն արվեստագետը քանաատեղծուհու արվեստի հանդեպ ունեցած իր հետաջրոցությունն ու զննաստանջը ներկայացրել է հարցազրույցներում և "Ձեռնդեղի օանգ ապ" ("Կյանքը գույն է") գրքում զետեղված "Ֆորուլ խոհարե ճա քուլ" ("Ֆորուլը մեր քույրն էր") հայտնի էսսեի մեջ²⁰:

Ֆ. Ֆարոխզադին անձնապատկեր է նաև արծակագիր Աքրաս Մ'արուֆին²¹ իր "Փեյքարե Ֆարուհալ" ("Ֆարուհալի մարմինը", 1995թ.) պորտբալիստական վեպում Կերաշարադերով հեղափոխության "ԲուՖե քու" վեպի հայտնի դիպաշարը, Մ'արուֆին վերակենդանացնում է Իռլիմանի երևակայական, հիվանդագին զավեշտախաղերի մեջ դեգերող՝ զղաստուկների վրա պատկերված գեղանի կնոջը, որը գնում է փնտրելու իր նկարչին: Մ'արուֆիի այս ինքնատիպ վեպում կնոջ կերպարը մարմնավորում է Ֆ. Ֆարոխզադը, իսկ նկարչինը՝ ինքը Ա. Վոյապարը:

Ֆարոխզադի պոետիկ մեթոդից նշամարվում է նաև հետմոդեռնիստ արծակագիր Շ. Փարսիխուրի վիպագրության, հատկապես նրա "Մուրա վա մ'նայե չաբ" ("Մուրան և գիշերվա խորհուրդը") և "Ջանան բիդուե մարդան" ("Կանայք ասանց տղամարդկանց") վեպերում՝ ծառ-մարդ հոգեբանական մետամորֆոզի նրդարարական մեթոդները կիրառելիս²²:

Ֆ. Ֆարոխզադի համար կինոն նույնքան հոգեհարազատ էր, ինչքան պոեզիան: Նա իր մարդկային աներևակայելի հարուստ ներաշխարհը, մտքերը շարադերելու անսահման ազատությունը և նրբակիրք պոետիկ մտածողությունը թեթեջ նաև կինոարվեստ: Բանաստեղծուհին իր առաջին քայլերը կինոյում կատարում է 1959թ.՝ նկարահանելով "Կրակ" վավերագրական ֆիլմը մեծանուն պար-

սիկ գրող և կինոսցենարիստ էրրահիմ Գոլեսքանի կրտսեր եղբոր՝ Հաիրոնի հետ միասին: 1961- ին մասնակցում է Սադեղ Չուբաքի "Ինչու" է աղմկում ծովը՝ վնասի հիման վրա նկարնավորված էրրահիմ Գոլեսքանի "Ծովը" ֆիլմի նկարահանման աշխատանքներին:

1962 - ին Ֆորուզը նկարահանում է իր հանձարեղ "Նսան սիսի աս" ("Տունը գորշ է") փաստավավերագրական ֆիլմը, որը պատմում է Իրանի հյուսիս արևմուտքում, Ձալիզից 12կմ. հեռու գտնվող, աշխարհից մեկուսացված Բաբաբաղի բրդուտների համայնքի մասին: Ֆիլմը մեծ հաջողություն ունեցավ և 1963թ. Օքերհաուզենի վավերագրական ֆիլմերի կինոփառատոնում շահեց զեյնալոր մրցանակը: Կինոաշխարհում այս ֆիլմը Ֆարոխզադի համար դարձավ այցեքարտ: Նույն թվականին բանաստեղծուհին նկարահանում է պարսկական ձանաչված "Քեյհան" բեքթի հրատարակչության մասին պատմող մեկ այլ վավերագրական ֆիլմ:

Նշենք նաև, որ Ֆորուզ Ֆարոխզադի ինքնատիպ կերպարի և ստեղծագործական ճանապարհի մասին պատմող կան նկարահանված քաղցած ֆիլմեր: Մինչ այսօր էլ բանաստեղծուհին գտնվում է համաշխարհային արվեստասեր հանրության ուշադրության կենտրոնում:

1963թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն նկարահանում է երեսուն րոպեանոց վավերագրական մի ֆիլմ՝ նվիրված մեծանուն բանաստեղծուհուն: Նույն թվականին իտալացի մեծահամբավ կինոսցենարիստ Բեռնարդո Բերտոլուչչին 15 րոպեանոց հեռուստատեսային մի հարցազրույց է նկարահանում Ֆ. Ֆարոխզադի հետ, որը հետագայում տեղ է գտնում Նասեր Սաֆարյանի "Կլիշե գազաթը" (2004թ.) ֆիլմում: 2001թ. ցուցադրվում է Ֆորուչին նվիրված Ն. Սաֆարյանի "Կանաչ ցուրտ" ֆիլմը, 2002-ին նույն կինոսցենարիստը ստեղծում է "Հոգու հայելի: Ֆորուզ Ֆարոխզադ եռապատում" վավերագրական ֆիլմը: 2008-ին գերմանացի կինոսցենարիստ Կլաուս Շրոյդելը նկարահանում է Ֆարոխզադի անձնական կյանքի կարևորագույն էջերից մեկը յուսարանող "Նուսին, արև, ծաղիկ խաղ: Ֆորուզը և տղան" ֆիլմը:

Ֆ. Ֆարոխզադը Իրանի ժամանակակից գրականության մեջ դարձավ կնոթ հոգու գաղտնիքների վերծանողը, քացահայտեց կնոջը ժամանակի առջև, գրականության մեջ հիմնովին փոխեց կնոջը ծնագիրն ու աշխարհագրագրությունը: Իր ապրած ստեղծագործական ու անձնական կյանքի նման քուռն ու անհանգիստ վերելքներով ու վայրէջքներով երկրպին կարճ ճանապարհին հյուսեց կանացիության ինքնատիպ առեղծվածը ու դարձավ լեզվին:

Ես չեմ գրում

Ես խորհում եմ այս հայտնական

Կյո ցավազար հայտնական մաշին:

Ես ճակատագրիս խաղը համբուրել եմ

Իմ գրողության քաղցրություններում²³:

Ինչպես ժամանակակից պարսիկ մեծահամբավ կին հեղինակներից շատերը, Ֆարոխզադը նույնպես իր իսկ կյանքի փորձով հատկանշեց մահճական

հասարակության մեջ տեղծագործող կնոջ ապացույցի ուժն ու զարգացման հարցանակը: Նա հարկադրաբար սպանեց "տան մեջ ապրող համբերատար ինքնագոտաբերող, ինքնուրույն յունեցող, ընտանեկան կյանքի բարդ արվեստի մեջ միջոցնախ հրեշտակի", ով ամեն կերպ խոչընդոտում էր կնոջը տեղծագործել²⁴:

Ֆորուլը կին էր, ով մարտահրավեր նետեց տիրապետող պահպանողական քաղցրերին: բարձրածայնելով մահմեդական հասարակության մեջ կարծրացած տարուները, և ում կյանքը չի էր տաօսապանքի, տխրության և հակաուսթյունների սահմերով: Բանաստեղծուհու բոհեմական իրականության մեջ տեղծագործական կյանք և ընտանիք ունենալու քերկրանքն անհամատեղելի էին: Լքելով ամուսնուն և միակ հարազատ զավակին՝ Բամյադին, "որին իր պոեմներում վաղաքշարար Բազի էր անվանում", Ֆարոխզադի խեղճ, տաօսապան ու միայնակ հոգուն մշտապես հանգիստ չէին տալիս որդու, կողած երգանկության և ընտանեկան կյանքի տեսլականները:

Ով երկրի բնակիչներ՝

Պարզ երբանկության

Ով մտերիներ՝

Ամերիկի տակ բացված յուսամուտների,

Ենդեցեք նրան,

Ենդեցեք նրան,

Քանզի դուրբված է...²⁵

2008թ. գերմանացի կինոբեմադրիչ Կլաուս Ըսթրիգելի "Լուսին, արև, ծաղիկ խաղ": Ֆորուլը և տղան" ֆիլմը ցուցադրվելուց հետո շատերին հայտնի դարձավ մեծ բանաստեղծուհու կյանքի ամենամուրթ ու խոցելի դրվագներից մեկը՝ որդու Հուսեյն Մանսուրիի հայտնությունը, որին Ֆարոխզադը որդեգրել էր Բաբարադի բորոտների ճամբարում: "Տունը գորշ է" ֆիլմի նկարահանման օրերին բանաստեղծուհին նկատել էր մի աստղ մանկիկի, ով դուրբել էր իր արտասանած խորհրդավոր ու գեղեցիկ "մահ, խորշիդ, գոլ քազի" ("լուսին, արև, ծաղիկ խաղ") յորս քաօերով:

Բանաստեղծուհու որդերգական մահվանից շատ տարիներ անց այս արտահայտությունը պետք է դաճար մի ֆիլմի խորագիր, որտեղ Մյունխենում բնակվող պարսիկ բանաստեղծ Հուսեյն Մանսուրին անձամբ կպատմեր մոր՝ Ֆ. Ֆարոխզադի իր մանկական քաղցր հուշերի ու անդամայի կրթաի մասին:

1969-ին հետմահու յույս ընծայվեց Ֆարոխզադի վերջին՝ հինգերորդ "Հավատը ընծայեց ասեղ եղանակի նախակերթին" բանաստեղծությունների ժողովածուն, որի վերջին պոեմներից մեկը խոսում է հուսախաբության, միայնակության, կնոջ հոգևոր ճգնաժամի մասին: Այն բանաստեղծուհու հոգու հուզական պայթյունների, պելեթումների, միայնակ կնոջ դրամատիկ, ներքուստ քոցավաօվող մեմախոսությունների ալյարուն է:

-Մահ և ես

Միայնակ մի կին՝

*Աստղ եղանակի նախաշնչին,
Երկրի առաջնամյա՞ն յուրյան ընթանման
Եվ երկնքի ստրտում ու պարզ հուսափառության
Եվ բետոնե այս ձեռքերի անզրույթյան նախասկզբին*²⁶:

“Հավատք ընծայենք աստղ եղանակի նախասկզբին” ժողովածուի համանուն խորագիրը կողոպտեմունք բանաստեղծուհին կանխազուշակել էր իր մուսալուս մահը: Ֆորուղ Ֆարոխզադը մահացավ ավտոմեքարից 1967թ. փետրվարի 14-ին: Ճակատագրի նախախնամված քելադրանքով հուղարկավորությունը տեղի ունեցավ անվերջ տեղացող ծյան շերտերի տակ:

*Նազիր ինչ ժյուժ է գաշխ:
Ճշմարտությունը գուցե
Լին քանից գույշ ձեռքերն էին,
Լին գույշ ձեռքերը,
Բրոնք քաղվեցին անվերջ տեղացող ծյան շերտերի տակ...²⁷*

Ընդամենը 32 տարեկան հասակում Իրանի մեծագույն բանաստեղծուհին ստեղծել էր պոեմների հինգ ժողովածու, ձեռք էր բերել մեծ հեղինակություն ու սեր, ուներ “Մոխրագույն վարսեր ու հոնքերի միջև” ճակատին դրոշմված հասունության երկու խոր ակունք” և, որ ամենակարևորն է՝ իր իսկ քննողչձամբ, “վերջապես գտել էր ինքն իրեն”²⁸, որ կորցնե՞ր հավե՞ր և վերափոխվե՞ր հոգու անարատությունն ու անմահությունը խորհրդանշող սափտակաթույր ակազիաների:

*Լին գիշեր, երբ ես ցավին հասա և տարնը մնակիրովեց:
Լին գիշեր ես ակազիաների ողկուղյզների հարսնացում դադեմ*²⁹:

LILIT SAFRASTYAN

THE BRIDE OF ACACIAS: THE MYSTERY OF FORUGH FARROKHZAD IN 20th CENTURY IRANIAN LITERATURE AND CINEMA

Forugh Farrokhzad (1935-1967) is one of the most famous woman in the history of Iranian literature, who brought to the Iranian literary scene her dramatic and challenging individuality. Farrokhzad rejects immobility, her poetry is the chronicle of an evolving consciousness, the testament a growing awareness.

Farrokhzad's five collections of poems (The Captive 1955), (The Wall 1956), (Rebellion, 1958), (Another Birth, 1964) and (Let Us Believe in the Beginning of the Cold Season, 1974) remains the most discussed books of original writing by an Iranian literary woman. Farrokhzad attempts to reconcile the sensuous, emotional, and physical dimensions of a female self with her literary presentation.

In 1952 the great Iranian poetess made a documentary movie about a leper's colony, title “The house is black”. The movie was acclaimed internationally and won several prizes.

In 1963 UNESCO produced a thirty minutes movie about Forugh. Also Bernardo Bertolucci came to Iran to interview her and decided to produce a fifteen minutes movie about the poet's life.

Iranian filmmaker N. Saffarian made three films on F. Farrokhzad "The green cold", "The mirror of the soul, Forugh Farrokhzad trilogy", "Summit of the wave". In 2008 German filmmaker K. Strigel produced documentary on Forugh's adopted son H. Mansuri "Moon, sun, flower game. Forugh and boy". At the height of her creativity and barely thirty-two, Farrokhzad died in a car accident on February 14, 1967.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Համեստություն և պատկառանք (պարսկերեն):
2. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. New York: Syracuse Univ. Press, 1992, p.52.
3. H. Mirabedini, *The History of Female Storywriters*. - Iran Chamber Society, Persian Language and Literature, 2005.
4. Fatemeh Keshavarz, *Jasmine and Stars: Reading more than Lolita in Tehran*, U.N.C. Press, 2007, p. 36.
5. Michael Hillmann, *Iranian Culture: A Persianist View*, Lanham, Maryland: University Press of America, p.161.
6. 20-րդ դարասկզբի պարսկական պոեզիայի հեղափոխական ուղղություն, որի հիմնադիրն է Ն. Տուչքիջը: Խախտելով քանադոստիկական հանգի "արուզի" հազարամյա ավանդույթները՝ "նոր քանաստեղծության" ներկայացուցիչները սկսեցին գրեցին ազատ արուզով կամ "աշխուակ հանգով":
7. Michael Hillmann, *A Lonely Women: Forugh Farrokhzad and Her Poetry*, Washington, D.C: Three Continents Press, 1987, p. 28-29.
8. *Ibid*, p. 31.
9. Ֆորուզ Ֆարուխզադ, Աֆր, Թեհրան: Ամիրբ Բաբիր, 1955, էջ 37:
10. Մոհամմադ Հոդոտի, Են'ր վա շարա, Թեհրան: Նոզահ, 1989, էջ 396:
11. Տես Իլյազ Գոզգին, Չեար մուսախիթ բա Ֆորուզ Ֆարուխզադ, Թեհրան: Էնքեշարաթ Ուղիտ Իլան, 1964, էջ 21:
12. Լարույի տիկնիկ. - Ֆորուզ Ֆարուխզադ, Մի Աջ Օնունդ, Պարսկերենից թարգմանեց էդուարդ Հախվերդյանը, Երևան: ԱՅՔ.Քեն Հրատարակչություն, 1996, էջ 17:
13. Նույն տեղում, էջ 16:
14. Նույն տեղում, էջ 17:
15. Hamid Dabashi, *Close Up: Iranian Cinema, Past, Present and Future*, London, New York: Verso, 2001, p. 43.
16. Michael Hillmann, *An Autobiographical Voice: Forugh Farrokhzad*.- Afshaneh Nagmabadi, *Women's Autobiographies in Contemporary Iran*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, , 1990, pp. 46-47.
17. Մոհրաբ Սեվերի, Օնկեր. - Կանաչ ծախալ, թարգմանությունը պարսկերենից էդուարդ Հախվերդյան, Երևան, "Վան Աղյան", 2000, էջ 8-9:
18. Սիմադ Համլու, Հոդ. - Թարմ օր: Քանաստեղծությունների ընտրանի, պարսկերենից թարգմանեց էդուարդ Հախվերդյանը, Էդիթ, Պրինստ, Երևան 2008, էջ 284-85:
19. Մոհրաբ Սեվերի, Օնկեր.- Կանաչ ծախալ, թարգմանությունը պարսկերենից էդուարդ Հախվերդյան, Երևան, "Վան Աղյան", 2000, էջ 8-9:
20. Մոհսեն Մախմադյանֆ, Ձենդեզի օանգ ասք, Թեհրան: Նաշրե Նեյ, 1998:

21. Արդի մեծանուն արձակագիր և լրագրող Ա. Մարտիրոսյանի է "Գարդուն" գրական ամսագրի գլխավոր խմբագիրը: Մարտիրոսյանի համաշխարհային գրական շրջանակներում հայտնի է իր "Սամֆոնիե ժողովգան" ("Մեռելների սիմֆոնիան", 1989 թ.) հետմոդեռնիստական վեպով:
22. Լ. Սամֆրաստյան, Կանանց հիմնախնդիրները Հայրենու Փարսիֆալի Նորարարական միաբանության մեջ. - Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, Հատոր VI), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006, էջ 342-354:
23. Փիշեռվա սառը փողոցներում.- Ֆրոուդ Ֆարոսգաղ, Մի Այլ Ծնունդ, Պարսկերենից թարգմանեց եղբայր Հախվերդյանը, Երևան: ԱՅԲ.ԲԵՆ Հրատարակչություն, 1996, էջ 48:
24. Virginia Woolf, *Profession for Women*. - *Literature and Ourselves: A thematic introduction for Readers and Writers*, ed. Gloria M. Henderson, Bill Day, Sandra Stevenson Waller, New York, Boston, San Francisco: Longman, 2003, pp. 257-58.
25. Ներքցնց նրան.-Ֆրոուդ Ֆարոսգաղ, Մի Այլ Ծնունդ, Պարսկերենից թարգմանեց եղբայր Հախվերդյանը, Երևան: ԱՅԲ.ԲԵՆ Հրատարակչություն, 1996, էջ 88-89:
26. Հավատը ընծայեց սառը եղանակի նախասկզբին.- Ֆրոուդ Ֆարոսգաղ, Մի Այլ Ծնունդ, Պարսկերենից թարգմանեց եղբայր Հախվերդյանը, Երևան: ԱՅԲ.ԲԵՆ Հրատարակչություն, 1996, էջ 133:
27. Նայն տեղում, 1996, էջ 145:
28. Ֆարոսգաղի հետևյալ խոսքերը մեջ են քերված Իտալիայից երթալիմ Գոլեսթանին գրված նամակից, որը մասամբ է լրյա ընծայվել.- Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*, New York: Syracuse Univ. Press, 1992, p. 136.
29. Հավատը ընծայեց սառը եղանակի նախասկզբին.-Ֆրոուդ Ֆարոսգաղ, Մի Այլ Ծնունդ, Պարսկերենից թարգմանեց եղբայր Հախվերդյանը, Երևան: ԱՅԲ.ԲԵՆ Հրատարակչություն, 1996, էջ 139:

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԱՐԻԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՍԱՅՈՒՄԸ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋՈՅՈՎ**

Ժամանակակից դարիի բառային կազմում նշանակալի տեղ են զբաղեցնում փոխառությունները, որոնք կարևոր դեր ունեն նրա զարգացման գործում: Դրանք հիմնականում վերաբերում են հասարակական, քաղաքական, սոցիալ-կենցաղային, գիտատեխնիկական, գիտակրթական, ռազմական, մշակութային քնազավառներին: Նրանց մի մասը արտացոլում է գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, աստղապահության, դիվանագիտության ոլորտների երևույթներ: Առանձին խմբեր են կազմում քառ և բառակազմակցություն տերմինները, որոնք արտահայտում են կենդանական և րուսական աշխարհների, մարդու մարմնի մասերի, ազգակցական կապերի, ինչպես նաև առանձին երևույթների հատկությունների ոլորտներին վերաբերող հասկացություններ:

Տարբեր քնույթի ու աստիճանի փոխառությունների մուտք գործելը դարի պայմանավորված է եղել Աֆդանտանում տիրող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակով և տարբեր լեզուների կրողների հետ զբաղվող ու անմիջական հաղորդակցման ուղիներով, տարբեր ժամանակներում նրանց տարբեր խավերի հետ անմիջական խոսակցական շփումների արդյունքում: Ավելին, տեղի է ունեցել ժողովրդայնասակցական լեզվի բառապաշարի զրականացում, որ արտահայտվել է ոչ միայն ոչ սեփական լեզվի քառերի փոխարինումով, այլև ժողովրդաբուսական լեզվում գործածվող, սակայն կազմությամբ ոչ դարիատիպ բառերի զրականացումով՝ վերածելով դարիատիպ կաղապարների:

Դարիում հանդիպող փոխառությունները, որոնք հիմնական մասը կազմում են անմիջական փոխառություններ, ընդհանուր առմամբ պատկանում են ժամանակակից պարսկերեն, փուշտու, արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, հնդկական և թյուրքական լեզուներին, որոնցից, քառասույթամբ փուշտուի և դարիի, օգտվում է նաև պարսկերենը:

Ատորև ներկայացվում են դարիում գործածվող անմիջական փոխառությունները պարսկերենի համադրությամբ:

Փոխառություններ փուշտուից

Փուշտուի փոխառությունները դարիում կազմում են նրանում ասկա անմիջական փոխառությունների նշանակալի մասը: Նրանք դասակարգվում են մի շարք խմբերի, որոնք արտացոլում են իրականության համապատասխան տարբեր քնազավառներ: Այդ քնազավառներից առավել տարածվածներն են՝

Հասարակական-քաղաքական ոլորտի հասկացություններ արտահայտող քառեր՝ (դարի և պարսկերեն լեզուներով քերվող օրինակները ներկայացվում են լատինատառ, դարի, պարսկերեն հերթականությամբ) bēdār - sâheb «տեր».

sramyāšt - hešā-e ahmar «Կարմիր կիսալուսին», šārwāš - šahršāri «քաղաքապետարան», nandārtun - nemāyešgāh «ցուցահանդես» և այլն:

Իրավաբան կասույցների ոլորտին վերաբերող փոխասույթյուններ՝ pahradār - pāšdār «պահապան», «հսկող», sāršendoy - šjōdān «ոստիկան», sārēmāš - dādsetān «դատախազ», sārēmāš - dādsetāni «դատախազություն»:

Տնտեսական քննազննարկի հասկացություններ առուարչող տերմիններ՝ bādi - otāq-e otomobil «բաւիշ», pātra - tasme «երկաթալապ», tēl-e xāk - naft «նավթ», zāšān - rušān «միացած», šāwal - šāqul «ողողալար» և այլն:

Գիտական և գիտակրթական քննազննարկի տերմիններ՝ tōlāna - farhangestān «ակադեմիա», pōhend - dānā «գիտուն», pōhenyāš - kāršenās «մասնագետ»:

Ռուսական աշխարհին վերաբերող բառ - տերմիններ՝ ārqanj - šū «սալոր», «շրոր», tarātizak - šāhi «կոտոն», sujī - bolqur «սափրակամակար», gołpi - gołsalām «ծաղկակաղամբ», molī - torob «քող», nāsk - adas «ուսպ» և այլն:

Կենդանական աշխարհին վերաբերող փոխասույթյուններ՝ pārdam - zīn «բանջար», pāru - pehen «զոնայր», «քրիչ», jōk - zāš «տղրուկ», filmurq - buqalamun «հնդկահավ»:

Արհեստներին ու կենցաղային զբաղմունքներին վերաբերող փոխասույթյուններ՝ pāwendā - māldār «անասնապահ», tarkāni - našjārī «վալտամշակում», dāki - nāmeresān «խոստարա», dōbi - lebāšnī «լվացք կատարող», yalagard - āvāre «թախասաշրջիկ»:

Ատղջապահության քննազննարկի ներկայացնող փոխասույթյուններ՝ pēdāri - tazriq «ներարկում», «սրսկում», rōqtun - bimārestān «իլիվանդանոց», rōqtiyā - behdārī «ատղջապահություն», durmāitun - dāruxāne «ղեղատուն», jwāndun - zendegi «կյանք», jizentun - zāyešgāh «ծննդատուն» և այլն:

Մարդու մաշկի մասերը անվանող փոխասույթյուններ՝ bojōlak - quzak «կոճ», tāli- panje «բաբ», čakāk - pišāni «ճակատ», keik - angošt «մատ», kōri - pāšne «կրունկ»:

Ազգակցական կապեր անվանող փոխասույթյուններ՝ bāja - bājenāq «քնակալ», xosor - pedarzan «աներ», xosorbora - bāršdarzan «աներծազ», xiyāšna - xāharzan «քնի», xēloxatak - tāyefe «ազգուտակ» և այլն:

Ռազմական քննազննարկի քննարկ տերմիններ՝ urbandī - ātešbas «իդարադար», baryālay - fāteh «հարող», turān - sārān «կապիտան», degarman - sarhang dovom «փոխգնդապետ», dālgay - juxe «ջուր», sarqana - sardāste «իդանանարա», qond - hang «զունոյ», ferqa- laškar «ղիվիզիա», kandak - gordān «զունարտակ», lewā - bī «քրիզադա»:

Արվեստի ոլորտին վերաբերող բառ-տերմիններ՝ atan - raqs «պար», arqanun - org «երգեհոն», nandārī - tešr «բարոն» և այլն:

Կենցաղի ոլորտին վերաբերող փոխասույթյուններ՝ buryā - hasir «խաբ», tarpāi - brezent «քրեզնու», takar - tasādof «լթար», tokri - sabad «զանր»:

յութ», յիւլ - turi «քանց», «քոլ», kermeč - brezent «բրեզնետ», walahtun - kudakestān «մանկապարտեզ»:

Երևույթների հասկանիչներ անվանող բառեր՝ parčaw-motevvaqef «դադարեցված», čšpān - fāsed «վիշաքած», čati - bihude «անիմաստ», sotra - tamiz «մաքուր», «անաղարտ», gad - məxlut «խառը», gerang - sangin «ծանր», lōy - azim «ծեծ», «զլխավոր» և այլն:

Փոխառություններ անգլերենից

XIX - XXդդ. ընթացքում Անգլիան նպատակ ունենալով շարժվել դեպի Միջին Ասիա, ծգտել է իր իշխանությունը հաստատել Աֆղանստանում և այն միացնել իր գաղութը դարձած Հնդկաստանին: Անգլիայի երկարատև ներկայությունը¹ Աֆղանստանում զգալի ազդեցություն է ունեցել ինչպես փուլտուրի, այնպես էլ դարձի վրա՝ ասավել չափով պայմանավորելով փոխառությունների հոսքը անգլերենից, մասամբ նոր հնդկական լեզուների միջոցով, մասնավորապես սինդի լեզվից²: Անգլերենից փոխառությունները դարձում էին նաևականում կազմում են քաղաքական, հասարակական, գիտական, տեխնիկական տերմիններ և հասկացություններ, կենցաղային բառեր, աշխարհագրական անուններ, տարվա ամիսների անվանումներ: Վ.Ջազոնբեյնին, անվանելով անգլերենի փոխառությունները անգլիաբանություններ (անգլիցիզմներ) վերագրում է նրանց գործածության ակտիվացումը հետևյալ երեք ժամանակահատվածներին³. ա. XIXդ. վերջից մինչև 1919թ. (Աֆղանստանի անկախության ձեռքբերումը, երբ Արդուլ Ռահման Խանի կողմից իրականացվում են զգալի բարեփոխություններ), բ. 1919թ. մինչև 1945թ., երբ երկիրն ապրում է սոցիալ-տնտեսական և մշակութային վերելք, գ. 1945թ. մինչև 1978թ. Ապրիլյան հեղաշրջումը, երբ Աֆղանստանում զարգանում է ֆարկիա-գործարանային արդյունաբերությունը, սկսում են իրականացվել մասնավոր կապիտալ ներդրումներ, ակտիվանում է արտաքին կապիտալի հոսքը դեպի երկիր: «Նշված ժամանակաշրջանում անգլիաբանությունները, որպես դարձի բառային կազմի բաղկացուցիչ մաս, ակտիվորեն սկսում են գործածվել մամուլում, օտդիտադրություններում, ուսումնական ձեռնարկներում, տեղեկատվական հրատարակություններում, զեղարվեստական գրականության մեջ»⁴.

Ի լրումն Վ. Ջազոնբեյնու դարձում անգլիաբանությունների վերոհիշյալ դասակարգմանը, կարելի է նշել, որ Աֆղանստանի այսօրվա տնտեսության վերականգնման գործում ԱՄՆ-ի և անգլիալեզու այլ պետությունների ակտիվ մասնակցության արդյունքում անգլիաբանությունների գործածության ակտիվացումը լեզվում արդեն ապրում է իր նոր՝ չորրորդ շրջանը. երկրի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում տեղի ունեցող բարեփոխումների արդյունքում անգլերենից քափանցում են նորանոր փոխառություններ: Այս կարգի փոխառությունները դարձում են բարակվել են որոշակի իմաստային փոփոխությունների՝ բաթիմաստի ընդլայնման կամ նեղացման առումով⁵:

Ժամանակակից դարձում առկա անգլերենից փոխառությունները հիմնականում քաղաքական, ֆինանսատնտեսական, գիտատեխնիկական, գիտակրթա-

կան, ռազմական, դիվանագիտության բնագավառների ինչպես նաև կենցաղի, մշակույթի, ապրուստի, մասնագիտությունների, զբաղմունքների և այլ ոլորտների հասկացություններ են: Դրանք փոխադրված են ներքին միջոցներով կամ ալա-լեզու փոխառություններով:

Հասարակական-քաղաքական բնագավառի փոխառություններ՝ pālisi - shysat «քաղաքականություն», prose - revand «գործընթաց», tarminal - sādtemān-e forudgāh «օդանավակայանի շենք», desepīn - enzebāt «կարգապահություն», zon - house «գուտի» (աշխ.), swāčōndrd - markaz-e telefon «կոմունալուրդ» (հեռախոսի), kāntin - bufe «բուֆետ», kaīzar - farhang «մշակույթ», gawamar - ostāndār «նահանգապետ» և այլն:

Գիտատեխնիկական բնագավառի փոխառություններ՝ espreng - fanar «զգայանակ», bāysekkel - dočaxhe «հեծանիվ», brēk - tormoz «արգելակ», bōll⁸-mohre «պնդողակ», «հեղույս», petrōl⁸-benzin «բենզին», tēprīkārdar-zabt-esout «մագնիստֆոն», šāp-kārgāh «արտադրամաս», leudspīekar - bolandgu «քարոզախոս», mōtar - xodro «ավտոմոբիլ», nat - pič «առտուսակ»:

Գիտական և գիտակրթական բնագավառների հասկացություններ արտահայտող բառեր՝ šikādemī - farhangestān «ակադեմիա», aditōriam - kelās-e dars «լսարան», sarwēy - tahqiq «հետազոտում», skāloršep - borsiyē «արտերկրում ուսանելու իրավունք», laikčar - soxanrāni «դասախոսություն», mētod - raveš «մեթոդ» և այլն:

Ֆինանսատնտեսական բնագավառի հասկացություններ արտահայտող փոխառություններ՝ enfelāsiyūn - tavarrom «սղան», bānkōnt - eskenās «բրթադրամ», bel⁸-qabz «ստացական», kređet - vām «վարկ», mārketēng - bāzāryābi «շուկայի որոնում»:

Կենցաղային ոլորտի հասկացություններ արտահայտող փոխառություններ՝ bōtal - botri «շիշ», pārsal - amānat-e post «ծանրոց», segrēbeytar - fandak «վառիչ», kānkreč-e āheri - beton ārme⁸ «երկաթբետոն», kārgo - mahmule «ուղեբեռ», niktāyi - krečvāt «վողկապ» և այլն:

Ռազմական և դիվանագիտական ոլորտների հասկացություններ արտահայտող փոխառություններ՝ šim - šjir «ուազմապ», fayr - tirāndāzi «կրակոց», «հրածոություն», kārtā-nāhiye dar šahr «քաղաքի քաղաքում», kamp - ordū «ճամբար»:

Վտղջապահության ոլորտի հասկացություններ արտահայտող փոխառություններ՝ eksrēz- rādiogrāfi «ռենտգեն», terisāykal - vičar «հաշմանդամների կառք», kōlerā - vabā «խլիչերա», narseng - parastār «քրոժքոլոություն» և այլն:

Մասնագիտություններ և կենցաղային այլ զբաղմունքներ արտահայտող փոխառություններ՝ ašent - jāsus «լրտես», inšenyar - mohandes «ինժեներ», teknišān - teknisīan «տեխնիկ», kāndaktar - rahbar-e kor «շնորավար», «նվագավար», kelīnar - šāgerd-e šufer «վարորդի օգնական», gōkīpar - goler «դարպասապահ», nars - parastār «քրոժքոլո»:

Մշակույթի և ապրուստի ոլորտների հասկացություններ արտահայտող փոխա-

տություններ՝ արտ - հոնար «արվեստ», estej - տոնո «քան», «քանակաբան»,
bokseng - boks «քոնցքամարտ», jemnāziam - sālōn-e varzeš «մարզադասիչ»,
nikārd - safhe-ye musiqi «մայնապնակ» և այլն:

Երևույթների հատկանիշ արտահայտող փոխառություններ՝ dīnamik -
moteharrek «շարժում», «դինամիկ», rājestari - sefāresi «ապստվիրված» (նամակ),
karakter - axdāq «քննադրություն», fayl - nākām «անհաջողակ», hārs-pāwar - asb
boxār «ծիաուժ» և այլն:

Փոխառություններ ֆրանսերենից

Ղարիում, ի տարբերություն պարսկերենի, ֆրանսերենի փոխառությունները
զգալի քանակ չեն կազմում փոխառությունների ընդհանուր համակարգում:
Ղրանք հիմնականում արտահայտում են ինչպես գիտական, հասարակական-
քաղաքական, ֆինանսատնտեսական, ռազմական և դիվանագիտության բնա-
զավածներին վերաբերող հասկացություններ, այնպես էլ կենցաղային զանազան
դրոսներին պատկանող հասկացություններ: Օրինակ՝ antik - atiqe «անտիկվար
իրեր», bāšun¹⁸ - kapsal «քայոն», dipu- ānbār «պատեստ», šārdjāšfeyr - kārdār «հա-
վաստարմատար», gārmizon - pādēgān «կայազոր», īsā - dabirestān «միջնակարգ
դպրոց» և այլն:

Փոխառություններ տուրքերենից

Աֆղանստանի և Կիլիկյան Ռուսիայի միջև առևտրական կապերը աշխուժացել
են թաթար-մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում: 1484թ. Մոսկվա-
յի Մեծ իշխան Իվան Երրորդը Հորասի (իլյախաբուսուլան Աֆղանստան) Թեյ-
մուղթան իշխան Աբու Սաիդի մոտ է ուղարկել Ռուսաստանի առաջին դեսպանին
այդ երկրների միջև ընդհատված դիվանագիտական հարաբերությունները վերա-
հաստատելու և առևտրական ավանդական կապերը էլ ավելի աշխուժացնելու
նպատակով:

Ռուսաստանի առևտրականների միջոցով Աֆղանստան են մուտք գործում
տարբեր տեսակի ապրանքներ: Դեռևս XVդ. ռուս վաճառականները Աֆղանս-
տանի տարածքով Հնդկաստան և Չինաստան են տարել կաշի, մորթի, ձկնեղեն և
տնայնազգրծական արտադրության զանազան ապրանքներ, այնտեղից էլ Ռու-
սաստան քերել մետաքս, բուրդ, աբրճանքի իրեր և տարբեր տեսակի համե-
մունքներ¹⁹: XIXդ. 2-րդ կեսին զգալիորեն ընդլայնվում է Աֆղանստանի արտա-
քին առևտուրը Ռուսաստանի հետ՝ մեքենաարդյալիությունների և զանազան անի-
րածելու կենցաղային ապրանքների ներմուծումը Ռուսաստանից և նրանց դիմաց
տարբեր տեսակի կենցաղային իրերի և գյուղատնտեսական մթերքների արտա-
հանումը Ռուսաստան²⁰: Սկսած XXդ. սկզբներից ռուս-աֆղանական հարաբե-
րությունների զգալի աշխուժացումը, հատկապես առևտրատնտեսական ոլոր-
տում, նպաստեց օտաերենից դարձի փոխառություններին²¹: Այս տիպի քառերից
կարելի է նշել՝ bagāj - mahmule «ուղեքե», pātnus - sini «սկյուտեղ», pārdāxt -
kešti-ye boxār «բերմանակ», šāynak - qur «քեյսիկ»:

Ղարին զգալիորեն հարստանում է օտարերենից կառուցված փոխառություններով հատկապես խրոհորդա-աֆղանական հարաբերությունների պայմաններում. օտարերենից մուտք են գործում դարի քառեր, բառ-տերմիններ գիտատեխնիկան, ֆինանսատնտեսական, գիտակրթական և այլ ոլորտներից, որոնց իրենց գործածությամբ, առանձին դեպքերում, խիստ տարբերվում են պատկերներում ընդունված ձևերից: Ենան փոխառություններից կարելի է նշել. *atokru*՝ «մեցենսաբաշված բեռնիչ», *pašs*՝ «աջցան», *tekn*՝ «տեխնիկա», *teknikom*՝ «տեխնիկում», *tebarkoloz*՝ «քրոսախոտ», *staj*՝ «ատաժիրովկա», *šotka*՝ «խոզանակ», *šern*՝ «ֆերմա», *karakterestik*՝ «քննարկիչ», *makroyān*՝ «միկրոշրջան», *wāksin*՝ «սերուցք», *weterenar*՝ «անասնաբուժ» և այլ քառեր, որոնց փոխարեն ժամանակակից պարսկերենում համապատասխանաբար գործածվում են՝ *bagri-e barzi*, *gāzambor*, *teknik*, *āmuzesgāh*, *soi*, *kāšāma*, *bros*, *morqāri*, *moarefināme*, *šahrak*, *serom*, *dāmpozešik* ձևերը:

Փոխառություններ հնդկական լեզուներից

Աֆղանստանի և Հնդկաստանի մոլոլիթոլոյների երկարատև շփումներից խոր ազդեցություն են թողել ինչպես փուշտուի, այնպես էլ դարիի վրա: Կերցիներին բառային կազմերը հատկապես հարուստացել են Մեծ մոլոլների ժամանակաշրջանում, երբ արևելյան Աֆղանստանը գտնվում էր մուսուլմանական Հնդկաստանի իշխանության ներքո: Լիդ ժամանակ դարին ոչ միայն ազդել է հնդկական լեզուների վրա, այլև զգալիորեն ազդվել է նրանցից և աստիճանաբար զատվել ու տարբերվել է Իրանում զարգացող պարսկերենից:

Հնդկական լեզուներից փոխառությունների զգալի մասը, մասնավորապես՝ սինդի լեզվից, փուշտու և դարի են ներթափանցել նաև օրժանական, պավոնական և գերմանական լեզուներից (հատկապես՝ անգլերենից)¹⁴: Այս փոխառություններից են՝

Կենցաղային ոլորտին վերաբերող քառեր՝ *baša* - *sšat* «ժամ», *šat* - *šaqf* «աստաղ», *šawkāš* - *qāš* «շրջանակ», *šawki* - *šandali* «սարոս», *kelkin* - *panjare* «յուսամուտ», *kampal* - *pašu* «ժածկոց» (քրոյա), *kuka* - *mīx* «մեխ» և այլն:

Հասարակական-քաղաքական քննադատի հասկացություններ արտացոլող քառեր՝ *deysi* - *vatan* «հայրենիք», *šarkāri* - *doulat* «պետական»:

Ունակական քննադատի քննող տերմիններ՝ *barča* - *neyze* «նիզակ», *tana* - *post-e marzāni* «աստիճանապահ կետ», *šawni* - *šarbāšāšne* «զորանոց»:

Քուսարանական քննադատի փոխառություններ՝ *šarčara* - *nārengi* «մանդարին», *māša* - *porteqāli* «նարինջ», *moč* - *felfel* «տաքոչոչ», *naryāli* - *nārgil* «կոկոս»:

Ջրազմունքներին և այլ քննադատներին վերաբերող փոխառություններ՝ *bašjāra* - *attār* «նալարակամառ», *lat* - *kotak* «օձոճ», *māša* - *tafrāš* «զբրանք»:

Փոխառություններ քրոյրական լեզուներից

Մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում (XIII-XVI դդ.) մոնղոլական և քրոյրական լեզուներից դարի են մուտք գործել կենցաղային և վարչակա-

տալարման ոլորտի հասկացություններ արտահայտող անվանումներ, ինչպես նաև անասնաբանական և դոտորական քնազավածներին վերաբերող քազմաթիվ բառեր¹⁵։ Այս կարգի փոխառությունների քվին կարելի է դասել։

Ճաստարկական-քաղաքական քնազավածին բնորոշ բառեր՝ սևս - mardom «ժողովուրդ», սևսի - marđomi «ժողովրդական», իճ - qised «սուրհանդակ»։

Ուզգմական քնազավածի հասկացություններ արտահայտող բառեր՝ ordurteš «բանակ», busuk - daste «դասակ», qešha - sərbəzdāne «զորանոց», qamčün - šalšeq «խարազան», «մարակ» և այլն։

Գյուղատնտեսության քնազավածին վերաբերող փոխառություններ՝ qorut - kašik «չորքան», qarəqol - qarəgol «կարակոլ», qaiməq - xāme «թվաւեր»։

Ազգակցական կապերի անվանումներ՝ āpa - ābēj «մեծ քույր», yanga - arus «հարս» (եղբոր կին) և այլն։

Կենցաղային ոլորտին վերաբերող բառեր՝ pučəq - kərd «դանակ», takar - tasədoš «վարս», töl - vaxn «քաշ», «կշիռ», tōy - arusi «հարսանիք», səjəq - šidāms «ծամոն», «մատակ», qəit - iš «շերտ», «ծալք»։

Վարկանիշներ անվանող բառեր՝ tēx - tonđ «արագ», čatin - došvār «դժվար», čomlok-močšle «ճմոթված», «կծկված», səč - sefid «սպիտակ», kəta - bozərg «մեծ» և այլն։

Թուրքական լեզուներից փոխառված բառերի զգալի մասը (tōy, kəta, yanga և այլն) ուղեկերտն է։ Դարձում առկա են նաև գերմաներենից, պորտուգալերենից և իտալերենից փոխառություններ, որոնք փոխառությունների ընդհանուր համակարգում աննշան քանակ են կազմում։ Այսպես, օրինակ՝ իտալերենից malšryš «մալարիա», գերմաներենից fəksəta «ֆակուսետ», burs «ուսանելու իրավունք արտասահմանում» և նման բառեր, որոնք փոխարեն պարսկերենում կիրառվում են հետևյալ ձևերը՝ malšryš, dšneškedə, borsiyə։

Միջնորդված փոխառություններ

Տարբեր լեզուներից դարձում հանդիպող փոխառություններն ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ նրանում անմիջական փոխառություններից բացի առկա են նաև մեծ քանակ կազմող միջնորդված փոխառություններ, որոնք մեծամասնությամբ մուտք են գործել մամուլի և գրականության միջոցով, մասամբ էլ քանակոր հաղորդակցման արդյունքում՝ կրելով ինչպես դարձի, այնպես էլ միջնորդ լեզվի հնչյունական օրենքների ազդեցությունը։ Միջնորդված փոխառությունները դարձում, որոնք փոխառությունների ընդհանուր համակարգում առանձին մաս են կազմում, մուտք են գործել հիմնականում չորս ուղիներով՝ պարսկերենից, փուշտուից, անգլերենից և հնդկական լեզուներից։ Այս տեսակի փոխառությունները հիմնականում վերաբերում են քաղաքական, իտալական, ֆինանսատնտեսական, գիտատեխնիկական, կրթական, ռազմական քնազավածներին։ Նրանց զգալի մասը արտացոլում է կենցաղային, մշակութային, բուսական աշխարհի, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առողջապահության, դիվանագիտության ոլորտներին։

Արցնորդված փոխառությունները, որոնք անցել են դարի **փուլերի** միջոցով, հիմնականում հանդիսանում են մոնղոլերեն, իսկ վերջին շրջանում նաև ռուսերեն բառեր: Անոդոլերենից փուլառուի միջոցով անցած փոխառությունների օրինակներն են հանդիսանում օրս «բանակ», սևս «ժողովուրդ», ձե՛՛՛՛՛ «վոխասնակում», *mordār* «կնդտոս» բառերը, իսկ *melışyā* «միլիցիա» և *melışyānar* «միլիցիոներ» բառերը՝ ռուսերենից, որոնք փոխաբեր են պարսկերենում համապատասխանաբար օգտագործվում են *arteš*, *mardom*, *tabdil*, *kasif*, *kalāntari*, *pāsebdān* բառ-միավորները և այլն:

Արցնորդված փոխառությունները, որոնք դարին փոխառել է նոր հնդկական լեզուներից, մասնավորապես, փնդիի լեզվից, մեծամասնությամբ հանդիսանում են անգլերենի, ֆրանսերենի, պորտուգալերենի և իտալերենի բառեր: Դրանց քվին են պատկանում, օրինակ՝ անգլերենի *violin* «ջութակ», *workshop* «արհեստանոց», *veranda* «պատշգամբ», *dozen* «դյուզին», *dump truck* «ինքնաքանդակ մեքենա», *locket* «կանացի կրծքազարդ», *lipstick* «շրթներկ», *lorry* «քեռատար մեքենա», *number* «համարանիշ», *number plate* «սալտոհամարանիշ», *lord* «լորդ» բառերը, որոնք անցել են դարիի բառակազմ հետևյալ ձևերով՝ *wayiōn*, *warakšār*, *beranda*, *darjan*, *damtarak*, *škat*, *labširin*, *lāri*, *lambār*, *lambarpalit*, *šārd* ձևերով: Պարսկերենում, բացառությամբ «ջութակ» բառի, որը գործածվում է նույն զրույթամբ և հնչյունակազմով, մյուս բառերը համապատասխանաբար կիրառվում են *kārgāh*, *bālkon*, *dujin*, *kompresī*, *sanjāq-e sine*, *mātik*, *kyād* ույ, *kāmyon*, *nomre kyād šomāre*, *nomre-ye otomobil* և *lord* ձևերով:

Ֆրանսերենի *eau de cologne* «օծանելիք», պորտուգալերեն *lelao* «աճուրդ», *fitá* «ժապավեն» և իտալերենի *fitil* «քույ» բառերը դարի են անցել *koloniyā*, *šāns*, *šāšm*, *fitá*, *fašta* ձևերով, որոնք փոխաբեր են պարսկերենում համապատասխանաբար օգտագործվում են *odokolon*, *harrāš*, *navār*, *fetle* բառերը:

Անգլերենի միջոցով դարի անցած փոխառությունները հիմնականում հանդիսանում են ֆրանսերենի, գերմաներենի բառեր: Օրինակ՝ ֆրանսերենի *accident* «վթար», *balance* «հաշվեկշիռ», *bureau* «բյուրո», *cartouche* «խամփուշտ», *conserve* «պահածո», *chance* «շանս», *charge* «լիցքավորում», *culture* «ճշակույթ», *port* «նավահանգիստ», *portrait* «դիմանկար», *prestige* «արծանապատվություն», *secrétaire* «քարտուղար», *science* «գիտություն», *sort* «տեսակ», *tablette* «խար» բառերը անգլերենի միջոցով մուտք են գործել դարի հետևյալ ձևերով՝ *aksidan*, *bilāns*, *buro*, *kārtus*, *kānserv*, *šāns*, *šārj*, *kāšār*, *port*, *pōrtreyt*, *parastj*, *sekartar*, *sāyns*, *sōrt*, *tāblet*, որոնք փոխաբեր են պարսկերենում համապատասխանաբար գործածվում են *tāšadof*, *tarāznāme*, *daftar-e siāsi*, *fešang*, *konšerv*, *šāns*, *šārj*, *farhang*, *bandar*, *portre*, *heysiyyat*, *monš*, *dāneš*, *noʻ*, *qors* բառ-միավորները և այլն:

Անլեպցեներ, որ մի շարք փոխառություններ դարիում կիրառվում են ինչպես ֆրանսերեն, այնպես էլ անգլերեն տարբերակներով: Դրանցից կարելի է նշել, օրինակ՝ *kaltur* «ճշակույթ», *šāšns* «գիտություն», *tāblet* «խար» և այլ բառերը:

Առանձին մաս են կազմում միջնորդված փոխառությունները պարսկերենից, որոնք ծագումով հանդիսանում են ինչպես պարսկերեն, արաբերեն, այնպես էլ տուսերեն և տոմանագերմանական լեզուների բառեր: Դրանցից կարելի է նշել, օրինակ՝ *ehtesār* «մեծանշորի», *e'tebār* «վստահություն», *ejās* «մտաշարան», *exterā* «զուտ», *estasmār* «շահագործում», *en'etāf* «ճկունություն», *tabīq* «զուլյազդ», *jamhuri* «հանրապետություն», *čāšmandāz* «տեսարան», *hezv* «կուսակցություն», *haqq-e ozviyyat-e hezb* «կուսակցական անդամավճար», *rāhpeymāi* «քաղաքաշակ», *gerdehamāi* «հավաք», *sarīossair* «ճեպաղմբաց», *šōrī* «խորհուրդ», *ozv* «անդամ», *ozviyyat* «անդամություն», *avšyed* «եկամուսներ», *awdat* «վերադարձ», *kudetā* «հեղաշրջում», *moštarak* «բաժանորդ», *mašrutīyyat* «սահմանադրություն», *nezām* «կարգեր», *yāddāš* «ղիվանագիտական նոտա», *տոմանագերմանական, պալոնական լեզուների՝ ātāšā* «կցորդ», *otv* «արդուկ», *otumāt*, «ավտոմատ», *otumātīk* «ավտոմատացված», *busja* «բյուջե», *bolšavīk* «բոլշևիկ», *pārtizān* «պարտիզան», *pāsporf* «անձնագիր», *porōgrām* «օրագիր», *piānō* «դաշնամուր», *tānk* «տանկ», *teror* «ահաբեկություն», *tez* «դիտրտացիա», *tšfik* «երկնակություն», *teor* «տեսություն», *diktātori* «ղեկավարություն», *rejīm* «կարգեր», *šāy* «չափ», *serī* «սերիա», *samāvar* «ինքնատե», *seminār* «սեմինար», *semāšā*¹⁶ «արևածաղկի հատիկներ», *saxī* «սուխարի», *sinemā* «էկինո», *sinemāskop* «լայնէկրան կինոնկար», *super* «սուպեր», *super māket* «հանրախանութ», *šēšīk*¹⁷ «խորոված», *fāmīl* «ընտանիք», *kobūz* «կոլեկտիվ տնտեսություն», *kolleksiyon* «հավաքածո», *kelīše* «էկիշե», *kelīnik* «էկինիկա», *kudakeštān* «մանկապարտեզ», *kulāk* «կուլակ», *kontrol* «հսկողություն», *loj* «օրյակ», *lisāns* «բակալավրիատ», *medāi* «մեդալ», *monāš* «քարտուղար», *mīkrōškōp* «մանրադիտակ», *not* «եղածշտական նոտա», *nešān* «շքանշան» բառերը և այլն:

Դարիում լայն զործածություն ունեն մաս կարսկերենի միջոցով արաբերենից փոխառած բառեր, որոնք լեզվում պահպանել են իրենց նախնական ծեղ: Աինչդեռ Իրանում այդ նույն փոխառությունները ժամանակի ընթացքում մերժվել են, դրանց փոխարեն սկսել են զործածվել այլ կամ նորաստեղծ բառեր: Այսպես, օրինակ՝ *ehtēšīye* - *šōrī* «վիճակագրություն», *as'ār* - *arz* «արժույթ», *etfāīye* - *ātešnešānī* «հրեջջ», *barqī* - *simkēš* «էլեկտրիկ», *matbax* - *ašpažāne* «խոհանոց», *maslax*¹⁸ - *košāšārgāh*¹⁹ «սպանդանոց», *maktāb* - *dabestān* «դպրոց», *maqbarāšārgāh* «ղամբաբան» և այլն:

Փոխառությունների ասկայությունը որևէ լեզվում ամենից ասաց բնում է բացակա հասկացությունների կամ իրակությունների արտահայտման կարիքից, այլ լեզուներին բնորոշ, քայք փոխառու լեզվում գոյություն չունեցող միակրների արտահայտման անհրաժեշտությունից: Բայց անհարկի փոխառությունների օրոցոր աճը չի կարող խթանել լեզվի ծաղրոթյանը, նրա բառային կազմի կատարելագործմանը, հարկապես, եթե այլ լեզուներից փոխառված բառերը կարելի է փոխարինել լեզվում վաղուց գոյություն ունեցող սեփական բառերով:

Դարիի և պարսկերենի բառային կազմերի համեմատական-համադրական քննության արդյունքները թույլ են տալիս արձանագրելու, որ ժամանակակից դա-

դիւմ անտիվորն կիրազող վոխազալ **tē-e xāk** «մալթ», **tēkāš** «քոզահա-
նում», **pašun** «տարատ», **pašā** «պատասազող», **tehwildār** «պահեստապետ»,
tehwildāna «պահեստ», **makub** «մամակ», **matbaa** «տպարան», **šandā** «որա-
կազ», **šāš** «կոշիկ» քաօրը կաբեի է վոխարիննի պարսկերնի բառապաշարում
վաղոց հաստատված հերկալ՝ **raft**, **rosarokēš**, **šahār**, **šarqāš**, **anbārār**, **anbārī**,
nāme, **šārxāne**, **dastur-e kār-e ruž**, **karf** բաբերով և այլն:

ժամանակի ընթացքում դարդի բառապաշարը համալրվելով քազմարիվ նո-
բալերոս ու նորազոյն վոխազալ քաօրով, անխուսադիխորն քաղել է իր հա-
ժար անհրաժեշտն ու կենսունակը, ծնալորել է սեվակյան լեզվի բառային կազմի
ինքնուրոյն համակառ: Պարսկերնի բառային կազմի հետ ունենալով զգալի
քանակ կազմող ընդհանրութուններ՝ ոչ միայն չի նույնացել դրան, այլև հեռացել
և անցել է զարգացման դանդաղ, քաղ ինքնատիպ ուղի:

VREZH PARSADANIAN

THE VOCABULARY ENRICHMENT OF MODERN DARI BY MEANS OF BORROWINGS

The article presents the ways of vocabulary enrichment of modern Dari by means of direct and indirect borrowings from other languages.

Direct borrowings mostly belong to the Persian, Arabic, Pashto, English, Russian, French, Indian and Turkic languages.

The article also considers indirect borrowings the number of which is great in Dari. They have entered the language through mass media and literature and partly through communication.

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Հրումներում պարսկերնի և դարդի լեզուներով գրականութունը
տրվում է անգլերեն գրութունը)

1. Бебаходжаев М., Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине 18- начале 20 в., Ташкент, 1966, с. 75.
2. Дорофеева А., Язык фарси-Кабули, Москва, 1960, с. 69.
3. Загребинский В., Некоторые социологические аспекты проникновения англицизма в дарӣ - Лексикология и грамматика восточных языков, отв. редактор Н.А.Сыроежников, Москва, 1975, с.37.
4. Там же, с.7-8.
5. Хашимбеков Х., Проблема европеизма в терминологии афганского дарӣ, в сб. Индология и иранская филология, - Вопросы лексикологии, Сборник статей Института востоковедения, отв. редактор Н.Д.Даворжков, Москва, 1971, с. 124.
6. Բաբաջան Լ., Հարի-անգլերեն բառարան, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա», 2002, էջ 340:
7. Аракин В., Сыродская З., Ильин Н., Англо-русский словарь, изд. 10-ое, Москва, 1975, с. 534.

8. Անգլերեն-հայերեն բառարան, խմբագրությամբ Հ.Ա.Սևանյանի, Ս. Ի. Տոփախյանի, Երևան, 2002, էջ 93:
9. Ферхадян А., Карманный персидско-русский словарь, Москва, 1959, с. 100.
10. Словарь иностранных слов, издание 10-ое, , Москва, 1983, с. 69.
11. Арунова М., Из истории первых посольств на территории Афганистана (середина 15 в.- начало 19 в.), - Афганистан (Экономика, политика, история), Москва, 1984, с. 97.
12. Бабаходжаев М., Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине 18- начале 20 в., с. 10-11.
13. Дорофеева А., Язык фарси-Кабули, с. 58.
14. Там же, с. 66.
15. Там же, с. 67.
16. Alvari H., Farhang-e Vozoge Sokhan, Entesharate Sokhan, Tehran, 1382, jelde 5, s. 4252.
17. Лебедев К., Яценвич Л., Коноровский М., Русско-пушту-дари словарь, Москва, 1989, с. 743.
18. Там же, с. 73.
19. Dehkhoda A., Lughatnameye Dehkhoda, Entesharate Daneshgahe Tehran, 1373, jelde 11, s. 16178.

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

ԲՅՈՒԶԱՆ-ԴԱՅԻՆԵՐԸ, ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՅՐԱՆԿՆԵՐԸ
ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԳԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Isabelle Augé, Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade: Politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081-1185, Paris, 2007, p. 417.

Իզաբել Օժե, Բյուզանդացիները, հայերը և ֆրանկները խաչակրության դարաշրջանում. եկեղեցական քաղաքականությունը և Արևելքի նվաճումը Կոմենենոսների հարստության օրոք 1081-1185, Փարիզ, 2007, էջ 417.

Ֆրանսիայի Գրքի Ազգային կենտրոնի և Մոնպելիե Գ համալսարանի մրցանակով իրապարակվել է Մոնպելիե Գ - Գոլ Վալերի համալսարանի պրոֆ. Իզաբել Օժեի «Բյուզանդացիները, հայերը և խաչակիրները. Կրոնական քաղաքականությունը և Արևելքի վերանվաճումը Կոմենենոսների հարստության ներքո 1081-1185 թթ.» դիսերտացիոն-մեմագրությունը: Աշխատանքի սկզբում հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում իր ուսուցիչ, Մոնպելիե Գ համալսարանի պրոֆ. Ժ. Դեդեյանին և մեմագրության զրմանը նպաստած մասնագետներին: Առաջաբանում (էջ 7-10) Ժ.Դեդեյանն անդրադառնում է Իզաբել Օժեի գիտական ուղուն, ներկայացնում է աշխատանքի հիմնական ուղղությունները, որոնցով հեղինակը նորություն է բերում Մերձավոր Արևելքի ժԲ դարի եկեղեցաքաղաքական իրադարձության հետազոտությանը:

Բուն աշխատանքը քաղկացած է Ներածությունից (էջ 11-52), երեք գլուխներից, ընդհանուր անխոփումից, երկու հավելվածից, օգտագործված զրականության, անձնանունների ու տեղանունների ցանկերից:

Ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության ժԱ դ. երկրորդ կեսի Արևելյան քաղաքականությանը, որն անմիջականորեն քախվում էր Սելջուկյան կայսրության և նրա նվաճումների հետ, Մանազկերտի ճակատամարտի (1071 թ.) նշանակությանը: Անդրադառնալով Ալեքս Ա Կոմենենոսի քաղաքականությանը, հեղինակը քննարկում է Հուլիանոս և Մանուել Կոմենենոսների Արևելյան քաղաքականությանը, Իկոնիայի և Դամիշքմանյան պետությունների նկատմամբ նրանց վարած քաղաքականությանը և Մակեդոնյան հարստության Արևելյան քաղաքականության արտացոլչին Բյուզանդական հարուստ մատենագրության մեջ: Հեղինակն անդրադառնում է առաջին երեք Կոմենենո կայսրերի դարաշրջանում Բյուզանդական Արևելքի սահմանային գոտում ազգային փոքրա-

մասնաբաժնեների՝ հայկական և հանրիկ-ատրական ազգաբնակչության կատարած դերին: Խոսելով հայկական ազգաբնակչության ջուն հայրենիքից արտագաղթի մասին, Ինդինական Ինստիտուտի ժողովը Դեղեյանին, մատնանշում է երեք հիմնական պատճառ. 1. «Ֆեոդալականացում», 2. քուրդական ներխուժումները և 3. Բյուզանդիայի քաղաքականությունը: Փոքր Ասիայում Բյուզանդական կայսրության նման քաղաքականության առաջին ծրագրերն է համարում Մելիքս զորավարին, որը կիլանդոս բանակաբեծում անդամորում էր Արևելահռոմեական կայսրության դիրքերը¹: Ժ-ԺԱ դարերում դեպի Կասպաղովկիա միտված այդ արտագաղթի վերջնական քնակետերի է դասում Կիլիկիան, ուր ԺԲ դարի ընթացքում ստեղծվում է հայկական պետականություն: Այնուհետև Ինդինական առանձին-առանձին անդրադասում է Բյուզանդական կայսրության արևելքի առեմանային զուտում քնակվող փոքրամասնությունների՝ հայ և ատրի ազգաբնակչության հակաքաղվեղոնական ուղղվածությանը, որը հակադրվում էր քուրդական կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսությանը սկսած Ե դարի վերջերից, նույնացնելով Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանությունը նեստորականության հետ: Հայ քուրդական եկեղեցական հակամարտությունը դավանաբանության և ծեսի առաջադրում արտացոլված է «Գիրք թղթուցում», ուր արտահայտված է Քաղկեդոնի նկատմամբ Հայոց եկեղեցու անհանդուրժողականությունը: Ասորաքուրդական եկեղեցական հակամարտությանը, որին մանրամասն անդրադասում է ԺԲ դարի մատենագիր Միգայել Ասորին: Միջնեկեղեցական այս տարածանությունները օգտագործվում էին տարածաշրջանի ոչ քրիստոնյա ուժերի՝ սկզբում Սասանյան Պարսկաստանի, ապա՝ Արաբական խալիֆայի և Սելջուկյան սուլթանության կողմից², որոնք փորձում էին իրենց քաղաքական շահերի տեսանկյունից Բյուզանդական կայսրության Արևելյան քաղաքականությանը, նպաստելով նշված փոքրամասնությունների եկեղեցական նվիրապետական համակարգերի կայունացմանը: Ի տարբերություն հակաքրիստոնեական այդ ուժերի քաղաքականության, Բյուզանդական կայսրությունը հատկապես Մակեդոնական կայսրերի իշխանության դարաշրջանում (Թ-ԺԱ դդ.) փորձում էր միավորել Արևելքի քրիստոնյաների ուժերը ընդդեմ Արաբական խալիֆայի, փորձելով եկեղեցական բանակցությունների միջոցով մեղմել ծխադավանական հակասությունները: Այդ քաղաքականությունը համախույժ էր Բագրատունիների ծրագրերին, որոնք փորձում էին իրենց իշխանության ներքո միավորել Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին, միասնական հակահարված տալու համար արաբական սփյուռքատուրքանը: Այդ քաղաքական կուրսի դրսևորումներից էր հայկական ռազմական ուժերի լայն մասնակցությունը Արաբական խալիֆայի դեմ սանձազերծված պատերազմում՝ քուրդական դրոշի ներքո: Ի. Օսմն երկու վուլի է քաժանում այդ քաղաքականությունը, առաջին փուլում քուրդանդաքները փորձում են ներգրավել իրենց դաշնակիցներին արաբների դեմ մղվող պատերազմում, իսկ երկրորդում՝ նվաճել քրիստոնյա պետական միավորումների տարածքները: Այդ քաղաքականությունն ակնհայտ է դասում Բարսեղ Բ Բուլղարասպետի իշխանության

տարիներին: Հայոց եկեղեցին և Բազմաառնիների ստեղծած պետությունը սկսեց ավելի շրջափակեց քաղաքականություն վարել, երբ հայտնի դարձավ, որ Բյուզանդական կայսրությունը նպատակ է հետապնդում նվաճել ողջ Հայաստանը: Դավանանքի դերն այդ իրադարձություններում ակնհայտ էր, քանի որ բյուզանդական կողմը շեշտը դնում էր քաղկեդոնական ազգաբնակչության քարայրական վերաբերմունքի վրա, որը հեշտացնում էր Կովկասի «ազատագրման» բյուզանդական ծրագիրը³: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում ողջ Բրիտանոնա Արևելքում Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, այն հանգամանքի վրա, որ հիմնվելով Արաբական խալիֆայի տիրապետության ներքո գտնվող մեզբիտ եկեղեցու նվիրապետական կառույցների վրա, փորձում է այն դարձնել զորոճից տարածաշրջանում իր տիրապետությունը հաստատելու համար: Իրադրությունն ավելի է քարդանում, երբ առաջին խաչակրաց ռազմարշավից հետո Արևելքում հաստատվում է նաև կաթոլիկ եկեղեցին, որը փորձում էր օգտագործել ընդդեմ բյուզանդական կայսրության Բրիտանոնա Արևելքի բոլոր քրիստոնեական համայնքների հակասությունները, որոնք խմորվել էին դարերի ընթացքում: Այստեղ, իհարկե, կարելի էր խոսափել Բրիտանոնա Արևելքի որոշ եկեղեցիներին տրվող «միաբնակ» տերմինից և դրա փոխարեն օգտագործել հայաքաղկեդոնական եզրը:

Ներածության երկրորդ մասում Իզաբել Օժեն անդադառնում է թեմայի առումով իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների արժևորմանը: Հետևելով Ֆ. Շալանդոնի, Պ. Մադրալինոյի և Կլ. Կաննի աշխատություններին հեղինակը ներկայացնում է թեմային վերաբերող պատմական սկզբնաղբյուրները ըստ լեզուների, ներկայացնելով յուրաքանչյուր սկզբնաղբյուրի մասին խոսող պատմաաղբյուրագիտական հետազոտությունները: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների քանոնում ներկայացված են Աննա Կոմնենիի, Հովհաննես Կիննամոսի, Նիկետաս Լոնիատեսի պատմագրական երկերը, Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիների մասին պատմող Նիկեայի Կրիենոսի և Հովհաննես Զոնարասի աշխատությունները, Հովհաննես Կոմնենոսի արևելյան ռազմարշավների մասին պատմող Միքայել Իտալիկոսի, Նիկեայի Բասիլյակեսի և Թեոդոր Պրոդրոմոսի ուսանավոր ներդրումները, Հովհաննես Ցեցեսի, Թեոֆիլակտ Արտիդացու, Եվստաթոս Թեսալոնիկցու, Եվթիմե Մալակեսի և Նիկոլաս Մետոնի ձեռքն ու մատենագրական այլ ժանրի երկերը, Կոնստանդին Մանասի դեսպանագնացությունը և Հովհաննես Փոկասի ուխտագնացությունը Երուսաղեմ, Թեոդոսիոս Գուդելիսի հեղինակած Դևոնի Երուսաղեմացու վարքը, կայսերական և պատրիարքական նուտարատներից դուրս եկած վավերագրերը, պահպանված կնիքները: Լատիներենում գրված սկզբնաղբյուրներից անդադառնում է առաջին երեք խաչակրությունների պատմությունը տեղում ներկայացնող պատմագիրներին (Ամանոն, Ուլմոնդ Ազիլեցի, Ֆուշե Շարտրացի, Տուլեբրո, Ուսուլ Կաննի, Ալբրտ Ալսեցի, Եվր Դոյ, Վիլհելմ Սուրացի), շեշտը դնելով Բյուզանդական կայսրության և Մեծնավոր Արևելքի քրիստոնյաների հետ լատին պետությունների փոխհարաբերությունների վրա: Այս անդադառնում է Եվրոպայից դեսպերին հետևող հեղի-

նակներին (Օդերիկ Կիտա, Հակոբ Կիտրի, Օստոն Յրենզինզի), Ռիտազնացների նկարագրություններին (Թեոդորիկ), եկեղեցական վավերագրերն ու հատկապես թղթերը, որոնք հրատարակված են Մինեյի *Patrologie Latine* շարքում և Մերովինգ Արևելյի լատին պատրիստությունների ու կրոնական կազմակերպությունների վավերագրերը ներկայացնող հրատարակումներում: Հայկական սկզբնաղբյուրներից Իզաբել Օժն անդրադառնում է ժԲ դ. հեղինակներ Մատթոս Ուսիպեցու և Գրիգոր Երեցի Տարեգրություններին, Աամուել Անեցու ժամանակագրությանը, ժԳ դարի պատմագիրներ Կարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերին, Ամրատ Ապարայեւի Տարեգրությանը, Ներսես Շնորհալի և Գրիգոր Տղայի նամակագրությանն ու նրանց յաճաճ երկերին, Ներսես Լամբրոնացու մատենագրական ժառանգությանը, անդրադառնում է նաև դարաշրջանի պատմությանն անդրադառնած հիշատակարաններին: Ատրական սկզբնաղբյուրների մեջ հեղինակն հատուկ անդրադառնում է Միքայել Ասորու և Բար Երեմուսի ժամանակագրությանը, 1234 թ. Ամանունի ժամանակագրական երկին: Արաբական սկզբնաղբյուրներից հեղինակն անդրադառնում է Իբն ալ-Բալանիսիի, Մուկդիս Ուսամայի, Իբն ալ-Ասիդի, Աբու Շամայի, Իբն Շադադի պատմական երկերին, որոնք ներկայացնում են ժԲ դարի պատմությունը և տարածաշրջանի աշխարհագրությունը:

Առաջին մասն անվանված է «Հունական եկեղեցին դժվարին կացության մեջ»: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է թյուրքերի, ապա լատինների մուսուլմանաձայնացման և դրանց հետևանքները հույն եկեղեցու զործունեության վրա, մատնանշելով, որ մինչ այդ իրադարձությունները Մակեդոնական հարստության կայսրերի թագմարչակների հետևանքով փոխվել էր տարածաշրջանի, հատկապես Ամատղայի⁴ էթնոլոգիական իրադրությունը, քանի որ բյուզանդացիները տարածաշրջանում բնակեցրել էին մեծ քանակությամբ հայեր և ասորիներ: Հիմնվելով Մատթեոս Ուսիպեցու և Ամնա Կոմենեի հաղորդած տեղեկությունների վրա, Իզաբել Օժն ցույց է տալիս, որ թյուրք-սելջուկյան թագմարչակներից հետո Բյուզանդական Արևելքում կատարվում են շրջադարձային փոփոխություններ, տարածաշրջանն (Սև ծովի հարավ, Կասպոյովկիա, Կիլիկիա, Հրսիսային Ասորիք) իր ձեռքում պահելու համար կայսրերը այն բնակեցնում են հայերով և ասորիներով: Մյուս կողմից էլ սելջուկների ճնշումների հետևանքով, ժԱ-ժԲ դդ. մեծ թվով քրիստոնյաներ ընդունում են ժառնեղականություն (բերվում է Ղանիշմանյանների օրինակը): Միաժամանակ նշված տարածքներում բավական թուլանում է Բյուզանդական եկեղեցին, նվաճված տարածքների և Փոքր Ասիայի քարձր հոգևորականությունը (շուրջ 45 մետրոպոլիտ, 10 աղքետակուպոս և 400 եպիսկոպոս) ավելի հաճախ սկսում է բնակություն հաստատել մայրաքաղաքում⁵, նվաճված տարածքներում կազմալուծվում են վանքերը: Նախկին թագմարչակների հետևանքով կաթոլիկ եկեղեցին նվաճված տարածքներում բյուզանդական եկեղեցական կառույցներին զուգահեռ հետզհետե սկսում է ստեղծել սեփական նվիրապետական համակարգը՝ ստիպելով հաճախ մեկընդմիջ հոգևորականությանը (այդ թվում Ամտիոզի և Երուսաղեմի պատրիարքնե-

րին) հեռանալ իրենց թեմերից, որն էլ համախ ժԲ դ. ափք էր դառնում Բյուզանդիայի հետ ռազմական բախումների համար: Հռիմակը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ տարածաշրջանում զուգահեռաբար ընդլայնվում է ամրապնդվում էին նաև Հայոց և ասորի (հատկապես հակերիկ) եկեղեցիների նվիրատուական կառույցները, որոնք համախ համագործակցում էին կաթոլիկ եկեղեցու հետ, որը, ի հակադրություն հույների, դեռևս չէր պահանջում ծիսադասվանական ձևական զիջումներ⁶, փորձելով այդ եկեղեցիներին ժԲ դարի 30-ական թթ. ներքաշել միջեկեղեցական դաշինքի մեջ ընդդեմ բյուզանդական եկեղեցու, փորձելով ապահովել Հռոմի պատի նախաբոսության սկզբունքը (էջ 76): Խնդիրն ավելի է բարդանում, երբ նկատի ենք ունենում այն հանգամանքը, որ ասորի և հայոց եկեղեցիները, որոնք հիմնական թեմերը գտնվում էին մահմեդական տիրապետության ներքո, ստիպված էին իրենց առաջնորդների հաստատումն ակնկալել նաև Մեծ սելջուկների տալթանությունից և իրենց հպատակությունն էին հաշտում նրանց (քերվում է Բարսեղ կաթողիկոսի օրինակը, էջ 68-70): Բյուզանդական կայսրությունն ամեն գնով փորձում էր պահպանել իր կողքում տարածքներում բյուզանդական եկեղեցու թեմերն ու ունեցվածքը, սպասելով հարձար ափիկ Անտիոքի պատրիարքին և թեմագուրկ եպիսկոպոսներին վերադարձնելու իրենց աթոռները: Այս քաղաքականությունն ակնհայտ է Կոմնենոս հարստության կայսրերի իշխանության դարաշրջանում, այդ քաղաքականության իրավական ձևակերպումը տրված է Դեսարդի հաշտության պայմանագրում և 1108 թ. բյուզանդական եկեղեցու բարենորոգման հրովարտակում, 1137 թ. Անտիոքի իշխանության հետ կնքված պայմանագրում, Հովհաննես Կոմնենոսի երկու հյուսիսատրիցյան ռազմադաշակների և Մանուել Կոմնենոսի մերձավորարևելյան քաղաքականությանն անդրադարձած սկզբնաղբյուրներում, որոնք պատմում են Անտիոքի Աբանաս (1157-1170) և Երուսաղեմի Դևոնդ (1176) պատրիարքների գահակալման մասին (էջ 99-115): Անդրադառնում է կաթոլիկ և բյուզանդական վանական հաստատությունների հոգևոր-մշակութային համագործակցությանը Անտիոքի իշխանության սահմաններում, հատկապես՝ Սև լեռներում և Երուսաղեմի թագավորությունում: Հռիմակը չի շրջանցել նաև հակաքաղկեդոնական հայերի և ասորիների նկատմամբ բյուզանդական եկեղեցու և նրա մատնազրության կողմից բացասական անդրադարձն ու վերաբերմունքը հատկապես Ալեքս Ա-ի, Հովհաննես Կոմնենոսի իշխանության տարիներին և հատկապես վերջինիս Կիլիկյան ռազմադաշակի ընթացքում, երբ հալածանքներ էին իրականացվում Հայոց եկեղեցու աբաթավորների և հավատացյալների նկատմամբ, վերամկրտում էին նրանց, Կիլիկյան քաղաքներում վերահաստատվում էին բյուզանդական եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռները, ավելին, տարածաշրջանում գործող բյուզանդական վանականները կասկածով էին վերաբերում նաև հայ քաղկեդոնականներին⁷ (էջ 120-126): Հռիմակն իրավացիորեն ժԲ դարի 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական և ասորի-բյուզանդական բանակցությունները համարում է անհավասար, հիմնվելով Մանուել Կոմնենոս կայսրին ուղղված Ներսես Ընդրեալու բրբի վկայության վրա : Բյուզանդացիներն ամեն գնով փորձում են իրենց դավանաբա-

նուրբունը պարտադրել երկու եկեղեցիներին (էջ 126-128): Այդն իսկ 1103 թ.⁸ ծաղաւտի հայ-բյուզանդական եկեղեցական քայման ժամանակ վերջիններս իրենց կողմն են փորձում զուգել Շղեփայում բնակվող ասորիներին, թեպետ Միքայել Ասորին չի հաստատում Մատթեոս Ուտիայեցու այդ վկայութունը:

Հակաքաղեկոնական միջավայրում Բյուզանդական եկեղեցու դավանանքի ընդունումը բազմաթիվ օրինակներով է հայտնի դեռևս վաղ միջնադարից: Նման մի փաստ է արձանագրում Միքայել Ասորին, մատնանշելով հայազգի Հուսիկին⁹ և նրա հետևորդներին, որոնք 1173-1174 թթ. լայն քարոզարշավ են սկսել Անտիոքում ու նրա շրջակայքում (էջ 129): Բաղվեղոնի նկատմամբ հակումը նկատելի է նաև հակոբիկ ասորական միջավայրում: Հակոբիկ եկեղեցու նախկին հոգևորական, քաղվեղոնական-մելքիստներին համակող Ուաթան Իշոյի դեմ առիվված էր 1154 թ. հակաճատական երկ գրել Մարաշի հակոբիկ եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Բար Սալիթին: Այդպիսի մի հայ քահանայի՝ ոմն Գողուհն, ուղղված նամակ ունի նաև Ներսես Ընդրիպիին (էջ 131-132): Ներկայացված խնդրի արձատնեղ հեղինակն իրավամբ տեսնում է ավելի վաղ ժամանակներում և բերում է Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների նկատմամբ կայսեր սկսած հալածանքների և կրկնամկրտության փաստերը, որոնց մասին պատմում է Մատթեոս Ուտիայեցի պատմիչը՝ լիովին հաստատելով ասորի մատենագիրների վկայությունները: Այնուամենայնիվ, Իզաբել Օմեն արդարացնում է բյուզանդական կայսրության և եկեղեցու նմանատիպ զորոններությունը, փաստարկելով, որ նման զորոնակերպի եկեղեցին հետևում էր սկսած Գ դարից (էջ 132-134): Հեղինակը, հետևելով բյուզանդական մատենագիրներին, մոտանում է, որ հայոց և ասորի եկեղեցիները պահանջում էին միայն հարգալից վերաբերմունք սեփական եկեղեցու նկատմամբ, քանի որ այդ ժողովուրդները նման վերաբերմունքով հավասարեցվում էին ճուսուլմաններին: Այդպես էին վարվում նաև լատինները հույների նկատմամբ ժԲ դարում (էջ 134):

Թեպետ վկայությունները հազվադեպ են, սակայն կարելի է հավաստել, որ ճահճողականների նկատմամբ ևս հույները վերաբերում էին նույն ձևով՝ մկրտելով նրանց: Նման փաստեր կարելի է գտնել Կոմենոս կայսրերի, հատկապես Ալեքս Ա-ի և Մանուել Ա-ի զորոնության և օազմարշավների մասին խոսող սկզբնաղբյուրներում, որոնցից առաջինը հաճախ անվանվում է տասներեքերդղ առաջյալ: Այս շրջանի բյուզանդական հակաճատական գրականությունը հարուստ է ճուսուլմանների դեմ գրված երկերով (էջ 134-140): Գլխի անվտիման մեջ հեղինակը կրկին շեշտը դնում է այն հանգամանքի վրա, որ ժԱ դարի սելջուկյան օազմարշավներից հետո բյուզանդական եկեղեցին իր կողքում դիրքերը փորձեց նա բերել միայն Դեաբոլի պայմանագրից հետո՝ կրկին Արևելքում վերականգնելով բյուզանդական եկեղեցու նվիրաբախտական համակարգը, որի համար մրցակից համակարգ էր ստեղծել լատին եկեղեցին: Հայոց և հակոբիկ ասորական եկեղեցիները այդ ընթացքում փորձել էին ամրապնդել տարածաշրջանում Մեծ սելջուկյան սուլթանության կողմից ճանաչման արժանանալով, նաև քրեկամական հարաբերություններ ստեղծելով լատինների հետ, որոնք իրենց

դիցքերի ամրապնդման համար համագործակցում էին նրանց հետ, հետզհետե միջամտելով նաև ներքին գործերին: Բյուզանդիան ողջ ժՐ դարի ընթացքում ամեն կերպ փորձում է վերականգնել Մերձավոր արևելքում սեփական եկեղեցական կազմակերպության նվիրապետական կառույցն ու դիրքերը:

Երկրորդ մասն անվանված է «Մերձեցումը հույն եկեղեցու և մյուս դավանանքների քրիստոնյաների միջև»: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Առաջին խաչակրության նախադրյալին Բյուզանդական կայսրության ակնկալիքների բացահայտմանը ի հակադրություն սելջուկ-թյուրքական ռազմադավանների, 1054 թ. երկու եկեղեցիների բաժանումից հետո Միջագետքի և Դուկաս (1071-1078), Ալեքս Ա (1080-1118) և Հովհաննես Բ (1118-1143) Կոմենենոս կայսրերի արևմտաեվրոպական քաղաքականության հիմնական դրսևորումներին՝ եկեղեցական ժողովներին, փոխանակված նամակագրությանը, կողմերին հուզող հիմնական ծխադավանական խնդիրներին, Կելծոնի եկեղեցական ժողովի նշանակությանը, պապական կուրիայի հետ բանակցություններին, Մերձավոր Արևելքում խաչակիր հրամանատարների դերգործման բացահայտմանը (էջ 143-160): ժՐ դարի Բ կեսի հաշվառինական փոհհարաբերությունների ֆոնի վրա ցնմարվում են նաև խաչակրաց պետությունների և բյուզանդական կայսրության եկեղեցաքաղաքական բախումների ու մերձեցումների հիմնական փուլերը (էջ 160-165): Մերձավոր Արևելքի զանազան քրիստոնեական կրոնական ուղղությունների վերբերումնցը համաքրիստոնեական միության նկատմամբ պարզաբանելու համար ներկայացվում են տեղական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ՝ հակոբիկ ալ-ԱրՖադի, մելքիտ Գողոս Միղոնցու և Ներսես Լաբրոնացու հակադիր մտեցումները քրջ եկեղեցիների ծխադավանական ավանդույթներին (էջ 166-171): Մամուել Ա Կոմենենոս (1143-1180) էլ իր հերթին է ներդրել բյուզանդական եկեղեցու հնարախրությունները լատին, հայոց և հակոբիկ եկեղեցիների հետ միություն հաստատելու համար, Արևելք է ուղարկել թեոբիմոնո աստվածաբանին՝ զլոյն քերելու համար հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների հետ ծրագրված ունիան (էջ 171-217):

Գրքում խոսվում է առաջին խաչակրաց ռազմարշավից մինչև երրորդի նախօրյալը տաղամաշրջանի քաղաքական իրադարձություններին Մերձավոր արևելքի քրիստոնյաների, մասնավորապես հույների և հայերի մասնակցության մասին: Խոսում է խաչակրաց առաջին ռազմարշավի բանակների և Բյուզանդիայի բնակչության հանդիպման, միջնադարյան պատմագրության մեջ արտացոլված երկուստեք վերաբերմունքի մասին, ուր սկզբնաղբյուրները մեծացնում են հավատքի դերը, մեծ տեղ տալիս Բյուզանդիայի կայսրին խաչակրաց շարժման ղեկավարների առորակայական երդում տալու ձգտմանը: Աշխատանքի երրորդ մասը նվիրված է ժԱ-ժՐ դարի Մերձավոր արևելքում բյուզանդիայի և եվրոպական խաչակիրների մղած պատերազմների կրոնական բնույթին, մուսուլմանական Արևելքի հայտարարած քրիստոնեությանը: Այս գաղափարախոսության մեջ հեղինակն առանձնացնում է Աստվածածնի դերն իբրև Բյուզանդական կայսրության և հատկապես Կոստանդնուպոլսի հովանավորի, զինվորական սրբերի (Տեոդոսոս, Գևորգ, Դեմետրիոս) նշանակությունը բյուզանդական և Մերձավորարևելյան

քրիստոնյա ժողովուրդների ու պետությունների հավատալիքներում, սրբապատկերների, խաչերի (իբրև հաղթանակի սիմվոլ) և Ս. Նշխարների դերը հասարակական մտածողության մեջ, ժ-ժԲ դդ. Բյուզանդական և Հյուսիսատլիդյան պատերազմների ժամանակ բանակներին ոգեցնող և տարածաշրջանում հարզի սրբագործված առարկաների նշանակությունը: Այստեղ նա անդրադառնում է պատերազմում զոհված քե մուսուլմաններին և քե քրիստոնյաներին, որոնք ընդունում էին վկայի (մուսուլմանների համար՝ շահիդ) սրբապատկեր, երևույթ ընկնում է քրեզանդական, պապական, հայոց եկեղեցիների տեսանկյունից, անդրադառնալով Միդիոնեֆալոնի (1176 թ.) ճակատամարտի բյուզանդական կողմի համաքրիստոնեական ընկալման վրա: Մերձավոր Արևելքի ժԲ դ. պատերազմները Իզաբել Օմեն ներկայացնում է իբրև սրբազան հոգևոր պատերազմներ, որոնք այլևի են սովել խաչակրաց բանակների գաղութավ (էջ 219-250): Այստեղ արժեք նաև անդրադառնալ Ս. Սարգսի պաշտամունքի նշանակությանը հայկական և ասորական հասարակություններում և նրա հետ կապված հավատալիքների կարևորությանը հայ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների հակադիր ավանդույթներում:

Հաջորդ շարադրանքում հեղինակն անդրադառնում է առաջին խաչակրությունից սկսած համաքրիստոնեական գրեթե բոլոր ռազմարշավներին, ընթացիկում այդ շարժումներում Քրիստոնյա արևելքի ժողովուրդների (իույներ, հայեր, ասորիներ) և նրանց տարբեր եկեղեցիների մոտեցումները: Սկսած խաչակիրների հետ առաջին հանդիպումներից Բյուզանդիայի տարածքում և հատկապես նրա արևելյան սահմանների մոտ, անդրադառնում է երկու եկեղեցիների հակամետ մոտեցումներին և Բյուզանդիայի աշխարհացաղացական նկատառումներին և մասնակցությանը ռազմարշավներին: Կայսեր և խաչակրաց առաջնորդների միջև կնքված համաձայնագրերի խնդրին անդրադառնալով, հեղինակը խոսում է քրեզանդական տեղեկատվական օգնության, Փոքր Ասիան նվաճած բյուրք նվաճողների դեմ միասնական քրիստոնեական ճակատ կազմելու խնդիրների մասին: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական բնակչության օգտագործմանը խաչակրաց առաջին ռազմարշակի բանակների կողմից, սակայն շրջանցում է մի քանի կարևոր խնդիրներ, որոնց մասին ակնարկում է ժԲ դարի հայ տարեգիր Մատթեոս Ուտիայեցին: Նախ պատմագրության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում տարեգրի այն տեղեկությունը, որ Եղեմիայի իշխան Թորոսը որոշեցրել է Բաղդադի Բուրզգուն⁹²: Իզաբել Օմեն լի անդրադառնում նաև այն խոր հիասթափությանը, որով ժԲ դարի պատմիչ անդրադառնում է Բողոենի գործած շարագործությունից հետո հայ ազգաբնակչության վերաբերմունքին դեպի խաչակրաց բանակները (էջ 250-260):

Առաջին խաչակրությունից հետո Մերձավոր արևելքում տեղի ունեցած իրադարձություններից հեղինակը կարևորում է Իննուկենտիոս Բ պապի իշխանության տարիներին՝ 1141 թ. Երուսաղեմում հրավիրված եկեղեցական ժողովը, որին կարծես մասնակցել է Գրիգոր Գ Հայոց կաթողիկոսը, Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր (1143-1180) իշխանության առաջին տարիներով թվագրվող Հռոմի, Բ խաչակ-

րաց ռազմարշավի կազմակերպիչների և Մերձավոր արևելքի խաչակրաց պետությունների հետ Բյուզանդիայի ջերմ փոխհարաբերությունները, շեշտադրում է բյուզանդական և կաթոլիկ եկեղեցիների դավանաբանական հակամարտությունը, չգիտես ինչու՝ հեղինակը չըզարդան ռազմարշավ է անվանում Հովհաննես Բ Կոմնենոս կայսեր 1136-1138 թթ. կղիկյան և Կյուսիաստրիցյան ռազմարշավը, որի հիմնական թիրախը դարձավ Ռուսիայան հայկական ինքնիշխանության ոչնչացումը (էջ 260-277):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է Թորոս Բ իշխանի Կիլիկիա վերադասնալուց հետո տեղծված իրադրությանը և Մանուել Ա Կոմնենոսի միջատությանը երկրի գործերին ու Ռուսիայանների և Անտիոքի իշխանության համատեղ գործողություններին Կիպրոսում: Այս գործողություններին հաջորդած Մանուել Ա-ի ռազմարշավին (1158) դեպի Անտիոք և օրթոդոքս պատրիարքի վերահաստատմանը տարածաշրջանում, 1159 թ. Հայեպի արաբկության դեմ կազմակերպված ռազմարշավին Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Գ-ի, Թորոս Ռոսթինյանի և Անտիոքի իշխան Ունոն Շատիրոնցու մասնակցությանը, որը վերածվել էր համազորհատման միության զաղապարախության, որի հետ մեծ հույսեր էր կապում հայ ազգաբնակչությունը: Մահմեդականների դիրքորոշման անդրադասնալիս հեղինակը նկատում է, որ արդեն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի 1138 թ. ռազմարշավից սկսած Նուր ալ-Ղինը դրանց դեմ պայքարը դիտում էր իբրև հավատի համար պատերազմ՝ քիհադ: Այդ նույն միտումը Իզաբել Օմեն նկատում է նաև ժԲ դարի Իկոնիայի և Դանիշմալյան ամիրայության դեմ Բյուզանդական կայսրության պատերազմներում (էջ 277-287):

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է ժԲ դարի ընթացքում հայակրաց պետությունների և Բյուզանդական կայսրության կազմակերպած ռազմարշավներին դեպի Եգիպտոս, որոնց համար մեկնակետ էր դիտվում Երուսաղեմը: Այս շրջանակներում քննարկվում է նաև 1168/9 թ. Թորոս Բ իշխանի կողմից Երուսաղեմի թագավորությունում հայկական բնակչության վերաբնակեցման խնդիրը, Երուսաղեմում Մանուել Ա-ի միջնորդությամբ 1176 թ. պատրիարք նշանակելու մասին տեղեկությունը (էջ 287-296): Հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մտածումները Մոսուլի արաբկության դեմ 1110 թ. Ֆրանկո-հայկական ռազմարշավին, արաբել Իլ Դազիի դեմ ձեռնարկված 1119 թ. պատերազմին, Ջանգի արաբելի հարձակումից Եղեմիայի 1144 թ. պաշտպանությանը և այդ կոնստանտնուպոլսի հետագա ձակատագրին, Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս Կոստանդին Կոլոմանի ձեռնարկած Հալեպյան ռազմարշավներին (1163-1164), ժԲ դարի աստվածաբանական վեճերին և դրանցում Հյուսիսային Հայաստանի իռադիականության դիրքորոշմանը, Կրաստանի արքա Դավիթ Բ Հինարալի հակասելուցնական գործողություններին և հատկապես Դիդգորդի ձակատամարտին (1121), վրաց-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերություններին և այլն: Մուսուլմանների դեմ Մերձավոր արևելքում քրիստոնյաների ձեռնարկած ռազմարշավները Իզաբել Օմեն դասակարգում է չորս տիպերի, ա՛խաչակրություններ, ուր բյուզանդական կայսրերի դերը երկրորդական էր, ք՛ Հովհաննես և

Մանուել Կոմնենոսների օգոստոսյան շրջանի Հուստինիանոս Առաջին և Գ' Եղիսիոսի տարածաշրջանի լատինական պետությունների մասնակցությամբ և ու Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդների պետական միավորումների մղած առանձին պատերազմները հարևան մուսուլմանական երկրների դեմ, որոնք ունեին տեղական բնույթ: Իհարկե բախված աղբյուրը համարժեք չէր այն արդյունքներին, որոնք ձգտում էին կազմակերպիչները և նրանք համախ կենցամ էին ոչ համագոր հաշտության պայմանագրեր մուսուլմանական պետությունների հետ: Այսպիսով է նաև եկեղեցական հավանաբարություն տարբեր եկեղեցական նվիրապետական արժեքների միջև: Բյուզանդական թագավորները փորձում էին միջնորդ դատավորի դեր կատարել տարածաշրջանում տարբեր եկեղեցիների և քաղաքական միավորների միջև, ինչը նրանց հաջողվում էր ոչ միշտ: Քրիստոնյա Արևելքի ժողովուրդներն ունեին քավական խորքային հավանաբարություններ, որոնք հիմք էին դառնում նույնիսկ մուսուլմանական պետությունների հետ այլ քրիստոնյաների դեմ դաշինքներ կնքելու համար (էջ 296-317):

Գրքի վերջում տրվում է հետազոտության ընդհանուր ամփոփում: Այնպես է, որ առաջին երեք (Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ, Մանուել Ա) Կոմնենոս կայսրերը, մինչև Միլիտենֆալոսի ջախջախումը (1176 թ.) քավական մեծ ճիգեր բախեցին սելջուկներին կայսրության կենտրոնական շրջաններից հեռացնելու համար: Նույնիսկ էր դրվում Բյուզանդիայի անցյալում կորցրած որոշ մերձավորարևելյան տարածքների վերանվաճումը՝ հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների օգտագործմամբ: Այդ օգոստոսյան գործողություններն իրականացնելու համար կայսրության կողմից կարևոր դեր էր հատկացվում կրոնական գործունի, պատմիչների մոտ էփշատակվում են օգոստոսյան շրջանների ժամանակ քրիստոնյա քանակին ոգևորելու համար օգտագործված խաչեր, սրբապատկերներ և մատուցներ, որոնք ունեին հավանական զաղախարախոսական նշանակություն: Հատուկ քաղաքական գիծ ուներ նաև Հոմի պապության վարած եկեղեցիների միության քաղաքականությունն ու զաղախարախոսական ճնշումը Բյուզանդիայի և տարածաշրջանի մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների վրա: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում քրիստոնյա հոգևորականության եկեղեցական փոխհարաբերություններում Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա և մուսուլման ազգաբնակչության հոգևոր հաստատությունների դիրքորոշումների, Բյուզանդական կայսրերի (հատկապես Մանուել Ա Կոմնենոսի) մեծարկած դավանաբանական վիճաբանությունների վրա (էջ 318-337):

Գրքի վերջում բերված է չորս քարտեզ, որոնցից երեքը կազմել է Իզաբել Օժմեն: Դրանցում տրվում են Ալեքս Ա, Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների օգոստոսյան շրջանի հետազոտողը: Գրքում Վ. Հելմստի քարտեզի հիմքի վրա տրվում է Հոմիկայի ժողովի մասնակիցների պաշտոնական նստավայրերի տեղագրությունը: Այս քարտեզներում փառ էն համարում Հաղթատ, Սալմաստ, Աղուանց տեղանունների տառադարձությունը (Haghbat, Saghmas, Aghousan): Կարծում են, Հեղինակը աշխատանքում պիտի զգուշությամբ օգտագործեր «միաբնակ» (monophysis) տերմինը:

Չորի վերջում քելում են երկու հավելված-տախտակներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Կոմնենոս կայսրերի Արևելյան ժազմարշավներին (էջ 338-344), մյուսը՝ աչ քրիստոնյա ժողովուրդների ձեռնարկած հակառուսուլմանական պատերազմներին (էջ 345-361), ուր ցույց է տրվում, թե ո՞ր ժողովուրդներն են իրենց մասնակցությունը քերել տվյալ ձեռնարկին: Բերվում է նաև օգտագործված գրականության (էջ 363-393), անունների (385-405) և տեղանունների (407-412) ցանկերը:

Շեղինակը կարողացել է հասնել իր առջև դրված խնդիրների լուսաբանմանը: Հայագետների և բյուզանդագետների դատին է հանձնված բալական խնամքով հյուսված մի նոր աշխատություն, որը կարող է խթան հանդիսանալ խաչակրաց դարաշրջանի Մերձավոր Արևելքի պատմության հետազոտության համար:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այդ մասին տես Dédéyan G., *Mieh le Grand: stratège de Lykandos*, – REArm, NS 15, 1981, p. 73-102.
2. Աստանյան Պարսխատանի և Արարական խալիֆայի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության քաղաքական հակամարտության ոլորտում հայոց և հակորիկ ասորական եկեղեցու դիրքորոշումը պարզաբանելու համար հեղինակը հիմնվում է Լ.Գարսոլանի, ժ.-Պ. Մահեի և Ե.Շոնիզմանի աշխատությունների վրա (Garsoian N. et Mahé J.-P., *Des Parthes au califat, quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne* [Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, collège de France, monographies 10], Paris, 1997. Garsoian N., *L'Eglise arménienne et le grande schisme d'Orient* [CSCO 574, subside 100], Louvain, 1999. *Histoire du christianisme*, t. III, *Les Eglise d'Orient et Occident* (432-610), Paris, 1998, p. 1125-1167, t. IV, *Evêques, moines et empereurs* (610-1054), Paris, 1993, p. 457-647. Honigmann E., *Le couvent de Barseuma et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie*, Louvain, 1997):
3. Այս դարաշրջանի Բյուզանդիայի Արևելյան քաղաքականության խնդիրների արծարծման համար հեղինակը դիմում է Պ.Նարանյուի, Հր.Քարիկյանի, ժ.Ղազրոնի և Կ.Արուսյունովա-Ֆիդանյանի աշխատություններին:
4. Փոքր Ասիայի վերսարեն աշխարհագրական այս տեղիքին է գեադասում օգտագործել հետազոտողը:
5. Առաջանում է եպիսկոպոսի մի նոր կարգավիճակ, որը ժՐ դարի քրուանդական կանոնական գրականության մեջ ստացել է «*սոսոձյան*» անվանումը:
6. Շեղինակը մի շարք օրինակներ է քերում լատին եկեղեցու փոփոխարարություններից Մերձավոր արևելքի եկեղեցիների (հայոց, ասորի և մարոնի) հետ, որոնց խաչակրաց պետությունների աշխատանքում տրվում էր գործելու հնարավորություն և մշակութային ինքնաշարժություն, միաժամանակ խառնվելով նրանց ներքին գործերին, որոնց մեջ կարևոր խնդիր էր համարվում ծագաբերից, դասակարգի երկվորմանի բախումների պատճառ (էջ 71-76, 87-99):
7. Հասկանալիս հատկանշական է հույն աստվածաբան Լիկոն Սկետցու վերաբերմունքը (էջ 125):

8. Գրքի 130-131 էջերում հեղինակն այս ծառայությունը քվազում է 1107թ.:
9. Վարձում եմ հեղինակն անձնայն պատասխանատվությանը կարող էր այս Հուսիկին նույնպես Ներսես Լամբրոնացու թղթակից «Յուսկան արգելական ձգնաորի» հետ (տես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնության երեսադեմյան իրատարաբանության հավելվածը):
10. Մատթեոս Ուտիպեցու այդ տեղեկությունը առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիացի պատմաբան Ուլնե Գրուսեն: Պատմագրության համար հետաքրքիր կլիներ պարզել Մատթեոսի պատմած տեղեկության հավաստիությունը, նվազագույն ժամի աղբյուրները քրեզմոսյականի հետ յրացատելով դրա մեջ առկա կովկասյան և հայկական տարրերը:

**ԱՎԱԳԵՄԻԿՈՍ ԳՐԻԳՈՐ ՂԱՓԱՆՅՅԱՆԸ
ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Այսպիսիպես Գր.Ղափանցցանը 1940թ. իրատարակված «Ուրարտուի պատմությունը» ինքնաբերական աշխատության մեջ մանրամասն քննարկել է իր ժամանակ ուրարտագիտությանը հայտնի սեպագիր արձանագրությունների տվյալները Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության, տնտեսության, կրոնի, տեղագրության, ուրարտերենի քերականության և քառասյապարի ուսումնասիրության բազում հարցերի վերաբերյալ: Նրա կողմից արված Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը վերաբերող դիտարկումները աստիճանաբար արժևորվում են արդի ուրարտագիտության ձեռքբերումների և նոր մտածումների լույսի ներքո:

Գր.Ղափանցցանը Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության համար աստիճանաբար է հետևյալ դասակարգումը.

Առաջին շրջանը սկսվում է ուրարտական քաղաքի՝ Լուսիպրիի որդի Սարդուրիից (Ք.ա. 835-820թթ.), որն իրեն անվանում է Նաիրիի քաղաքի և քնակություն էր հաստատել Տուշաթա-Վան ցարացուն:

Երկրորդ շրջանը Գր.Ղափանցցանը սկսում է Ք.ա. 9-րդ դարի վերջից և այն անվանում է Վանյան շրջան: Այս ժամանակաշրջանը քննադրվում է որպես ուրարտական պետության վերելքի դարաշրջան՝ Իշաուհինի-Մենուա, Արզիշտի I, Սարդուրի II և Ռուսա I քաղաքիչորների օրոք մինչև 714թ.: Ռուսա I-ի մահը: Այս շրջանը տևել է 100 տարի:

Երրորդ շրջանը նա համարում է Ուրարտուի և ուրարտացիների թուլացման և կործանման ժամանակաշրջան¹:

Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության ասաջին փուլի վերաբերյալ Գր. Ղափանցցանի մեծ կարևորություն ունեցող մեկնաբանությունների մի մասը ժամանակին մասնագիտական գրականության մեջ համապատասխան ուշադրության չեն արժանացել և մնացել են աննկատ:

Առաջին փուլին վերաբերվող նրա դիտարկումներից է սեպագիր աղբյուրների՝ Մուսուր-Մուսուր և Ասուվածաշնչուն հիշատակված «Արարատ» մեկնաբանությունը: Այդ մասին նա նշում է, որ Ջեզդրե իրն Օմար ցարապից արևելք հիշատակվում են «Տուրի լեռները»: Համաձայն ասորեստանյան և արաբական աշխարհագրագիտությունների՝ ջրեղեղից հետո այստեղ է կանգ առել Նղան տապանը: Այս գավառն էլ, ըստ նրա, եղել է Ուրուատլին: Նրա համար համոզիչ հանգամանք է այն, որ այդ աստապելը կապվում է Ասուվածաշնչի Արարատ (Ուրարտու/Ուրուատլի) անվան հետ: Նա իրավամբ պնդում է, որ Ասուվածաշնչուն հիշատակվող Արարատ լեռը կապվում է հենց այդ քաղաքի հետ, և ոչ թե այժմյան Մաֆիսի հետ²: Անհրաժեշտ է նշել, որ Գր.Ղափանցցանի այս մեկնաբանությունը նաև համընկնում է վաղ հայկական աղբյուրների հաղորդած տվյալներին: Ըստ Մովսես Խորե-

նացու՝ Արարացի երկիրը գտնվել է «Կաղմնայ տան» մոտ⁷: Համաձայն ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների «Կաղմնայ տան» նախատիպն է եղել Կաղմուխի երկիրը: Այն տեղադրվում է Տիգրիսի վերին հոսանքներում Կաշիարի (ներկայիս Մարդինի) լեռների հյուսիսային վեջերին և նրանից արևելք իր մեջ ընդգրկելով նաև Տիգրիսի մախախնյա հատվածին հարող որոշ տարածքներ⁸: Հետևաբար, Կաղմուխի-Կաղմնայ տան հարավ-արևելյան սահմանները հարել են ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Լիբուր (ներկայիս Ջուդի լեռների), որոնց հետ էլ Փավստոս Բուզանդը նույնացնում է Կողոլուց գավառի Աստվածաշնչում հիշատակված Արարատ լեռը⁹: Իսկ Մասիս լեռը Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի մոտ հիշատակված է «Մասիս» անվամբ:

Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության երկրորդ փուլում Կանյան շրջանում, Գր. Ղափանցյանը կարևորում է ուրարտական Իշպուհինի և Մենուա արքաների գործունեությունը կենտրոնացված պետություն և միասնական պանթոն ստեղծելու գործում:

Ուրարտական արքա Իշպուհինի եղել է ասորեստանյան արքա Շամշի-Ադաշ V-ի (Ք.ա. 825-812թթ.) ժամանակակիցը: Գր. Ղափանցյանը գտնում է, որ Ք.ա. 825 կամ 820-ական թթ. Ուրարտում իշխել է Լուսիպրիի որդին՝ Սարդուրին¹⁰: Իսկ վերջինս, եթե նույն անձնավորությունն էր, ով Ք.ա. 833թ. ընդհարվել էր Սալմանասար III-ի հետ, այսինքն՝ Լուսիպրիի որդին, ապա նրա գահակալության ժամանակաշրջանը Գր. Ղափանցյանը թվագրում է Ք.ա. 835-ից (կամ 840-ից) մինչև 825թթ.: 20 տարի: Հետևաբար, երկու Սարդուրիների՝ ուրարտական արքաներ լինելու հանգամանքը Գր. Ղափանցյանը համարում է սխալ: Նա սխալ է համարում նաև Լուսիպրիի՝ ուրարտական արքա լինելու հանգամանքը և¹¹: Իշպուհինի արքայի գահակալության շրջանը նա թվագրում է Ք.ա. 820-800թթ.: հավելելով նաև այն հինգ տարիները, որ հայրը իր որդու՝ Մենուայի հետ գահակալել են միասին, այսինքն ընդգրկել են Ք.ա. 805-800թթ. ժամանակահատվածը: Իսկ Մենուա արքայի կառավարման ժամանակաշրջանը նա թվագրում է Ք.ա. 805-780թթ.:

Ք.ա. 819թ. ասորեստանյան քանակը զորահրամանատար Մուբբաթիս-Ալշուրի զխավորությամբ արշավանք է ձեռնարկում դեպի Ուրմիա լճի ավազան¹², որտեղ ընդհարվում է Շարծինայի Մեկդիարայի որդու և Իշպուհինի արքայի հետ: Ասորեստանցիների նպատակն էր նվաճել Գլղզանը: Սակայն նրանք չկարողացան հասնել իրենց նպատակին և վերադարձան հայրենից՝ ավերածության ենթարկելով Սուն(մ)ջու երկրի տարածքը¹³: Խոսելով այս արշավանքի մասին, Գր. Ղափանցյանը դա համարում է քիսյնական պետության իզոլության արգասիք, քանի որ այդպիսով ուրարտացիները սպասնայից էին ներկայացնում Ասորեստանի նկատմամբ ընդիույա նրա սահմաններին Փոքր Ջաբի վերին հոսանքի շրջաններում: Ասորեստանցիներին ուրարտացիների կողմից կազմակերպված դիմակայելու լավագույն ճանապարհ նա համարում է Փոքր Ջաբի նեղ կիրճը, որով էլ քիսիանցիները առաքատկության էին ենթարկվում ասորեստանցիների հոդերը¹⁴: Ապահովելով իր երկրի անվտանգությունը՝ ուրարտական արքան սխալ

աշխատանքներ իրականացնել իր քաղաքական իշխանության անդամորդման համար:

Իշխանի և Մենուս արքաների համատեղ գահակալության շրջանում ստեղծվեց հայտնի Տիմոզիմ-դալի Մեերի դոսն արձանագրությունը¹¹: Շատ արձանագրության հաղորդած տվյալների, ուրարտական պետության տարածքային ամբողջականության մասն են կազմել ուրարտական պետությունը, Արդինի-Մուծամիլը, Կումենուն, Արծունիումին, Էրիդան, Ուիշինին, և Նիշինի քաղաքները: Հետևաբար, այդ ժամանակ քիայնական պետության սահմանները ընդգրկում էին Կանա լճին հարող արևելյան մասերից մինչև Ուրմիա լիճ ընկած հատվածը, և Կողոզվաց լեռներից մինչև Թոնդուակ լեռան հատվածը¹²: Այստեղ հիշյալ արքաները հաղորդում են այդ «դուռը» կառուցելու մասին, տալիս են գլխավոր և երկրորդական քոլոր աստվածների անունները, որոնց պետք է կանոնավոր կերպով զոհեր մատուցվեին: Գր.Ղափանցյանը այս արձանագրության մեջ քաղաքականապես կարևորում է, որ այստեղ արտահայտվում է ուրարտական աստվածների կազմավորման՝ գերագույն եռաստվածության համակարգը՝ Խաչդի, Թեշուք-Թեշեբա, Հիվինի, արտահայտվում է ուրարտական դաշնության կոնստիդացիան, հավաքական կազմավորումը¹³:

Ամիրամեշտ է նշել, որ Կանի բազավորության՝ որպես պետության կազմավորման, և նրա պետական դիցաբանի մնավորման գործում մեծ է Իշխանի արքայի քաղաքական գործունեությունը¹⁴: Ուրարտագիտության մեջ աչտոբ վկայված է այն տեսակետը, որ այս արքայի ցանկության շնորհիվ է, որ ուրարտական դիցաբանի դիցացանկում ասօցնային և գլխավոր տեղ սկսել է զբաղեցնել Խաչդի աստծու պաշտամունքը¹⁵: Այս արքայի գործունեության շարունակողը դարձավ նրա որդին՝ կենտրոնացված ուրարտական պետության հիմնադիր Մենուս Իշխանի որդին: Այս արքայից մեզ հասած մի քանի արձանագրություններ հաղորդում են նվաճված տարածքներում նրա կողմից Խաչդիի պաշտամունքի տարածման գործընթացի մասին: Այստեղ ընթերցում ենք երեք քաղաքների անուններ, որտեղ կառուցվել են «սուսի» տաճարներ և «խալդյան դոճեր»՝ Խաչդի աստծու իշխանության տարածման և անդամորդման համար¹⁶: Շատ Գր.Ղափանցյանի Խաչդին սկզբում եղել է Մուսասիր քաղաքի տեղական աստվածը: Իսկ հետագայում պետության կազմավորմանը զուգընթաց, նա ստացել է համաուրարտական նշանակություն: Ուստի, նա Խաչդիին համարում է տեղական աստվածություն: Հետևաբար, կարող ենք արձանագրել, որ իրավացի է եղել Գր. Ղափանցյանը՝ նկատի ունենալով Խաչդի աստծու պաշտամունքի ասօցնայնությունը՝ այն անվանելով «խալդյանություն»: Շատ հետազոտողներ համամիտ են նրա հետ, քանզի այս մուռեցումը որոշ առումներով համադրելի է միաստվածության հետ¹⁷:

Այս արքաների համատեղ գահակալության ժամանակ նրանց օազմական գործունեության հենակետը դարձավ երկրի հյուսիսը: Այս ժամանակ ուրարտական զորքերը արշավանք ձեռնարկեցին Արամանիի ակունքներ և Արաքս գետի շրջան, որտեղ ընդհարվեցին Լուշա, Կատապա, Կիտերուխի երկրների ցեղային միության հետ¹⁸: Պարտության մատնելով այս երկրները՝ ուրարտական զորքերը

արշավեցին մինչև Անաշև և Հզոր Մակուրու¹⁶: Ուրարտական բանակը հաջողությամբ դիմազուտվում է նաև այս երկրներին օգնության եկած էթիունի միության զորքերին²⁵: Գր.Ղափանցւանը անում է այն հարցադրումը, թե որտեղ են եղել Ուիտերուխի, Լուշա և Կատարգա երկրները, և պատասխանում այդ հարցին, որ դրանք գտնվել են Անդրկովկասից հարավ Արարատի հետևում Բազրևանդ գավառում, այսինքն՝ ժամանակակից Աշալկերտի հովտում և Մուրադ-չալ գետից հարավ, որտեղ նախկինում եղել է հայկական Ապահունից գավառը: Այդ եզրահանգումը Գր.Ղափանցւանը հիմնավորում է, որ Իշախինի և Մենուա արքաները իրենց համատեղ գահակալության ժամանակ Տաշրուտունից ավելի հեռու չեն բարձրացել, իսկ այստեղ Մենուա արքան հասել է Չինգլինեղի լեռնանցքով:

Կարևորելով այս արքաների հյուսիս իրականացված համատեղ արշավանքի նշանակությունը՝ նա է ուրարտագիտության մեջ առաջին անգամ ^(ՍՊ) Առաջ քաղաքի համար վերականգնել URU՝ «քաղաք» որոշիչը՝ համարելով այն վերը թվարկված երեք իշխանություններից մեկի՝ Վիտերուխի կենտրոնը²¹: Ի դեպ, Վիտերուխի երկրի տեղադրմանը Աշալկերտի հովտում Գր. Ղափանցւանի հետ անկասկած, այնուց է համաձայնվել: Սակայն, սեպագիր արժույթների Կատարգան ժամանակին իրավամբ նույնացվել է հին հայկական Կղարջքի հետ, հետևաբար, այն ընկել է շատ ավելի հյուսիս-արևմուտք՝ Սև ծովի հարավ-արևելյան անկյունից ոչ հեռու: Ինչ վերաբերում է Լուշային, ապա նրա տեղադրումը առայժմ կասկածներ է հարուցում²²:

Ամիրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այստեղ Գր.Ղափանցւանը իրավացի է եղել, քանի որ ուրարտական արքաները այս արշավանքի շնորհիվ վերացրեցին երկրի հյուսիսային սահմաններին սպառնացող վտանգը²³, և դրա շնորհիվ իրենց հակադրությունը սահմանեցին Հայկական Պարթի կենտրոնական հատվածներում և արևելքում լեռնաշղթայի՝ Մեծ Մասիսի հետ միացման հատվածում²⁴:

Ուրարտական արձանագրություններից Գր.Ղափանցւանը եզրակացնում է, որ Մենուա արքան իր քաղաքական էքսպանսիան տարածել է Ուրմիա լճից (Մանաչից) մինչև Արևմտյան Եփրատ (Մալաթիա) և Հայկական Տալլուսից մինչև Հայկական Պարթի վերջինից մասամբ անցնելով դեպի Արարատյան դաշտ (Տաշրուտուն): Նա զրավել էր Արածանիի ամրոց տարածության վրա ընկած շրջանները և հավանաբար, նաև Բաշենը²⁵:

Մենուա արքայի քաղաքականության շարունակողը դարձավ նրա որդին Արգիշտի Ի-ը (Ք.ա. 786-764թթ. ²⁶):

Գր. Ղափանցւանի Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը մատուցած նորությունների մեջ ուշադրության արժանի է այս արքայի Սարիղամիշի արձանագրության²⁷ մեջ վկայված Աշտուխինի դիտարկումը որպես ցեղանուն²⁸: Ուրարտագետներ՝ Մ.Լիկոլային, Գ.Շերեթելին, Գ.Սելիջշվիլին այդ անվանումը սխալմամբ դիտարկել են որպես քաղաքանուն²⁹: Իրականում, արձանագրության մեջ Աշտուխինից առաջ զոյություն ունի մի ուղղահայաց սեպ, որն էլ և համարվում է ցեղանվան որոշիչ: Իսկ ինչ վերաբերում է Գր.Ղափանցւանի կողմից «քաղաք» որոշիչ ընթերցելուն, ապա Սարիղամիշի արձանագրության քվանտալուք-

յունը վկայում է դրա օգտին: Արձանագրությունը հաղորդում է, որ Արզիշտի արքան նվաճել է Աշտուխիճի ցեղի երկրի Ախուրիանի քաղաքը: Իսկ արձանագրության ստորին հատվածում հաղորդում է, որ Աշտուխիճին նվաճվել է և ենթարկվել ուրարտական տերությանը: Գր.Ղափանցյանի ճիշտ ընթերցմանը նաաստեղ է մի համաձայն ևս: Ախուրյան քաղաքը արձանագրության երկրորդ տողում վկայված է քաջաբժակ հողովով, իսկ Աշտուխիճի ցեղի երկիրը սեռական հղովով: Ղա նշանակում է, որ համաձայն արձանագրության՝ տվյալ պարագայում ուրարտական արքան նվաճել է մի օբյեկտ՝ Ախուրիանի քաղաքը, որը պատկանել է Աշտուխիճի ցեղի երկրին: Շտուևար, Գր.Ղափանցյանի մեկնաբանությունը ճիշտ է: Աշտուխիճին ոչ բն քաղաքանուն է, այլ՝ ցեղանուն, իսկ Ախուրիանին անհայտ քաղաք չէր: Այն եղել է Աշտուխիճի ցեղի գրադեցրած տարածքի կենտրոնը:

Ուազմաքաղաքական պատմության երրորդ շրջանը, որը առանձնացնում է Գր.Ղափանցյանը, սկսվում է Զ.ա. 714թ.-ից հետո, երբ Ռուսա I-ը պարտություն է կրում ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի կողմից: Այս շրջանը նա անվանում է Ուրարտուի և ուրարտացիների թուլացման և կործանման շրջան²⁰:

Հացորդ ուրարտական արքաներին, որոնց հիշատակում է Գր.Ղափանցյանը Ռուսա I-ից հետո, հանդիսանում են՝ Արզիշտի II-ը (714-680²¹), Ռուսա II-ը (680-645), Սարգուրի III-ը (կամ IV²², 646- 620թթ.): Սակայն արքաների այս ցանկը պատկանում է նվաճ արքաներով չի սահմանափակվում, քանի որ ուրարտագիտության մեջ հայտնաբերված սեպագիր նոր աղբյուրները պարունակում են լրացուցիչ տվյալներ: Ուրարտուի վերջին արքաներից այսօր հայտնություն են նաև Սարգուրի IV և Ռուսա IV արքաները: Գիտության նորություններից է հանդիսանում ևս Հարությունյանի կողմից Կարմիր-չևուրում հայտնաբերված երկու արձանագրությունների վրա ուրարտական Ռուսա IV արքայի անվան ընթերցումը²¹:

Գր.Ղափանցյանը Ուրարտական պատմության վերջին արքա է համարում Ռուսա III-ին: Վերջինս իբն անվանում էր էրիմենայի որդի: Անհրաժեշտ է նշել, որ էրիմենայի ինքնության պարզաբանումը դեռ Գր.Ղափանցյանի ժամանակներից եղել է ուրարտագիտության վիճահարույց խնդիրներից, և այդպիսին շարունակում է մնալ նաև այսօր: Գր.Ղափանցյանի ժամանակ ուրարտագիտության մեջ հնարավոր են համարել, որ էրիմենան իշխել է Սարգուրի III-ի և Ռուսա III-ի միջև, այսինքն՝ Զ.ա. 620-ից 605 թթ. ընկած ժամանակահատվածում²²: Գր.Ղափանցյանը հետևելով Ի.Մեշյանին՝ հնարավոր է համարել, որ էրիմենան եղել է անձնանուն կամ ցեղանուն, նկատի ունենալով այն, որ ուրարտական «էրիմենայի» կարող է նշանակել «էրիմենյան», այսինքն՝ էրմինա կամ Արմինա ցեղից սերված, ցեղին պատկանող: Այդ ազգանուններն էլ, ըստ նրա, հավանաբար նշանակել են «արմենական-հայկական»²³: Սակայն Ռուսա III հալոսված՝ էրիմենայի արմեն-հայ շինծու ստուգաբանությունը արդեն ապրել է իր դարը, քանի որ Կարմիր-չևուրի պեղումներում դեռևս 1957թ. հայտնաբերվել է «Erimea անվամբ կալվե սեպագիր աղյուսակ: Այդ էրիմենան, ըստ երևույթին, եղել է ուրարտական քաղաքի Սարգուրի IV-ի որդին²⁴:

Գր. Ղափանցյանը գտնում էր, որ ուրարտական կայսրությունը իր զոյությունը շարունակեց մինչև Ք.ա. 585թ. Մոլոաստանի և Լիդիայի միջև պատերազմի ծագումը: Նա ընդունում է այն տեսակետը, որ նշված ժամանակաշրջանում Մարաստանը վերացրել է Ուրարտուի պետությունը և ավերել նրա մայրաքաղաք Տուշպան²⁵: Սակայն 20-րդ դարի 80-ական թվականներից ուրարտագիտության մեջ առաջարկվեց ուրարտական պետության անկման թվական համարել Ք.ա. 650-640-ական թվականները: Արդյախի ենթադրության համար հիմք են ծառայել Բաստանում իրականացված հնազնուական աշխատանքները: Հնարավոր է համարվում, որ ուրարտական կայսրությունը անկում է ապրել Ռուսա Արգիշտորդու իշխանության տարիներին²⁶: Արևմտյան ուրարտագիտության մեջ ուրարտական պետության վերջին արքաներ՝ Սաղուրի IV, Ռուսա IV համարվում են արքայազներ, այլ ոչ թե արքաներ: Այս մտնեցման ներկայացուցիչները մեծում են նաև այս արքաների գահակալության հնարավորությունը²⁷:

Շատ Գր. Ղափանցյանի ուրարտագիտները հեռանալով պատմության ասպարեզից, իրենց քաղաքական, մշակութային և սոցիալ-տնտեսական մեջքերունենրով հիմք հանդիսացան հայ ժողովրդի կազմավորման համար²⁸:

Ուրարտուի թագմաքաղաքական պատմության ասպարեզում Գր. Ղափանցյանի մատուցած ծառայություններ կարելի է համարել նաև հետևյալ դրույթների առաջադրումը.

ա) Ուրարտական սեպագիր արձույրների Ուրուատրի-Ուրարտու և Ասուվա-ժաշկյում հիշատակված «Արարատ»-ի նույնացումը:

բ) Նրա կողմից Իշալունինի և Մենուս արքաների համատեղ գահակալության շրջանում խաղի առտնու պաշտամունքի առաջնայնության կարևորումը՝ այն անվանելով «խաղամուրություն»:

գ) Փշատակված արքաների՝ դեպի Արածանիի ակունքներ և Արաքս գետի շրջան իրականացրած արշավանքի ժամանակ ուրարտական զորքերը ընդհարումը Լուշա, Կաստարգա, Կիտերուխի ցեղային երկրների միության դեմ, որի ժամանակ, պարտության մատնելով այս երկրներին, ուրարտական զորքերը արշավեցին մինչև Անաշե և Հզոր Մակուրու: Կարևորելով այս արքաների հյուսիս իրականացված համատեղ արշավանքի նշանակությունը Գր. Ղափանցյանն է ուրարտագիտության մեջ առաջին անգամ ^{URU} Anāše քաղաքի համար վերականգնել URU՝ «քաղաք» որոշիչը՝ համարելով այն վերը թվարկված երեք իշխանություններից մեկի կենտրոնը:

դ) Գր. Ղափանցյանի Ուրարտուի թագմաքաղաքական պատմությանը մատուցած նորությունների մեջ ուշադրության է արժանի նաև Արգիշտի I արքայի Սարիղամիշի արժանազրության մեջ վկայված Աշտուխինիի դիտարկումը որպես ցեղամուն:

THE ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE MILITARY-POLITICAL HISTORY OF URARTU

The academician Grigor Kapantsyan in his fundamental study, published in 1940, concerning the history of Urartu, took into a thorough consideration and analyzed the date of the cuneiform Urartian inscriptions, which were known in his time, concerning the military-political history of Urartu, its religion, the situation of its toponyms and some questions of the Urartian grammar. In this article we have taken into consideration his views and opinions on the military-political history of Urartu which we have analyzed in the light of achievements of the modern Urartology. The academician Kapantsyan proposed the following classifications concerning the military-political history of Urartu. 1) the first period begins with the son of the Urartian king Lusipi Sarduri (835-820 Bc) who calls himself a king of Nairi and had made his abode in the town Tulpa-Van. 2) Kapantsyan begins the second period with the ninth century BC and calls it a period Van. This period is characterized as a period of rise and prosperity of the Urartian Kingdom under the kings Ispuini-Menua, Argišti I, Sarduri II and Rusa I. 3) He considers the third period as a time of decline (weakening) and destruction of urartians and Urartu. One of his important considerations is the fact that he emphasized the importance of the worship of the Urartian god Haldi in the reign of the kings Ispuini and Menua and called it "menia for Haldi". When he mentioned kings undertook their campaign into the region of the rivers Araxani and Anaks, the urartian troops encountered the tribe union of the countries Luša, Katarza and Uteruhi and, defeating them, the Urartian troops continued with their campaign up to Anashe and powerful Makuru. Emphasizing the importance of these kings campaigns to the North, Kapantsyan restored, for the first time in Urartology, the definition URU "town" for the town ^{URU}Anashe. Among Kapantsyan's discoveries concerning the military-political history of Urartu his one more finding must be mentioned, according to which the name Aštuhini in the inscriptions of the king Argišti I found in Sarigamish is defined as a name of a tribe.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղափանցան Գր., Ուրարտուի Պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 123 (այսուհետև՝ ՈւՊ):
2. Ղափանցան Գր., ՈւՊ, էջ 124:
3. Մովսիսի Լորենցյուի Պատմություն հայրց, Տիֆլիս, 1913, էջ 33 (գիրք I, գլ. Ժ) . 34 (գիրք I, գլ. ԺԱ):
4. Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 98-99 (այսուհետև՝ ТУ):
5. История Армении Фаэстоса Бузанда, Ереван, 1953, с. 20.
6. Ղափանցան Գր., ՈւՊ, էջ 139:
7. Սաբրդրիի Ի-ի հայրանվան՝ Լուտիպրիի կապակցությամբ հետազոտություն է ներկայացնում և Արտոնի տեսակետը, ըստ որի այդ անունը հավանաբար ծագում է ուրարտերեն նա «կին» և խորրիերեն իրի «ստեր» բառերից, և նշանակում է «սիրուհու որդի»: Ելնելով դրանից, նա հավելած է Սաբրդրիի Ի-ին համարելու ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակված Արամիի հետնորդը և որդին: Այդ ձևին տես՝ Adontz N., Histoire d'Arménie, Paris, 1947, p. 191-192.

8. Millard A., *The Eponyms of the Assyrian Empire. 910-812 BC.*, State Archives of Assyrian Studies, II, Helsinki, 1994, 31/57. Reade J., *Assyrian Campaigns, 848-811 B.C. and the Babylonian Frontier*, *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, Bd. 68, 1978, pp. 258-260.
9. Luckenbill D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. 1 (From the Earliest Times to Sargon), Chicago, 1926, § 718, pp. 719-722. Grayson A., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia* (սլոնիսկի RIMA), *Assyrian Periods*, Vol. III, Toronto, 1996, A.O.103.1: ii 34-ii 59; A.O.103.1: ii 34-ii 59; A.O.103.1: ii 59-ii 70. Дьяконов И., *История Мидии от древнейших времен до конца IV в.*, Москва-Ленинград, 1956, с. 165-167. Арутюнян Н., *Билініли (Урарту)*, Ереван, 1970, с. 139-141.
10. Միլլարդ Ա., Ռ.Պ, էջ 145:
11. Меликшвили Г., *Урартские клинообразные надписи* (սլոնիսկի ԿՄԿ), Москва, 1960. ԿՄԿ, № 27 – ԿՄԿ (Арутюнян Н., *Корпус урартских клинообразных надписей* (սլոնիսկի ԿՄԿ), Ереван, 2001), № 38.
12. Հմուտ Հնայանցյան Ա., *Ուրարտական պետության և մշակույթի ծնալորման խնդիր շուրջ*, Հին Հայաստանի մշակույթ, 16, պրակ III, 1995, էջ 105:
13. Միլլարդ Ա., Ռ.Պ, էջ 141:
14. Salvini M., *La formation de l'état urartéen*, - *Acta Anatolica*, Paris, 1-5 juillet 1985*, նույնի *La panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico*, 6, 1989, p. 79.
15. Salvini M., *La panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico*, 6, 1989, p. 84, նույնի *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, S. 40, 183.
16. ԿՄԿ II № 382 – ԿՄԿ, № 40; ԿՄԿ, № 42; ԿՄԿ, № 141 (սարքստանյան տեղանք). ԿՄԿ, № 172 ա, ինչպես նաև՝ ԿՄԿ I, № 99 – ԿՄԿ, № 41 և ԿՄԿ I, № 97 – ԿՄԿ, № 123, ԿՄԿ I, № 77 – ԿՄԿ, № 97. ԿՄԿ I, № 372-374 – ԿՄԿ, № 148-150.
17. Հնայանցյան Ա., *Չանի քաղաքապետության պետական կրոնը*, Երևան, 1990, էջ 34: Գրեկյան Ե., *Դրվագներ ուրարտա-մուսածիրյան հարաբերությունների պատմության, Սերմալուր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*(սլոնիսկի ԱՄԱԵԲ), հ. XXIV, 2005, էջ 287, նույնի *The Will of Menua and the Gods of Urartu*, - *Aramazd*, Yerevan, 2006, Vol. I, pp. 150-195.
18. ԿՄԿ, 21-22 – ԿՄԿ, 32-33.
19. ԿՄԿ, 20 – ԿՄԿ, 31, *առ. տոր.*, с. 1-11 = *обор. стор.*, с. x¹² 34.
20. ԿՄԿ, 20 – ԿՄԿ, 31, *առ. տոր.*, с. 12 и след. = *обор. стор.*, с. 3 и сл.
21. Капанцян Г., *Историко-лингвистическое значение топонимов древней Армении*, Ереван, 1940, с. 15-16, նույնի Ռ.Պ, էջ 147, ինչպես նաև Mapp H., *Фрагмент халдской надписи из Алазкерта*, *Известия Академии Истории Материальной Культуры*, т. I, 1920, с. 53.
22. Арутюнян Н., *ԿՄ*, с. 105-106, 131, 201-203.
23. Հնայանցյան Ա., *Երիտմի երկիրը և նշա-հարազա-վիտերույնն դաշնագրոնը*, - *Տիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը*, Գրամրի, 1998, էջ 16:
24. Սանանդյան Հ., *Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Գևորգյանի քարտեզի*, Երևան, 1936, էջ 22, քարտեզը՝ էջ 47-ում, ինչպես նաև Zimansky P.,

25. ՈւՊ, էջ 151, ինչպես նաև Հանդես Անտորեսայ, 1893, էջ 84-85: Նու. Երևանի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1968, էջ 214-215:
26. Գր.Նախանջյանը Արգիշտի Աճոռապարտը գահակալության տարիները ասե-
ծանով t Ք.ա. 780-755 կամ 778-750թ. ժամանակահատվածը, տես՝ ՈւՊ, էջ 156:
Այս արքայի գահակալության տարիների հետ կապված խնդիրը առ արտ
քարտեզագիտության մեջ ունի տարբեր ջննարկումներ: Տես Меликшвили Г.,
УКН, 1960, с. 245-246. Дьяконов И., История Мидии от древнейших времен до
конца IV в., Москва-Ленинград, 1956, с. 170 и прим. 3.
27. УКН, N 130-КУКН, № 176.
28. Նախանջյան Գր., ՈւՊ, էջ 168:
29. Николайский М., Археологические Известия и заметки, 1893, № 12 (А, Т, П),
УКН, № 130, с. 5. Церетели Г., Урартские памятники Музея Грузии, Тбилиси,
1939, 18 (Ф, А, Т, П). Harouthiounyan N., OLZ, 78, 1983, № 6, p. 563.
30. Նախանջյան Գր., ՈւՊ, էջ 123: Սրբաբանական փոստայան վերին շրջանի
պալանդարները տես նաև Дьяконов И., Последние годы урартского
государства, Вестник древней истории(շալիհեսու՝ ВДИ), № 1, 1951, 29 և սև.,
նույնի՝ Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, 1963, с. 28-29.
Арутюнян Н., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, -
Древний Восток, т. 2, Ереван, 1976, с. 98 և սև. Salvini M., Geschichte und
Kultur Urartäer, 1965, S. 109, նույնի՝ Argüßl, Russa, Ermenia, Russa und die
Löwenschwänze: Eine urartäische Palastgeschichte des VII. Jh. V. Chr., Aramazd,
Vol. II, Yerevan, 2007, pp. 146-162.
31. Арутюнян Н., КУКН, № 445, прим. 1 - № 446, ինչպես նաև Биваниси-Урарту,
Санкт-Петербург, 2006, с. 258-260, նույնի՝ К интерпретации надписей на
глиняной бумле Кармир-бура, Историко-филологический журнал (շալիհեսու՝
ИФЖ), 1990, № 1, с. 223-228, նույնի՝ Problèmes concernant la dernière période de
l'histoire d'Urartu, - Acta Antiqua, T. XXII, Fasc. 1-4, Budapest, 1974, pp. 415-428.
32. Lehmann-Haupt C., Armenien einst und Jetzt, II, 2, Berlin-Leipzig, 1931, S. 685.
Плюмровский Б., Ванское царство, Москва, 1959, с. 42. Sandaljian J., Les
Inscriptions Cuneiformes Urartiques, Venise, 1900, p. XXXVII. Տես Մուխամեդ Ա.,
Կարիր ծի ուղղով, ՄԱԽԵԸ, հ. XIX, 2000, էջ 133-139, ինչպես նաև նույնի՝ Die
sogenannte "Ermenia Tafel", - Aramazd, Vol. I, Yerevan, 2006, pp. 202-207.
33. Мезеников И., К анализу Эрмения, "Язык и мышление", т. I, 1933, с. 37-42.
Նախանջյան Գր., ՈւՊ, էջ 221-223:
34. Арутюнян Н., КУКН, с. 433, 481.
35. Նախանջյան Գր., ՈւՊ, էջ 221: Lehmann-Haupt C., Armenien einst und jetzt, II/2,
1931, S. 696, 482. Плюмровский Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959,
с. 116. Дьяконов И., Последние годы урартского государства, ВДИ, № 1,
1951, с. 34. Меликшвили Г., Древневосточные материалы по истории
народов Закавказья: I. Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 319-321. Арутюнян Н.,
Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, - Древний
Восток, т. 2, Ереван, 1976, с. 112-114.

36. Kroll S., *Urartus Untergang in anderer Sicht*, *Ist. Mitt.*, Bd. 34, 1984, S. 165-168.
Kessler K., *Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien*, in V. Haas (Hrsg.), *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*, - *Xenia*, 17, Konstanz, 1988, S. 80-81. Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, S. 117.
37. Иванчик А., К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерейцев. Киммерейские памятники Передней Азии, ВДИ, № 3, 1994, с. 154. Медведская И., *Конец Урарту: новые факты и гипотезы*, *Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пиотровского*, Санкт-Петербург, 1998, с. 62. Zimansky P., *Xenophon and the Urartian Legacy*, - *PALLAS*, 43, 1995a, p. 260, pt. 4. Улцѣр *An Urartian Ozymandias*, - *Biblical Archaeologist*, 58/2, 1995b, p. 98.
38. Դավիթբեկ Գր., Թ. Գ, [p. 224: Арутюнян Н., *Биваицлы-Урарту*, Санкт-Петербург, 2006, с. 280.

АПОКРИФИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ В САМАРИТАНСКОЙ КНИГЕ ИИСУСА СЫНА НАВИНА И ОДИН ИЗ ЭПИЗОДОВ АРМЯНСКОГО ЭПОСА ДАВИД САСУНСКИЙ

Как известно, собственно в библейский канон для самаритянской общины ограничен Пятикнижием в особой редакции, переведенным в свое время на арамейский, арабский и, возможно греческий языки. Более поздние события священной истории отражены с исторически обусловленной точки зрения в ряде хроник. Наибольшую информацию содержат хроники составленные на арабском языке с XII в. ставшем обиходным в самаритянской общине. Одна из таких хроник носит условное название арабо-самаритянской книги Иисуса сына Навина¹ и сохранилась в рукописи, датированной 1362 г., а также во фрагментах Российской национальной библиотеки (РНБ) разного времени². Значительные отрывки из этой хроники были включены в 1355 г. в более полную хронику Абу-л-Фатха³.

Один из эпизодов повествования заслуживает особого внимания так как несомненно связан со средневековой историей армянского народа. Повествование обеих самаритянских хроник в данном месте в основной части в общих чертах совпадает с известной библейской Книгой Иисуса сына Навина, затем в хронике Абу-л-Фатха, где текст не разделен на главы следует интересное отступление⁴. Повествование возвращается к уже изложенным событиям с новыми подробностями. Расскажем сейчас о том, что произошло с ним в войнах. Сыны Израиля прожили спокойно до завершения двадцати лет от прихода их на землю Кана'ан, без беспокойства, без волнения. ... И был убит Хамам сын Ра'уэна царя персов среди тех царей, которых убил Иеуца. Затем вырос у него сын по имени Шубак и был он очень богат и могущественен (....). И стал он переписываться с царями во всех странах (....). Затем он сказал, что хочет отомстить за своего отца и написал ко всем кананеям, напоминая им, о том, что сделали сыны Израиля с их детьми, женами и городами. Затем послал царю Великой Армении и Малой Армении (....).

Эта подробность не может не привлечь внимания. Упоминание Великой и Малой Армении в таком контексте интересно само по себе в нескольких отношениях. Во-первых, собственно армянской традиции такие названия действительно существовали (Мец ев Покр Айк). Они упоминаются также в работах средневековых арабо-мусульманских авторов⁵. Составитель хроники живший очевидно около XIII в. имел об этом представление.

Во-вторых, интересно также само написание этого названия, варьирующееся в разных рукописях как "Армуния"⁶, "Арминия"⁷, "Админия"⁸ и "Румия"⁹.

Последний вариант означающий Рим (или второй Рим-Константинополь) явно произошел от первого подтвержденного также и "Путешествием Джона Мандевилля", произведением, самим по себе, скорее фантастичным, но несомненно отражающим реалии своего времени¹². Такая непривычная форма Армуния отражает, по-видимому, диалектальное произношение соответствующей эпохи. То же самое фонетическое явление обнаруживается несомненно и в форме Кустантуния или Кустуня засвидетельствованной в тех же самых самаритянских хрониках с несомненным значением Константинополь.

Из сопоставления, приведенных выше вариантов, также следует что у каких-то авторов в процессе переписки название "Армения" могло превратиться в "Румия", что побуждает к внимательному рассмотрению соответствующих контекстов и может вызвать пересмотр каких то положений.

"Затем послал царю Великой и Малой Армении и обратился к "сыну Йафета-Могучего" сам и послал также к царю Сиды (Сидона) и ал-Кимуну и царю аш-Шама (Сирии) (...) и договорились встретиться в ал-Кимуне. И решили написать письмо к Йеуше (Иисусу) сыну Нона (Навина)".

От общества богатырей знаменитого известного прославленного (...) Йеуша сыну Нону и людям его пастухам от нас тебе мир! Узнали мы, о хищный волк, о том, что ты сделал в городах наших друзей погубил старейшин (...) и разрушил тридцать городов кроме жилищ и овец (...) и сейчас знай О хищный волк что мы идем к тебе (...) и учиним с тобой войну в Мардж Балата перед горой на которой ты поклоняешься господу своему через тридцать дней знай, что среди нас тридцать шесть царей с каждым царем из них шестьдесят тысяч всадников кроме пеших, которым нет числа и среди нас Ибн Йафет-Могучий (из Великой Армении). Вызывает вопросы также второе упоминание, "Сына Йафета-Могучего" ("Ибн Йафета ал-Джаббар") из Великой Армении. (Это подробность приводится только в хронике Абу-л-Фатха). В Библии имя Йафет носит только один из сыновей Ноя. В средние века древнееврейскому имени Йафет традиционно часто соответствовало арабское – Хасан. Ответить на этот вопрос возможно смогут будущие исследователи.

"... И с ним булатная молня если бросит и попадет удачно-убьет тысячу если неудачно-убьет пятоист (человек) (.....). И то что мы сказали тебе взято праведно из нашего описания готовься же к встрече с нами если сможешь и не отговаривайся никаким предлогом и не говори. Я был окружен ночью или был застигнут враг готовься же к нам и мы до тридцати дней будем двгаться к тебе. И мир"

Далее сообщается что посланник прибыл к Йеуше (Иисусу Навину) на кануне праздника Пятидесятницы пока люди веселились Йеуша обдумывал ответ и по завершении праздника прочел его старейшинам. Текст ответа приводится в обеих хрониках причем Абу-л-Фатх признается что сохранил его. Затем идет красочная сцена чтения письма перед царями.

...От сообщества священства священных избранных, поддерживаемых, вспомоществоваемых, известных, знаменитых, сообществу неверия, распушества, беспомощности скверны, лишения оставленных без помощи, обреченных на смерть погубивших свои обстоятельства, и рассеявших свое вливание. Да не будет на таких мира Бога и да не сохранит он таких. Затем не успев он закончить читать письмо как они сникли и заплакали вместе слез кровью, отрезали себе волосы порвали свою одежду и сказали: "Горе нам и детям нашим! Погубили мы себя пробудили спящего льва, отягали привязанного слона, навлекли гибель на самих себя своими руками. Тут вышли вперед колдуны а с ними мать Шубака, сына Хамама, потому что она была искусна в деле колдовства" и сказала им: "Успокойте свои сердца облегчите грудь. Вы сами себя погубили своими делами раньше гибели, и погубили войска ваши, знайте же, что мы устроили колдовство против сынов Исраиля и не будет нам от них ничего, это они скоро погибнут и не бойтесь их. Это то что было у них Йеуша же, после того, как посланник ушел от него, начал устраивать свое войско, смотреть какого оно, и выбрал из каждого колена тысячу мужчин, все они — молодые бойцы, снаряженные и готовые, двенадцать тысяч отборных воинов и Финкас-первосвященник сопровождает их, а трубы воинов и Финкас-первосвященник сопровождает их, а трубы у него в руке. Когда прошло семь дней прибыл Йеуша а Мардж Кимун и увидел войска богатырей, и остановился в середине луга. И когда приблизился к ним, сам не знал, как вдруг очутился между семью железными стенами, он и все его войско. Свершилась над ними хитрость колдовства. И остановился Йеуша перед Господом своим, плача и унижаясь, прося у Господа своего избавить его и сынов Исраиля, а богатыри в то время были в великой радости, а сыны Исраиля плакали и вопили к Богу прося у него избавления. И стал Йеуша просить Господа своего прислать голубку, и вдруг голубка опустилась ему на колени, и он написал письмо к Набиху, сыну своего дяди, правителю двух с половиной колен, как будет сказано говоря ему в нем".

"О Набих в тот же час, как получишь эти слова, если будешь спать — пробудись, а если будешь бодрствовать — сядь, а если будешь сидеть — встань, а если будешь стоять — иди, а если будешь идти — поторопись и и все твои братья сыны Исраиля между семью железными стенами из-за колдовства в ал — Ладжуне¹¹, а все враги наши в ал — Кимуне, и мы гибнем".

Он сложил письмо, и голубка выхватила его клювом, поднялась, полетела и бросила письмо на колени Набиху, а он сидел на престоле своего царства, держа дела своих людей. И он открыл письмо и прочел его, и не успев закончить читать его, как омыл его своими слезами, рассердился, и усилился его гнев, и разгорелся огонь в его сердце и внутренностях его, и он встал с престола своего царства и закричал самым громким голосом, с великим плачем: "Скорее! Скорее! Огонь! Огонь!". И собралось к нему его войско со всех мест, и вызвал Набих как грохочущий гром, крича со всеми своими людьми: "Скорее! Скорее! Огонь! Огонь! Никакой тишины! никакого покоя!" И исчезла

земля от пыли, и побежали звери от сильной пыли до края пустыни, и поднялись птицы в небо от силы и крика и все гады земные спустились до седьмой земли от страха. И двинулся Набих со всем своим войском и прибыл на большой луг.

Затем мать Шубака, сына Хамама, поднялась на крышу для поклонения звездам, по обычаю, и увидела Набиха со своими людьми, идущими с Востока как яркая луна и яркие звезды вокруг, и спустилась к своему сыну и сказала ему: "Яркая луна показывается с Востока, а вокруг нее много звезд, и если они против нас – О горе нам! а если за нас – то счастье нам. И разошлся на нее за то, что послала к нему с недобрым, и убил ее, (да не помилует ее, Бог Всевышний)". И вышел Шубак сын Хамама и двинулся к Набиху, и все его войско с ним. И сказал Шубак Набиху: - "Как твоё имя?" - И сказал тот ему: - "Имя мое Набих, сын Афера, сын Галада, сын Макара, сын Манаши, сын Йосифа владетеля царства сына Йакова, сына Исаака, сына Авраама который убил царей аш – Шама (Сирию), И еще послал меня Бог, чтобы убить тебя, О преступник! О нечистый!" И сказал ему Шубак: "Я тот у кого царство, и мое имя Шубак, сын Хамама, сын Фота, сын Хама, сын Нуха (Ноя) которого благословил Бог, когда тот выходил из ковчега". И сказал ему Набих: "Кто метнет первым?" - И сказал Шубак: "Я метну первым". И сказал Набих: - "Мечи О преступник! О нечистый! Я прошу помощи против тебя от моего Бога". И пустил Шубак первую стрелу, и наклонил Набих голову, и миновала его и не порозила его, затем метнул вторую стрелу, и поднялся Набих в воздух, и прошла между ним и между его оводом. И метнул третью стрелу, и схватил ее Набих рукой. И Шубак пустился в бегство, и сказал ему Набих: "Куда бежишь? – Я принял от тебя три свидетельства, прими же от меня одно свидетельство, возьми же его от десницы, которую благословил посланник Бога Всевышнего". И пустил Набих стрелу, и поднялась в небо, и опустилась на голову того, на печень его, и на печень коня его, и погрузилась в землю на пять локтей по царской мере, и на ее месте пробился источник воды, который называется – "Источник Стрелы" до сего дня. Здесь в заключительных строках, по - видимому, содержится наиболее интересное место в соответствующем эпизоде.

Чрезвычайно важно, что оно до отдельных подробностей совпадает со сценой поведения, содержащейся в знаменитом эпосе "Давид Сасунский". Упоминание Армении и почти буквального совпадения соответствующих эпизодов¹².

AN APOCRYPHAL STORY IN SAMARITAN ARABIC LIBER JOSUAE AND AN EPISODE IN ARMENIAN EPIC DAVID OF SASUN

The Samaritan Arabic Liber Josuae as Abu-*Fathi's* Samaritan Arabic Chronicle (wholly depending on the former on the subject) contain curious details have analogies in the Armenian national epic David of Sasun. The Little and Great Armenia a real geographical term are mentioned as well as enigmatical Ibn Japhet the Giant (not found anywhere of an alleged Armenian origin).

Armenia read in most ancient manuscripts as Armenia, which seems to be easily corrupted by later scribes into Rumiya (Rome or Constantinople). The said phonetical correspondence prompts to suppose some previous Armenian readings in no more extant manuscripts. Later attributed by corrupted scribal transmission to Roman provenance. Details of the battle between Nabih Josua's cousin and Shubak, a son of one of the kings killed by Josuae coincide curiously with those of the battle between David of Sasun and Mara Melik (= King of Egypt). All the said details seem to return to the most ancient epical heritage of the Near East.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Jynboll Theodor Willem Jan. *Chronicon samaritanum arabice conscriptum, cui titulus est Liber Josuae*. Lugduni Batavorum, 1848.
2. См. Жамкотчян А., Самаритяно-арабские рукописи Книги Иисуса сына Навина в Российской национальной библиотеке, Москва, 1995. Арабский мир в конце XX века. Материалы первой конференции арабистов Института востоковедения РАН, Москва, 1996, с.78-87.
3. Жамкотчян А., Самаритянская хроника Абу-*л-Фатха* из собрания Российской национальной библиотеки, Москва, 1995. *Annales samaritani quos ad fidem codicum manuscriptorum. Berolinensium, Bodlejani, Parisini edidit et prolegomenis instruxit E. Vilmor, Gothae, 1865.* Stenhous P. *The Kitab al-tarikh of Abu-*Fathi*, - Mandelbaum Judaica, Series I, Sydney, 1985.*
4. Жамкотчян А., Самаритянская хроника с. 38. *Abu-*Fathi* Annales samaritani quos ad fidem codicum manuscriptorum ...*, p. 17. В основу настоящего текста положен перевод. Хроника Абу-*л-Фатха*, сверенный с арабским текстом самаритянской Книги Иисуса сына Навина. Несущественные для сюжета риторические подробности, плохо воспринимаемые в переводе, пропущены и заменены многоточием в скобках (...) собственные имена даны в традиционном самаритянском произношении, в скобках приводятся принятые русские формы по Синодальному переводу.
5. *Kitab nuhat al-muztak fi zikh al- amsar wa-l-aktar wa-l-buldan wa-l-djazur wa-l-aflak*. Ray, 1592, а также у Якута *al-Hamawi al-Rumi Kitab Mu'jam al-Buldan*, т. 1, с. 219-222, Тегеран, 1965.
6. *Liber Josuae...* p. 26 = Leiden University. Or. 248, p. 124-125 (Cod. 1*).
7. *Abu-*Fathi*. Annales ...*, p. 17 (Codd).

8. РНБ Фирк Сам. 6, 12 ф. 10 об. (Коллекс Д.).
9. Liber Josuae ..., p. 26 = Leiden University. Or. 249, p. 124-125 (Cod. 2*).
10. Wright T., Early Travels in Palestine, London, 1848, p. 129. The Little and Great Ertoly.
11. Населенный пункт между Табарией и ар-Рамлей упоминается в частности БГА (Библиотека Географорум Арабикорум), т. 6, с. 78. Русский перевод Ибн Хурдадбех Книга Путей и Стран, Баку, 1986, с. 86, 247.
12. Аналогичный сюжет есть в армянском эпосе Давид Сасунский. Подр. см. Жамкоян А., Самаритянская хроника Абу-л-Фатха из собрания, - РНБ, Москва, 1995.

ՀԱՎԱՐԻՒ ՎԵՐԱՀՈՎՏԻ ՆՈՐԱՅԱՅՑ ՎԻՄԱԳԻԵՐԸ Բ

Հակաբի գետի վերին առաջանում, որը համապատասխանում է նրա Հայրապետի, Հոլանդի և Աղանյո վտակների հովիտների տարածքին, հնում գտնուում էին Մեծ Հայքի Սինից նահանգի Աղանեց և Արցախ նահանգի Վայկունից և Բերձոր գառաները: Այս տարածքից Սամուել Կարապետյանի 1999թ. մեծագրության մեջ ներկայացրած մեծածառայ նիսքը, այդ թում՝ վիճազիր արձանագրություններ 15 քնակավայրերից¹, 2000թ. մեր կողմից լրացրեց նոր վիճազրերով («Հակաբիի վերնահովտի նորայայտ վիճազրերը» յօդուածում), որոնք գտնուել էին 5 քնակավայրերում - Աղաթխտր՝ Աղանյոյի վերնահովտում, Միրիկ և Ծիծեռնաձևանք՝ նույն գետի միջնահովտում, Արախիշ և Աղբրածոր (Մայրեցիի վանք)²՝ Հակաբիի Հայրապետի օժանդակի Ռախիշ վտակի հովտում³:

Սոյն աշխատանքում դրան կ'առելացուեն վերջին նորայայտ վիճազրերը նախորդ յօդուածում ներկայացրած Աղբրածոր գետի մօտակալ Մայրեցիի վանքից, Այուռնահայքի գիւղատեղիից (Աղանյոյի վերնահովտում) և ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի չորս վերաշէնացրած գիւղերից՝ Չողմանք (Հայրապետի օժանդակի Վաղազնոյ կամ Մաղդանց կոչուած ծախ վտակի միջին հովտում), Սախտակաջուր և Ուխտածոր (Աղանյոյի և Հոլանդի վերնահովիտների միջև քարծրացող եզնագոմերի սարահարթի հիւսիսային ու արեւելեան փեշերին), Գողթանիկ (Հայրապետի աջակինեայ սարահարթին):

1. ԱՂԲՐԱԾՈՐ – ՄԱՅՐԵՑԻ ՎԱՆԷ

Հայրապետի Ռախիշ վտակի (ԺՅԻ ղդ. յօդուածում՝ Ղորուշայ) միջնահովտի աջ (արեւմտեան) ծորալանցի քարծրաղիւր մասում գտնուող, ԺԱ ղ. կառուցուած և ներկայումս Մայրեցիի, կամ պայմանականօրէն՝ նաեւ Աղբրածորի կոչուող (մօտակալ վերաշէնացուած գիւղի անունից) վանքի պարսպապատի ներսում ու նրանից հիւսիս-արեւելք փօռուած հանգաւարանում նկատուած վիճազրերն ուսումնասիրել ու հրատարակել էինք 2000թ. լոյս տեսած մեր յօդուածում: 2001թ. հոկտեմբերին հայագետ-քիմիկոսներ Քյոզ Մուսաֆեանի և Ազատ Բողոյեանի հետ վանքի նոր այցելութեան ընթացքում յաջողուեց գտնել նախկինում չնկատուած երկու արձանագրուած խաչքարեր:

Ղրանցից առաջինը չափազանց պարզ ձեւ ունի՝ կիսասրբատաշ մշակուած, սեղանաձեւ քաղալտեայ քարի ճակատի մէջտեղում երկու ուղղահայեաց գծերով նկարուած խաչով և նրա շուրջը, քարի եզրագծով փորուած արձանագրութեամբ, որի թուականը և փորագրողի անունը չորս տողով գրուած են խաչի ներքեւում՝ կարծես փոխադրինելով քաջակայող վարդեակին: Իսկ երկրորդն, ընդհակառակը՝ կրկնում է այն հրաշագեղ քանդակազարդ երեք խաչքարերին, որոնցից երկուսի քաղտուած կտորների վրայ ընթերցել էինք Հայոց ԸժԺ (=1068թ.) և ԸժԸ

(=1069թ.) քուսկանները, վերջինի վրայ նաեւ Ատրնբրսեհի որդի, «իշխանաց իշխան» (ենթադրաբար Դիզակի) Գրիգորի անունը⁷:

Առաջին նորայառ խաչքարի վրայ ընթերցում է.

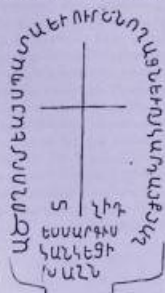
Փրոագրոդի վրիպումները չիչ են, եւ բնագիրը վերծանում է պարզ: Խաչի շուրջը -

ԱՄՏՈՒԱՅԸ ՈՂՈՐՄԵՆԱՑ ՄՊԱՏԱՅ: ԵՒ ՈՒՐ ՏՆՈՂԱՑՆ, ԵՒ ՈՅԹՔ ԿԱՐԱՍԵ ԶԱՂԱԹՍ ԶԻՇԵՑԹՔ:

Խաչի ներքեւում, յորս տողով,

տ (=Ձ+Վ) ՇԻՂ: (=1075 թ.) // ԵՄ ՍԱՐԳԻՍ, // ԿԱՆԿԱՆԵՑԻ // ԽԱՂՆ:

Արձանագրութեան առաջին նախադասութիւնը ՅԱՂ բառահատուածից յետոյ կիսատ է բողոքել՝ զբաղաչւոն ապրտուելու պատճառով, սակայն անկաշար է, որ այդտեղ կարող էր լինել միայն «թաղ-աթաղ յիշեցի՞ք» ապրտը: Միս սխալը՝ «ոյք» բառի մէջ վերջին տառի պակասն է: Դա հնարատր է քացատրել ոչ միայն Ք յետնալեզուային քաղածայնի պարզ վրիպումով (յաջորդ Կ յետնալեզուայինից առաջ), այլեւ, զուգէ, բնագրի հեղինակի կողմից թերականակաս ձեւի անկանոն ընկալմամբ եզակի «որ կարողայք» կարծրատիպի հետ զուգորդութեամբ («ողք»-ի փոխարէն «ոյք» դերանունն օգտագործելու պարագայում): Այլուտ թերեւս լրիւ անծանօթ է քուսկանի տառերից առաջ «Թուին» կամ «Թվ» գրելու փոխարէն գլխատառի չափի բոլորազիր Տ-ի նմանուող պայծամակաս նշան կամ իւրօրինակ կցազիր ԹԻ փորագրելը (տ ՇԻՂ [=1075թ.]): ՈՒՐ ՏՆՈՂԱՑՆ ձեւը պարզապէս բազրաթային-խօսաածքային է ԻՐ ՏՆՈՂԱՑՆ-ի փոխարէն⁸:

Վիճազդի ՄՊԱՏ անուանածեւի տակ, անկասկած, անհրաժեշտ է հասկանալ Անբատ (տարբ. Սմայատ, Սնպատ) արական անձնանունը: Այն առանց սկզբնատառի յաջորդող Մ-ի (կամ Ն-ի) հանդէս է զաչիս նաեւ այլ վիճագրերում, ընդ որում իրատարակիչներն, իբրեւ կանոն, ՄՊ կամ ՍՐ տառերի միջեւ վերականգնման փակագծերով յաւելում են պակասող Մ-ն: Օրինակ, Արցախի Կանաօ զիւղի խաչքարանման կտորի վրայ ունենք. «...Թվիս ՌԿԵ: [1216թ.] // ԵՄՄՍՂ Սպատ, որդի // Վախտանգալ, տիեալն խաչինոյ)...»⁹: Վաղուհասի մօտ, ժայթարկորի վրայ քանդակուած խաչի շուրջ գրուած է. «Թվ: ՌԿԿ: էր [=1194թ.]: // ԵՄ Սադուն, // կանգ[ն]եցի զխաչս // որդոյ իմոյ Սպատայ...»⁶: Սախտակաւոր Աստուածածնի հաբաւային պատի վիճագրում առում է. «...ԵՄ Սրատ, որդի ի կիարտի, միաբանեցալ] ա/մազ անապատի...»⁷: Շողոազայ վանքի գերեզմանատան խաչքարի քիւին եւս ունենք. «ԵՄ Սպատ, կանգնեցի զխաչս... Թիւով ՈԿԵ [=1216թ.]»⁸: Վերջապէս Սրատ անուանածեւի կիբառունը չալտնի է նաեւ Լազա-

րեան Աւետարանի յիշատակարանից, որի գրիչ Սահակ Վանանդացին յայտնում էր. «Գրեցաւ... ի հայրապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ յիշխանութեանն Ալուսի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Սրատայ Բագրատունու...»⁶: Նշենք, որ Հր. Աճառեանն իր անձնանունների քառարանի ՍՄՐԱՅ յօդուածում չի դիտարկում մեզ հետաքրքրած անուանաձեւը⁷. չենք գտել նման անդրադարձ մասն այլ լեզուաբանների մօտ: Սակայն բերուած օրինակներից յետոյ համարձակուենք որպէս վարկած ենթադրել, որ Ամբաստ-ց ասանց Մ-ի զրոյ հեղինակը (զուցէ՛ քերականների մի դպրոց⁸) կարող էր անձնանուն մէջ այդ տասն ընկալել փսայ կերպով (յաճենայն դէպս՝ անկանոն)՝ իբրեւ Բ (Պ) երկշրթնային քաղածայնից ասօջ գրպացած աւելորդ աճական հնչիւն: Լեզուական պոլաթիկ երեւոյթի օրինակներ կարող էին ծառայել Աբբակում - Ամբակում⁹, Հարանդ - Համբանդ¹⁰, Լամբրոն - Լաբրոն¹¹ եւ այլ, իրատացի կամ սխալ ընկալուած դեպքերը:

Մայրենցի վանքի գերեզմանատան ծալքածասում ընկած գեղաքանդակ խաչքարի վարդեակից ծախ (քարի ներքեւի աջ ջարդուած կտորը չենք գտել) 5 տողով գրուած է.

- 1 Տ/է/Ր [... ..] //
- 2 [-...-]ՊՊՄ
- 3 -ՈՐԱՊՆ //
- 4 ՍՊԱՄ
- 5 -ՏԱՅ

Արձանագրութեան ասօջին տողակազրում նշմարուող Տ-ն թղ է տալիս ենթադրել, որ դա սկզբնատասն է Տ/է/Ր Ա/ՍՏՐՈՒԱՅՄ յապատուած քառօրի: Դրանցից յետոյ 2-րդ տողակազրում կը տեղատրուէին ՈՐԱՊՆՐ քառի ներկայիս հողմնահարուած երկու սկզբնատաս: Հողմնահարուած է նաեւ այդ քառի վերջին տասը 3-րդ տողակազրում. թերեւս դա եղել է «Ի», ոչ թէ «ԵԱ» քատաարտը, քանի որ կրուատը մէկ տասի չափս ունի:

Հանգուցեալի անուան Սպատ մեւը տեսանք նաեւ նախորդ քնազրում: Արդեօ՞ք այս անուան կրողը կարող է չնոյնացրել այդ պարզաւոր խաչքարի վրայ յիշատակուած Սպատի հետ՝ զուցէ, օրինակ, լինելով նրա պապը. նիսի պապաւը խանգալում է հարցի վերջնական պատասխանը տալուն: Սակայն նկատենք, որ երկրորդ խաչքարն իր հրաշագալոյ կատարումով յարում է վանքի պարտապատի ներսում ընկած Սոսքենու վարդապետի եղբորորդի Ստեփաննոսի եւ Գրիգոր իշխանաց իշխանի կանգնեցրած նոյնատիպ գեղանախշ խաչքարերին (պոլաթիկ երկրորդն էլ ընկած է գերեզմանատան կենտրոնական մասում՝ ասանց ջարդուած վարդեակի կտորի), որոնց վրայ պատկանուել են 1068 եւ 1069թթ. արձանագրումները: Եւ, միաժամանակ, ո՞նձ Սարգսի կողմից «Սպատի ու իր ծնողների յիշատակին» կանգնեցուած եւ 1075-ով թուազրուած սեղանածեւ խաչքարն իր պարզաւոր կատարումով ասեւ խորհրդանշում է նախորդ ծաղկուն ժամանակին:

աշորոպած հենց այն ողբերգական տարիները, երբ սեչուններին ենթակայ Պանծակի Փաղյունեան ամիրաների առաքատակութիւնների հետեւանքով իր այս Մայրեջուր կալուածքից ողջ ընտանիքով ու ենթականերով ստիպուած դէպի Կիլիկիա արտագաղթեց Օշին իշխանը, քիչենք, որ ժամանակագիր Սամուէլ Անեցու տուեալներով՝ դա տեղի էր ունեցել Հայոց ՇԻԲ, այսինքն՝ 1073թ. («Ի ՇԻԲ ամիս [=1073 թ.] ի բոնութենէն Տաճկաց ել Օշին իշխանն ի ժառանգութենէ իւրմէ. որ կոչի Մայրեաց ջուրք՝ հանդէպ Պանծակայ, ունելով ընդ իւր գեղաբայն իւր զՀայկաճ եւ զձայրն իւր եւ զամուսինն իւր՝ ազատագունդ իշխանօցն եւ ամենայն գահին ունելով ընդ իւր եւ զմատն տարբ առաջելոյն Պետրոսի: Եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկիացոց եւ աջողմամբ Քրիստոսի եւ տարբ մատին առաջելոյն՝ լառ ի Տաճկաց եւ զականաւոր քերդն Լամբրոն...»)¹⁴:

Նկատենք նաեւ, որ խալքարը կանգնեցնող Սարգիսը չի նշում իր ազգանշանական կապը «Սպարտի ու իր ծնողներին» հետ: Այս դիտարկումներով մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ ներկայացուած երկու դամբանաքարերը նուիրուած են եղել միեւնոյն Սպարտ-Սմբատ անունով երկու տարբեր անձնատրութիւնների: Հնարաւոր է, որ այդ նոյնանուն իշխանները պապ եւ թոս են եղել (ըստ Հր. Անասեանի դիտարկման՝ «Հայոց մէջ համանուն որդի չի լինում»¹⁵) եւ երկրորդը պատմական ողբերգական ժամանակների քերուով վախճանուել է առաջինից ընդամենը մի քանի տարի անց¹⁶:

2. ԶՈՐՄԱՆՔ

Շալուաի Կաղազնոյ կամ Մաղդանց կոչուած վտակի (ԺԹԻ դդ. յորջորջուած Նաղդաչիկայ կամ Պիլանիսայ¹⁷) միջնախովսում, նրա ծայն (արեւելեան) ափին գտնուող այս գիւղի պատմական անուան մասին առաջմ, ըստ ամենայնի վկայութիւն չունենք: ԺԹԻ դդ. գիւղը կրել է Զորման կամ Զուրման անունը, որից Դեւոնդ Ալիշանը հակուած էր վերականգնելու պատմական Կոճէն տարբերակը¹⁸: Մաղդանցի ծախաւինեայ ապրականդին, անտառի փեշին նշմարուող խտածածկ ուղղանկւն փոսորակը, ինչպէս ենթադրում են վերաքնակիչները, առաջացել է աւերուած եկեղեցու պատերի եզրագծով: Դրա շուրջն ընկած են երեք գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսն՝ արձանագրուած:

Աւելի զանգուածել է միայն աջ, արեւելեան կտորով պահպանուած օրօրոցածեւ տապանաքարի վրայ բուն արձանագրութիւնը եղել է ուսուցիկ վերնամատում եւ ամբողջովին հողմնահարուած է, վերնամասի հարաւային կողմի եզրագծի վերեւում նշմարում են միայն մի քանի տասերի աղօտ ուրուագծեր: Սակայն տապանաքարի հարաւային կողմն պահպանուել են թուականի խոշոր տասերը՝ Ռ Յ Դ (=1605թ.): Միւս տապանաքարից եւս պահպանուել է միայն աջ, արեւելեան կտորը: Արձանագրութիւնը փորագրուած է հարաւային կողմի վերին մատում, մէկ տողով եւ շարունակում է նոյն կողմի աջակողմեան եզրագծին զուգահեռ, վերեւից ներքեւ:

Բնագրի վերծանութիւնը հետեւեալն է.

ԿԱՆԳՆԵՑ

ՄԱՐԿՈՍԻԱՆ

./... ԿԱՆԳՆԵՑ ԵՎԼՅՍ ՀՈՐ ԽՐ ՄՂԱ-
ՅԻՆ: ՏԻՐՈՍԻՆ ՅԻՇԵՏԵՔ:

Վերջին ՅԻՇ հատուածից յետոյ գրա-
դաշտն աւարտուելու պատճառով բառը
կիսատ է թողնուել, եւ դա, անկասկած,
կարող էր լինել միայն «Տիլոսին յի-ճեղք» արտայայտութեան աւարտը: Տիրոսը,
հաւանաբար վիճագրի փոխազրոյնն է, որը «յանդզնել է» յիշատակել իրեն հիմնա-
կան բնագրից յետոյ աւելացուած փոքրիկ նախադասութեամբ: Պահպանուած
բնագրի առաջին բառի վերականգնումը վերջին երկու տառերի իրման վրայ
քէական է: Եթէ տապանաքարի կտորուած եւ կոչսուած ձախ մասում նրանից ա-
ռաջ առաջին դէմքով յիշատակուած է եղել կանգնեցնողի՝ հանգուցեալ Աղայի որ-
դու անունը («ԵՍՍ [...]» կարծրատիպով), այդ դէպքում մեր ԿԱՆԳՆԵՑ-ի փոխա-
րին աւելի ապաստի էր առաջին դէմքով ԿԱՆԳՆԵՑԻ բառը: Գուցէ փորագրողի
մտադրացմամբ (իրականում՝ շփոթեցմամբ) ընթացողը Ի տառը պէտք է ընկալեր
իբրեւ յաջորդող Խ-ին կցազրուած: Այլ վիճագրերում քիչ համդիպող վիճակում է
ՀՈՐ բառածեղ, փոխանակ ՀԱՐ տարբերակի: Անսովոր է երկիցս օգտագոր-
ծուած Յ-ի գրեյածեղ՝ նման երկաքազիր Ե տառի մի տարատեսակի, սակայն դա
վերծանութեան կասկած չի առաջացնում, քանի որ վերջում առկայ Ե-ն թղդրա-
զրի տարբերակով է:

Բնագրի երկու արական անձնանուններն էլ առկայ են Հր. Աճառեանի բառա-
բանում՝ Աղայ անունը չորս դէպքով (թղդրը՝ ժԵ-ժԵ դդ.)¹⁸, իսկ Տիրոսը՝ երկու
(ժԳ եւ ժՃ դդ.)¹⁹: Հաշուի առնելով հարեան տապանաքարին գրուած 1605
թուականը՝ ենթադրելի է, որ Աղայի դամբանը եւս անհրաժեշտ է վերագրել ժՃ դ.
վերջին կամ ժԵ դ. սկզբին:

3. ԱՂԱՅԻՆ ՎԵՐԻՆ

Աղայնոցի վերին աջ վտակներից մէկի, պայծանականօրէն Աղաքիսէլոս ա-
նուանուած (յայտնի գիւղատեղիի անունից) վտակի գետաբերանից 0,5 կմ վեր,
նրա ձախ ափին, ծուխի մակերեւոյթից մօտ 1550 մ բարձրութեան վրայ, զարգա-
ցած միջնադարում կառուցուածի տապալուութիւն թողնող միաթօլէք կամրջի ան-
միջապէս վերելում գտնուում է դէպի գետակը հայրը պարիսպներով ամրացուած
մի կառոյց, որը բաղկացած է հաստ պատերով ու հարաւահայեաց առանձին
դռների բացուածքներով երկու սենեակներից: Ս. Կալապետեանի կարծիքով
այդ տեղը համապատասխանում է Տաթեւի 1730 թ. պառլամենտական յիշուած Ա-
ղուէսահացի գիւղին. «Հակնից 3 կմ հարաւ, ծորալանցին պահպանուած են միջնա-
դարեան գիւղի եկեղեցու եւ գերեզմանոցի արեւակներ: Ըստ տեղադրութեան (Հ-
րիկ եւ Հակ գիւղերի միջեւ)՝ համապատասխանում է «Ժամանակագրութեան» մէջ
յիշուած Աղուէսահաց գիւղին»²¹: Սակայն շինութեան արեւելեան սենեակի դռան

առջև քափուած քարերի մաքրումը թղ տուեց Յակոբ Սիմոնեանի գլխաւորած հնագիտական արշաւային զանելու դաս ծախ կողքի հսկայական քարին փորագրուած արձանագրութիւնը եւ համոզուելու, որ շինութիւնն իրօք նկերցի է եղել:

Արձանագրութիւնը գրուած է 1,5 մետր հաստութիւն ունեցող պատի մէջ դրսի կողմից դրուած մի հսկայական քարի բնականից հարթ ճակարին, որի չափերն են՝ 110x170 սմ: Կիւնագրի ինը տողերը մեծ մասամբ անվնաս են պահպանուել:

ԿԱՄԱԻՆԱՅԵՍՄԱՆՎԷԼ

ՔՆԵՍՈՅՆՈՐՈՐԵՑԻԶՄԻՐ

ԱՅՄԱՅՐԱՆՃԱԾԻՆ [redacted] ԿԳՈՐՍՅԻՉ

ԱՄԱԿՏՈԳՈՅԻՄՈՅԾ ԿԿՐԱԿՈՍՔԸ

ՄԱՅՐԻՄԻՆԱՅԻՆԵՂԱՐՑԻՄՈՅՆՄՐՄՈՒՐԱՅ

ՈՒԻԹԱԹԷՆՍԻՅԻՇԵՑԷՔԻԲՍԵԻԶՆԵԶԻՇԷՄՆՆ

ՎԱՐԴԱՆՍՊԱՍԻՈՐԵԿԵՂԵՑՈՅՍՔԱՂԱԻԹ

ԹԱԹՈՍՍԱՂԱ ԹՎԳԴԸ ՍՅԻՇԵՑԷՔ

ԻԹՍՅԻՇԵՑԷՔ

Թեպետ արձանագրութեան կենտրոնական մասում ոչ մեծ քարդուածք կայ եւ 3-րդ ու 4-րդ տողերի միջին մասերի 6-7 տառեր կորսուած են, սակայն դրանք քառականին հեշտ են վերականգնում՝ շնորհիւ ենթատեքստի եւ պահպանուածի (ենթադրելի բնագիրը ստորեւ նշում ենք շեղատառ եւ կտորաբաժնի փակագծերով): Փորագրողը յապարտմանը կատարել է խնամքով դրուած պատուով նշաններով (այդ յապարտմանը բացում ենք քառակուսի փակագծերի մէջ): Առաւել ուշադիր վերծանութիւն է պահանջում 8-րդ տողը: Երա վերջին երրորդ կտորում է յայտնուել նախորդ տողի նախադասութեան աւարտը (այսպիսով՝ 7-8q): Պատճառը հասանաբար եղել է այն, որ տողի միջնամասում (նշանակել ենք՝ 8p) քարգործ վարպետն աւելի մեծ ու զեղեցիկ տառերով եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ իրելու վիճագրի աւարտ սկսել է փորագրել գրութեան թուականը («ԹՎ Գ-ԿԸ») ընդ որում, ինչպէս երեւում է, 7-րդ տողի զեղել դեռեւս չաւարտած: Դրանից յետոյ նա ոչ միայն չարձար է գտել՝ «Կարդան սպասաւոր քահանային» վերաբերուող 7-րդ տողի իշխատակութիւնն աւարտելու 8-րդ տողի վերջին կտորում (8q), այլեւ 8-րդ տողակցի ազատ մնացած կտորում, թուականից առաջ (8a) «յանդգնել է» սկսել ու դրա ներքեւում աւարտել է բնագրի իրականում վերջին, կարճ նախադասութիւնը (այսպիսով՝ 8a-8), որում իշխատակել է սեփական անունը՝ «Թաթոս»:

Ըստ այդմ՝ արձանագրութիւնն ընթերցում է հետեւեալ ձեւով.

- 1 ԿԱՆԱԽ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ ՄԱՆԿԷՆ //
- 2 ՔՐՈՂԱՆԱՅ, ՅՂԵՑՈՑ ՆՈՐՈՂՁԵՑԻ ԶՏԻՐ//
- 3 ԱՅՆԱՅՐ ԱՍՏՈՒԱՅՍԺԻՆԱՍ ԵՒ ԶԱՂՈՐԿՅ ԳՐԻԳՈՐՍ, ՅԻՇ//
- 4 ԱՅՆԱ ՀՂՈՂՑ ԻՄՈՅ, ՀԱՐ ԻՄՈՅ՝ ԿԻՐԱԿՈՍ ՔՐՈՂԱՆԱՅԻՆՆ, //
- 5 ՄԱՅՐ ԻՄԻ ՄԻՆԱՅԻՆ, ԵՐԲԱՐՑ ԻՄՈՑ՝ ՏՂՅՐ ՏՂՅՐ ՏԻՐԱՅ//
- 6 ՈՒ, ԹԱՅԵՐԱՒ, ՅԻՇԵՑԻ Ի ՔՐԻՍՏՈՂԱ, ԵՒ ԶՅԵՑ «ՅԻՇ ԱՍՏՈՒԱՅՍ: //
- 7 ԿԱՐԴԱՆ ՍՊԱՍԱԽՈՐ՝ ԵԿԵՐԵՑՈՅ ՔՐՈՂԱՆԱՅ, ՅՂԱՆԱՅ//

7-8գ -Ս ՅԻՇԵՑԻ:
 8բ -ԹՎԻՆՂ ԴԿԸ (=1419 թ.):
 8ա -ԹԱՅՈՒՍՍ «ՅԱՂԱԿԻՒ//
 8ա-9 -ԹՍ ՅԻՇԵՑԻ:

Բնագրում ակնյայտ վրիպակ կայ 5-րդ տողում, ուր անխուսափաբան հետնանցով քաղաքայում է իբրևը կողքի կրկնուող Ս տառերից մեկը՝ «իմ» Մինացին»: Առվորական չէ նաեւ մնաց իմ ձեռի ակնայութիւնը՝ վրիպանակ մնաց իմի: Բնագրում տարբեր տեսքի տառեր կան Հ-ի դէպքում (Հ եւ շ: 7-րդ տողում եւ Ցա-ում կրկնուած «բաղաբաթ» քառի մէջ քաղաքայում է քերականօրէն անհրաժեշտ Յ սկզբնատառը: Նոյն կերպ ՅՈ չկայ 5-րդ տողի «քիչէ» քառի մէջ, այն դէպքում, երբ միս երեք «իչեցէ՛ք»-ներում այն ակնայ է: Նման պատճառով 2-րդ տողում այնքան էլ սովորական չէ «ետոյ նորոգեցի» արտայայտութիւնը, որը, սակայն, պէտք է հասկանալ որպէս «վերականգնեցի», «գործածութիւնից դուրս գալուց յետոյ շատ ժամանակ անց վերանորոգեցի» իմաստով՝ այսպիսով զերարայտելով սկզբնատառ Յի վերականգնման ճանապարհը եւ մերժելով առաջին հայեացքից իրաբարիչ թուացող «ետու նորոգել» ձեռով իմաստաւորելու զայնակողութիւնը:

Բնագրում յիշուած անձերի մասին Հր. Անտեսանի քատարանում եւ մեզ յայտնի այլ աղբիւրներում տուեալներ չկան (միեւնոյն ժամանակ՝ թուն անունները շատ տարածուած են եւ ունեն տասնեակ յիշատակումներ): Մանվէլ քահանան հասանաբար ոչ միայն Տիրամայր-Աստուածածնի եկեղեցու «նորոգողն» է, այլեւ վանահայրը: Կիրակոս քահանան վանաօր հայրն է, Միման՝ մայրը: Տեր Թաթևուց եւ տէր Տիրացուն նրա եղբայրներն են: Վարդան սպասաւորը հասանաբար եկեղեցու երկրորդ քահանան է կամ վանական հաճախի երկրորդ՝ Ա. Գրիգոր եկեղեցու քահանան: Թաթուց թերեւս փրոագրողն է, եւ կարող է նոյնանալ վանաօր եղբայր տէր Թաթևուսի հետ (թէպէտ ոչ անապայման):

Մեր փորագրողը «յանդգնել է» առանձին յիշատակել իր անունը միայն բնագրի վերջում (թուականը նշելուց յետոյ անելացուած փոքրիկ նախադասութեամբ), ինչպէս երբեմն անում էին միջնադարեան քարգործ վարպետները (անլի յաճախ՝ ձեռագիր մատենաների գրիչները): Այդպէս էր վարուել նաեւ Գիմոս անունով քարգործը Աղբաթնէրոսի խաչքարի վրայ²²: Ուշագրաւ է, որ ժԵ դ. սկզբների այս վիմագրում յիշուած բոլոր 7 անուններն էլ քրիստոնէա-հայկական են, ուստի գոցել հնարաւոր է մտածել, թէ մահմեդական անունների մեծածաւալ քափանցումն այս տարածք սկսուած է անելի ուշ ժամանակներում: Փոքր պատմական անդրադարձով նշենք, որ Մանվէլ քահանայի (Թաթուս քարգործի) արձա-

նազորաբանը գրում էր 1419թ., այսինքն՝ Կարա-Յուսուֆ Կարա-կոյունլուի իշխանության օրոք հայ ժողովրդի համար չափազանց ծանր դարձրում մի փոքրիկ, չուրջ 10-ամեայ խաղաղության տարիներին (1410-1420թթ.)²³։ Նոյն վերաբերում է Արաբխիթրի (Գինոս քաղաքի) խաչքարի գրությանը թուազրուած 1413-ով։

Շնորհաբեր է, որ Մանուէլ քահանան իր «ետող նորոգած» շինութիւնը երկու անունով է կոչում՝ Տիրոյամար Աստուածածնի և Աուր Գրիգոր Իհարկէ, անուններից մէկը կարող էր վերաբերուել պարզապէս վանական համալիրին, սակայն դրանում համոզուած լինելու համար լրացուցիչ փաստարկման կարիք կայ։ Թե՛րեւ, խորանների շտապների համակարգուած պեղումները հարցին անլի շտակ պատասխան կը տաին։

Այս ընդարձակ վիճազոյց երեք քար վերել, դօան ծախ կողքի շատ անլի փոքր չափերով անկիւնաքարի ճակատին պահպանուել է մէկ այլ, երկտողանոց արձանազորութիւն։ Այն ընդամենը մի քանի քաօ է պարունակում, և փորագրութիւնն էլ թղ, զրեթ բերուածքային ու անկանոն է, սակայն թղոր տաօերն ընթերցում են անխալ։

ՊԱՄԻՐՈՒՆ ԴԱՏ ԹՎ
 ՌՈՆ ՊԱՄԻՐՈՒՆ ԿԱՍԱՆԱՅ:

ՊՐԶԱԿՅԵ
 ՈՌԸՊՐԿԱՍԱՆ

Դժուար է միայն անել, թէ ինչու է փորագրողը խուսափել վերջին անձնանունան՝ անզամ սեօական իղովի վերջաղորութիւնը զրել քարի ներքեւի, դասարկ մնացած մասում (երկու տողերն էլ աւարտում են քարի աջ եզրին), անենք երրորդ տողով։

Բնազրի աօաջին անձնանունը՝ Դազ, հաւանաքար Դոչ արական անունն է, որն ըստ Հր. Աճառեանի՝ ծագում է թիրեթրէն «խոյ» նշանակող քաօից և «շիշուած է ժԵ-ԺԶ դարերում», ընդ որում՝ նաեւ Դոչ (Դաչ, Դոչ) տարբերակով (քաօարանում՝ 5 դէպք)²⁴։ Իսկ պարոն Դօջի պապի Հասան անունը (արաբերէն «գեղեցիկ» նշանակող քաօից) զարգացած և ուշ միջնադարում Հայոց մէջ շատ անլի է տարածուած եղել (71 դէպք)²⁵։

Թնում է, թէ չունենալով թուականի և տեղի իշխատակրութիւն՝ այնուամենայնիւ կարող ենք պատուաւոր «պարոն» տիտղոսը կրած այս իշխաններին որոշ մօտաորութեամբ կապել կոնկրետ դարաշրջանի և կոնկրետ տարածքի հետ։ Նախ, ելնելով վիճազրի յուշագրային քնոյթից՝ կարելի է ենթադրել, որ նրանց իշխատակման ժամանակն ամենայն հաւանականութեամբ յաջորդել է «ետող նորոգուած» Տիրոյամար Աստուածածնի մեծ վիճազրի թուականին՝ 1413-ին։ Ի յաւելումն Հասան անունն, ըստ Հր. Աճառեանի՝ «Գործածուել է մեր մէջ սկսած Թ դարից և տեւել է մինչև ժԵ դարը»²⁶։ Այս ժամանակային ուշ աւիճանի մասին ուսումնասիրողի դիտարկմանը հակասող փաստ մեզ եւս չի հանդիպել։ Իսկ դա թղ է տալիս մտածել, որ պարոն Հասանի թոսան՝ պարոն Դօջի այցելութիւնը Ադուսահացի և եկեղեցու պատին այդ մասին իշխատակում քոյնելը կարող է վե-

րազրուել 1413 թուականից մինչև ամենաուշը՝ նոյն ժԵ դ. վերջն ընկած ժամանակամիջոցին: Ընդ սմին չափազանց մեծ է հասանալանութիւնը, որ այս սրբատեղիի մուտքի ճակատին իր անունը կարող էր որոշակի անկանոնութեամբ արձանագրել տալ հինց տեղի կամ շրջակայ գաւառի «պարունը»: Այսպիսով՝ Հասան եւ Դոջ «պարունները» կարող են համարուել Աղյանոցի վերնահովտի, այսինքն Քաջաքաղ գաւառի հայ ազնուականական դասի ժԵ դ. ներկայացուցիչներ:

Յաւարտս պետք է իշել, որ Ս. Կարապետեանը Աղուեսահացին նոյնացնում էր ժԵ դ. զրականութեան մէջ արձանագրուած Աղվախէտիի հետ (որն Աղբախէտն է)²⁷, իսկ մենք վերապահում էինք անում, թէ դա «դժուար է ճշգրտել կամ մերժել»²⁸: Անկայն մի քանի տարի ատաջ Ըատխէր Աղբախէտուցոց (Գինոս քարգործի)²⁹ եւ այժմ Մանվել քահանայի (Թաթոս քարգործի) վիճազորի յայտնաբերումը թոյլ է տալիս իրարից հաստատապէս առանձնացնել երկու քննալալայութիւնը, Աղբախէտուց՝ արախիւնայ սարահարթի վրայ, իսկ Աղուեսահացին՝ 3 կմ հիւսիս: Ճիշտ է, դեռ մնում է այն վերապահումը, թէ այնուհանդերձ Աղուեսահացի անունը Տաթեւի 1730թ. պտղագրացակի՝ մեզ հասած քնագրում կարող էր ատաջանալ զրական հողի վրայ, ինչ-որ պատճառով պատմական Աղբախէտու գիւղանունն վերափոխաւորման փորձի արդիւնքում³⁰:

Վերջերս Քրիստինէ Կոստիկեանի յայտնաբերած 1691/92թ. պարսկերէն փաստաթղթում³¹ ունենք Քուշասիճի (Քաջաքաղ գաւառը՝ Սեֆեան Իրանի վարչական անուանակարգում) 13 գիւղանունների յիշատակում³², որոնք համահունչ են նոյն ժամանակներում (ժԵ դ. վերջ - ժԸ դ. սկզբներ) արձանագրուած՝ Տաթեւի վանքապատկան տիրոջ Քաջաքաղուց գաւառի գիւղանունների հետ (այս պտղագրացակի տեղեւման ու զրասման ժամանակի մասին ուղիղ յայտնում է քնագրի հետեւեալ տեղին. «Հայս Յոհաննէս վարդապետի դարբարիցն առեալ՝ աստ զոնցաց թոխն ՈՃԿԹ [=1730 թ.], որ Երեմիայ վարդապետին զրեալն թոխն ՈՃՆԱ [=1692թ.], Մայիւի ժ էր: Տաթեւու վանքին քահրէքն, որ է մուլքն, եւ՝ տէր Աղբասանդու, զրեցի յայն պահիցն»³³): Ուսումնասիրողի վերծանած անուններն են. Հայաք, Քայանդուր (=Պայինտուր), Վաղազարուն (=Վարազզոմ), Սուարան (=Արանիս), Դուշի, Սերիկ (=Միլիկ), Վարար (=Հերիկ), Աֆախար (=Աղբախէտ), Մինքենդ (=Հակ), Փուլ, Հոչաս (=Հոչանց), Յայրուզամ (=Եաղուզտան), Արախի (=Արախոս)³⁴: Այստեղ Աֆախար վերծանուող անունը (Afar) իրօք համապատասխանում է հայերէն *Աղբախէտ* անուանածեւին, այլ ոչ թէ՛ Աղուեսահացի անուանը:

4. ՄՊԻՏԵԿԱԸԶՈՒՄ

Աղյանոցի եւ Հոչանցի վերնահովիտների միջեւ ընկած ընդարձակ սարահարթի հիսփասայն փեշերից դեպի Հոչանցի բարձրադիր ձորականջը ձգուող գոլորթիկ հովտում գտնուող այս գիւղը Ստեփաննոս Օրբէլեանի մօտ պահպանուած Աղաինքց գաւառի գիւղացանկում ամենայն հասանալանութեամբ հանդէս է գալիս Ականց անունով («...Հակ 12, Արուազեւ 12, Մեղի 12, Ականց 8, Արուական 8...»)³⁵: Այն յիշատակուած է յայտնի Հակ-Մինքենդից յետոյ երկու գիւղի միջակայ-

քով²⁶, իսկ նրան յաջորդող Արուսեան գիտը Հոլանդի միջնախուլտի հարապին ծորալանցին մինչ խորհրդային տարիների Ախալուսի վերածուելը (200 տուն) գրեթե անկողիոս է պահպանել իր անունը: Ժ դ. վիճակն արտացոլող Տաքեի արտացոցակում («Հակ... Փուլն... Եզնագոմեր... Ապխտակաջուրն... Քարագուխան... Արուսեան...») անկասկած ունենք նրջ գիտի ուշմիջնադարեան (եւ վերաշինացումից յետոյ վերագտած) անունը²⁷: Գիտամիցի յորդաստատ արժեքով ու Հոլանդի գեշատեալէ ծորը գահավիժող 40 մետրանոց քովէժով յայտնի Սախտակաջուրը մեծի դո. յորջորջուել է Աղբուլալ (թարգմանաբար՝ Սախտակ արդիր)²⁸:

Սախտակաջուրի հիմնայատակ աներուած ելեղեցու՝ հաւանաբար հենց հիմքերի վրայ քողաբնակների կառուցած գոմի փչուած պատերից ներկայումս քազմաթիւ խաչքարերի ու տապանաքարերի կտորներ են հաւացուած գիտամիցի փողոցի կողքին: Աղբախից մեծ քանակութեամբ ախուած են նաեւ քակերում եւ շինութիւնների պատերի մէջ: Ամբողջական բնագրերով արձանագրութիւններ յայտնաբերուել են, ցաօք, ընդամենը երկու օրօրոցածեւ տապանաքարերի վրայ, որոնք կիսահողմնահարուած վիճակում ընկած են «ելեղեցու» փողոցի ներքեւի քակում: Դրանք եւ Սախտակաջուրի մնացեալ յուշարձանները հետագօտելու հնարաորութիւն ենք ունեցել գիտապետ Թորոս Աւետիսեանի եւ բերձորցի մանկավարժ, լուսանկարիչ Ջոհրաք Ըօրջեանի հետ:

Առաջին արձանագրութեան հիմնական մասը երկու տողով փորագրուած է քարի վերեւի ուտուցիկ երեսին, նրա երկայնական առանցքից դէպի հարաւային կողը, իսկ թուականը պարունակող 3-րդ տողը՝ աւելի ներքեւ, այդ կողի վերին մասում: Չնայած տողերի սկզբի տառերի կիսահողմնահարուած վիճակին վերծանութիւնը յստակ է.

1 ԱՅՅԱ Է ՀԱՆԳԻՍԱ //
 2 ՄԵԼԻՔԱՆՈՅԻՆ: //
 3 ԹՎԻՆՆ ՈՒՂ (=1575 թ.):

ՎՅՄԷՀԱՆԳԻՍԱ
ՄԵԼԻՔԱՆՈՅԻՆ
 ԹՎԻՆՆ

Բնագրում յիշատակուած ՄԵԼԻՔԱՆՈՅԻՆ անկասկած Մելիքսեթ («Մելիքսեղեկ») արական անծնանուան մի տարբերակն է՝ վերջին Ե ծայնաւորին փոխադրեան Ռ-ով: Հր. Անատեանին 70-ից աւելի Մելիքսեթներէ կողքին յայտնի չէ անուան «Մելիքսեթ» տարբերակի յիշատակման դէպք²⁹: Աղբախին այլուր չի հանդիպել նաեւ մեզ, ուստի Սախտակաջուրի դէպքը պետք է համարել կամ վրոնպակի արդիւնք, կամ այնուամենայնի տուեալ տարբերակով եւս անուանածեւի կիրառման եզակի օրինակ:

Երկրորդ արձանագրութեան պահպանուած մասը երեք տողով փորագրուած է տապանաքարի հարաւային կողի ծայն մասում: Քարի ճակատները եւ յատկապէս վերեւի ուտուցիկ մասը զգալիօրէն հողմնահարուած են, սակայն նկատելի է, որ այդ արձանագիր կողի ամբողջ աջ մասը (կենտրոնի կրօ քանդակագարդից աջ) ինչ-որ պատճառով դատարկ է թողնուել (գրեթէ հետագայում մէկ ուրիշի անունն էլ գրելու մտքով):

Չնայած առաջին տողի վերջին տասեղջ լրի հղմանահարուած են, դրանց վերականգնումն ըստ ենթառեղջատի (եւ այդպիսով՝ ամբողջ վերծանութիւնը) կատարեղջի չէ:

- 1 ԱՄՍՈՒԱՅՆ ՈՂՈՂՄԱՅ՝
- 2 Ա ԿՈՒԱԸՄ՝
- 3 ԻՆ:

ԱԵՈՂ
ԱԿՈՒԱԸՄ
ԻՆ

Արծանագրութեան պատկարտած մասը թուական յունի: Եթէ այն եղի է, ապա նրա հաւանական տեղը պէտք է ենթադրել քարի վերեւի ուտուցիկ մասում, որն ամբողջապէս հղմանահարուած է: Յիշատակուած Կուլագ անունը հաւանաբար Հայոց մէջ ժՁ-ժԸ դդ. տարածուած իգական Գուլագ անձնանունն է, որի օգտագործման 5 դէպք նշուած է Հր. Աճառեանի քառարանում⁴²: Նախորդող ԳՈՒ քառաօղորտում ուտմանախորդը նշում է նաեւ, որ այդ անունը (որից ծագում է մեր Գուլագը եւ տասնեակ այլ անձնանուններ) «Լրեւնտահայ տառադարձութեանը էլ գրում է Կիւլ, Կուլ»⁴³: Սակայն պարզ է, որ քաղածայն հնչյունների նմանատիպ փոխակերպումը որոշակի տարածում է ունեղջն նաեւ Հայաստանի արեւելեան շրջաններում (ստորեւ տե՛ս. տասակից=դասակից, ընդերծողք=ընթերծողք, դէքերք=տեղերքն, գոցի=կոչի, Մըկըրդում=Մկրտում):

5. ԲԻՆՍԵՄՈՐ

Գիտանունը վերաշէնացման աօթով մեր օրերում է տրուած ժԹԻ դդ. Չրաղյու յորջորջուած քոջաքնակ գիտին, որը գտնուած է Աղանդի եւ Հղանցի վերնահովիտների միղջեւ քարձարագը Եղնագոմերի սարահարթի արեւելեան վեղջին: Ստ. Օրթելեանի մօտ տրուած Աղահեղք գաւաօի գիտացանկում նրան առաւել մեծ հաւանականութեանը կարող է համապատասխանել Հակից (Մինքերն) յետոյ նշուած Արտագետը («...Հակ 12, Կիտագետ 12, Մեղի 12, Ականց 8...»)⁴⁴, քանի որ նրան յաջորդող երկրորդ բնակավայրի՝ Ականցի համապատասխանութիւնը ժԹ դ. Սպիտակաքուր, իսկ ժԹ դ. Աղբուլաղ կոչուած գիտին, ինչպէս նղջեղինը վերեւում, ըստ ամենայնի՝ չի կարող կատարած յարուցել:

Ընդ սմին յաջորդ անուան տակ՝ Մեղի, առաւել ենթադրելի է այն գիտը, որը ժԹԻ դդ. յորջորջուած էր Ղարաքեղիչ (Նորհորդային տարիներին՝ Լեւինքերն, 138 տուն): Նրա աղջեւ փոսած սեւա-կաւահողային մակերեւոյթով ընդարձակ սարահարթը քարական շրջանի Եղիգաետայրի նահանգի 5-վերստանոց քարտեղում հանդէս էր գալիս Мечта Караканаса անուամբ⁴⁵: Գիտի միղջով ու սարահարթի որջ երկայնքով հոսող, ապա մի մաղոտ ձորակում, ժԹԻ դդ. Բուլիզա կամ Ղալայա, իսկ վերաշէնացումից յետոյ Բերդիկ կոչուած գիտի մէջ Աղանդին հասնող գետանը նոյն ժամանակի գիտութեան 5-վերստանոց քարտեղում կոչում էր Ղարասու (Карац)՝: Թարգմանաբար «սեւ քահանայ» նշանակող Ղարաքեղիչ յորջորջումը կարող էր առաջանալ հայկական Մեղի գիտանուան մէջ հնդեւրոպական մի շարք լեղուններում «մեյ/մեղ» բաօի «սեւ, մուգ, կեղտոտ» իմաստի (սպ-

հուսած, օրինակ չունարենում)⁴⁸ ընկալման ու բարգձմանը հետեւանքով: Այդ կերպ Հայաստանի տարրեր ծանրում Դարասու էին դարձել Մեղ, Մեղու, Մելաս անունով մի շարք գետեր, այդ բուն՝ Մշոյ Մեղրագետ-Մեղը⁴⁹:

Տարբւի թծի 1730թ. պաղագուցակում Հակոբ խոյը նշուած բնակավայրը կրում է Փոլ անունը («...Աղուխախ... Հակ... Փոլն... Եզնագոննր... Ասիտակաշուրն...»)⁴⁷: Յիշենք, որ Քր. Կոստիկեանի կողմից հրատարակուած 1891/92թ. պարսկերէն փաստաթղթում ասկայ Քաշաթաի գեղջաւագների թուարկման մէջ եւս նոյն Փոլ գիւղանունը յաջորդում է Մինքենդի, այսինքն՝ Հակի իշաւաւաթեանը («...Աֆաթխար, Մինքենդ, Փոլ, Հոլաս...»)⁴⁸: Հնարատ՞ր է արդեօք այս տրամաբանութեամբ ենթադրել, որ ինչպէս որ ժԳ դ. Արտագետը, նոյն կերպ ժժ-ժԸ դդ. Փոլն էր համապատասխանում ժԹ դարից Զրաղլու, իսկ այսօր Ուխտածոր կոչուած եւ հայկական բնակավայրի ակնյայտ հետքեր պահպանած գիւղին: Եւսն վարկածը ստուգելու հնարաւորութիւն կարող էր տալ 1886 թ. կազմուած Ուսաստանի կայսրութեան Անդրկովկասեան երկրամասի բնակչութեան մասին վիճակագրական տուեալների ժողովածոն, ուր Չանգեզուրի գաւառի Շահումլարլու գիւղական հասարակութեան (N 21) մէջ մտնող Բոզլու-Աղջաքենդ անունով երկու քրդարնակ բնակավայրից մէկի (N 804) անուան կողքին փակագծում աւելացուած է Փոլ (Пул) գիւղանունը ("Ар-керпу (Бозналу) 84... Алауты 16... Бозлу-Агджакенды (Кявонлы) 71... Бозлу-Агджакенды (Пул) 33... Варазгунь-Герикъ 49... Мирикъ-Гасанлы 30... Минкенды 70... Шахсуварлы 59..."⁴⁹):

Գեղամ Բաղդեանի կարծիքով՝ այս ցուցակի 33 ծուխ քուրդ բնակչութեանը Բոզլու-Աղջաքենդ-Փոլը նոյնանում է Աղանդի միջին հոսանքի ձախ, իհսիսալին աւելի Ի դարի Բոզլու անունը կրած գիւղի հետ ("Ղ. Ալիշանի մօտ՝ Բոզլու"⁵⁰, 1970թ. 50 տուն), որը վերաշէնացուելուց յետոյ կոչուել է Մոշաթալ⁵¹: Սակայն այդ տեսակէտը չի կարող անվերապահօրէն ընդունուել, քանի որ ցուցակի մանրակրկիտ քննութեամբ դեռեւս անհրաժեշտ է ճշտել, թէ Մոշաթալին արդեօ՞ք չի համապատասխանում նախորդ Բոզլու-Աղջաքենդը (N 803), որի կողքին փակագծում արձանագրուած է Կявонлы գիւղանունը⁵²: Վերջինս ցարական ցարտէղներում կոչուած է Կавонлы (խորհրդային շրջանի՝ Քեանալլու, 60 տուն) եւ գտնուում է Զրաղլուից 1,5 կմ հարաւ, դէպի Եզնագոնների սարահարթի հարաւարեւելեան փնջը Մոշաթալից բարձրացող սալուղու վերջում⁵³:

Ուսական 1886թ. գիւղացուցակը, անկախ իր թուացեալ պաշտօնականութիւնից, այլքի է ընկնում որոշակի անվտւութեամբ եւ շուտով յայտնուած 5 եւ 10-վերստանոց ճշգրիտ ցարտէղների համեմատ ունեցած շեղումներով, ընդ որում ցարտէղներից մէկը հենց ուղեկցում էր այդ վիճակագրական տուեալների ժողովածոյի 1888թ. հրատարակութեանը⁵⁴: Եւսն տուեալ համայնքի կենտրոն Շահումլարլուն իր 59 ծուխ (420 շունջ) քուրդ բնակիչներով, ըստ ամենայնի իրականում Մինքենդի մի թաղամասն էր⁵⁵: Այնուհետեւ՝ նրանում բացակայում են 1880-ական թթ. հաստատապէս գոյութիւն ունեցած այնպիսի գիւղերի անուններ, ինչպէս գոնէ Արաթիւրտը, Դարաքեշիշը, Զրաղլուն եւ Արոպաղը, եւ ծնում է են-

թաղել, թէ որանց ծխերը անխորտէն մտցուած են արձանագրուած գիւղերի բնակչութեան հաշուարկի մէջ: Վերջապէս ոչ թէ աշխարհագրական, այլ պրքեմալան հերթականութեամբ շարադրուած ցուցակում որեւէ կերպ ծանօթագրուած չէ նոյն համարի տակ հանդէս եկող կրկնակի կամ փակագծերի մէջ առնուած գիւղանունների յարաբերակցութիւնն իրար նկատմամբ: Աղբիւրի նման վիճակում առանց հաւանական ընկալումը կարող է լինել այն, որ 1886թ. ցուցակի Բողլու-Աղջաքենոյ-Քեամանի ենթաղբիւրի գիւղախումբը (N 803) իրօք ընդգրկել է այսօրուայ Մոշաքառից բացի նաեւ Քեամայլուն եւ գուցէ շրջակայքի մի երրորդ բնակավայր, օրինակ, խորհրդային շրջանի Դաւալան (16 տուն, ներկայումս Բերդիկ, Մոշաքառից 3 կմ արմ), որը ելիզաւետադի նահանգի քարտէզում կոչուած է Բինա (Ղ. Ալիշանի ծօտ՝ Գիճակ), իսկ զինուորական 5-վերատանոցում՝ Ռուլիջա⁸⁶: Ռոշալիօրէն հաւանական է նաեւ, որ Բողլու-Աղջաքենոյ-Փուլ ենթաղբիւրի գիւղախումբն ընդգրկած լինէր ա) Զրադլուն՝ այսօրուայ Ուխտածորը (1970թ.՝ 34 տուն), որը եւ գուցէ պատմական Փուլն է: բ) Հոլանցի դիմացի, հիւսիսային ափին գտնուող Աղջաքենոյ (1970թ.՝ 40 տուն, վերաշէնացումից յետոյ Անի), ցուցակում նշուած Ավստուտից 5 կմ արմ: եւ գ) շրջակայքի մի երրորդ բնակավայր: Վերջինը կարող էր լինել, օրինակ, խորհրդային շրջանի Դոշատուն՝ Աղջաքենոյ-Անիից 2 կմ արեւելք, Հոլանցի ձախախնեայ քարոնաղիո ծղոյւղանցին (1970թ.՝ 44 տուն, վերաշէնացումից յետոյ անուանուել է Դրախտածոր), կամ գուցէ Շեյլանուն՝ Զրադլուից 5 կմ հիւսիս, Հոլանցի արախնեայ ծղոյւղանցին (58 տուն, վերաշէնացումից յետոյ Շրուական)⁸⁷:

Ինչ վերաբերում է այսօրուայ Մոշաքառին, ապա Ատ. Օրբելեանի կողմից Աղջաքենոյի գիւղերի թուարկման հերթականութեան համակարգը պարզաբանելուց յետոյ⁸⁸ կարելի է ենթադրել, որ նրա հետ հաւանաբար համադրելի է Հակից առաջ, գիւղացանկի սկզբում յիշուած (այսինքն՝ Հակից արեւելք, Աղաւնոյի ծախ ափին դասաւորուած) չորս գիւղերից մէկը («Անե՛ժ՝ 12, Տանձու՛ն 7, Հացեաց խաղրք, Հայեաց՝ աղբիւր՝ 12, Քեղածոր՝ 10, Հակ՝ 16...»)⁸⁹: Ընդ որում, եթէ դա նախակերպինը՝ Հացեաց աղբիւրն է եղել, ապա կարելի է այդ անունը կապել Մոշաքառի արեւմտեան եզրին ընտղ յորդառատ աղբիւրի հետ (ճիշտ է՝ նրա շրջապատի հաստաբուն ծառերն այսօր ոչ թէ հացիներ են, այլ ուռեմիներ): Այս դէպքում Հակի անմիջական հարեան Քեղածորը կարող էր որոշ հաւանականութեամբ համադրուել Ի դ. Դաւալա կոչուած (ներկայիս Բերդիկ) ոչ մեծ գիւղի հետ:

Անդրդառնանք նաեւ հարեան եզնագոմեր գիւղի խնդիրն: Ըստ Ամանել Կարապետեանի եւ մեր տեսակետի՝ Տաթեւի 1730թ. պտղացուցակում հենց հետագայի Դարաքենիչ գիւղն է կոչուած եղել այդ անունով («...Հակ..., Փուլն..., Եզնագոմեր..., Ասիտակացուրն...»)⁹⁰: Վերջնու այլ տարբերակ փորձեց հիմնաւորել Գ. Բաղալեանը՝ գրելով, «1691թ. գրուած մի ձեռագիր Մաշտոցում (այժմ՝ ՄՄ 6725) ոմն Սարգիս երեցի կողմից թողած հետագայի յիշատակարանում (1696թ.) նոյն բնակավայրը («Եզնագոմեր») հանդիպում է նաեւ 2-րդ օտար «Ալքաուտ» անունով, որն էլ վերջնականապէս ճշտում է վերջինիս տեղադրութիւնը: Ըստ այդմ, եզնագոմերը նշմական է Հազարու գետի ձախակողմեան Հոլանց վտակի ափին

գտնուող ժամանակակից Ալվորոս գիդատեղիի հետ»⁶¹։ Սակայն այդ տեսակետը չի կարող ընդունելի համարուել, քանի որ ուսումնասիրողի մատնանշած աղբյուրում՝ ՄՄ քի 6725 ձեռագիր Մաշտոցի 1696թ. յիշատակարանում, եզնագոմերը եւ Ալքաուտն իրականում նոյնացուած չեն։

Այս գրչագրում պատմա-մշակութային մեծ արժէք ունեցող յիշատակարաններուց մէկն է բուն գրչինը, որը դրուած է Մաշտոց ծխարանի քնագրի ապրտից անմիջապէս յետոյ՝ քնագրաբաժան երկու զարդագծերի տակ, նոյն քրոջոյագրով. «Գրեցաւ վրոյրք գիրքս ձեռամբ եւ ամենամեղ, եւ անարժան Կրդանես իրիցու, ի քվին] Ոճն [≈1691թ.]»։ Յաջորդ երկու էջերում (թ. 127բ-128ա) քրոջոյագրով եւ երկու սիմակով այլ գրչի կողմից գրուած է մեզ առելի հետաքրքրող ընդարձակ յիշատակարանը, որն ամբողջութեամբ հրատարակուած ենք քառակուսի փակագծերում բացելով պատուոյ նշաններով յապաւումները, շեղատառ ուղղելով վրիպումները եւ կարգաւորելով կէտադրութիւնը։

«/127բ/ եւ Նաւասարդի տղա տէ]ր Աարգիս գնեցի զվրոյրք Մաշտոցս հալալ ընչից իճոց՝ հայր իմ Նաւասարդին, մայրն իմ Դայիթին, որ հանգ[ոյ]ցեալ է առ Քրիստոյս։ Եղբայր իմ Մովսէսն, միս եղբարն Յարութիւն]ին, որ հանգ[ոյ]ցեալ են առ Քրիստոյս։ Որդից իմ Յակոբին, Սահակին, դուստրն իր Խաբունին, ամէ՛ն։ Միս եղբարն Մովսէսին, կողակցուն Մարձանն, որդին իր Գալուստն, Գրիգորն, Ոհանն, որ հանգուցեալ են առ Ալտուայթ։ Եղբօրն կողակիցն իր Փարզատին, հանգուցեալ որդին իր Ոհանէսին, կենդան որդին իր Ոսկանն։ Դ[ա]յր]մ]ե]ս]ի]ն»⁶² աղյալեցն զծեզ, ո՛վ եղբայրք, կ[ա]յմ տասակից եւ ընդերձողք, յիշեցէ՛ք զվատարախտ Աարգիս էրեցու, ամուսին իր Մարեանն, եւ ամ]ե]ն]այ]ն] կարդ[ա]յցողացո՛ր՝ ամէ՛ն։ Հօրեղբայր Աօացելին, կողակից իր Դալվաթին, որդին Աբրահամին, որ հանգուցեն առ Քրիստոյս։ Հալսն իր Սանդուխտն, որդին իր Մ[ա]յր]դարն, որ հանգ[ոյ]ցեն», ոչքերքն իր Ծառուրն, ամէ՛ն։ Կ[ա]յր]ոյ]ա]ւ]ր]ով] կ[ա]յմ օրին[ա]յ[կ]ե]ն]ի]ով] ի վ]ե]ն]ի]ւ]յ]ա]լ տղա՝ Ալտուայթ որդ<...>մի /128ա/ աւ[ա]յցէ՛ք իր հոգւ...յն, ամէ՛ն։ Գրեցաւ ի քվին Ոճն եւ իինգումն [≈1696թ.], իշխանութիւնն Շահ Ոսէինն»⁶³, ի հ[ա]յր]ապ]ետ]ութիւն] տ[ե]աթ]ն Նահապետն, եաթրայութիւնն Չաքարին, ի աթ[ա]ն]նոր]ութիւն]ն»⁶⁴ Սիրգախան մէլիքն»⁶⁵, ի գուղն, որ գուլի Եզնագումեր, ի շերկիրն, որ ասի Ալքաուտ։ Գրեց[ա]յ Մ[ա]յր]տի ամսին ժէ։ Նմա փառք յ[ա]յր]տէ]լ]այ]նս, ամէ՛ն։ Դ[ա]յր]մ]ե]ս]ի]ն] յիշեցէ՛ք զվատարախտ եւ անարժան Մաթէոս ս[ա]յր]ն]չ]ա]յ]ա]գս, որ քաղոյմ աշխատանցս ունէ ի վ]ե]ն]ի]ւ]յ]ա]լ Ալվորոք Գրոցս Քրիստոյսի։ Նմ[ա]յ փառք յախտեան, ամէ՛ն»։

Ինչպէս տեսնում ենք, այս քնագրում Եզնագումեր գիդի համար ընդամենը առում է, որ այն գտնուած էր Ալքաուտ կոչուող երկրում։ Այսինքն՝ վերջին տեղանունը հանդես է գալիս ոչ թէ իբրեւ այդ գիդի, այլ նրա շրջակայ գաւառի, մահալի անուն։ Հալսկ է նշել, որ դա տուեալ երկրամասն միակ յիշատակութիւնն է եւ միայն Եզնագումեր գիդին իր կազմում ունենալու իրողութեան ու հետազգարմ (ԺԵ-Ի դդ.) յայտնի Ալվորուտ գիդանուան հետ որոշակի նմանութեան հիման վրայ հնարատոր չէ ամբողջականօրէն լուծել նրա սահմանների խնդիրը։ Հալսկի առնելով 1730թ. պտղացուցակում նոյն Եզնագումերի վերագրումը «Քաջաղուց»

գաառին՝ կարելի է միայն ենթադրել, որ Մեֆեան տնտեսական մեջ Ալքսանտ անունով «երկիրը», այսինքն՝ մահալը, գաառը, ամենայն հասանալանությունը, ստեղծուել է մանկիմուն անելի մեծ տարածք զբաղեցրած Քաչաթաղ-Քուչքաթիֆ մահալի⁶⁶ հիւսիս-արեւմտեան կողմի անջատման արդիւնքում: Օնդ որում այն, քերես, երկար եւ հաստատուն կեանք չի ունեցել, քանի որ Քաչաթաղ անունը Ադանոցի եւ Հոչանցի վերնահովիտների համար յիշատակուած է 1690-ական թթ. եւ առաջ, եւ յետոյ:

Ստ. Օրբէլեանի «Միւնեաց պատմութեան» մեջ պահպանուած՝ Աղահեցի 37-38 գիւղերի ծառայուն ցուցակի անունների հերթականութեան պարզաբանուոնը, համադրուած այլ աղբիւրների հետ, քոյլ է տալիս մեծ ճշգրտութեամբ պատկերացնել այդ գաառի հիւսիս-արեւելեան սահմանագիծը վաղ եւ զարգացած միջնադարում: Հարա-արեւելքից հիւսիս-արեւմուտք այն, ըստ ամենայնի՝ անցնում էր Հակարի գետով ու նրա Հոչանց աջ օժանդակով, ապա վերջինիս վերին հոսանցի եւ Պորանիիս մախ օժանդակի հովիտը հիւսիսից եզերող լեռնաշղթայով՝ սկսած այսօրուայ Ներքին Աղքերովի լքուած գիւղատեղիի հողատարածքն արեւելքից շրջախակող, գետից դէպի 2040,8 մետր նիշով Կարան-գետաղը (մԹ դ. վերջում՝ Кабань) գազաթը հասնող լեռնաբազուկից⁶⁷: Այդպիսով տուեալ սահմանագծից դուրս էին մնում Հոչանցի մախ (հիւսիսային) քարծորադիր ծորալանցին դասադրուած եւ ցարական Ռուսաստանի 1880-ական թթ. վաղական քաժանման համակարգում Շահտուվարլու-Մինքբնդ կենտրոնով գիւղական հասարակութեան մեջ մտնող Աղչաքենդ (ներկայումս՝ Անի), Ավիուտ (Ալքաուտ «երկրանուն») հետ ըստ էութեան նոյնացող անունով, ներկայումս՝ անքնակ) եւ նրանց միջեւ գտնուող Դոչաու (ներկայումս՝ Դրախտամոր) գիւղերի հողատարածքները, որոնք պիտի մտած լինէին Աղահեցին արեւելքից սահմանակցող՝ աշխարհացոցեան Աղցանի Վախլունիք (ուշ միջնադարում՝ Մաղաուզ) գաառի մեջ⁶⁸:

Ուշ միջնադարում Աղահեցին ամբողջապէս փոխարինած Քաչաթաղ-Քուչքաթիֆ գաառը, որը հանդէս է գալիս իբրեւ Մելիք-Հայկազեան իշխանատոհմի տիրոջ⁶⁹ եւ Մեֆեան Իրանի մի մահալ, քնականաբար, ընդհանուր ասմամբ պէտք է ունեցած լինէր նոյն սահմանները, այդ բուն՝ Հոչանցի վերնահովտի հատուածում: Յղելով մէ դ. գերմանացի ճանապարհորդ Այյաժ Օլչաբիուսին՝ կէս քուարկում է Մեֆեան Իրանի Երեանի բնկարբնկութեան (պաշտօնական անուանակարգում՝ Չուխուր-Սաաղ) մեջ մտնող գաառների (մահալների) հետեւեալ ցուցակը. «Դախան, Տուդա, Ալքարու, Սիսիան, Քեշտաղ, Ջարգիթի, Երեան, Դըրիս-քուլաղ, Աղաուախա, Աբարան, Սկարժէլ, Սաչաթ, Ինջէ, Տարաք-Մելեք, Յունանիս, Ագեք, Տիլդեր»⁷⁰, որտեղ Ալքաուտ չկայ: Սակայն վերջ ներկայացուած 1696թ. յիշատակարանի վկայութիւնը, համադրուած նախ եւ առաջ 1886թ. արձանագրուած ցարական վաղական քաժանման պատկերի հետ, զուցէ եւ իրօք քաարար է՝ համարելու, որ նշուած սահմանահատուածում ինչ-որ պատմական պատի տեղի է ունեցել մի էական փոփոխութիւն, ինչի հետեւանքով Քաչաթաղի գաառի հիւսիս-արեւմտեան հատուածն անջատուել է նրանից եւ, միացուելով յարակից Աղչաքենդ - Ավիուտ գիւղախմբի տարածքի հետ՝ վերածուել

նոր վարչա-առատական միաւորի՝ Ալբաուտ մահալի: Օլլախիւսի ցանկի համեմատութեամբ Մինիքի կենտրոնական ու հարաւային հատուածի գաւառների (մահալների) (այնպէս մասնատման-մանրացման պատկեր է երեւում, օրինակ, նաեւ Տարեի բեմի 1730թ. պտղացուցակից: Այստեղ Քաշքաղոց եւ ըստ ամենայնի նախկինում աւելի մեծ տարածք զբաղեցրած Միւխանու գաւառների կողքին (նաեւ միւս խոշոր Դախան մահալի անուան բացակայութեամբ) թուարկուած են Չեղուածորու, Բաղարբրոյու, Կաքաւաբրոյու (=Մեղոյու), Մացոու (=Մանջեւի), Աճանանու (=Նուտանանի), Գիլաբրոյու (=Ճակատէնի, Չուխուր-Յուրդի), Մաղանջուրու (=Տանձալերի), Բարկուշաուու (=Շլալարդի), Չանկազուրու (=Չագեծորի), Չալընտուրու (=Շէլախողի), Կերի ծոլու (=Ալուեծի, Որուտանի) գաւառները»⁷¹:

Քաշքաղի գաւառի մասնատումը առաւել մեծ հասանականութեամբ կարող էր կատարուած լինել յատկապէս Շահ Աբբաս Ա-ի (1587-1629թթ.) գահակալութեան ժամանակ լայն թափ առացած քոչուոր ազնուականութեանը իրրեւ զինուորական ծառայութեան դիմաց վճար հողային տիրոջներ կամ դրանց վրայ հարկային մասնակի իրաւունքներ բաժանելու իրողութեան հետ: Մատենադարանի պարսկերէն հրովարտակներից մի քանիսը տեղեկութիւններ են պարունակում Քաշքաղի (ՔուշքասիՖի) հողատարածքների ժառանգական տիրակալներ Մելիք-Հայկազեան հայ իշխանների եւ քոչուոր ցեղերին պատկանող հարկատու զինուորականութեան միջեւ արձանագրուած հակամարտութեան վերաբերեալ: Դրանցից մէկում (1609թ.) Դարսից արքան զգուշացնում էր Յուրդ-պարսկական պատերազմի օրերին անհնազանդութիւն ցուցաբերած, սակայն հետագայում ներման արժանացած «դուռը մարդկանց» իրեն մշտապէս հաւատարմօրէն ծառայած Մելիք Հայկազ Բ-ի նկատմամբ վրէժխնդրական ուրեժգութիւններից⁷²: Միսում (1620թ.) Շահ Աբբասը վերահաստատում էր Մելիք Հայկազի սեփականատիրական (մուլքային) իրավունքները Քաշքաղի (ՔուշքասիՖի) եւ Դախանի մահալներում գտնուող նրա կալուածքների վրայ⁷³: Երրորդում (1648թ. Դեկտեմբեր - 1647թ. Յունուար) Շահ Աբբաս Բ-ն (1642-1668թթ.) ազատում էր Քաշքաղի (ՔուշքասիՖի) շրջա զիւղերը՝ դրանց թիուատէր ոմն Աբբասուլի-Սուլթանից քացի նաեւ Դարարաղի բեկարբեկին տրուող պետական հարկի կրկնակից աւելի քարծրացուած չափից⁷⁴: Փաստաթղթերի հրատարակիչ Յակոբ Փաշիպզեանի իրաւացի դիտարկմամբ ըստ Դ. Ալիշանի 1621թ. վախճանուած⁷⁵ Մելիք Հայկազը զրեթ մինչեւ կեանքի վերջը ստիպուած է եղել պայքարել իր հողատիրական իրաւունքների նկատմամբ քոչուոր ազնուականութեան ուրեժգութիւնների դէմ⁷⁶: Յենուելիւլ Շահ Աբբասի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշիի վկայութիւնների վրայ՝ ուսումնասիրողը նաեւ ենթադրում է, որ Մելիք-Հայկազեանների հակաօսակրողները նախկինում օսմանցիների հետ դաւանամաքար համագործակցած եւ նրանց պարտութիւնից յետոյ իրենց «շահսեան» («շահին սիրողներ») հայտարարած ցեղամբերն էին⁷⁷: Այս առիթով կարելի է ենթադրել, որ 1886 թ. օտաւական վիճակագրական նիւթերում Մինքեղի զիւղական հասարակութեան կենտրոնի Շահուվարլու անունը, որը չի նոյնանում մեզ յայտնի որեւէ քրդական

կամ քիւրցական ցեղանուան հետ⁷⁸ (նրա հիմքում ընկած շահտավար եզրոյց նշանակում է «արքայ ճիւղոր, ամենալա ճիւղոր»⁷⁹), իրականում կարող է առաջացած լինել իրանական շահեսան-ի քիւրցերէն յրդրոցման մի տարբերակից:

Ճիշտ է, չախտը է մոտանալ, որ տուեալ տարածքը քրուորները երկար ժամանակ ներթափանցում էին չոկ իրրե լեծնային աբոտաւայրերի սեզոնային օգտագործողներ եւ, քերես «շահեսան» քիւլատերեր: Իրաացիորէն համարում է, որ միայն «Դաւիթ բեկի ստեղծած ինքնիշխան իշխանապետութեան ժաբումից եւ Աղցանի տնտեսների անկումից յետոյ հայ մեյիքները կորցրեցին իրենց ազոնցութիւնը վաշկատուն ցեղերի նկատմամբ, իսկ քնիկ հայ տարրը, չկարողանալով դիմակայել քիւրցական եւ քրոյական ցեղերի բազմաբնոյթ ճնշումներին, բոնել էր գաղթի ճամկան»⁸⁰: Աայց մեզ հետաքրքրող ենթատեքստի համար կարելոր է այն, որ եթէ անգամ նրոյական «Ալկոուտ» (>Ալքատու) գաւառի (մահալի) մէջ մտցնում ենք Աղցացեանի ու Դոշատի կողքին գտնուող նոյնանուն գիւղը⁸¹, դա ամենեւին կատկածելի չի դարձնում այբաւտեան-քչքաղեան Եզնագումեր-Եզնագումերի համադրութիւնը ժԹ-ի դր. Դարաքեշիչ անունով յայտնի եւ նախկինում, ինչպես նշեցինք, հայկական եղած լինելու որոշակի նշաններով քնակաւայրի հետ: Լիովին իրաացի է Ա. Կարապետեանը, երբ նկատում է Տաբէի բեմի 1730 թ. պաղպղուցակում Եզնագումերի հարկաչափի մծոմբինը՝ 6700 միաւոր («ՁՈւ ԷՃ»)՝, այն դէպքում, երբ խանածախի հարկաչափն էր 5500 («ԵՈւ ԵՃ»), խազնակարիինը 4400, Հոյանցինը՝ 3450, Հակինը՝ 3400, Միրիկինը եւ Ասխուակաբորինը՝ 2900-ական, միւսներին՝ աեյի պակաս, ամենախոցր հարկաչափով Քարագումը՝ 1100 միաւոր («Ու Ը»)՝⁸²:

Տեղին նշենք նաեւ, որ մեզ ցայտոյ յայտնի էին Քաշաբաղ գաւառի երկու գրոջախներ՝ Խոզնակարը եւ Նանածախը (վերջինը Ստ. Օրբէլեանի ժամանակ մտնում էր Աղսիեց գաւառի մէջ⁸³): ՄՍ քիւ 6358 գրկազրի (Անտարան, քոլորագիր, գրիչ՝ Եղիա երեց) իշատակարանում ունենք. «Արդ, գրեցաւ... ի քվականութեանս Հակագեան տունարի ՋԼԷ [=1488 թ.], ի հայրապետութեան տեանս Սարգսի, ի յարտակալութեան Սիւնեաց Որոյանան վարդապետի եւ յաշխարհակալութեանս Եաղուախ... եւ գրեցաւ ի գաւառիս Քաշաբաղուց, ի գիւղ, որ կոչի Խոզանավար, ընդ հովանեաւ Միւրիք Ստեփանոսի Նախաւկայիս...»⁸⁴: Այն Եղիա երեցն իր ընդօրինակած միս Անտարանի (ՄՍ քիւ 4099, քոլորագիր) իշատակարանում գրել է. «Արդ, գրեցաւ... ի քվականիս ՋԼԹ [=1490թ.], ի գաւառիս Քաշաբաղուց, ի գեղոյս, որ կոչի Խոզանակար, ընդ հովանեաւ Միւրիք Ստեփանոսի Նախաւկայիս...»⁸⁵: ՄՍ քիւ 7608 գրկազրի (Անտարան, քոլորագիր, գրիչ՝ Միքայէլ սարկաւազ) իշատակարանում ունենք. «գրեցաւ... ի վնտուածաբնակ եւ յանոսիկ դղեակս Քաշաբաղ, ի գողն խզնակար, ընդ հովանեաւ Մրդոն Ստեփանոսի Նախաւկայիս, ի հայրապետութեան տեանս Փիլիպպոսի Հայոց վերադիտողի, ի քվաքերութեանս Հայոց ՈՃԱ [=1652թ.]...»⁸⁶: Մարկան գրիչն իր հորեղբոր՝ Մարկոս Եպիսկոպոսի⁸⁷ համար ընդօրինակած Ընդիպալու Տաղերի (ՄՍ քիւ 4281, քոլորագիր) իշատակարանում նշում էր. «Գրեցաւ զայ ի յերկիրս Քաշաբաղու, ի գողս Նանածախ, ընդ հովանեաւ Ամենավրկայիս, ի քվականիս Հայոց ՈՂԳ-ին

[=1647թ.]...»⁶⁰: Կերչապետ, իբրև արտագրութեան վար նոյն զիւն է նշուած 1693թ. ընդօրինակուած Աւետարանի (ՄՍ քի 7840, քոլորագիր, զրիչ Եփրեմ քահանայ, ստացող Մէլիք Հախնազարի կին Մահիարի խաթուն) յշատակարարում. «Գրեցաւ հազար ճ-որդի քառասուն երկրորդ-երկրորդ ամի, ձեռամբ Եփրեմ մեղապիլի անուամբ միայն քահանայի... յշատակ անցնցելի Մահիարի երկնդածի, ի դուռն Մկրտիչ Ավետարանածին, որ անուանի Նորակնունք, ի գեղն, որ է խանածախ»⁶¹: Ի դէպ, այս յշատակարանի սկզբում ունենց նաեւ ժէ դ երկրորդ կէտի Մէլիք-Հակագեան իշխանների մասին եզակի տոհմաբանական տուեալներ պարունակող հետեւեալ հատուածները. «Արդ տեսանելով... մծա-հասառին եւ Քրիստոյխասիտի անուն Մահիարի, որ է տիկին մծիկն Մէլիք Հախնազարին, որդուցն Մէլիք Գասպարին⁶² եւ բռն պալտն Հայկազին, վասն որոյ եւ գայս Մահիարի խաթունս՝ դուստր Բունիաթին ի գեղեցն Ըննաթաղ կոչեցեալ, սիրահոծար... Այլ եւ այլոցն իւրում մծի՛ իշխան, պարոն եւ մծագզի Հախնազարի քարեաբաշտի՝ քրիստոնէից քազպարծանցի: Նաեւ որդուցն անխնայնի՝ Պախտամ, Աղաքան եւ Պիաթուրի, եւ Աղամի բուսեալ քոլորոցի»⁶³: Եւ այժմ, այսպէսով, շնորհիւ 1691թ. արտագրուած Մաշտոց ծիաարանի (ՄՍ քի 6725, քոլորագիր, զրիչ Կողանեստ երեց) վերջում հինգ տարի անց՝ 1698 թուականին Սարգիս երեցի աւելացրած յշատակագրութեան՝ մենք ունենք Սիւնեաց Զաչաթաղ գաւառի երրորդ զրջօջախի անունը՝ Եզնագուներ (=Եզնագոմեր):

Ի դէպ, մեզ հետաքրքրող խնդիրների առումով ուշագրա եմ նաեւ ՄՍ քի 6725 մատենանի հետագալի արդէն նստրագրով եւ պակաս գրագիտութեամբ գրուած յշատակարանները: Առաջինը շարադրուած է 128թ էջի սկզբից. «Յիշխանակ է Մաշտոցս Իպակի որդի տ[է]ր Պօղոսին եւ իւր որդուցն Մէլիքսէփն եւ դստերացն իւր Մարեանին, Նազուվանին, Յուրիթանին...Գրեցաւ տ[է]ր Մովսէսի որդի Չաքարայ իրիցու մծեամբն, ի քվին ՌՃՀԱ [=1722թ.], եւ Մախի Չ, օրն կիրակի»: Ապա՝ այլ նստրագրով. «Պաշա»⁶⁴ զիրուս այս է, որ է՝ քվն ՌՃՉԴ [=1735թ.], Հոկտեմբերի ժՁ-ումն, որ եւ Իվանկի որդի Պօղոս շրեցնս վասեաթարի իմ միայժօր որդի Մէլիքսէփն, որ Տ[է]ր Ավետարան ռոն քարի գաւակ տացել, որ քահանութիւն արժանի լինի, այս մծեացայգիր Մաշտոցցս յշատակ միւնայցել, որ այս Մաշտոցուլցս կարի եւ քահանութիւն կատար...»⁶⁵: Եւ այս վերջինից յետոյ է գրուել նստրագիր մի կարճ յշատակագրութիւն, որը 127ա էջում յաջորդում է բուն զրիչ յշատակարանին. «Այս Մաշտոցս տէր Պօղոսն իւրն թոուրն վախթարապ, որ եւ յշատակ մնայ, որ ողորմի ուրն»⁶⁶, Ակատենց, որ եթէ բերուած նախաՎերջին յշատակագրութեամբ Պօղոս երեցն այս մծեագիր Մաշտոցցը հասցեատիրոջը փոխանցելու համար վասեաթ (արաբ. *միքնոյր*) էր անում իր որդի Մէլիքսէփն, ապա վերջին յշատակարանում նշուած է նոյն տէր Պօղոսի կողմից այն իր թոսանը վախթար անելու մասին: Ուրեմն երկու զրատումների միջեւ ժամանակային միջակայք է եղել, ուստի երկրորդի ժամանակը պէտք է վերագրել 1735թ. յաջորդող ինչ-որ տարուայ: Այս տուեալով առաւել փաստարկուած է դառնում այն պատկերացումը, որ հետագայում հայագրկուած Եզնագոմեր գիւղում

(ժՅ զ. քրդաբնակ) հայկական կեանքը շարունակուել է ածուազն մինչեւ ժՄ ղ. կեսերը. յամենայն դէպս՝ 1735թ. յետոյ:

Ուխտաւոր-Փուլի վիճագրերին վերադառնալուց առաջ նշենք նաեւ, որ ժՄ ղ. վերջերին եր. Լալայեանը իշխատակում էր Չրաղուն նախկինում հայաբնակ այն գիւղերի շարքում. որտեղ խտտանոցների վերածուած եկեղեցիներ էին պահպանուել. «Շերիկի, Մերիկի, Բայնդուրի, Հոչախի, Փչանիւի, Չրախլուի եկեղեցիները խտտանոցներ են դարձուած. Կատուխի, Սունասարի, Դորդլանիի եկեղեցիները իբր փարայն կամ գոմ են ծառայում»⁸⁶: Ներկայումս այդ եկեղեցու հետքերը չեն նկատուում. սակայն թոււմ է, թէ այն եղել է ձուտաւորապէս 1970-ականներին կատուցուած գիւղական խանութի երկաթբետոնեայ շէնքի տեղում: Վերջինիս կողքի փոքրիկ պարակում առես հրաշքով պահպանուել են մեծ յախտերով եւ բաւականին գեղեցիկ քանդակազարդերով 4 օրօրոցածու տապանաքարեր (մէկը ուղիղ կիսով չափ): Վիճագրեր կան նրանցից երկուսի վրայ:

Առաջինը օրօրոցածու, արեւելեան ճակատին խաչի զարդաքանդակող տապանաքարի վերեւի մասում է, երեք տողով: Հիմնական քնագրի երկու տողերը գրուած են ուսուցիկ վերնամասի երկայնական ասանցքից ներքեւ, դէպի հարաւային կողմ, իսկ թուականը պարունակող 3-րդ տողը՝ ասանցքից դէպի հիւսիս: Տառերի փորագրումն այքի է ընկնում մեծ կանոնաւորութեամբ, եւ վերծանութիւնը դժուարութեւն չի յարուցում.

ԱՅՍԷՏԱՆԳԻՍՄԾԱՍՈՒՐՈՐԴԻՎ

ԱՐԴՈԼՄԻՆԹՈՂԴԻՐՈԼՄԻՆ

Թ. Ո. Ծ. Է.

1 ԱՅՍ Է ԱՆԳԻՍ ՏԱՍՈՒՐ ՈՐԴԻ ՎՄ

2 ԱՐԴՈԼՄԻՆ, ԹՈՂ ԴԻՐՈԼՄԻՆ: //

3 ԹՎԻՆՂ ՈՏԷ (=1808 թ.):

Երկրորդ տողի սկզբում միակ լրիւ հողմնահարուած տառը որպէս Ա (եւ այդպիսով՝ հանգուցեայ Տաւուրիի հօր անունը՝ Վարդում) վերականգնելը գրեթէ կասկած չի յարուցում. Հր. Ամատեանին յայտնի են Վարդում արական անձնանունան իշխատակման չորս դէպքեր ժՄ-ժՄ դարերից⁸⁷: Միւս երկու՝ Տաւուր եւ Դիրում անունների մէջ քոլոր տառերի փորագրութիւնը շատ յառակ է: Անպատեղի է առաջինի վերջում սեռականի «ի» կամ «ին» վերջաւորութեան բացակայութիւնը (ՏԱՍՈՒՐՈՒՆ), որը կարելի է, թերեւս, պարզ վրիպում համարել: Երկրորդ անունը արձանագրուած չէ Հր. Ամատեանի բառարանում: Կարելի է ենթադրել, որ հայկական միջակաչում Դիրում անունը կազմուել է Դարմիչ արական անձնանունան նմանութեամբ, որը թիրքերէն ժառնգ բառից է՝ «մնալ», «կանգուն», «չարտուել» նշանակութեամբ⁸⁸:

Միս վիճակից փորագրուած է աւելի մեծ չափերով տապանաքարի վերելի մասում, երկայնական երկու եզրերով, մէկ տողով: Այստեղ հիսսիսային կողմի քնագիրը քայքայուած է անբողբոյսին, իսկ հարաւային կողմինը՝ մասնակի: Ինչպէս երեւում է գրչանկարից, փորագրումը եւս աչքի չի ընկնում կանոնաորոշեամբ ու խնամքով:

ՍՄՂ ՍՆՆՆՐՇԵՍՂԱՅ ԿԱՆԿԵՄԻՇԷԿԷ

Արդիւնքում՝ հարաւային կողմի քնագրից հնարաւոր է վերծանել միայն միջնամասի /.../ ԵՄ՝ ԵԱԸ ԿԱՆԿ(Ն)ԷԹԻ /.../ քառերը, ընդ որում՝ ՍԵ < տասերի համար որոշ կասկածով⁹⁹: Տողալեւորի 4 տասերը մեծ բնականութեամբ (որոշ փորումաճքեր համարելով քարի վնասուածքներ) հնարաւոր է ընկալել իբրեւ ԶԿ [Ա]ՉՍ (=զխալս):

6. ԳՈՂԹՈՒՆԿ

Գողթանիկ անունը մԹԻ դդ. Փիրցահան կամ Փիրցան յորհորցուած, Շալուայի ու Հոջանցի միախառնման տեղից 8 կմ վեր, Հակարի գետի այդ երկու օժանդակների ջրածան սարահարթի քարձրունքների արեւելեան փեշերից դէպի Շալուայ հոսող համանուն առուակի ալեւնցի տակ փոսուած գիղիմ տրուել է մեր օրերում՝ ազատագրումից ու վերաշէնացումից յետոյ: Գողթանիկից ընդամենը 4 կմ հիւսիս է գտնուում մԹ դարում եւ Ի դարի սկզբին շատ յայտնի Ալիոլի (նաեւ Ալիոլիչէն, Ալիոլիլիցեն) գիղը (վերաշէնացուած Դազարապատ), որի քացառապէս հայ քնակչութիւնը Հակարիի վերնահովտում վերցինն է Ի դարի սկզբն (1905 եւ 1918թթ.) ենթարկուել կտտորածի ու քունազարթել քնօրանից, աղոլիւցիներն ի վերջոյ ապաստան են գտել հիմնականում Ստեփանակերտում (այն ժամանակ՝ Վարարակ-Խանքենդի)¹⁰⁰: Իսկ 4 կմ դէպի հարաւ գտնուում էր Սելիյար գիղը (ներկայումս վերաշէնացուած Գանձալ), որտեղ դեռեւս մԹ դ. սկզբներին, ըստ 1823թ. Կամերալ ցուցակագրութեան տրեւալների երեք հայ ցնտանից էր բնակում¹⁰¹:

Գողթանիկի մի տան պատերի հիմքի մէջ իբրեւ շինարար օգտագործուած վիճակում հայկական խաչքարերի որոշ անարձանագիր կտորներ էր նկատել Ս. Կարապետեանը¹⁰²: Հետագայում գիղացիները խաչքարերի ու տապանաքարերի քարդուած քազմաբէ կտորներ յայտնաբերեցին դրանից ներքեւ, Ի դ. 30-ական թթ. կառուցուածի տպաւորութիւն թողնող գիղական պրուած փոստատան արեւելեան կողմի պատի փլուզումից առաջացած քարակոյտի եւ նրան կից քակերում տնտեսական շինութիւնների պատերի մէջ: Գուցէ գիղի եկեղեցու հիմքերը մնացել են հիւց փոստատան տակ:

Արձանաքրութիւն է կրում Գողթանիկում պահպանուած տապանաքարերից միայն մէկը, որը քողարձակների կողմից չորս կտորի է բաժանուել եւ աղալս վերածուել պատի շինարարի: Գրութից առայժմ յայտնաբերուել են միայն երկուսը՝ առաջինը եւ եզրորդը, որոնց վրայ ընթերցում է.

Ա
ԹԴ

ԱՆԻԱԿԸՐՈՒ
ՆԻԹՈՒՄ Կ

Բնագիրը հնարաոր է վերծանել հետեւեալ ձևով.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԸԿԸՐՆՈՒՄԻՆ, //

2 ՈՐՈՒՅԻ/Ն: ԹԿԻ[Ն]: ՈՍ: / (=1751թ.)

Վերծանագրութիւնը գրուած է դասական երկաթագիր ուղիղ եւ համալսակ տառերով: Իւրօրինակ նախադասութիւնների (=բառախմբերի) միջեւ պահպանուած երկու խաչերը եւ թուականից յետոյ դրուած ասարտի նշանը՝ վերջակէտնորի մէջ անուած կոտորակ¹⁰³, վկայում են, որ փորագրողը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել իր աշխատանքի գեղագիտական կողմին: Կրպիտով տառերից որեւէ մէկի ընկալումը կաակած չի յարուցում, բացառութեամբ բնագրի երկրորդ տողի սկզբում առկայ կցագրի, որի մէջ յատակ Ըի հետ անսպասելիօրէն կցագրուած են երեւում ԱՆ եւ ԴՆ (նկատուած է, որ փորագրողը հակում է ունեցել կցագրեր կիրառելու նկատմամբ, երկրորդ տողի քառաբաժան խաչից յետոյ «Թվին» բառը վերադարձուելու համար նա կարծես թէ կցագրել է ոչ միայն կարծրատիպային ԹԿ տառերը, այլեւ յաջորդող ԴՆ): Անկաակած, յաջորդող ԸԿ.../Ն հաշուի աստիճանով՝ պետք է ենթադրել, որ փորագրողը պարզապէս տեխնիկական վրիպակ է քոչ տուել ՈՐՈՒ քառի սկզբում (Ըին առջեւից Ա կցագրելով): Ուս այնուհետեւ նկատել է դա եւ կցագիրն ուղղել ՈՐՈՒ, սակայն, քնականաբար, այնու ոչ մի ձեւ չուեննալով ջողարկելու խտտանուած Աի ստորին մասնիկները: Թում է, թէ նմանատիպ վրիպման կարելի է վերագրել նաեւ առաջին տողի միակ Դի ձայն կիսատեղիի տակ առկայ ուղղամիջ փորութեանը, որը դէպի վեր կիսատ է թողնուել¹⁰⁴:

Բնագրի Ա սկզբնատառը եւ ապա կորսուած կտորից յետոյ, քառաբաժան խաչից առաջ առկայ ԱՆ տառերը յուշում են, որ արձանագրութեան սկզբում մեծ հաւանականութեամբ դրուած է եղել «Այս է տասպան» կարծրատիպը (իհարկէ, քառավերջի երկու տառերի հիման վրայ մեր կողմից վերականգնուած «տասպան»-ի փոխարէն կարող էր լինել նաեւ «ղամբան» բառը): Առաջին տողի քառաբաժան խաչից յետոյ փորագրուած կցագրում կարող են միացուած համարուել ինչպէս ԱՍ (կամ ԱՍ), այնպէս էլ ԱԸ տառերը (Ը է փորագրուած նաեւ յաջորդող Կից յետոյ): Հանգուցեալի անուան վերծանութիւնը որպէս ՄԸԿԸՐՆՈՒՄ արական անձնանուան մի տարբերակ՝ զոչ գաղտնականել Ըերի գրատուով եւ Տի փոխարէն Դով, կարծես թէ, խնդրատու չէ՝ զոնէ պակասող տառերը տասպանացարի երկարութեան քառորդ մասի մէջ տեղադրելու հնարաորութեան առումով: Հր. Աճառեանը ՄԿՐՆՈՒՄ քառայօդուածում գրում է. «...<հայ, մկրտում (վիս, մկրտութիւն) բառից, անձարկութեամբ Յիսուսի մկրտութեան Յողդանան գետում, ինչպէս ունենք Հաճարձում, երեւում: Հնագոյն իշատակութիւնը այս անուան՝ 1652 թուից է... ապա գալիս են 1667թ. ..., 1688թ. ..., 1693թ. ..., 1696թ. ... եւ պոժ է գործածական է Կովկասում»¹⁰⁵: Մեր վիճագրի թուագրումը՝ Հայոց ՈՍ, այ-

վինցն՝ 1751 թուականով, լիովին համահունչ է նրա դիտարկմանը: Ցաւօք, քառատուած տապանաքարի երկրորդ, ասայժն չգտնուած կտորի վրայ է գրուած եղել, ուստի եւ կրօտուած է արձանագրութեան բնագրում յիշատակուած միւս, այսինքն՝ Մըկըրդումի հօր անունը: Պակասող քարակտորի երկաբութիւնը նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել, որ դա այնք է կարճ անձնանուն եղած լինելը՝ քաղկացած ասաւելագոյնը 4-5 տառից:

Յաւարտս՝ հարկ է յատուկ նշել, որ Գոդթանիկի վիճագիշտն իր համեմատաբար ուշ թուագրումով (1751թ.), իրականում շաւիագանց մեծ պատմական արժէք է ներկայացնում: Այն դառնում է ասորկաբալան կարտւր ապացոյցներից մէկը վատահօղէն համարելու, որ Հակարիի վերնահովտի հետազայում շուրջ 200 տարով իր բնիկներից գրկուած բնակաւայրերում հայերն ապրել են ընդհուպ մինչեւ մԸ դ. երկրորդ կէսը: Ի յաւելումն՝ վիճագրի փորագրման քարձը որակը քոչ է տալիս նաեւ դիտարկել տուեալ տարածքում համաուարած հայաբաւիճանը նախորդած դարաշրջանում հայկական կեանքի լիարժէքութեան իրական քարձը աստիճանը:

ALEXAN HAKOBIAN

THE NEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS OF THE UPPER VALLEY OF HAKARI RIVER: II

The inscriptions of the upper valley of Hakari river were published by Sedrak Beikhudaryan in 1982 (of 7 villages), by Samuel Karapetyan in 1999 (of 15 villages) and by us, in 2000 (of 5 villages). This article contains decipherment and annotation of more than ten inscriptions which were found thereafter at 6 villages (Meyredjur, Chormanq, A'vesahaql, Spitakadjur, Ukhtadzor, Gokhtanik) of the upper valley of Hakari: these inscriptions complement the Corpus. The most ancient inscriptions are of the 11th century and complement the information about Oshin Hetumid's migration from Meyredjur to Cilicia in 1073. The most recent inscriptions are dated to late 17th century and early 18th, and show that the large-scale migration of Armenians from the valley of Hakari and subsequent settlement of nomad people there took place only in the second half of the 18th century.

14. *Սևանի թանգարանի Անճուր-Հասարճուք* ի զոց պատմագրաց... էջ 117: Հմու. *Յակոբյան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը, էջ 301-303 եւ վերջում, ծան. 3:
15. *Անտանձ* Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 278:
16. Անթառ անունը տարածուած էր նաեւ Հերմանանների տոհմում այն կրել են Հերման Ա արքայի աագ երբայրը, աշխարհիկ կեանքում Ներսես Շորիսային եւ այլոց *Անտանձ* Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 538-558):
17. ժԲ Գ. ոչ թէ Հաղուսի վերին հոսանքը, այլ այս վտակն էր համարում Հակարի գետի ակունքը:
18. Տես *Լիչան* Հ.Գ., Մխական Տեղագրութիւն Միւնեաց աշխարհի, Կենտրոն-Ա. Դազար, 1893 (Ներդիր քարտեզ): Կոմեն անունով գետ էլ եղել է Քաշունից (այնի վաղ շրջանում Քաղի կազմում) գաւառում:
19. *Անտանձ* Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 93-94: Հմու. նաեւ Դեան հայ վիճագրութեան, պրակ V. Արցախ, էջ 163, N 564, էջ 164, N 570, էջ 248, N 902:
20. *Անտանձ* Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երեւան, 1962, էջ 168:
21. *Կարապետան Ա.*, Հայ մշակչի յուշարձանները, էջ 132: Հմու. ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրդիւնանի Հրատ. պատրաստեց... Աշ. Արցախեաննը* Երեւան, 1942 (Յանելուած), էջ 42:
22. Տես *Յակոբյան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը, էջ 274-275:
23. Տես *Անանդեան Զ.*, Երկեր, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 381-382: Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. IV, Երեւան, 1972, էջ 33-34:
24. *Անտանձ* Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 145-148:
25. Լոյն տեղում, էջ 51-60:
26. Լոյն տեղում, էջ 51:
27. *Կարապետան Ա.*, Հայ մշակչի յուշարձանները, էջ 132: Հմու. *Konoponenko E., Карта Емсаемновскихъ рѣчекъ съ показаніемъ оныхъ источниковъ...*, Тифлисъ, 1888: *Լիչան* Հ., Մխական, էջ 267 (նաեւ՝ ներդիր քարտեզում): «Տարբու թեմի... ժՂ գաւառացն» 1730 թ. պտղացուցակի համապատասխան հատուածն է «...Միրիկն..., Հերի..., Աղուտահացի..., Հակ...»:
28. *Յակոբյան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը, էջ 304, ծան. 2:
29. Լոյն տեղում, էջ 272-280:
30. Աղուտազին մի հացազգի րոյտի հայերն անուանում է (Դազարեան Ռ. Բուսանունների հայերն-լատիներն-օստերն-անգլերն-ֆրանսերն-գերմաներն բառարան, Երեւան, 1991, էջ 7), թէպէտ, հնարաոր է, որ հենց այդ բուսանունը նորօրեայ գիտական հոդի վրայ է տեղեկուած:
31. ՀՊԿԳԱ, ֆոնդ 59, ցուց. 1, գրք 1, էջ 4:
32. *Կոտրիկեան Զ.*, Քաշաբաղի 17-րդ դարի պատմութեանը վերաբերող մի վիճակագրութ. - Մերձուոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ. XX, Երեւան, 2001, էջ 168-175:
33. ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրդիւնանի* (Յանելուած), էջ 44:
34. *Կոտրիկեան Զ.*, Քաշաբաղի 17-րդ դարի պատմութեանը վերաբերող մի վիճակագրութ. էջ 169-170 (վիակագծերում սրուած են մեր դիտարկումները հիմնականում ըստ Տարբուի պտղացուցակի): Ի դեպ ուսումնասիրողին յաջողուել

է ընթացել նաեւ 1959 թ. Յակոբ Փախազեանի կողմից հրատարակուած Ջի պարսկերէն հրովարտական քաւարկուած Քաշաթաղի չղրա գիտելոյի երեքի՝ ժամանակն վերծանուած անունները (Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I. Հրովարտականը, պրակ II, կազմեց Յ.Ղ.Փախազեան, Երեւան, 1959, էջ 124, 193, բնագիրը եւ լուսանկարը՝ էջ 531-532): Խան[յ]մախ-ից խոյ, ըստ վերծանութեան վաստադրում յղուած են Վյախ[յ]մազդուն, Բախ[յ]մախ[յ]մախ եւ Հ[յ]միկ գիտերը (երախտապարտ են հեղինակին առաջապ մասնագիտական հրապարակումից առաջ այս տուեալները սիրալիրաբար տրամադրելով շղանատութեան մէջ մտցնելու համար):

35. *Ստեփաննոսի Լիւննաց ճպիտկարդի Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի յոս ընծայեաց Ա. Էմին, Մոսկվա, 1861, գ. ՀԳ, էջ 374-375: Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Արաբեալ Ստեփաննոսի Օրդիւնան արքեպիսկոպոսի Լիւննաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 516: Չեռ. ՍՄ 8271, ք. 333ա:*
36. Հակի համապատասխանութիւնը Մինքերն գիտին կասկած չի յարուցում, քանի որ սր հայկական անուն արձանագրուած է գիտի 1675թ. կատուցուած Սուրբ Սիմեա եռանա թագիկի ձեւերցու: մուտքի քարաղբի եռատող վիճազրում (ԸԽԵՅՄԻ ԱՂՈՐԴՅ ԵԿԵՐԵՅԻՍ ՆՈՐԱԿՆՍՈՒՆՔ ՀԱՎԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԱ: // ԹՎԻՆՅ ՈՃԻԴ): Տես Կարապետեան Ա., Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 131: Յակոբեան Ա., Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճազրերը, էջ 282, 307, ծան. 34:
37. Ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրդիւնանի* (Յաւելուած), էջ 42: Տեղին նշենք, որ պողագրցական Սափտակաջուրից խոյ եւ Արուականից առաջ նշուած Քարազունն գիտը հնարաւոր է համաչեղ գարական շղանի ցարտկոյնում եւ գրականութեան մէջ յիշուած Շարքար բնակաւայրի հետ (նաեւ՝ Շարքեար), Արուականից դէպի եզնագրմերի սարահարթ ու Սափտակաջուր գնացող սալուղիով 3 կմ արձ: Հայերէն «զլոյն» - իրանական «սար» համապատասխանութիւնից եւ տարածաշրջանում Ա-Շ հնչիւնափոխութեան հնարաւորութիւնից կարելի է ենթադրել, որ հայերէն «քար-այ զլոյն» բառակազմակերպիւնը իրանական լեզուի ինչ-որ պատճառով մասնակի ընկալմանը կարող էր ստանալ «սար-ե քար» իզաֆետային կատուցումը, որից էլ կ'ունենայինք «Շարք-քար» յորջորջումը (Յարիդդատութեան համար երախտագիտութիւնն են յայտնում Գառնիկ Անսուրեանիին):
38. 1970-ական թթ. գիտն ունէր 60 տուն քիւրցացող քոյղ բնակչութիւն:
39. *Անտոնեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ, էջ 300:*
40. Նոյն տեղում, Կ. Ա, էջ 496:
41. Նոյն տեղում:
42. *Ստեփաննոսի Լիւննաց ճպիտկարդի Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 374: Չեռ. ՍՄ 8271, ք. 333ա:*
43. *Пятиверстная карта Елизаветпольской губернии, Тифлис, 1910.*
44. *Карта Кавказского края, Тифлис, 1904.*
45. Տես *Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси, 1984, с 783.*

46. ՀՅԿՏ Բաթարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 758, 780: *Տրիանոնի Վ. Հայկական լեռնաշխարհի քանոնները*, - Հայոց լեզուի պատմության հարցեր, աջակ 3, Երևան, 1991, էջ 252-253:
47. Ժամանակագրություն *Առեփանոնի Օրոշեանի* (Յակելյան), էջ 42:
48. *Կուսիկոն Ք. Բաշաբաղի 17-րդ դարի պատմությանը վերաբերող մի փաստաթուղթ*, էջ 170: Փոլ - Բարթոմեոսյան նշանակում է լանդ:
49. *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., IV. Елисаветпольская губерния, Зангезурский уезд*, Тифлис, 1893 (без pag.), II участок, 21. Шахсуваринское сельск. общество, N 801-808:
50. *Կիլիան Հ.Ղ. Միսական. Տեղագրություն Միննաց աշխարհի*, էջ 267-268 (նախ քարտեզում):
51. *Քարաբան Չ., Աղսիէճր-Բաշաբաղի տեղանունների պատմությունը Արարատաշխարհագրական ճշգրտումներ*, - 20-րդ դարասկզբին ԼՂԿ Բաշաբաղի շրջանի հայկական գիտելիքի քննախնդրի բնի տեղանունան 100-ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը, Բերձոր, 2006, էջ 85, 89, ժան. 7:
52. Հնուն ՀՅԿՏ Բաթարան, հտ. 1, Երևան, 1987, էջ 718 («ԲՈՂՈՒՄ ԱՂԳԱՅԵՆԱ... Այն ԲՅԱՄԱՆԸ»):
53. *Փիլոսոֆի կրում նախկին հայկական քննախնդրի հետքեր* (Կարապետան Ս., նշ. աշխ., էջ 128):
54. *Кондратенко Е., Карта Елисаветпольской губернии с показанием сельских обществ...* Тифлис, 1888:
55. 1907թ. գիտը կրում էր Տախտվաղու-Մինքնը (ՀՅԿՏ Բաթարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 58):
56. Տնն *Кондратенко Е., Карта Елисаветпольской губернии...*, Тифлис, 1888 և *Карта Кавказского края*, Тифлис, 1904. Ի դեպ, այս Բուլի-զա անուան քրոջանի նմանութիւնը հայկական Փոլ գիտանուան հետ հիմք է տուել Ս. Կարապետանին (Հայ մշակութի յուշարձանները, էջ 133-134) հնարաւոր համարելու նրանց նույնացումը, որը չի կարելի անվերապախորէն բացառել:
57. Հայկական քննախնդրի անխալտ պատկերը պատկանած (թելտտ առանց յայտնաբերուած յուշարձանների) այս գիտի Տեղանու յորդորումը համապատասխանում է քրոջական ցեղանուններից մէկին (*Անոնա Ռ. Историческая памятка состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*, - СПб., 1852, с. 528. *Алекперов А., К вопросу об изучении культуры курагов*, - Известия Аз. ФАН, т. XXV, Баку, 1936, с. 40): Իսկ վերաշնացումից թուղ նրան տրուած Հրոջական անունն առկայ է միայն Տարեի 1730 թ. պաղագրուանում:
58. Տնն *Յակոբան Ա., Հակաբիկ վերնախուլտի նորախալտ վիմագրերը*, էջ 278-280: Եշնք, որ վերաշնացումած գիտը նախնաբար անուանուց Փոլ (Բոզուի հետ նոյն յապնեպ համադրուան հիմքով), առկայն վերաբնակիւնների ցանկութանը ընտրուց Մոշաբաղ քարեիւնը գիտանուց:
59. *Առեփանոնի Արեանց ճախնուլտի Պատմութիւն տանն Միսական*, էջ 375; Չեռ. ՄԱ 6271, 333ա:

60. ժամանակագրության Առնեյամբուրգի Շրոյնանի (Յաւելուած), էջ 42: Հմնտ. Կարապետեան Ա., Հաջ մշակութի յուշարձանները, էջ 127-128 (այստեղ տես նաեւ քննակալայրում պահպանուած հայկական յուշարձանների մասին): Յակոբեան Ա., Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը, էջ 324-325 (քարտեզ): Գիտը կրում է Եզնագոմեր անունը նաեւ ազատագրումից ու վերաշինացումից յետոյ:
61. Տաղայեան Գ., Ալլախէճ-Քաշաքաղի տեղանունների պատմութիւնից, էջ 85 (վերջին նախադասութեան մէջ ըստ երեսփին պէտք է լինէր «Հակարի գետի Հոյանց վտակի ձախակողմեան ափին»):
62. Գրիգն այս բառը գրել է տողակգրից եւ գլխատառով, որը պարբերութեան նշան է:
63. Կարելի է ենթադրել, որ գրիչը պարզապէս վրիպել է երկու կից Հ-երից մէջ, ուստի գուցէ միշտ կը լինէր քնագիրը վերականգնել՝ Հալիլ Շուսիճն:
64. Տե՛սեալ տարածքի կամ քննակալայրի վերակազմու նշանակող այս առաջնորդ եզրութիւնը (գուցէ՛ պարզապէս զնչբառաց-քննադատ) կիրառուած է նաեւ Խնածախում Մելից Հախնազար Ա-ի գերեզմանին նրա կնոջ դրամ տապանաքարի վիճագրում. «ԵՄ ՍԵՐԱՄԱ, ԿՂՄԱԳՐԵՑԻՒ ՍՂՈՒՐԴ ԽԱՅՏ ԿՈՂԱԿՅԻՆ ԽՍ ՀԱՅՆԱԿ-ՉԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԵՍ ԻՇԱՄՆ ԻՐ Ի ՄԵՆ ԹԱԳՈՐՈՒՑ: ԵՒ ՈՐԴԻՆ ԽՍ ՀԱՅԿԱՄ ԿՂՄԱԳՐԱՅԵՅՈՒ ԳԵՒՂԻՒԻՍ ԱՐԱՅՆՈՒՐ: ԹՎՒՂ Ո Ղ [1551 թ.]: ԵՄ ՍՏԵՓԱՆՆՍ ՀՂԻՂԱՄ, ԿԱՅԱՆԵՑԻ ԱՅՍ ՏԱՐԱՄԱ. ԵՂՂ»: Տե՛ս Հարպետեան Ա., Պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 162: Եշենց, որ ուսումնասիրողը թուականի ընթերցման մէջ պարզապէս վրիպել է 30 կամ 40 տասնաւորը եւ գուցէ նաեւ ինչ-որ միակող (վերծանութիւնը պէտք է լինի «ԹՎՒՂ Ո [..]», քանի որ 1681 թ. Մելից Հախնազար Ա-ն դեռեւս կենդանի էր (Հարպետեան Ա., նշ. աշխ., էջ 163):
65. Յիշատակուած անձանցից Սուլթան-Շուսեյն-ը Իրանի շահն էր 1694-1722 թթ., իսկ Լահապետ Եղեսպե՛ն՝ Հայոց կաթողիկոսը 1691-1705-ին: Եզնագրման գիտի կամ Ալքաուտ գաւառի Միլոզախան մէկից «առաջնորդի» մասին ազդու տուեալներ չունենք, իսկ Ջաքարն, անշուշտ, Տաքեռում քաղաքում Միանագ Ջաքարիա արքեպիսկոպոսն է, որի նախորդ Ներսէս Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1632-1655) սանն էր (Պատմութիւն նախնազին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 /Յաւելուած/, էջ 527-528):
66. Քաշաքաղ մահալի պարսկերէն Քուշքախֆ յորբոջման մասին տես Սատեմադարանի պարսկերէն վաներագրերը, Ի. Հրովարտակներ, պրակ II, էջ 89, 100, 124, 171:
67. Տե՛ս Յակոբեան Ա., Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիճագրերը, էջ 269-270, 279, 324-325 (քարտեզ): Հմնտ. Ա. նաեւ Բաղխուտարեանց Արցախ, էջ 402-403: Յակոբեան Թ., Միւնիչքի թագաւորութիւնը, Երեւան, 1908, էջ 39: Կարաշահ Ա., К сокращенному гессера Кюссера, - կրթերի հասարակական գիտութիւնների, 1957, քիւ 1, էջ 43-44 (Արմեն Պարագեղեանը սահմանագծի Հոյանց եւ Շաղուայ վտակների ջրածան լեռներով անցնող հատումը մի փոքր անելի է շարունակում դէպի արեւելք, մինչեւ այդ գետերի հատման կտը՝ սակայն առանց խնդիր չառուկ քննարկման առարկայ դարձնելու):

68. Լշուած գիտելու՝ վերաբանելիցնոց հայկական յուշարձաննորի հետքո լն՝ յայտնաբերել (հմտ. նաեւ Կարապետեան Ա., Հայ մշակոյցի յուշարձաննոց, էջ 169-180) :
69. Տես Մելից Հայկազ Բ-ի կողմից ձեռք բերուած ժԾ դ, մի Անտարանի 1606 քուսկանից խոյ շարադրուած յիշատակարանում (Չեռ. ԱՄ 5303, ք. 395բ) : Հմտ. նաեւ Էնանձախ գիտի Իհախ-արեւելեան քարձոնցի խաչքարի երկեզուեան արձանագրութեան հայերէն քննազու. «ի ԹԱԳԱՌՈՒԹԵԱՆ ԱՄ ԱՐԱՍԻՆ, ԵՄ ԱՂԱՆ (թերեաւ ուղղելի ԱՂԱՅԱՂԱՆ, հմտ. ստորել, ՈՐԴԻ ԳԱՐՈՆ ԱՅԿԱՅԻՆ, ԿԱՆԿԱՅԻ ԷԱՉԱ ԱՆՈՒԱԸՆ ԳՕՐՈՆ ԿԱՐՊԱԳԵՏԻՆ, ԲԱՐԵԱՍՈՆ ԱՅԱՏԻՇՈՂՅ ԲԻՒՍՏՈՆԻԻԵ : Ի ԹԱՎԿԿԱՆԻՅԱՆ ԱՅՈՆ ՈԿԹ (=1620 ք.) ԵՐԿԻՒՄ ԱՌՆԱԸՆ ԳՂԱՂՂՂԱՆ ԱՅԿԱՅԻՆ ԷՐ» (Կարապետեան Ա., Գատնահնազիտական ուսումնասիրութիւննոր, էջ 162) :
70. Տես Լէօ, Երկերի ժողովածոյ, հտ. III, երեան, 1969, էջ 56 :
71. Ժամանակագրութիւն Լեռնեաննորի Շրջելածոյի (Յաւելուած), էջ 41-43 : Լշուած գաւառանուննորի մեծ մասը իշատակարած է ուշ միջնադարի պատմական երկերում եւ յիշատակարաննորում :
72. Մատենադարանի պարտէրէն վաւերագրերը, I, պրակ II, էջ 89-90, 160-162 (վաւերագիր 9) :
73. Լոյն տեղում, էջ 99-100, 170-171 (վաւերագիր 15) :
74. Լոյն տեղում, էջ 124-125, 192-193 (վաւերագիր 32) :
75. Լկիչան ՀՂ, Միսական, էջ 248 : Մորուս Հարաքեանը (Գատնահնազիտական ուսումնասիրութիւննոր, էջ 163) Մելից Հայկազ Բ-ի վախճանը դնում է 1623 ք. :
76. Մատենադարանի պարտէրէն վաւերագրերը, I, պր. II, էջ 171 : Որպէս հայ իշխանի եւ տիրապետող ձաժմեղական տարրի միջեւ շարունակական հակամարտութեան արձագանք ուշագրաւ է իր մանրամասնեում քննուց եւ խիստ անհասաւոր մի քանաւոր ասանդութիւն, ըստ որի Մելից Հայկազի որդին «վաճենալով հոր մելիքութիւնը ինց նրա կենդանութեան ժամանակ տաաննել գնացել է շահի ձօտ, մահմեդականութիւն ընդունել եւ Ախալքեղի անունով եւ շահի զօրցով եկել հոր դէմ» (տես Լալայեան Ե., Ջանգեզուր. Լիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, էջ 14) :
77. Մատենադարանի պարտէրէն վաւերագրերը, I, պրակ II, էջ 161-162 : Գահեւաննորի ձաժին մանրամասն տես Minorisky V., Shah-Sewan, - Encyclopédie de l'Islam, t. IV, Leiden-Leipzig, 1934.
78. Այբրովկասի թիւրքական կամ քրդական ցեղերի ընդարձակ քուսկումնորը տես Լեռնեա Մ., Историческое наименование восточных Армянского общества, с. 528-538.
79. Լեռնեան Հ., Հայոց անձնանուննորի քաւարան, հ. 7, էջ 130 :
80. Յովհաննիսեան Լ., Էթնիկական գործընթացնորը Քաշաքարի եւ Քարվաճառի գաւառներում 16-րդ դարում եւ 19-րդ դարի առաջին կէսին, - Եզերք, N 1, երեան, 2006, էջ 12 :
81. Լեւան վերապահում ենք անում, քանցի հնարաւոր չէ լիովին բացաւել ան տարբերակը, որ Ալբաուտ երկրանունը կարող է կապ չունենալ Հոլանցի ձախաշինեակի Ավուու-Արիաուտ գիտակի հետ եւ լինել քրդաւորնորի կողմից հայկական Արաքսէրս - Ավասիխի ինչ-որ մի յորհուրդման արդիւնք :

82. Կարապետեան Ա., Հայ մշակութի յուշարձանները, էջ 127:
83. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրոշեանի (Յապետեան), էջ 42:
84. Ստեփաննոսի Լիւննաց ճպիտկոտարի Պատմութիւն տաճն Միակեան, էջ 375: Չեռ. ՍՄ 6271, ք. 333ա. «...Նորայինիկ 8, Խանաճախ [տարբ. Խոնաճախ] 20, Վաղարու [տարբ. Վաղարու = Պալինուր] 12, Անարդոն [տարբ. Անարդան] 10, Խորխոս 7...»: Վերջնական ստուգաբանութիւնը հասանարտ կապուած է «ջրատեղ», «լիճ», «ջրաազան» իմաստով իրանական «խանիխուրնի» բառի հետ (տես *История языка по русскому персидскому географическим названию Ирана, Москва, 1979, с. 134*):
85. Չեռ. ՍՄ 6358, ք. 217բ-218ա: Հմմտ. ժռ դարի հայերէն ձեռագրերի իշխատակարաններ, Սասն III (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ.Աւայիճեան, Երեւան, 1967, էջ 116:
86. Չեռ. ՍՄ 4099, ք. 401բ: Հմմտ. ժռ դարի հայերէն ձեռագրերի իշխատակարաններ, Սասն III, էջ 148:
87. Չեռ. ՍՄ 7606, ք. 276բ: Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի ժռ դարի իշխատակարաններ, հ. 9, էջ 506:
88. Հնարարուր Է, որ այս 1647 թ. ձեռագրի ստացող Մարկոս ճպիտկոտար կարող է նշուցել Օթոմանականի պեղումներից յայտնաբերուած աստիճանածու տապանաքարի վրայ իշխատակարան Մարկոս պարոնտերի հետ («ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻԻՎՍ ՄԱՐԿՐՈՍ ՊԱՐՈՒՍ(Ե)ՐՈՍ. ԹՎԻՆՆ ՈՍԻ [=1621 թ.]: Տես Յակոբեան Ա., Օթոմանականի եկեղեցու անուանումը, նահատակի գերեզմանը եւ շինարարական փուլերը, - Հանդէս անսորբայ, Ճժռ տարի, Վիեննա, 2000, էջ 189, ծան. 94: Լիւննեան Յ., Անճաճեան Յ., Օթոմանականը, - Հայոց սրբոց եւ սրբավայրերը, Երեւան, 2001, էջ 204:
89. Չեռ. ՍՄ 4281, ք. 261ա: Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի ժռ դարի իշխատակարաններ, հ. 9, էջ 258: Այս եւ նախորդ քաջաթաղեան իշխատակարանների տուեալների առաջին անվիճուած տեսն *Արժեանք ՀՆ, Սոլլետս Գ. Տաթեւացի Հայոց կարողիչոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 183-184, ծան. 1*:
90. Չեռ. ՍՄ 7840, ք. 338ա-բ:
91. Այս Մելիք Գաապարը, ի տարբերութիւն 1606 թ. յետոյ գրուած իշխատակարանի տուեալների, հանդէս է գալիս իբրև Մելիք Հայկազ Բ-ի ասագ որդին նաեւ Խնաճախում իր ձոր տապանաքարի արձանագրութեան մէջ: Տես *Հակոբեան Ա., Պատմա-ինագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 164*:
92. Նոյն տեղում, ք. 337ա-բ: Այս բնագրի «ձեռնիկ Մելիք Հայկազարին, որդւոյն Մելիք Գաապարին եւ թոռն պարոն Հայկազին» ուղղակի տոհմագրական ցուցման չնորիչ մասնաւորապէս ակնյայտ է դառնում, որ անհրաժեշտ է սրբագրում կատարել Սիրիկ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան նախկին վերանորոգիւնների մէջ *ՊԱՐՈՒՍ ՊԱՐՈՒՍ(Ե)ՐՈՍ ձեռնիկ (Դիւան հայ վիճակագրութեան, պրակ V, էջ 198, N 703: Կարապետեան Ա., նշ. աշխ., էջ 134)* :
93. Բառամիջի Զ տաղը գրուած է ուղղումներով (=պատճառ):
94. Բնագրի չարունակութիւնը բարոյագիտական քաղց է:
95. Վերջին «ուրն» (=իւր) ձեռը տեսն նաեւ վերելում, Աղբրամուրի պարզ խաչքարի վիճակում:

96. Լալայան Ը., Չանգեղյուր, Նիսբրի ապագալ ուսումնասիրության համար, էջ 50:
97. Անասեան Հ., Հայոց անճանաչման քառարան, հ. Ծ, էջ 116:
98. Նոյն տեղում, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 83:
99. ՀԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՆԻՍՏՐԱԿՆԵՐ ԵՎ ՆԵՐՄԱՆՈՒՄՆԵՐ ԿՈՄԻՏԵՍԻ ԱՆՃԱՆԱՇՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ ԿՐԻՍՏՈՒՄԻ ՆԱԽԵՐԻՆ (Անասեան Հ., Հայոց անճանաչման քառարան, հ. Դ, էջ 102-103):
100. Այդուպի մալիս տուեալների յիս պատկերը տես Կարապետան Ա., Հայ մշակութի յուշարձանները, էջ 173-174: Հմմտ. նաև վերջին ժողովածոյում «20-րդ դարակարգին ԼԴՀ Բաշաբալի շրջանի հայկական գիտելիքի քննարկների քնն տեղատեանն 100-ամեակին նուիրուած գիտածոյալի նիւթերը», Բերձոր, 2005
101. Տես Ճոզիաննիսեան Լ., Երնիկական գործընթացները Բաշաբալի եւ Բարվանտի գաւառներում... էջ 13 (յղումը՝ ՀԱՄ, ֆոնդ 83, ցուց. 1, գրոծ 163):
102. Կարապետան Ա., Հայ մշակութի յուշարձանները, էջ 174:
103. Այս նշանը կարող է ոճաւորուած գիտատառ Հ իշեցնել, սակայն ոչ մի կերպ չի կարող վերճանուել իբրեւ պրոպիսին (քննարկում ուրիշ Հ ի պատկանուել), քանի որ չախերով վորտ է միս տասերից եւ նման ոճաւորմանը Հ-ի փորագրման օրինակ չունենք ոչ ժԾ-ժԾ, ոչ էլ այլ դարերի վիճակներում:
104. Թանդակագործները ներկայումս էլ տասերի փորագրումը կատարում են, որպէս կանոն, ներցնից դէպի վեր ուղղութեամբ (խորհրդատուութեան համար երախտագիտութիւնս եմ յայտնում քերձողի-գիւնրեցի քանդակագործ Յովհաննէս Սկրուլեանին):
105. Անասեան Հ., Հայոց անճանաչման քառարան, հ. Գ, էջ 415:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՏԱԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՔՈՒՂԱՐԻԱՅՈՒՄ 19-ԲԳ Դ.¹**

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության 30 նահանգները գտնվել են քաղաքական և սոցիալ տնտեսական տարբեր իրավիճակներում: Օսմանյան կայսրության առանձնաշնորհյալ նահանգներ են համարվել Եգիպտոսը, Թունիսը, Բուսնիան, Բուլղարիան², Արևելյան Ռումելին և Սամուսը:

Անգ համար հետաքրքիր է հատկապես Բուլղարիան, որքանով, որ այն պատկանում էր Կայսրության մասամբ հայատա քուրդերինով ստեղծագործած որոշակի շրջանների թվին: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր հետապնդումների արդյունքում բռնի քուրդաչեզոք դարձած հայ ժողովրդի մի հատվածի ողջ ստեղծագործական միտքը մասամբ կամ լիովին մեզ է հասել հայատա քուրդերինով: Հայ բնակչությանը ուժացումից վրկելու, դեպի մաքր ժողովրդի զերից վերադարձնելու, հայախոսությունը վերականգնելու, առաջելական կրոնին հավատարիմ մնալու որպես կարևոր միջոց հայատա քուրդերինը մեծ առաջելություն ունեցավ: Հայատա քուրդերինով ստեղծվեց հայաչեզոքական ծեծազիր ու տպազիր գրականություն, որը հետագայում այնքան տալաճվեց ու դարձավ ինքնաքավ, որ սկսեց ծառայել ոչ միայն հանուն իր նախնական առաջելության, այլև վերածվեց նաև հայերեն իմացողների ու օտարների համար կարևոր մշակութային գործոնի: Հայատա քուրդերեն գրահարատարակչությունը, պարբերական մամուլը դարձան այնպիսի հարուստ ու հզոր ուժ, որ ալքամա սկսեց ազդել Կայսրության քոլոր քուրդախոս ազգերի մշակութային վրա, հասանելի ու ցանկալի դարձավ տարբեր ազգերի համար: Լին իքան հանդիսացավ Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր զարթոնքի շրջանի բուժն զարգացմանը, դարձավ եվրոպական իրականության, մքնուրուրի, մշակութային, առաջադիմական գաղափարների թուրքիա ներքախանցման գործիք, միջնորդ: Պետք է խոստովանել, որ ամենամեծ օգուտն այս գրականությունից ունեցավ նախևառաջ քուրդ ժողովրդը: Հայատա քուրդերեն գրքերն ու պարբերականները կարդում էին ալքատում, կատալարությունում ու պաշտոնական վայրերում, տարբեր ազգերի ու իսալների ընտանիքներում: Հայկական թատերական խմբերի քուրդերինով ներկայացումները ողջ Կայսրությունով մեկ հեղափոխական նշանակություն ունեցան մշակութային, գաղափարախոսական, գիտության, տեխնիկայի, գրական նոր քուրդերեն լեզվի լուսալորական գրականության ու նրա գործիչների կազմավորման, լրագրողական արվեստի, նրաժշտության ու թատրոնի, կեսնքի ամենատարբեր մուղերի զարգացման տեսանկյունից:

Բուլղարիայում ստեղծված հայատա քուրդերեն ծեծազրական ժառանգության մի մասը գտնվում է Երևանի Մատենադարանում: Դրանց թիվն անցնում է

մեկ տասնյակը և ստեղծվել է հիմնականում 1830-70 ական թթ: Մատենադարանում է գտնվում Մահուտի Տեր Հարություն Քահանա Գողոյան Վասնացիի կողմից գրված 3 կրոնադավանաբանական բովանդակության ձեռագրեր: Նա կազմել է առանձին, բարձրանել, գրի առել չափազանց հետաքրքիր ու ժամանակի համար կիրառական քարճարժեք երեք ձեռագրեր: Հեղինակել է նաև երկու ձեռագիր, որոնցից մեկը ուղեցույց-դասագիրք է պոլյատու ժառերի, հացահատիկային կուլտուրաների մշակման համար, նրանց վնասատուների դեմ պայքարի, պարարտանյութերի մասին և այն ամենի, ինչն առնչվում է այգեգործության հետ: Մյուսը մի ողջ դասընթաց է մրգերի ու բանջարեղենների պահպանման, մշակման եղանակների վերաբերյալ: Մահուտի Տեր Հարությունը հեղինակել է բառերի, անունների, մականունների հայերեն ու հայատառ բուրքերեն քառարան: Նա հայատառ բուրքերենի է քարճանել ու գրի է առել երեք կարևոր պատմական գործեր: Դրանցից մեկը վերաբերում է խաչակիրների շրջանի պատմությանը և կոչվում է «եղիսաբեք»: Մյուսը Հուստինիանոսի գործավարներից Բեչխարիոսի մասին է: Երրորդ ծավալուն պատմական երկը Կոստանդին Մեծի պատմությունն է:

Հայկական գրքեր և ծանույ տպագրվել են քուլտարական տպարաններում: 1884 թ. Վասնայում հիմնադրվում է նաև հայկական տպարան: Դրեվերցին Բուլղարիայում կար հայկական 11 եկեղեցի՝ Սոֆիայում, Վասնայում, Թաթարազադիկում, Բուրզասում, Միլիստրայում, Կալայում, Շումլու, Ուսաջուկ, Իսլիմիե և Դորիլի քաղաքներում մեկական և 2-րդ Ֆիլիպյում (Պլովդիվ), քազմաթիվ դպրոցներ:

Հայկական գաղութը հիմնականում կենտրոնացած է եղել Վասնայում, Ֆիլիպյում, Ուսաջուկում: Վասնան մշակութային մթնոլորտ ունեցող կենտրոն է եղել, իր գրական աշխուղությունով: Մանավանդ 19-րդ դարում, երբ քոլոր տեսակի հասարակական-մշակութային կազմակերպությունները վերելք էին ապրում, Բուլղարիան ևս համաքաջ էր այս զարգացմանը: Գոյափայ գաղութի հետ սերտ կապն իրականացվում էր նաև շնորհիվ հայատառ բուրքերեն պարբերականների, որոնք քաժանորդներ ունեին Բուլղարիայում:

Բուլղարահայ գաղութը շատ զգալուն է եղել Գոլսի, Արևմտյան Հայաստանի գալասներում դարեվերցին կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ: 1897թ. մարտի 8-ին Վասնայի թատրոնում հայկական թատերախումբը ներկայացնում է «Կոտորած Սասնա» պիեսը: Հայկական թատերախմբերը, որ Արդու Համիդի ժամանակ գրկված էին հայերեն լեզվով ներկայացումներ տալուց, այս մեծ քայն իրականացնում էին իրենց հյուրախաղերի ընթացքում: Ողջ դասական ու ազգային խաղացանկը, օպերետները ներկայացվում էր նաև քուլտարահայրությանը յավազույն դադիվներում: Բուլղարիայում արդեն կային հայկական թատերախմբեր՝ Վասնայում, Պլովդիվում: Թատերական ներկայացումներ բուրքերենով դիտել են նաև Բուլղարիայում: Թատրոնի լեզուն հայատառ բուրքերենն էր և ավելի քան 500 պիեսներ, եթե մեծ մասամբ նույնիսկ չեն հրատարակվել, ապա ոչ պակաս նշանակություն են ունեցել Օսմանյան կայսրության թուրքախոս, հիմ-

նակամուճ անգրագետ ու նվիրագրական հասկացուքյամբ քաղտոնին նոր-նոր ծանորացող ունկնդիրների վրա:

1895թ. Դոբրիչում հիմնադրվում է հայ կանանց պարսխումբ: 1911թ. Ռուսչուկում «Արարատ» սարտաշին միությունը, իսկ ավելի ուշ՝ Պոլվոլիվ, Վասնա, Ռուսե քաղաքներում հիմնադրվում են Հայ մարմնամարզական Ընդհանուր միության մասնաճյուղերը (1921թ.): Բուլղարահայության զարգացման համար կարևոր ազդակ է լինում 1911թ. Վասնայում և մյուս քաղաքներում ՀՐՍՄ մասնաճյուղերի հաստատումը: 1912թ. առաջին հալ գինվորական դպրոցն է հիմնադրվում Բուլղարիայում:

Ստանձնակի հետազոտություն է ներկայացնում պոլսահայ ճարտարապետների համագործակցությունը Բուլղարիայում: Դարեվեյրչին պատեղ կառուցվում են լավագույն ճարտարապետական-մշակութային հուշարձաններ²:

1898թ. սեպտեմբերի 8-ին Պելսի ձեներ քաղում քաջվում է Ալեստի Ստեֆան (Սուրբ Ստեփանոս) քուլտարական երկաթե գեղեցիկ եկեղեցին, որն ուզածը ժամանակ ենթակա էր հավաքման ու տեղափոխման: Ճարտարապետը՝ Հովսեփ Ազնավուրն էր:

Բուլղարիայում ևս հետապնդումներ ու հալածանքներ են եղել ազատ խոսքի համար, պատեղ էլ գրվել են սուլթաններին, Արդուլ Համիդին նվիրված քաղերգեր: Օրինակ, երաժշտության պրոֆեսոր Ժյուլ Կրեցչմանի երկրորդ քուլտարական օպերտիան նվիրվել է Արդուլիամիդ Բ-ին: Բուլղարիայի դաշնակցական կուսակցության հայերեն «Շարժում» պարբերականի գլխավոր խմբագիր Վարդան Պատրիկյանը Ռուսչուկում սպանվում է տեղորիստ ընկերների կողմից 1907թ. նոյեմբերի 22-ին: 1908թ. Ֆիլիպետում «Ռազմիկ» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռուբեն Ջարդարյանը ացտրվում է Քասաբնո: Մյուս կողմից՝ սուլթանական պարզվների է արժանանում 1879թ. Արքեպիսկոպոս խորեն Նարայել: Նա ստանում է 3-րդ, ապա՝ 2-րդ աստիճանի Մեծխաչի³: Ռումինիա-Բուլղարիայի հայոց հոգևոր գործերը քարենդոզելու համար: 1879թ. շքանշաններով պարզակառվում են Օսմանյան կայսրության Սոֆիայի սուլթանական հանձնաժողովի հայ անդամները, թարգմանիչները, հանձնաժողովի քարտուղարը: Այս հանձնաժողովի ղեկավար Յահյա փաշայի քարտուղարն է եղել Պաբրիեյ Նորատունկյանը⁴:

Բուլղարիան մուտ լինելով Պոլսին, աստորական, գործադար կապերով դեպի իրեն է ձգել հայ վաճառականներին⁵:

1. Բուլղարիայում ըստ մատենագիտական աղբյուրների 80 հայ պարբերականներ են հրատարակվել 10 քաղաքներում: Գրքեր տպագրվել են նաև Սոֆիայում, Պոլվոլիվում (Ֆիլիպպե): Դրանցից մի քանիսը գիտական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Այստեղ թարգմանվում է Դուրանը, տպվում Վասնայում, Դոբրի Թողորովի տպարանում: 1910թ. Վասնայում Արշակ Ալադյանյանը «Իրավունք» թերթի տպարանում հրատարակում է «Պուլկարաց պատմությունը. Անոնց ծագումն մինչև մեր օրերը» (արտատպված «Բիզանդիոն»-ից): Տաճատ կոթճեյանը հրատարակում է «Արևելյան Ռումելիան և հայերը» 34 էջանոց գրքովը Գրապրոաց տպարանում (Ֆիլիպպե, 1885թ.), Ասատուր Մկրտչյանի հեղինակությամբ

առականի ծավալով քուղարերեն-հայերեն-տաճկերեն քառաբանը (Առֆիա, 543 էջ, Չ.Չենդոֆի տպարանում, 1904թ.): Սա նշանակում է, որ հայերեն տառերը հաստ են եղել համալրա քուղր տպարաններին:

Պոլսում 1909թ. որպես հայրենափրության օրինակ տպագրվել է հնդախոխական Ջաքարեա Ստոյանովի ծափն հաշատառ թուրքերենով գիրք⁶: Այս և հայատառ թուրքերեն որոշ գրքեր մեզ ծանոթ են մատենագիտական աղբյուրներից⁷: Վասնայում հայատառ թուրքերենով տպագրվել են կատակերգություններ, պիեսներ, զավեշտներ, արտատպված էիմանականում Վասնայի հայատառ թուրքերեն մամուլից: Բուլղարիայում հրատարակված պարբերական մամուլը երբեմն արտահարվել է երկնեզու, եռաեզու հրատարակություններով: Հայատառ թուրքերեն պարբերականների հրատարակությունների կենտրոնը եղել է Վասնան՝ 10 անուն պարբերականներ:

Վասնայում առաջին հայատառ թուրքերեն պարբերականը եղել է՝

1. «Իրալունք» (1884-1885թթ.), հայերեն և հայատառ թուրքերեն: Վասնայի երիտասարդաց միությունն է հրատարակել Անդրանիկ Եօաննեյի խմբագրությամբ, տպագրվել է «Ռումանահայ Անդրանիկ Եօաննեյուի» տպարանում: Հրատարակել է նաև ֆրանսերեն հոդվածներ:
2. «Իրալունք» (1896-1911թթ.)⁸, Վասնա: Հայերեն այս երկշաբաթաթերթը, ապա՝ եռօրյան, հրատարակել է պարբերաբար հայատառ թուրքերեն նյութեր: Քաղաքական լուրերի համար ունեցել է հավելված՝ 4-րդ էջ: Մի քանի համար ունեցել է նաև քուղարերեն հավելված էջ: Տպագրվել է «Վզախմնուտ» ու Դ.Տողորով և որդիք տպարաններում, իսկ հետո ունեցել է սեփական տպարան:
3. «Վատակ» Ազգային ու զավեշտական եռօրյա թերթ (1897թ.), Վասնա: Այն տպագրվել է Վ.Լիկոլովի տպարանում, իր էջերում որպես կանոն տպագրել հայատառ թուրքերեն նյութեր:
4. «Ալինէի Լիթայիֆ» (Չվարճայի հայելի) Վասնա, (1897թ.). Տպ. «Հայելի» և «Վզախմնուտ»: Տնօրեն՝ Տիրան Փափազյան: Այս զավեշտաթերթը 1897-1903թթ. Վասնայում և 1903-4թթ. Ալեքսանդրոպոլսում հրատարակված «Հայելի» ազգային և զավեշտաթերթ-շաբաթաթերթի հայատառ թուրքերեն հավելվածն է եղել:
5. «Տալլոս» (1898) հայ ազգային, քաղաքական, գրական և քննադատական թերթ, որը շարունակությունն է հանդիսացել «Վատակ»-ի, տպագրվել «Վզախմնուտ» և Վոյնիկովի տպարաններում, շարունակել հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների ավանդույթը, նույն խմբագիր-տնօրենի՝ Հարություն Չաքրյանի օրոք:
6. «Շարժում Իլալիսի» երկշաբաթաթերթ, 4 էջ: Վասնա, (1901թ.): Տնօրեն՝ Մկրտիչ Վարդան: Տպարան՝ «Օրինետալ» (Արաձյանի): Հայերեն «Շարժում»-ի քաղաքական լուրերի հավելվածն է: Ջադանաչախորեն որակ են կազմել զավեշտաթերթերը, տարեցույցները: Բուլղարիայում կան վայելքեր, անուններ, որոնք այս երկրում հայերի բարի անվան ապացույցներից են:

1877թ. Բուլղարիայի Թագարագարքը քաղարում (Պոլիդիլից 30 կմ հեռու) մի փոքր անվանվում է Հովհաննես Ավանյան անունով: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ թուրք Սուլթանն փաշան գրավում է այս քաղաքը, հրամայում է կալարանաբարին, որ հեծազրով սուլթանին հայտնի քաղաքի գրավման մասին և ապա սում է նրա հետագա ճակատագրի չուրջ սուլթանական հրամանին: Սուլթանի պատասխանը լինում է՝ «այդե, ալեդե, հեռանալ»: Հովհաննես Ավանյանը, որ մորզեի պրոքենով հաղորդում էր պատասխանը, հայտնում է, թե սուլթանը հրամայում է՝ «չայդե, չալեդե, հեռանալ»: Հրամանը կատարվում է: Քաղաքը փրկվում է ու, երախտապարտ քաղաքիցքիները նրա անունով փոքր եմ կոչում:

Պոլսահայ Թադեոս Տիվիթեյանը (1810-1878թթ.), որ տիրապետում էր հունարեն, քուլդարերեն, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ծուլեց քուլդարերեն տաօերը, տպագրեց քազմաթիվ գրքեր, որոնք ուղարկվում էին Բուլղարիա, մտավոր, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: Տարին երկու անգամ Տիվիթեյանն ինքն էր ճամփորդում այնտեղ, հակերով գրքեր տանում, որոնց մեծ մասը ապաօիկ էր վաճաթում, տարածում: Նա տպագրական գործ էր սովորեցնում քուլդարներին, նպաստելով այդ երկրի ու ժողովրդի լուսավորական գործին: Իրավամբ նրան կոչել են «Բուլղարների Գրիգոր Լուսավորիչը»: Բուլղարական Ինդավոխուսթյան ժամանակ ծխախոտի թղթի մետաղե տուփերի կափարիչների վրա ստրկութան լուծը թոթափելու սրտառու կոչեր էր տպագրել, որի համար էլ ձերբակալվել էր, տուգանվել: Երախտապարտ քուլդարները ժամանակին սովորություն են ունեցել տարին մեկ անգամ Սոֆիայի Մայր եկեղեցում նրա հոգեհանգիստը կատարել, իրենց ժողովրդի քարերարների հետ միասին ողբկոչելով նրա անունը:

HASMIK STEPANYAN

ARMENIAN PUBLISHING HOUSES AND PUBLICATIONS IN ARMENIAN-LETTERED TURKISH OF 19th CENTURY IN BULGARIA

Bulgarian-Armenian community during the obedience to Ottoman Empire has partly created in Arm-lettered Turkish and has left hand written and typed heritage. There are known 6 publications, artworks. It's clear that Armenian culture has had some influence on different fields (literature, theater, publishing, architecture) in Bulgaria, on the beginning of publishing in Bulgarian language.

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Որպես զեկուցում կարդացվել է «Հայաստան և Բուլղարիա. անցյալը, ներկան, ապագան» միջազգային գիտաժողովում. 29-30 սեպտեմբեր 2008թ. Երևանի Պետական Համալսարան:
2. 1876թ. 60 հազար Բուլղարներ ոչնչացվել են թուրքական զորքերի կողմից:
3. 1888թ. Բուլղարիայի Ուսեք քաղաքում ճարտարապետ Ասրիս Կուլումձյանը հիմնեց Առևտրի, ապա նաև Հայ մշակույթի կենտրոն: 1895թ. Վասնայի պետական օպերայի թատրոնի շենքը կառուցում է պղասիայ նշանավոր ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրը:
1900թ. Ուսեքում ճարտարապետ Լիկոլոս Պետրոսյանը կառուցում է Սիմեոնովա առանձնատունը, Մշակույթի պալատը, ժողովրդական Բանկը: 1898թ. պոլսեցի ճարտարապետ Առն Կուրեղյանը կառուցում է Վասնայի քաղաքապետարանի թատրոնի շենքը (կա այդ շրջանի փոստային բացիկ: Նույն ճարտարապետը Պոլսում արդեն կառուցել էր Գյումուշտյուլ փայաջ: Կառուցվում են հայկական դպրոցներ, նախակրթարաններ (Վարդանանց արական ու Վասվաթյան աղջկանց դպրոցները) 1894 թվականին: 1901թ. Կարապետ Գիոնյան մասնավոր դպրոցը: 1895թ. Դորրիլում վերականգնվում է Վաղդան Սամիկոնյան նախակրթարանը, 1896թ. Սոֆիայում սկսում է գործել նաև Արամյան դպրոցը: Կառուցում, վերակառուցում հայկական եկեղեցիները:
4. Բուլղարիայում ժամանակ առ ժամանակ սուլթանական քաղաքական հանձնաժողովների կազմում որպես կանոն եղել են հայ անդամներ:
5. 19-րդ դարի կեսերից պղասիայ գրծարարները ծխախոտի ֆաբրիկաներ են հիմնում Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում: 1908թ. Պոլսից Վիլհելմ Գրիգոր Թովմայան և որդի» ընկերությունը ծխախոտի ֆաբրիկա է հիմնում: Զիլիպեյում 1909թ. իրենց մասնակցություն են բացում «Մ և Գ.Շամուսանձյան ընկերությունը» որը զբաղվում էր բազմառեսակ ու շքեղ կերպասեղենի մեծաքանակ աստղով: Եղեռնից հետո Սոֆիա հաստատված Տատուրյան եղբայրները կաշվի մշակման ֆաբրիկա են բացում: 1914 Պոլսից Վիլհելմ Գրիգոր Թովմայանը հիմնում է առաջին առողջարանը:
6. Տես Ստեփանյան Զ., Հայաստան թուրքերին զրգերի եւ հայաստան թուրքերին պարբերական մամուլի մատենագիտություն, հ.1300:
7. Պղասիայ անվանի գիտնական Բաբսեղ Թուրյանի «Արևմտահայերը պատմության մեջ» զրգում եղած տիտղոսաբերքերը հաստատում են նրանց տապալակությունների փաստը:
8. 1889-1903թթ. և 1907թ. հավաքածուները գտնվում են «Հ Ազգային գրադարանում: Այս պարբերականի մասին տես՝ Ստեփանյան Զ., Հայաստան թուրքերին զրգերի եւ հայաստան թուրքերին պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1968), Արամբուլ, 2005, էջ 587, N 56, 61, 113, 114, 115:

ՊԱՎԵԼ ԶՈՐԱՆՅԱՆ

ԴՐԱՎԱԳ ՀԱՅ-ՎՐԱՅ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

XVII-XVIII դարերում և ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբ Հայաստանում և Վրաստանում առավել մտահոգիչ խնդիրներից էր ժողովրդագրական վիճակի պահպանման հիմնահարցը: Բնակչության բվաքանակը Հայաստանում ոչ միայն չէր աճում, այլ արտագաղթի ու գերեվարությունների հետևանքով տեղի էր ունենում քնակչության զգալի նվազում¹: Վրաստանում կատարված մարդահամարները ևս վկայում են քնակչության դանդաղ աճի մասին²: Բնակչության աճի վրա բացասաբար էին անդրադառնում հաճախակի տեղի ունեցող կողոպուտական արշավանքները և քնակչության բռնի տեղահանումները (Հերակչ Բ-ի արշավանքը Հայաստան 1779թ., չեզոքական արշավանքները Վրաստան ու Հայաստան և այլն), որոնք զգալի չափով խաթարում էին տարածաշրջանի էթնիկ դիմադիծը և կառեցնում քնակչության վերարտադրության գործընթացը: Հայտնի է Թբիլիսիից և Արցախից մեծաթիվ գերեզնեղի փոխադրումը դեպի Իրան 1795թ. Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքի ժամանակ, որից հետո երկար ժամանակ տեղի էր ունենում գերի տարված հարազատներին փնտրելու և փրկագնելու գործընթաց: Հարազատներին փրկագնելու նպատակով հայազգի քնակչության շրջանում հանգանակություններ ժողովելու համար Հայոց կաթողիկոսի քույրակցություն էին խնդրում առանձին անհատներ:

Քաղաքական անկայուն իրավիճակը քնակչության մի մասին տրիպալում էր լքել իրենց քնակավայրերը և փոխադրվել համեմատաբար անվտանգ վայրեր, ուրի հետևանքով ամայանում էին նախկին քնակավայրերը: Նման կարգավիճակում հայտնված քնակչությանը Վրաստանում անվանում էին «խիզանի»:

Եւսն տարածում էին գտել ավազակաչին խմբավորումների կողմից քնակչության գերեվարման և ստրկության վաճառելու փաստերը: Այն լայն հնարավորություններ էր բացում նաև ստրկավաճառության զարգացման համար: Հայաստանից ու Վրաստանից գերեվարված մեծ թվով պատանիներ ու աղջիկներ հայտնվում էին ստրկավաճառության շուկաներում: Մեծ թիվ էին կազմում Հայաստանից ու Վրաստանից առևանգված պատանիները նաև Կովկասյան լեռնականների մուտ, որոնք գերությունից հարազատների ու հայրենակիցների կողմից փրկագնվելով³, համալրում էին Հյուսիսային Կովկասում նորաստեղծ օտաական քնակավայրերը (Ղալար, Մոզդուկ և այլն), կամ մասամբ վերադառնում իրենց ծննդավայր⁴:

Հարազատների կողմից փրկագնվելու հնարավորությունից զուրկ գերիների մի ստվար մասը, հետագա վաճառքի համար փոխադրվում և տարվում էր Ղրիմի և Կ. Պոլսի գերեզմանատների շուկաներ և այնտեղ վաճառվելուց հետո տեղափոխվում Եգիպտոս ու Մերձավոր Արևելքի քաղաքներ³:

Պարսկա-օսմանյան տիրապետությունը պաշտոնական տեսք էր ստվել դեռևս 16-րդ դարից տարածում գտած մանկահավաքության քաղաքականությանը, որը շարունակում էր իրագործվել նաև XVIII դ., հատկապես Արևմտյան Վրաստանում՝ հարկային ստորացուցի պարտավորության տեսքով: Այդ պարտավորությունից ազատագրվելուն էր ուղղված Արևմտյան Վրաստանում Սողոմոն Ա քաղափրոհի մղած պայքարը Օսմանյան պետության դեմ XVIII դարի երկրորդ կեսին:

Այս ամենի հետևանքով հայրենիքից ու հարազատներից անջատված մեծ քվով երիտասարդներ հայտնվում էին Արևելքի երկրներում, որտեղ նրանց մի մասը, ընդգրկվելով գինվորական ծառայության մեջ, համարում էր ճանաչվելու շարքերը և հազվադեպ չէին նաև այն դեպքերը, երբ օտար միջավայրում նրանցից ոմանք ձեռք էին բերում զգալի հարստություններ կամ համում վարչական քարձր պաշտոնների: Իրենց նոր հայրենիքում նրանք այնուամենայնիվ լիովին չէին տարանջատվում ծննդավայրից ու արյունակից հարազատներից, տարբեր միջոցներով կապ էին պահպանում իրենց հարազատների հետ և դրանական ու նյութական օժանդակություններ ցուցաբերում նրանց: Հարազատներին այցելության նպատակով Այսրեկվասից ևս հաճախակի էին ճանապարհորդությունները դեպի Եգիպտոս ու Մերձավոր Արևելք: Տեղեկանալով օտարության մեջ իրենց հարազատների մահվան մասին, Հայաստանից ու Վրաստանից ուղևորություններ էին ձեռնարկվում հարազատների կողմից կտակված ժառանգությունը ստանալու նպատակով:

Վրաստանից ազնվականների ու իշխանական քնի ներկայացուցիչների կողմից դեպի Եգիպտոս ու Մերձավոր Արևելքի երկրներ ուղևորություններ ձեռնարկվում էին նաև օտարության մեջ մահացած իրենց նախնիներ ճորտ-նախնիների գույքին տիրանալու իրավունքով՝ այդ պատրվակով երբեմն իրականացնելով նաև դիվանագիտական, հետախուզական և այլ կարգի առաքելություններ: Նման պատրվակների օգտագործման փաստեր հայտնի են ոչ միայն Վրաստանի Հերանջ Բ քաղաքի իշխանության շրջանում, այլև Վրաստանն ու Հայաստանը Ռուսական կայսրության կազմի մեջ ընդգրկվելուց հետո՝ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին⁴:

Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ) պահպանվել են հայերեն և վրացերեն մի շարք գրազրույթություններ, որոնք ուշագրավ տեղեկություններ են քվանդակում 1816-1831 թթ. Բաղդադի կառավարիչ Ղավուդ փաշայի⁵ կողմից Վրաստանում իր հարազատներին դրանական օժանդակություն ցուցաբերելու փաստի վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթերը լրացնում են վրաց հետազոտողների կողմից գիտական շրջանառության դրված վավերագրերի շարքը, որոնք լուսաբանում են Մերձավոր Արևելքում մամուլյան կառավարիչների գործունեությունը:

Վավերագրեր

1. Կլավդիոս Ջեյնս Ռիչի⁸ նամակը Ներսես Աշտարակեցուն

Առաջելաշաւիչ հայր տեառն Ներսես
արքեպիսկոպոս առաջնորդ հայոց Թիֆլիզի

Ձկնի եօթն ասուրց տեսանելոյ քո զայն իմ առաջին քարաքազիչը եթէ չիցէ հասուցեալ, սորին երկրորդայն ուրեմն տվիմք հատուցել Թիֆլիզու Կողայ անուանեալ գիւղացի պատուելի աղայ Շիօշինի մայր տիկին Մարիամին և եղբայր աղայ Դեմեթրին ձեռանք նոյնոյ Հուսիկին բովանդակն 200 (երկու հարիւր) հատ քաջաղլի ոսկի, որոյ կեսն է 100 մին հարիւր հատ քաջաղլի ոսկի, քանզի տոյն զուճար երկու հարիւր հատ քաջաղլի ոսկին նս ևս ստացեալ եմ քաղաքիս գերապատիւ Դատօք բոնշխնն, որպէս յատուկ ողջունագրով ևս եմ գրել. յետ տոյն զուճարի հատուցանելէտ. շնորի արարեալ քարաքազիս օսիզ արարել յետ՝ ստացի և յողարկեացի մեզ ի միամտութիւն:

Կլաստի Ջիմ Ռիչ

1817 ի յունիս ամսոյ 14-ին:

ՄՄ, Արիսիվ Ներսես Աշտարակեցու, թղթապանակ 184թ. վալ. 1184 /Նշում՝
առաջին օրինակ/

2. Դավուդ փաշայի մոր և եղբայրների ստացականը

Մեք՝ մերցոյ անուանեալքս, այսինքն՝ ի Թիֆլիզ բնակիչք Կողցի Ղեօրզոյ կողակից Մարիամ և որդիք իմ Շիօ և Դիմիտրին ի Նորին Բարձր Արքազնութենէ թոյր Կրացդանու և այլոց հայոց առաջնորդ և արքեպիսկոպոս Ներսես յանձնեցալ մեզ երկու հարիւր ուղղակչիս քաջաղլու ոսկի, այսինքն՝ մաշար, ի մեր ամենայն սիրելի որդւոյ և եղբոր զապարոն վեզիր Ալի Օսմանի Դովլաթլի հրամանօղին մեծին Բարիչօնի Դատօք փաշայն առաքեցեալ ողորմութիւնն: Ուտ զրութեան անզիացւոց քալիօզ տեսառն Կլավտի Ջիմս Ռիչիսի, որ տոյն քալիօզի գիրն հաչերէն՝ ետուք յիշեալ տեսառն Ներսես արքեպիսկոպոսին և ի նմին նշանակեալ երկու հարիւր մաշար քաջաղլու ոսկին ընկալաք յամի 1814 նոյեմբերի 21 ի Թիֆլիզ:

Մարիամ, Շիօ և Դիմիտրի ձեռագրեմք. և որովիլիտն տոյն Մարիամ, Շիօն և Դիմիտրին ոչ զխտէն զգիւր, տցին խնդրանօք գրեցի և վկայեմ այսմ՝ Թիֆլիզի Մօղնոյ եկեղեցոյ միաբան տէր Ծափի:

Վկայեմ այսմ՝ նաղվօրնի տվետնիկ կնիազ Շիօ թուճանով:

Վկայեմ այսմ՝ Յովսէփ Մէլիցով:

ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 25, վալ. 65 պատճն, անթվական:

քանն, խնդրեաց նորել ինքեան ոչ կարողանալոյն գնալ այնքան երկաբաժիզ ճանապարհ առ որդին, նոյնպէս և եղբայրն պատճառելով զծերութեան արզել-մունքն ձօր իրեանց, ինքեանց ևա խնդրեցին մնալ աստ, յետ որոյ և նա յուսադրութեամբ բազմա խոստացաւ նոցա պահպանել զնոսա յատուկ խնամակալութեամբ և հրաման ետ՝ յամենայն ժամանակի, երբ և հարկատրութիւն ունիցին, գնայցեն առ ինքն և հայտնեցեն ինքեան, զի ինքն հոգասցէ վասն բարոք կացութեան նոցա, և մեք գիտութեամբ նորին բարձր գերազանցութեանն յայնմ ժամանակի ի 21 նոյեմբերի յամենեցեաց նոցա զերկու հարիւր պաճախլու ոսկին և ընկալաց զառաջին օրինակն մեռազրաց դեասանին, զոր այժմ ահա առաքեցաց առ նորին վեհաձեռութեանն:

Ես, ունելով զտկարութիւն բաւական միջոցաւ, յամեցաւ զպատասխան գրութիւն իմ, սակայն յուսով եմ, որ դուք ձերովդ հանձարեղութեամբ անմեղադրելի զմեզ կացուցիք առաջի մեծագոր փաշային և առաջի գերաշուք դեասանին:

Խնդրեմ ձեր և նուիրակ սրբազան Կրթանես եպիսկոպոսն որպիսութիւնն ծանուցանել ընդ ժամանակս ժամանակս այլ և վստահ եմ խնդրել, զի թէ լիցի եկօղ պտի շնորի ունիցիս յոյլ վասն իմ զկարելի յախով զանճաֆիլի ցաւլի մուրաբայ և թէ ոչ բարկանալ լիցի յոյժ կամիմ, զի զին այնոցիկ ոչ աղայ եղբայրդ իմ, այլ իշեալ սրբազան Կրթանես արքեպիսկոպոս եղբայրն մեր հատուցէ, որում յետ պարփկ ունիմ զրել զպատասխանի առ իս գրութեանն ի Մատրասայ, յրժամ և առ ձեզ զպատասխանի ձեր առ իս վաղեմի գրութեանցն մատուցից հանդերձ պարտու պատշաճ որպիսութեամբք և այժմ ներելով վասն յոյժ անժամանակ գրութեանս, շնորի ունիցիս երկայնամտելոյ, մինչ ընկալցիս ըստ առաքելոյն զվանդանս՝ ...

Ողջ լըր և ես եմ և մնամ ձեզ միշտ բարեազնապարտ խնմարի ծառայ արքեպիսկոպոս հայոց Կրաստանու Ներսէս

1818 յունվար ի Թիֆլիզ

ՍՄ, Արխիվ Ներսես Աշտարակեցու, թղթապանակ 164բ, վտւլ, 1167 պատճն

5. Ներսես Աշտարակեցու նամակը Կլայդիոս Տեյնս Ուիլին

Գերաշուք իշխան Կլայտիոս Տեյնս Ուիլ

Ողորմած տէր իմ

Անցեալ 1817 ամի յունիսի 14 զրեազդ առ իս յաղագս հատուցանելոյ Կուտազ գիւղի բնակիչ պատուելի աղայ Շիօյի մայր տիկին Մարամին և եղբայր աղայ Դիմիտրիին երկու հարիւր հատ պաճախլու ոսկի (200), առացայ զայն զիր ի սեպտեմբերի 14 հանդերձ ընդ նմա եղեալ այլ փակեախիւքն ի բարձրագահ գերագոր Դաւութ փաշայէն առ իս և առ մայրն իր և ի Շեր մեծանձնութեմէ առ կուսակալն կողմանցս Ալեքսէ Գեաղուվիչ երմօլով բարձր գերազանց դեմեղալն: Աչ զի նորին բարձր գերազանցութիւնն էր յայնժամ ի Դարակաստան, որպէս յուեալ էք, զզիրն որ առ նա մատուցեալ աստ եղեալ փոխանորդի նորա: Խորհրդակցութեամբ նորա օգտակար համարեցաց սպասել վերադարձի կուսակալին, զի յոյժ էր հարկատր հովանաւորութիւն նորա ձօր և եղբօրն մեծագոր փաշայի և ի վերադառնալն

სორა ასეთ ჯაშუხაქ წამუ ენო სორინ პარბო ვებრავანგოქჷმანს ს სერკაჷაგო-
ვხაქ წამა ვამაჷრს ს ვებრავან მებნავდოი ქვაჯაჷქინ, აწნაქუ ასაჷა վերահասო-
քხანძრ სორა ჯანბნებვაჷრ სარქამ თქლწონს ს որოჷთჷ სორა არაჷა ჸიჷქინ ს არაჷა
Դիძիლოქინ სჯիონ ուղიჷ აჷანაქიო: ოსქი ბრქო: ხარქიო ხასო (200) ს ენსკაჷაჷ
ვებნოჷაქიო 200 ო ს ოგვანს ო 21 სოქნებოქი ათორავლოქხანძრ ოქრხანგ ო վերაჷ
წონ ზოქოი վասან ენსკაჷამანს ქოქ: ვაჷნ ვოძმარ, ვოქ ენო აჷან აწნა მასოვგანბნ
ქაჷაჷაჷა მქანაროქხანძრ:

სასქაჷან վასან ვაჷოი ოგვან აჷოქ ასო ოოქվաჷოქი ქვაჯაჷან ორჷაქუ ს ჸი ობო ასო
ქუ ჯანბნარაოქჷმანს ოქვ პარბაროქხანძრ ქათავაოქინგ ოგვან ოქნგ კოთა-
სკაქს' ქოსათანაოქი ოგნბქ ოგვან ს վასან აანბნაჷან ხარქიაოქრავან Ժանაჷაჷოქო-
ოქოქხანს ოქრხანგ, აჷ ოგვან' მაჷოქინ ს ოროქინ ოქ ჯანბნ ათინ ხბოანაქს ქოქრხანგ
ხაჷოქინგაჷ ობო ოროქ ქოსათავა: ოგვან ვაროქოჷ აჷაჯაჷაჷანოქჷან აჷოქ ს ორ-
მანს ბო, ვი ჯანბნაჷან ომანანსქი ხარქიაოქოქხანს ოქრხანგ სკაოქოქ ოქინგ ვანაჷ
ას ოქნგ ს ქაჷოქინბქ ს ვოსანბქ ვოგნასქანოქჷან სორა ასო ოგსოქი ოქრხანგ ს აჷაჷ-
ხოქი կեցოქხანძრ:

3. აჷოქინბქი ობო მებანბნოქხანძრ ოქოქოძაბ ოქოქ ოქ, ოქოქინბ სერბქ վასან ოქ
ეუსო აჷაქმანნაჷა ასოქოქ ომანანსქინ ხასოვგანბქოქ ს ჸეზარქოქ վერაჷასო-
ქხანძრ ხნ ს მანამ 2000 პარბქოქ վებნანბნოქხანძრ ოქონარო ომასოჷ
არგხაქსქოქოქოქ ხაჷოქ ვრასათანო სერბქ:

1818 ოქნსქარ 8, ო მქიქქი

სს, სქიქიქ სერბს სკოთარაქსეო, ზოქასაჷანსაქ 1640, վასქ, 1183 აჷათბ

6. სერბს სქო, სკოთარაქსეო სანასქი Բარქოთქი Դასქოქ ქვაჯაჷქინ

მათს მადალ დედებუქესობას და დიდათ კოთილ ხახვლოჷანს
დოქლათილუ და სიადი ოქანს, მოქვაჷლუ ზელმქოქეს

უმიდბლქილუ ხაშხაზურს შოგახსენებ და ვებოქ უოქლად მოქვაჷლუ
დმქოთისაგან, ომ ზედნივქებოთ და კოთილ დედებოთ ბანდებოქლუ: მერე
თქქენი მოქვაჷლუ და პატივქემული წიგნი მის მადალ აღმატებულებას
ინგლიზის ელქი კლავდოქს ჯიბის ოქინს წიგნთან სიმდაბლით შოქილუ და
როდესაქ ვაქოქოთიჷ და შეგოქლუ თქქენი შავადათი ზეზელ და უდიდესი
მოქარველობა თქქენი სოქიხი გუარათა ზედა, დიდათ განქიხარე და დმქოთს
მადლობა შექქოქ, რადგან/ც ომ ვამად აქაურთ უფროსთ მათი მადალ
აღმატებულება ადექსანდრე პეტროვიქ ოქრმოლოოქი აქ ორ ბანდებოქდა,
რომლისათვის მის მოადგილის და ექქილის რქეოთა მოქოქაქლუ მანამ
თქოთონ მობანდა და მამინ ვამოქაცხადე დიდი სიამოქონით შიღო,
აღოთქქა თქქენს პატივისქემულს შშობელს დედას მარიაშის და მებბს, ომ
უოქლის გზით შექქოქს მათ, თუ გზის ხარქის მიქეშოთა და თუ სხვათა
გუარათ, თუ ინებონ მანდიოქენ მოსელა: მაგრამ დედა თქქენმა თავისი
სიბერე მიზქით დასდუა, ომ ორ შემოქლიან წასელაოქ და თქქენი მებოქი
არ მოინდომეს თაქიანთი დედისაგან მოშორება: დმქოთმან ადელგერსელის
ზემი ხსენებულს უფროსს, დიდი იმედი მისქა, ომ რაქ ომ დაჭირქეშბა

გვიჩვენებთ, მე შამატრობინეთ, ყოველს თქვენს სათხოვარისა კმელოფილი
უქნებთ დოვლათდუ ფაშის ხაირისათვისა და იმის მარფათით ორასის
პაჯიღლის ოქრო, როგორც გებძინათ, პატივეცმულს დედას თქვენს და
თქვენს ამებს მივაბარე მიბარებისა ხელწერილი გამოვართუ, აგრეთვე
ინფლიზის ვლნისაგან გამოვზაქნილი წიგნი, და ისევ იმის გაუჯიჯინეთ, რომ
სათხოვარს შექნას.

სხვებრ მაქვს იმედი, რომ როგორც წყნეთის ვებძინებით, ისე
მწვადლობელი პანდებოდეთ შინდ მცხოვრებელი სიმუხთ გუარზედ და შუად
სამსახურს მიბძინდეთ თქვენის მოწყალებ წერილით.

დავშთებ თქვენს მადალ დიდებულისობის მოწყალების ხელშეთვისა
ქონარის მათაჲს და აყოყარა
არეხაქსილარაჲს ხაყე ყრასათანი
სერუს

ხო წელსა იანვრის
ბიულისს

სს, სტრუქ სერუს სკურარსხეო, რეჟაყანას 1649, ქაჲ, 1188

[შარდმანოქონ]

სოქინ მარბი მზბიფხანს და მზბაყხან რარხამარაჲს იოქაჲროს და

ფერაჲანე ქაჲაჲქინ

ილირმად შიროდ

სონარხარაჲს იხეხენომ ხმ შხე ჯმ მათაჲოქონდ და ჯანოქონ ამზნათიოქონ
და სკათიო, იო ქინეჲ ბერანსიქ ოს რარხ ოქროქ: შერი ილირმად და ხარაჲარძან
ნამანდ სოქინ რარბი ფერაჲანეოქონს სნაქიჲაჲს იხანაჲს ყაქიქიოჲს შიქ იქი
ქი ნამანსი ხბთ სონარხარაჲს ათაგაჲს და ბერი ენფიფხეჲს და ჯმანაჲს შერი ხოჲა-
თაოქონდ ჯმ სკათიმად და შერი მზბაჲოქონს იოქანსაქიოქონდ ხაჲ მოქიქი-
იქინ, მზბაყხან იოქათაგაჲს და ქოჲეჲს ოქიხი სკათინ: მანსი იო აჲს მამანასჲს
აჲსთბიქ კათაქარხეჲს სოქინ ფერაჲანეოქონს სკეჲსანოქი ოხაროქიჲს ბრბოქი-
ქი, აჲსთბიქ ქერი კანსიქიმ, ოსათი ორა თბოქაქიჲს და ქოქსანოქიქი ჯოქიოქიქი აჲს-
ანხეჲს მინსიქს ჯინდ მამანანეჲს და აჲსთამ ხაჲსთნეჲს: სხე ხამოქოქიქი ენოქონდ:
შერი ხარაჲარძან მინოქი მინოქი სარხამინ, და ბერაქონბერიქი სონათაგაჲს, იო ამზნ
სერიქ სკეჲსათაგაჲს ორანეჲს მზ მანათაჲარხამანს ოთაქიქი და მზ აჲს სერიქ, ხბს კა-
მზნანს დაჲს აჲსიქიმ: სანსაჲს შერი მარეჲს იო ბერიოქონდ აჲსთანათიქიქი ათაგაჲს, მზ
ქინ სკაროქი დაჲს და შერი ბერაქონბერიქი სკეჲსანსაგანს იქინდ მინიქი ხბოქანაჲს: სკათ-
ქიმ ბოქარო სკანეჲს ჯნოქიქი ქერიოქიქიქი აჲსთინ: მზ ხოქსთი ოქიხეჲს, მზ ჯინს იო კა-
რიქი ოინზანაჲს, თბიქსაგაჲს ჯინდ, იოქაჲროს ქაჲაჲქი აჲსთიქინ ბერი ოქიქი
სონოქანდბერიქი კოქაქარხეჲს: სოჲს აჲსთიქიოქონს ბოქიოქი ხაროქიქი რაგაქიოქი ოს-
სიქინ, სიქაჲს იოქანაჲს ჯიქ, ხამბინეჲს ხარაჲარძან შერი მინოქი და შერი ბერაქონბ-
ერიქინ: ჯანბინეჲს მამანასჲს ოთაგაჲსანს სიქიქიქი ოქიქიქი ოქიქიქიქი სკათ-
ნათაჲს [ხამბინეჲს] ოს სნაქიჲაჲს იხანაჲსანსი სიქიმეჲს იოქარსქიქიმ ნამანსიქი და
სკეჲსანს ოთაგაჲსანსიქი ოქიქიქი ოქიქიქიქი ოქიქიქიქი: სკათაჲს ხოქს ოინზან, იო

ჩვენაზე ხმ მსკածამდრ ხე, სოციაზე რეორმად ქინებ ავტობე რნამქიე ხაყაღი-
ნებრ მსკածამდრ ს მქუსტ ირამაზე ბათაყაყან ჳბრ რეორმად მადმალე:

შნონ ბნ ჳბრ რაბბე მბონაყან, იეორმად შყრე

ქონარე ბათაყ ს ავტობარარ არენაქსიყაყს
ხაყე ყრათაზნო: სბრუს

1818პ. იონქარე 8, სქიქს

ბალობაყრბიბეპბსბ

1. Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ереван, 2002, с. 45 - 55.
2. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-ых годов XVIII в.). Документы и материалы, I выпуск. Материал подобрал и подготовил к печати В.Н.Гамрекели, Тбилиси, 1980, с. 32-38.
3. ჳბრანყან ჳ., ჳაქ-თის-ქრახაყან ქიქსარარბეოყანებზე დღ იარე ბრეორე ქნაქს, ხეშაბბინ, 2006, ხე 232 - 233:
4. Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Документы подобрал, подготовил к печати и предислал им исследование В.Н. Гамрекели, Тбилиси, 1968, с. 49-83. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-ых годов XVIII в.), с. 164 -165.
5. Կ.Պոլսի սուրբալանատների շրջակայի նկարագրությունը տես Լիմենն Լեհացի, Ուղեբորբին, Կիեննա, 1931, ხე 18-19:
6. სმან ბანაყარბეორეოყანებზე ხბთე ქებნე გბეოყაგბრბნ რ ბანაყარ-
ბეოყაყან ნკარახეოყანებრბ ბნ რეზე შანოყარ Կანქანყანე (Կანქანქექი, Կალქაყი). გბეოქი სქაქექიქი, რარეբქ რათათანე (რათათანი) ს აყე: სბ ჳბრანყან ჳ., Կრახაყან რეზეოყანებზე ს სრანე
სბებეოყანებზე ხაყბე მასბ, სრსან, 1981, სოქბი ჳაქ-თის-ქრახაყან
ქიქსარარბეოყანებზე დღ იარე ბრეორე ქნაქს, ხეშაბბინ, 2006: Мачарадзе
В., Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-
эфипетских отношений 80-х годов 18-го века, Тбилиси, 1967. გორგე
აგალიშვილი, მეზაგრობა თბეობბბბან იერესაღიბბბბბ ტქქსბე ბამბაყემბ
შონაბბბ, ბამბეეეე, ბბბბბბბ ბა ბამბბბბ ბბბბბ
მბბბბბ, თბეობბ, 1967, ბენამბბ სბბბბბ, გრბე მამბბბბ
ბამბბბბბბბ ხანაშ, თბ, 1978, მბბ ბურამბშვილი, ბბბბბბ
მანქარ კბბბბბბ, "ბბბბბ ბბბბბბ" (წელიწდული) ტ 4, თბ,
1997, გბ 208 – 212. Топуридзе И., Правление восточных из меккских среди в
Ираке по материалам арабской историографии (XVIII-XIX вв.) - автореф.
дис. на соиск. к. и. наук, Ереван, 2007.
7. რამქიე ქრახაყი (1774-1881) ქნსაგროყან ს გეობბბბბბბბბბ
სბს ბენამბბ სბბბბბ, გრბე მამბბბბ ბამბბბბბბბ ხანაშ, ხე 241-337:

8. Տեղն ուղի գործունեության վերաբերյալ տես Rich J., Narrative of a Residence in Koordistan and in the site of Ancient Nineveh..., Vol. I, London, MDXXXVI.
9. Երևու բառ անդնքեռնելի է:

**«ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԻՒՆԵԼԻՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՂՆԵՐ» ՄԱՏԻՆԱՇԱՐ**

1. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. I: Եր., ՀԱՍՈ ՊԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. II: Եր., ՀԱՍՈ ՊԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. III, Արաբական երկրներ: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1967, 227 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IV, Իրան: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1969, 405 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. V, Թուրքիա: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1970, 449 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1974, 434 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VII, Քրդագիտություն: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1975, 383 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VIII, Իրան: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1975, 404 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IX, Արաբական երկրներ: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1978, 397 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. X, Թուրքիա: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1979, 329 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XI, Իրան: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1982, 345 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XII, Թուրքիա: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1985, 278 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIII, Քրդագիտություն: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1985, 285 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIV, Արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1987, 315 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XV: Եր., ՀԱՍԿ ՊԱ հրատ., 1989, 341 էջ:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVI: Եր., ՀՀ ՊԱՍ «Գիտություն», 1996, 270 էջ:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVII: Եր., ՀՀ ՊԱՍ «Գիտություն», 1998, 240 էջ:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVIII: Եր., «Ճանապարհ-97», 1999, 236 էջ:

19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIX: Եր., «Ձանգակ-97», 2000, 216 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XX: Եր., «Ձանգակ-97», 2001, 349 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXI: Եր., «Ձանգակ-97», 2002, 405 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXII: Եր., "Ձանգակ-97", 2003, 332 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIII: Եր., «Ձանգակ-97», 2004, 568 էջ:
24. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIV: Եր., «Ձանգակ - 97», 2005, 536 էջ:
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXV: Եր., «Ձանգակ - 97», 2006, 476 էջ:
26. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVI: Եր., «Ասորիկ», 2007, 316 էջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԻՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XXVII

Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպագրական 17 մամուլ:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» հրատարակչության տպարանում:

[£300 pp.]

1171 20

2009, 7.27